

84(2 Poe = Чеп) 6-44

C-896

ЛАЪМНАША ЦА ДИЦДО

1990

Сулаев Мохьмад

ЛАЪМНАША ЦА ДИЦДО

Роман а,
стихаш а,
поэмаш

Отдел национально-
краеведческой литературы

Обязательный
экземпляр

Национальная библиотека
Чеченской Республики
им. А. Аидамирова

На дом
не
выдается

ТРОЗНЫЙ
«КНИГА»
1990

АВТОРХ ДОШ

Нохчийн яздархо Сулаев Мохьмад Абун-воI вина 1920-чу шарахь, 20-чу сентябрехь, ГойтIахь .БархI шо кхаьчча, 1928-чу шарахь, шен деца-ненаца Грозный гIала кхелхина. ХIеттахь гIаларчу 16-чу школахь долийна дешар юкъах а даьккхина, цо дешна цкъа кIеззигчу хенахь, (1929-чу шарера — 1930-гIа шо тIекхаччалц) Iалхан-Юьртарчу Детгородокехь.

Цул тIаьхьа Асланбековское — юьртахь (хIинца Серноводскехь), 1933-чу шарахь, юьхьанцара «опорни школа» чекх а яьккхина, Баку гIалахь 1937-чу шарахь — Педагогически рабфак а, 1941-чу шарахь — Медицински институт а чекхъяьккхина цо. ХIеттахь дуьйна цо, юкъах ца буьтуш, дIакховьху лоьран болх а.

Дуьхьара нохчийн маттахь стихаш язъян волавелла и 1935-чу шарахь, дуьхьара зорботьхна уьш газеташна тIехь 1939-чу шарахь, шен дуьхьарлера поэзин книжка, «Малх тоьлар бу!» поэма 1943-чу шарахь ара-хецна.

ХIеттахь, 1943-чу шарахь а, иза СССР-н яздархойн союзе а эцна.

Нохчий, гIалгIай 1944-чу шеран февралехь сталинхоша махкахбаьхначул тIаьхьа иза 1957-гIа шо кхаччалц Казахстанехь — Джамбулски областехь, дукха хьолахь Джамбул-гIалахь Iийна, лоьран болх а беш.

Казахстанера цIа веанчул тIаьхьа цо, 1957-чу шарахь дуьйна, юха ал-самбаьккхира шен литературни болх.

Арахийцира поэзин сборникаш: «Безаман эшарш», «Даймехкан эIаь-нарш», прозан книжканаш: «Велларг денвар», «ДоттагIий юха вовшахкхета». 1966-чу шарахь араелира цуьнан дуьхьарлера йоккха произведени — «Тавсолта ломара дIавоьду» — роман. Нохч-ГIалгIайн литературах лаьцна 1965-чу шеран ноябрехь Москвахь хиллачу дийцарехь (подстрочникехь гай-тина йолу иза) дика кьобалъеш тIейицира, ткъа, нохчийн маттахь и ара-ьяллачул тIаьхьа, цунах шен хенахь цхьа могIа статьяш зорбатуьйхира вайн критикаша: Ю. Айдаевс, И. Алероевс, Х. Туркаевс, М. Чентиевас, кхечара а, романа тIехь шайна дика а, ледара а хетта агIонаш билгалъеш. 1968-чу шарахь арайолу, «Октябро кхоьллинарг» цIе йолу, М. А. Сулаевн критически статьяш чулоцу книжка (нохчийн маттахь ша исторически дуьх-хьарлера йолу критически сборник). Цул тIаьхьа араховьху поэзин керла

сборникаш: «Даг чуьра суйнаш» (1968), «Йовш йоцу цѣ» (1970), «Бой за солнце» (1970 — оьрсийн маттахь), «Чинар на скале» (1972 — оьрсийн маттахь), «Бакъдерг» (1973), юха а — «Чинар на скале» (1975 — Москва-Галахь), «Лабтан бос» (1978), «Иду на зов» (1979 — оьрсийн маттахь), «Сирла суьре» (1980 шо, — хаьржинчу поэзин, прозин книга). ТӀаьххьарчу шерашкахь араевлла стихийн сборникаш: «Цвет планеты» (Москвахь, оьрсийн маттахь, 1982 ш.), «Адамалла» (1984 ш.), «Орлиной тропой» (оьрсийн маттахь, 1987 ш.).

М. А. Сулаевн стихийн дешнашца локхуш дуккха а эшарш а ю.

М. А. Сулаев — КПСС-н член (1963), Нохч-ГӀалгӀайн АССР-н сийлахь лор (1968), РСФСР-н яздархойн III-чу съездан делегат (1970), Нохч-ГӀалгӀайн АССР-н Ленински комсомолан лауреат (1984) — дукхазза а пачхьалкхо медалашца а, сийлаллин грамоташца а совгӀаташ дина а ву. Цуьнан «Тавсолта ломара дӀавоьду» романан дакъош а, прозан а, поэзин а произведенеш а шо-шарера нохчийн литературни хрестоматешна юкӀаялош а, оьрсийн а, кечу а меттанашкахь арахоьцуш а го.

Хь. Саракаев.

**ЛАЪМНАША
ЦА ДИЦДО**

І. ІАЬРЖА ЛО

ШКОЛЕХЪ

Геннара дуьйна а сенчу майданахъ къаьсташ схьагучу, кІайн кир а тоьхна, цІечу герагийн тхевнаца малхехъа а ерзийна лаьттаху школахъ йоккхачу перерывана горгали бийкира. Класашкара арахаьлхннчу дешархоша цу сохъта синкЪерамечу зевнех юьзира и, хІиннца есса хилла, уьйтІе.

Делкъан малх къаьрзина чухьоьжура, цхъа а марха йоцуш, шенна йисинчу стиглара. Лахарчу классашкара кегий бераш лечкъаргех ловзанний, иданний дуьйлира, ткъа лакхарчу классашкарниш, шина декъе а бекъабелла, — сехъа зудабераш, декъа божабераш, — ловза буьйлира, цу кертахъ даима дІанисийна, кийчча латточу бойна тІоьхула буьрка дІасакхуьссуш.

Зудаберийн тобанехъ кхечарел къаьсташ гора, айаделлачу догІмашца, цхъаннах, махарчий долу кІайн кучамаш а юьйхина, куьцехъ кхиъна йогІу ши йоІ. Буьрка хьалакхуссуш церан дуткъий догІмаш, хаза дахлой, хи чуьра хьалакхоссабеллачу чІеран санна, малхехъ буто къегара, къаьстана лекхачуьнан.

Школана хьалхахула тІехбуьйлучу къоначу а, къеначу а нехан тидам цу шинна тІехъ соцура. ХІинца а, аьрру агІорхъара схьавогІучу, шина стеган къамел тасаделира царех:

— Ма тайна ю и шиъ! Хьенан ю те? — хаьттира, жимах-волчу, фуражка тиллинчо.

— Дера ю, хІиннца вайша цхъаьна Іийна схьавогІучу, Тавсолтин. Цуьрриг вочу ден а ма яц! ВаллахІи! — элира, гІовталца, холхазан куй тиллина волчу, воккхачо.

— Баккъал бах ахъ? Хаза-м ю ший а! Къаьстана и... ДІо лекхахъерг!.. КІажарш, бІаьргаш Іаьржаниг... Зовкх дара-кх...

— Иза йоккхахъерг ю... Амма, цу жимачуххий... дала ларвойла!.. БІаьргаш сов сийна ду цуьнан!.. Балдаш, кІажин пхенаш дуткъий, бІаьргаш сийний долчу зудчух дала ларвойла боху жайнехъ а, — воккхачо а олуш, тІехвелира ши къонаха...

Йоккхахъерг яра, ворхІалгІачу классера, пхийтта шо кхаьчна Берсанова Селита. Цунна юххехъ синкЪераме хьийзара, цул

шо жима елахъ а цуьнца цхъаьна классехъ йолу, цуьнан йиша Нурседа .Иза йоккхаера: хьалхара бал, и чекхболлуш, цо кхуз-за чутюьхначу буьрканца схъабаккхинера зудабераша божарш-кара.

— «Ма дика хир дара хІинца хІара а схъабаккхича» — дагадеъна, шен ма-хуьллу хьийзара Нурседа. Дехъа божаршца, шен даималерачу мокхачу хуьтан пиджакан хьалха значок а лепош, лаьтта, Селител шо воккха, борхІалгІачу классера, шко-лехъ комсорг волу, кхеран ваша Дауд, бІаьца еш, Нурседина, реза хилла, велакеъжира.

Селитин а сакъералора тахана: де хаза дара. Юьртана гена доцу лаьмнийн кІайн кортош, Іуьйранна дуьйна а, малхо де-шин варкъ диллича санна, лепара. Царна а дехъа генна дІауьду стигалан анаюх сенчу алуца йогура, хІор минотехъ а ездарех бос керчош.

Басешкара бошмаш техкара, гаьннаш тІера шурула-кІайн заза, лайн чимех тера, луьстта охъазгош. ДІо бухахъ де-кара самукъане Ясса. ХІара дуьне хаза дара. ТІе... Дехъарчу то-банца, Даудна уллохъ, нисса кхунна дуьхьал а вирзина лаьт-тара, вешица цхъаьна доьшуш волу, ялхийтта шо кхаьчна Ал-бастов Увайс.

Шкоলেখъ цхъанна а ца хаьара, цунна санна дукха, бес-бесар-чу зезагийн, диттийн цІераш. Цхъа а пена газета а ара ца до-лура цуьнан, массарна а — къаьсттина Селитина — хазахета, байташ тІехъ йоцуш... Селитас хьалха дуьйна а тидам бинера: Увайса, миччахъа ша хиларх а, кисанара схъайоккхий блокнота тІе цу сохьтта дІаяздора шена керла девзина дешнаш, орама-тийн а, дийнатийн а цІераш. Дика дешарца а къаьсташ вара иза.

Цо хІинца, ша мossaза кхуссу а, буьрка Селите хъажайора.

Увайса шен бечу тидамах а, иза юххера гарх а, бІаьстенан кху хазацу дийнах а, дуьхе кхиа кхин бахъана а доцуш, ша-шаха самукъадаьллера йоьІан. Юкъ-кара, цахуучуха, бен доц-чу кепара, цуьнгахъа дІахьожура Селита: «Ма хаза ву и... ам-ма... ойлане хІунда ву даима?.. Ша буо долу дела ву те?» — дагатосура цунна.

Увайс-м, жимачохъ дуьйна а да-нана доцуш висинехъ а, гІийла вацара: иза, кху школан директор волчу, шен вешица Керимца дика Іара. Ша буюбер хилар дага а ца догІура цунна. И дагадан меттиг а ца йолуьйтора, шен, цхъаь бен воцу, пхи шо кхаьчна, Каташ санна, Увайс дукхавезачу, хІоккху шкоলেখъ хьохуш йолчу Кериман зудчо — Кеосирас а. Делахъ а, Увайсан хъажар, боккъал а, ойлане дан а дара, иза ойла ечарех хиларна, ткъа цуьнга ша-тайпа хьохужучу Селитина иза гІийло а хетара. Муьлххачу а ловзаран кегарехъ иза, иштта «ша-шаха», «ца хууш», нислора Селитина гена воцуш. Амма цкъа а ца гойтура

цо, бахъана а доцуш, цунна ша юххе воьдуш а, я цуьнгахъа хьохужуш а: делахъ а оцунна оьшу бахъана муьлххачу кегарехъ а ша-шаха карадора, я, наггахъ, цхъа а бахъана доцуш а, бех-казлонна цкъа юххерчу цхъана кхечуьнга дІа а хьовсий, Увай-сан бІаьргаш, тІаккха Селитехъа а доьрзий, цунна тІехъ дехо совдура.

Цунна а дагатосура: «Ма тайна ю и... Гуттар ойлане хІунда ю?.. ХІун ду те цо сагатдийриг?»

Амма, Селитин а дацара сагатдан кхин бахъана: и ший а ойлане дийриг, церан хІинца голатухучу кхаьчна, къайленех дуьзначу дахарх лаьчна керл-керла хеттарш самадоху, къона хан яра. И шиь вовшашна сингаттаме хохъуйтург а, цара шайна а ца хууш, хІинцале, шайн дегнийн кІоргенехъ къайлла-ха вовшашна гатден са дара.

Селита юха а Увайсехъа хъаьжира.

ЙоьІан кІедо хьуйсу бІаьргаш, церан кІоргехъ богу чиркх цхъаммо-м даима чуоьзна латтош санна, цхъана эшшара, эсала догура. Цу сохьта Увайса, хІокхуьнгахъа хъажош, сехъа кхоьс-сина буьрка, Селитин коьртара йовлакх а дожош, дІаяхара. Мо-хо некъехъа дІададийра йовлакх. Цунна тІаьхъа едда Селитий, ткъа, бехкалвахана, цочул хьалха схъа а лаьчна и йоьІе дІадала дагахъ ведда вогІу Увайссий, тира, школана хьалхахула схъа-йогІучу, шина зудчунна. Когийн кІажошка кхоччуш еха коч а юьйхина, ал тапта коьртахъчу, йоккхажьолчо муьшка йира ше-ца йогІучунна:

— Хъажжахъ! Тавсолтин йоІ а ишта лелча, кхечара хІун дан деза?

— Хир дац, хьуна, и Тавсолтина хууш-м!

— Тамаша ма бу, школана уллохъ ша Іашшехъ, цунна и цахаар!

— Дера, деза хІинца вайша, дІа ма-кхеччи, хайита-м! Бехк буьллур ма бу вайна, и гиннашехъ, цахайитарна, — аьлла, и шиь школана аьрру агІорхъа дІаяхара.

Селител хьалха ваьллачу Увайса, схъа а эчна, йовлакх дІа-кховдийра йоьІе, цуьначух шен куьг ца хъакхадалишта, шина пІелга а лаьчна:

— Бехк ма биллалахъ, Селита, ларамза хилира, хьуна, и! — Увайсан аз ша-тайпа къорра дийкира.

— Иза-м хІума дацара, — Увайсе леррина хъаьжира Сели-та: цкъа а иштта юххера гина вацара иза. Нисса йоьІан бІаьр-гашна тІе нисбелира Увайсан ши бІаьрг а: цу секундехъ вов-шийн бІаьргаш чуьра схъаотъхна церан синойн зІаьнарш, хьал-ха дуьйна а церан кийрахъ вовшашна ІаьІаш схъаеъна йолу, хІинца, цхъа мерза цІе дегІах латош, церан дегнаш чу дІакхе-чира.

Селита, шена хІинца хиллачул ца кхеташ, амма иза док-

кха хиларх шек йолуш, цуьнан ойла еш, меллашчу боларца тӀеяхара шечарна. Увайс а ойлане дӀахӀоьттира шен метте. Уыш юха а ловза буйлабелира, ткъа хӀинца цу шиннан хъажар боккъала а мелла а сингаттаме хеталора: шимма а, хӀинца шайн дегнаш чохь кхолладеллачух кхета гӀерташ, цхъатайпа ойланаш йора.

Амма, гонахара, бӀаьстенан Ӏалам, хьалха санна, самукъане хьоьжура цаьрга: цунна дика хаьара кхаьрца хӀинца хилларг шен омрица дуйла а, цу тӀехь и кеста дӀадоьрзур доцийла а.

Кху секундехь дехъара схьакхоьссина буьрка, Нурседин кара а кхеташ, охъаюьйжира. И схъаэца йоьлла йоӀ цунна тӀе а кхетта, буьрка яссаелира...

— Ялол, Нурседа, ядий, вайн чурьа нара кӀелхъара, велосипедан насос схъаял! — элира Дауда.

— ХӀара-м ас ишта а юсур яра, — аьлла, Нурседа буьркаш чу хӀуп баха юьйлира.

— Ма ю-кх хьо! — вашас аьлларг снхха кхочушдархъама Селита ша яхара шайн чохъха: и ловзар духийла ца лаарал совнаха, цунна, ша а яьлла, шен даг чохь хӀинца гӀаьттинчу цу алун ойла ян а лаьара. Ша дӀайоьдуш «иза» шена тӀаьхъа хьоьжийла хааро, Ӏодан пха санна, ша-тайпана дуьйлинера Селитин болар. И юхаяле, Нурседас буьрка а юьйсина, ловзар дӀадоладеллера. Насос а йоцуш юхаеьна Селита, ловзучарех дӀа ца кхеташ, ша а яьлла, дӀахӀоьттира, цу кертахь цхъаь бен доцчу, шуьйрра даьржинчу доккхачу бӀара кӀел, цуьнан гӀодах а тевжина. Едда тӀеера Нурседа, хъаьрса чӀаба а лестош, шена хьалха лаьтташ етташ, куьйга эккхийна, буьрка а ялош.

— Селита! Лайх йина-х яций хьо? Малхах лечкъина, кху «Дада-бӀар» кӀел ма-хӀоьтти хьо?

И цӀе тиллинера бераша оцу диттана. Селитин Ӏаьржа бӀаьргаш, воккхачуьнан санна, хӀинца боккъала а ойлане а, гӀайгӀане а хьуйсура. Нурседас буьрка, ког тоьхна, ловзучаьргахъа дӀа а карчийна, шен забар меттахь ца хетта, эссала хаьттира:

— Селита, хӀун хилла?

— ХӀума ца хилла... Иштта лаьтта-кх... яло... ловза!

— Дийцахъа... — хьастаелира жимахниг.

Аьрхочу Нурседера гӀалатениг а, диканиг а цхъабосса атта долиьла хуучу Селитас:

«Дийца-те, я ма дийца-те», — бохуш, уьйзура ойланехь.

— Дийцахъа, Селита, со йиша яц хьан? — хъаьрчира цунах Нурседа.

— Дадас вайша, кхана дуьйна, кхин школе йохуьйтур яц боху-кх...

— И мичара хези хьуна?

— ХӀинца чуяханчохь... Со сени чу кхаьчча, делкъанна чувеана дада чохь нене луйш хезара: «Кхиъна ши йоӀ... шко-

лехь коьрттаӀуьйра, кӀозарш а оьхьуш, божаберашца уьдуш хьийзар ас ловр дац», — бохура... Нене кхин а бага йиттира цо... Со, чу а ца йоьдуш, схъаезара...

Кагделла га санна, цхъаьний, оллаелла, гӀийла лаьттара ши йоӀ.

Массо а, мел цамоьттурш а гучудохуш, тамаше хӀуманаш довуьйтора школехь: латта, чӀапа доцуш, горга хилар а, сецна ца лаьтташ, цо малхана гобахар а, стигалан бух бацар а, зезагийн хьекъале дебар а, дуьненарчу адамийн массеран а орам цхъаь хилар а — дерриг а школехь хиънера. Кхузахь евзинера доттагӀаллин марзо а. Дуьнене хьалхачул а цеце, амма хаьал хӀинца кхеташ хьуйсура. «Боккъалла а, йита деза-те хьо?», — дагатесна, хъаьлла лаьттачу, даккжий кораш долчу, шайн школан гӀопе бӀаьрг туьйхира йнжарша.

Цу хенахь, лаьтта бӀаьра а хьоьжуш, дай астагӀчу боларехь, школана хьалхахула, Ӏаьржа месала куй а коьртахь, тӀеюьйхина, массо а вета дӀатесна, сийна тиша гӀовтал, когахь маьхьсеш а йолуш, балха вухавоьдучу Тавсолтех бӀаьрг кхийтира хьалха Селитин. Иза гойтуш Нурседина яйн муьшка йира цо.

— ХӀуммаь дац... Ас Анна Львовне а... Дауде а эр ду! Нехачарна а мегий! — аьлла, Нурседа, цкъа, шена гергахъа волчу, Даудехъа а хъаьжна, тӀаккха, кабинета чурьа уча яьллачу, Анна Львовнехъа дӀахъаьдира. Иза церан классан куьйгалхо а, школан парторг а яра.

Ша и Нурседига дийцарх дохкояьллачу Селитас:

— Ма хатталахь!.. Собар делахь! — тӀаьхъа мохь туьйхира. иза кхоьрура, и гӀуллакх дийца даьккхича, кхин а харцахъа даларна.

Нурседа, и ца хезачуха, юха ца хьожуш, хецца Анна Львовнина тӀе яхара. Селитина гира: Нурседига жимма ладоьгӀуш а лаьттина, цу сохьтта, юхь хийцаелла, Анна Львовна, Нурседа а эцна, кабинета чу яхара. Селитин даг чу ов туьйхира: «ХӀун хила доллу-те хӀинца?»...

Коьртара йовлакх, схъа а даьккхина, бӀаьргаш хьалха даьхъира, тӀаккха, доллучунна а бежке и долуш санна, шен жимачу буйнахь цо Ӏаьвдира иза. Юха а, коьртаӀуьйра ша цхъанна гале, снхха дӀатиллира.

Йоккха перерыв чекхийолуш, дешархой классаш чу боьхуш, горгали бийкира...

* * *

Вукху урокехь Анна Львовнас хьоьхучу, шена дукхаезачу оьрсийн литературан темица, Селитас «шиъ» даьккхира — дуьхъара. Оцуьнан бахъанах кхета Анна Львовна шен кабинета чохь ойла еш Ӏара: и ши йоӀ дешарна юкъах ца яккхийта де-

зара, ткъа иза, церап деца йолу юкъаметтиг ца талхош а, махуьллу, йедале ца доккхуш, шехахула дладерзо а лаъара цунна. Нагахь Тавсолтина хIара гIуллакх ма-дарра хаахь, цо шен мехкарий, дена айкх бевлларш а бина, кхин а хьийзорна а кхоьрура Анна Львовна: де-а мегар дацара и цу тIе кхачийта. Амма IаддаIан а йиш яцара: «Райкомо а жоп хьалха соьга хоттур ду», — бохура цо дагахь. Делахь а, Тавсолтин ша-тайпа амал дика евзинчу Анна Львовнина хаъара и шен даша тIера вухаваккха атта хир доцнийла.

Цундела, Тавсолта волчу хIинца ша мила вига-те шеца, цо лорур верг мила хир вара-те, я ша гIо-те, бохуш, ойла йора цо, амма цхьа а дага ца вогура. Анна Львовнина хаъара, Дауд а, комсорг и ведахь а, и тайпа къамел дега дан хIуттур воцийла.

Ша кхузахь доккхучу кху ворхI-бархI шарахь нохчийн гIиллакхаш, Iадаташ девзинчу Анна Львовнина хаъара Тавсолтас шел жимахчу Кериме а, школан директор и ведахь а, кху гIуллакха тIехь мегарг ладугIур доцийла. ТIаьххъара а ойла йича, Тавсолтас дика лара мегарг, мехкан хьаша а, дукхазза царна гIуллакх дина а йолу ша хийтира Анна Львовнина. Цундела цо сацийра, тахханехь, занятеш дIа ма-евлли, Тавсолта волчу ша яха. Иза къобалдира Керима а.

ТАВСОЛТИН ДСЪЗАЛ

Де суьйренгахьа лесттинчу хенахь, колхозан бешахь болх бина а ваьлла, белшах жима тIоьрмиг а тесна, сиха доцчу боларахь, вай астагIа а тейаш, цIехьа вогура Тавсолта. Дуьхьал-нисвеллачо некъ буьтура, хевшина Iийраш гIовттура цунна. Схьавогуш гонахарчу Iаламе кест-кеста бIаьрг тухура цо. Цунна езара ша вина хIара Эскиной-юрт а, шайн дахаран даима теш хилла лаьтта гонахара и лаьмнаш а. Вичхьана а кхузахь ваьхнера и: Эскиной йоцчохь, вахана-вар доцург, бутт а ца баьккхинера Тавсолтас. Чувахале, де дукха хаза нисдаларна, ша вогучу новкъара схьа а вирзина, ЦIен-бердехьа вахара иза: схьахезира, хIара тIейIазаве, масачу Яссин гIовгIа. Гучуелира маьI-маьIера бацо сенйина, лекхачу бердан цIен тарх. Бердан йистте, шена хьалха гIаж а гIортийна, дIахIоьттира Тавсолта. ТулгIеша аьгна хин йист лахара кеггийра чукерчара, амма берд тешаме бара. Цу ЦIен-бердехь, Ясси-хин йистехь дIаяханера кхуьнан ерриге жималла. Кхузахь, къоначохь, дукха зама хьалха, бердах киртигаш йохуш баьккхинчу новкъа, хитIа йогура, хIетахь кхунна езаелла къона Нурбика. Ма товш хуьлура и, гуьлмаьнда а тиллина, кIудал а белша тIехь, хи йистехь лаьтташ, цIечу пошмакхан боьхьиг бай лаьтташ а хьоькхуш! ХIетахь

Нурбика йолчу миччара а сиха кхочура Тавсолта, наггахь бен тIедухуш доцчу исхарин чоцца, кIайчу бустамашца, шен борачу динахь, детица кхелина шедан кхаж буйна а кьуьйлуш. Моссазза дийцира, моссазза дийхира!.. ТIаккха... тIаккха тIаьххъар а замойша, тоьпаш а кхуьссуш, схьаялийра... Кьоьртех туьтмIаьжгаш йоьхкина жухIаргаш а ловзуш, дIадехьира доккха ловзар... Мел хаза дара и!.. ХIетахь массо хIуманах атта Iехалора. ХIинца-м кху хин йистехь а Iийна чувейча бен кIадлой а ца хуьлу дог. Кхузахь самабуьйлучу дагалацамаша дIа мел даханарш, цхьаь вукхунна тIаьххье, юха карладохура Тавсолтина.

Кхуззара Яссин чу а кхиссалуш, дIо айми чохь луьйчуьра хIорш беран хенахь, шайн гIодаюкьах туьтанаш а йоьхкий. Аьхка молдаярех, я куьлланах ловзура, Iай салазаш хоьхкура дIо басех чу... Цкъа-цкъа дехьарчу берда тIерачу, хIинца а дIо гучу, можачу саз-лаьттан борзана хьежош, нийсалгIа секх-Iодмашца пхерчий, я телат-Iода овголгаш кхуьссура. Тавсолтин куьг, бIаьрсай тулура даима... Ма хаза хуьлура хIетахь кху хин йистехь!.. ХIетахьлера шайн бераллин гIовгIа хIинца а, дикка ладобгIча, цу Яссин тулгIешца юха а схьахезаш санна хетара Тавсолтина.

ТулгIенийн кхесах хьаьрчина ломан чIожахула едда дIа-яхара жималла. ТIаккха... ТIаккха... граждански тIом хилира: Эскинойхь дIаловчкьийна болу, Гикалос кхуза хьажийна оьрсийн накьостий а, Орджоникидзес ГIалгIайчуьра кхарна орцах бахкийтина партизанаш а дIабеха баьхкира кIайнаш. ДIа-м ца белира, лур а бацара. Шериповс ванйтина векал хьалха а волуш, Яссица лакхажь, ЧIап-ломан хьаьвхехь, боданечу варшахь тIелетира хIорш кIайчарна. Де-буьйса делира саццаза тIом беш, дуьйлучу герзаша гонаха бурко хIоттийна. ТIаьхьо дохк дукь-делча, шура кхагарйоьлча санна, молханан хьожанна тIуьна къахь хIоьттира. Сатоссуш гIаьттинчу эсаран мохан а ницкъ ца кхечира дохк дIасадаржо. Бодашкахь санна, вовшашна тIеттIа Iитталора. ХIетахь, аьрру гIогIах топ кхетта, говрара кху хи чу вуьйжира Тавсолта, амма тулгIеша, мелхо а, ницкъ белла, буха ца вохуьйтуш, дIо «Гомаш-кхера» болчухьа вадийна, бердан йисте а кхоьссина, лечуьра ваьккхира хIара. Бакъду... Тавсолтин цхьаь бен воцу жимаха ваша, ломахь цIеяххана вогу илланча Iалсолта, накьостех хаьддачохь, вер хилира кхузахь. Кху хих ваьккхина, халла цIакхачийна, дIавоьллира и юьртан кешнашка, леккха хIоллам а бугIуш...

Вехха лаьттира Тавсолта ЦIечу-бердан йистехь Яссига ладобгIуш, цуьнца хIетахьлерачу хих цхьа а цинц а бацар шерра хуьушехь а, хIетахьлерраниг и хеташ. Даккхийчу чхернаш тIоьхула кхиссалуш, цхьанхьа-м дIакхача сихьелла акха кой санна, хьере хакхаелла йоьлхура тулгIеш.

Тавсолта эххар, доккха са а даьккхина, кIадделлачу бIаьр-

гашца, шаръеллачу юхъаца цѣхъа волавелира. ПарггIат во-
гIура иза.

Цуьнга ма-хъаьжжи хаалур дацара и мича хенара ву. Цуь-
нан цIоцкъамаш, коьллаш санна даьржина, Iаьржа а, стаммий
а дара, кIелхъара схъакъеда, вуьшта а таьIна бIаьргаш гуттар
Iаьржа хоьтуьйтуш, амма доцца дитина маж-мекх, йис йиллина
кондарш санна, дикка сирделлера. Месашна гIина дуьллучех а
хIара вашадара: «Шена а хуург, далла а гуш дерг, нахах лач-
къийна а хIун до?» — олура цо. Цуьнан юхъан таьIано-кIайн
цIена чкъор, нийса марий гинчо, билггал, хаза ву а эр дара цун-
на, и буьрсо ца хъежахъара. Аз а цуьнан стоммо декара: аста-
гIа воллушехъ тIехъаьжча заьIапа а ца хетара Тавсолта, дегI
цо гуттар а айина лелорна. Данза дисина дуккха а гIуллакхаш
долчух тера, даима гIайгIане хеталора цуьнан юхъ, садоIучу
хенахъ а тIехъ. Амма мукъачу хенахъ меллаша хеталу Тавсолта,
болх беш, хийцалой, каде хуьлура.

Колхозехъ бешлелорхочун болх дика дIакхехъарна гуттар
«Сийлаллин уьн» тIехъ хуьлуш яра Тавсолтин цIе. Юьртан а,
районан а куьйгалхоша юкъараллин гIуллакхаш а бIобулуш
тIедохкура цунна, цо доггах уьш кхочушдарна. Оьрсийн мотт
ледара хаахъ а, нохчийн мотт говза буьйцура цо, метт-меттахъ
шира дешнаш а, хаза кицанаш а далаш.

Иштта вара Тавсолта. Амма оцунна юххехула цу юьртахъ
массарел а чIогIа Iадаташ лорург а вара иза: Тавсолтас Iада-
таш къонахаллин а, оьздангаллин а бух лорура: «Дика а, хъе-
къале а ду Советан Iедал... Цкъа а хъалхенгахъ хилла а йоцу
маьхза больницеш ехки, некъаш шорди, туьканаш лам чу кха-
чий, берашна детсадаш яржий, мах ца боккхуш доьшуьйту ла-
манхошка... Бакъонашца а оьрсашца дIанисди... Дукха ду ди-
каниг... Амма цхъаннах ца кхета-кх со: оццул хъекъале а, ний-
са а долу хIара Iедал хIунда ца тов-те динций, Iадатций? Царах
оьздингаллий, эхъ-бехккий адамашлахъ мелхо а чIагIо!.. Ткъа,
хIинца-х гуш ма ду, зударий мел хецабелла богIу... И дика
дац», — шен ойла йора Тавсолтас. Цуьнга хаьттича, мичхъа ме-
гар дара: кIанте йоIа куьг далар! Уьш цхъана ловзар! Зударий
кино бахар! Я... «коьртахъ йовлакх а доцуш, мехкарий божарш-
ца цхъаьна уьдуш хьийзар!» ЦIеххъана иза юха дагадеана, юхъ
кхохкийна, хIинцале нахана хъалха ша юхъ-Iаьржа хIоьттинарг
лерина, шен йоIана оьгIазвахана, хIинца кIадделла бIаьргаш
юха а, гуттар санна, деккъа ленадеш, болар цIехъа снхдира
Тавсолтас...

* * *

НеI йиллина, Тавсолта цIеххъашха чувелира:
школера цIа даьхкина бераш чохъ дара, юург кечъеш пеша
уллохъ Нурбика а хьийзара.

Чохъ, башха хъал дацахъ а, гуттар санна, цIена а, самукъа-
не а хетара. Чу ма-велли дуьхъаларчу пенах, шина кора юк-
къехъ кхозура, кепка а тиллина, пиджака тIехъ цIен бант а
лепаш, сирла велакъежинчу Ленинан портрет.

Аьрру агIорчу пена тIера схъахъоьжура, салтин чоа а дуьй-
хина, чета куьг диллина, сапаргIат лаьтта Сталин. Дехъа чохъ,
йиллинчу неIарехула гора соне оьллина имам-Шемалан сурт.

Стоьла юххехъ книжкина тIехъоьжуш Iен Дауд, снхха кIу-
жал хуьлеш, лаба дIа а тиллина, дегI нисдеш хъалагIаьттина,
дена тIе вахара, цуьнгара схъаэцна белхан гIирсаш чохъ болу
тIоьрмиг а, Iасанан метта лело гIаж а дIаоьллира неIара тIехъа
боллучу дечиган хьостамах. Чу нуй хьоькхучу Селитас, коьр-
тара белш тIе деьна йовлакх снхха дIанисдира. Нурседа эта-
жерки тIерачу куьзгана хьоьжуш лаьттара шен кочара цIен
галстук нисъеш, коьртахъ йовлакх а доцуш. И гина Тавсолта,
гомо Нурбике а хъаьжна, вист ца хуьлуш, дехъа чу вахара. Цо
гуттар а зуда йора бехке, берашкара даьллачунна а, тIе, бераш-
ца эвхъазаваларх ларлуш, царна догIу дов а цо зудчуьнгахула
дора.

Цу сохъта кхетта Нурбика тIечевхира йоIана чIоггIа, дехъар-
чу хIусамдена а хозуьйтуш:

— Делан дуй гIуо хьох! ШайтIан ког! Латта а лаьттий кхин
эхъ ца хеташ! Мосазза аьлла хьоь... ДIатилла и йовлакх,
йилбаз!..

Нурседас касенка дIатиллинчул тIаьхъа а, майрчунна хъал-
ха бехказа яла гIертачу Нурбикас кхин тIе а барт беттара йоIа-
на, кхано шена цIийндегара хинйолу яппарш яйян лууш:

— Лачкъаза дисина шайтIа!.. Хьо адам делхъара, и бIаьр-
гаш сел сийна хир бацарий хъан-м!..

Нурседина, ша оьгIаз мосазза яха а, изза олура Нурбикас.
Амма, цуьрриг а дегабааме йоцу Нурседа, хIинца а, гуттар сан-
на, шен хъаьрса чIаба ластош, снха дIа а йирзина, елакъежира:
Нурбинкин бIаьргаш а дара сийна! Массарна а гуш: сирла хъаьр-
са Нурседа цIена шен нана яра! Бакъду, амал дениг кхаьчнера
цунна. Ткъа, тIехула дех тера, бIаьрг цIоцкъам а Iаьржа долу,
цу шиннах хазахйолу Селита, дог кIеда хиларехъ, ненах тера
кхиьнера. Маццах и жима йолуш, кертарчу кхура тIе хиьна
къоркхокха Тавсолтас шалгу-топ тоьхна чубанйтича, йоьлхуш
чеуанера Селита и йишнга дийца.

— Ткъа, елха хIунда йоьлху хьо! Цо котамна урс хъаькхча
а ца йоьлхий хьо?.. И хIун тоьла котамал? — ца ешира жи-
махъерг.

— Котам... ишта эсала яц... — аьллера Селитас, къурдаш а
деш. Селита аьнгалхех а кхоьрура. Нурседас-м коган кIажница
хьоьший йоьра и, ма-гиннехъ. Селитин тайнагех самукъадолура,
ткъа Нурседина бинжолиг безара. Шайн дов даьлча хIетахъ дуьй-

на жимахйолчо тлехтухура Селитина: «Эсала котам», — олий. Жима йолуш дуьйна а, аьрга хьач санна, муьста дош оьккхуьйтора Нурседас. Амма дас ца могуьitura цхьаь вукхунна лер, кьаьсттана — жимахниг воккхачунна: «Чуьра дуьйна доладо стеган сий», — олура цо. Цо аьлларг кхочуш хила а дезара: и доьзалан да вара. Амма кертал чохьа долу цийнан дукь дерриг Нурбикин яьни тлехь йуьллур: сатоосуш глоттий, хлусамдена хьалха тас, глумгий а хлоттадой, араьккхий хи дохьура; котамашна борц тосура, узий, етт дьалоллура. Юха чу йогий, майра балха вахале юург лой, бедар кечйой, цуьнан гуллакхийн кхачо йора. Цул тлаьхьа, дузадой, бераш школе дла а хьовсадой, чуьра гуллакхаш дан йолалора. Тлаккха уьйта девзиг хьокхура, массо а хлума шен метте дланпсеш. Кертара гуллакхаш динна яьлча, Нурбика, клел миндар а буьллий, тларгла кьажбан уча охьахуура. Цо ша йора шайна ланнан йовха пазаташ, каранаш, Тавсолтин окхеш а. Цахь а, колхозехь а сарралц хийзара Нурбика и, шен дехий пхьуйшаш долу, хьорканашна тле хлутту еха коч а юхий, лаг хьулдеш тлеуззий, шен тиша кортали а туьллий.

Цкьа а ца гора и когахь пазаташ йоцуш а: ерзина настарш эхьар маьттаза лорура Тавсолтас. Садайча, массо гуллакхаш дладерзадой, Тавсолта волчу а хлуттий, ша кхин цунна ца оьшийла хиьчий бен метта ца йолура иза. Цундела, Нурбика даима екьна яра, амма Тавсолтас: «Хлумма а дац, жлаьлин даьлахк санна, члогла ю!» — олий, хастайора и.

Бакьдоллуш, юьртахь а ша саннарш дукха хир боцуш, беркате хлусамнана яра иза. И Тавсолтина а хаьара. Хетте а, йиллина ладоьгуш, юлаелла хила дезара цуьнан: данза диснарг сиха гора Тавсолтина. Цкьа а ца хаьара и муьлхачу аглорхьара тлехлурлу ву.

Тавсолтас ша дан дагалаьцна дов цу сохьта ца дора: масо а хлуманна шен меттиг хоржура цо. Хинца а, пхьор дитна довлалц тлаьхьатеттира цо шен кьамел.

Нара тлехь дланисвеллачу хлусамдена шенна хьалха кхача а хлоттийна, Нурбикас берашна стоьл тле юург охьаюьллушехь, цхьаммо-м неI туьйхира.

— Мегар дуй? — схьахезира оьрсийн зудчун аз. НеI матуьйххи а и мила ю хиьначу Нурседас, хьаьдда яхана, неI схьа а йиллина, Анна Львовна чуелира:

— Суьйре дика хуьлда шун!

Массара, хьала а глехттина, хазахетарца тлейцира хьаша. Нурседас, тлехетта схьа а эцна, соне хьалаюьллира цуьнан плащ.

— Марша йогийла, Ана! Хьо ма дика еа!.. Охьахаа, хлума яа тхоьца! — элира Тавсолтас, сирла вела а кьежна, оьрсийний, нохчийний дешнаш эдеш: Анна Львовна, стоьла юххе.

берашца а ца хууш, нара тле, Тавсолтица хиира, ша деанчу гуллакхана мелла а оцуьнца а бух кечбеш.

Юучух юкьах а девлла, бераш цу сохьтта, хьешана паргIа-то юьтуш, арадовла глехртира, амма Анна Львовнас, дега дехна, чохь совцабайтира уьш. Нурседа, гирз даьлча санна, шен гIанта тлехь дласахьера: иза кхоьрура, хинца, ша а йолчоьхь, Анна Львовнас и гуллакх дийца долиьча, шен айкхьялар а гучудаларна.

Школера ма-яллара, юучух кхета ца кхиош, схьаеанчу Анна Львовнас дезаш дуура, тлера Iаь гуьтту, чомехь кечдина жи-жиг-галнаш, нохчаша санна, уьш саьрамсекхан берамала а луттуш, юкь-кара чадица тле чорпа а молуш. И кьаьсттана хазлора Нурбикина. Хьешана ела а кьежна, товхана юххехь ласттара иза, юург тле а юьллуш. Амма ша охьа ца хуура. Анна Львовнас дийхира:

— Охьахаа тхоьца, хлума яа!

Цунах кхеттачу Тавсолтас а элира:

— Охьахаа...

Ела а кьежна, корта ластийра Нурбикас.

— Муха Iа шу? ЙоI юй могуш? — хьаттира Тавсолтас, кхуо деанарг хаа шена луьушехь.

— Дика Iа тхо-м... Ниночка а ю детсадохь еддий, хьаьддий хийзаш. Шу дахкалой... дуй могуш? — Анна Львовнас а нэдора оьрсийн а, нохчийн а дешнаш... Цакхетарг Дауда гочдора.

— Дика Iа... Иван хлун деш ву?.. — цуьнан майра хьаттира Тавсолтас. Он мой хороший знаком! — тлетуьйхира.

— Иза а ву-кх шен тракторшца воллуш...

— Савва Ильич как? — цуьнан марда а хьаттира Тавсолтас.

— Иза а могуш ву, — жон делира Анна Львовнас.

Тавсолтина оьрсийниг хуьучул Анна Львовнина нохчийн мотт а хаьара. Бераш хлума йиьна а девлла, арадовлуш, массарел хьалха араиккхира, шех йогу, Нурседа; цунна тлаьхье араелира Селита а.

— Дауд, хьо тхуна оьшур ву, — клант чохь сацийра Анна Львовнас. Иза, охьа а ца хууш, коре длахлоьттира.

— Тавсолтан Берсанович! — долиьра Анна Львовнас. — Селитас тахана «шиь» даьккхина, цкьа а ша даьккхина доцу. Оцуьнан бахьана шуьца кьасто еанера со-м.

Тавсолтин юьхь ша-тайпа кхоьлира, цхьа бохалун боцу сациам ша бина ваьллачух тера.

Нурбика Дауде хьаьжира. Дауда талмажалла дира.

— Кхин доккхур дац! — хадийра Тавсолтас.

— И муха боху ахь?

— Тоьар ду Iамийнарг! Кхин ца дешча а мегар ду... а! — тлетуьйхира Тавсолтас кьорбадекартационная библиотека

— Хіундий?! Дешарна дуьхьал ву хьо? — цецъелира Анна Львовна.

— Дешар ша ду, ткъа... доьшу бохуш, эццахула божаршца коьрта Іуьйра хехкабалар ша ду!.. ХІан-хІа! Кхин ког ловзор бац!

— Тавсултан Берсанович! Неханаш-м ма бу доьшуш! Ма делахь и... Хьо-х колхозехь жигархо а, цІен партизан а ву!

Тавсолта ІаддаІара.

— Хьан кІант, Дауд, школехь комсорг ву! Цунна а эхь хуьлуьйту ахь, Тавсултан Берсанович!

— Бакъду, дада, суна а вон хастам бу иза... со а вуьтур вац цхьа жоп ца доьхуш, — тІетуьйхира Дауда.

Тавсолта ІаддаІара, амма кІантана цунах бала тарлучу сингаттамах ойла еш, цІоцкъамаш хабиьра цо. ТІаккха, эххар:

— Ас сайн мехкарий школе дешар Іамо бахкийтира, амма коьрттаІуьйра божаршца ловза ца хьовсийра цига, — элира цо бехкбоккхуш.

Нурбика, ишкапа юххехь, пхьегІаш цІанъечуха, бошхепийн тата а деш, лерана ладоьгІуш лаьттара: цунна чІогІа лаьара зудабераша доьшийла, амма майрачуьнга и хьахо-м ца яьхьара иза.

— Кхин цхьаь-м ду, Тавсултан Берсанович! — юхадолйира Анна Львовнас: — Коьртахь йовлакх лелорна а, я и ца лелорна а тхо дуьхьал дац: иза хІораннан а шен лаамехь гІуллакх ду. Эшца ас а туьллу и-м. Амма и коьртахь цахиларх йоІ сий доцуш ларар нийса дац: луларчу ХІирийчохь, ДегІастанахь, Азербайджанехь а массанхьа а ма мега зударий коьртахь йовлакх доцуш а, долуш а.

Лулахойн къаьмнех масалш далийра хьехархочо, Тавсолта диках кхетийтархьама.

— Ткъа, хІун ду мехкарша божаберашца цхьаьна дешарх а? Вайн школернаш а, хьан Дауд санна, оьзда кегийрхой ма бу!

Тавсолта вист ца хуьлура. ТІаккха Анна Львовнас аз хийцира:

— Тавсултан Берсанович! Райкомана дІахиъча а ма товш хир дац хІара! Ткъа, ца хууш дуьсийла-х кхуьнан яц! Іедало а могуьтур ма дац хьуна, Тавсултан Берсанович, ахь уьш юкъахбахахь.. — Анна Львовнас «Іедало» боху дош хІинца кесткеста даладора шен къамелехь.

— Дада! Вайн мехкарий школехь оьзда а Іамабо, тІе, шаш уьш ледара а бац... Мегар дац-кх вайна, ахь и дахь, — тІетуьйхира Дауда а.

Тавсолта, хІинца, Іедална гергахь оцунах яла тарлучу юьхь-Іаьржонан ойла еш, шена хьалхха охьахьаьжира.

ХІор ламанхочунна стеннах а кхеравалар эхь ларалойла хуучу Анна Львовнас шен гІортор эццигахь, Тавсолта Іедалх

кхерарх а ца еш, юха а цуьнан оьздангаллех ян да-галецира:

— Суна-м моьттура... ахь... со лорур ю...

Тавсолта Іадда Іара.

— Со-х шун юьртан хьаша а, дуьххьара шуьга йоьссина, шуьгахь Іийна, шун цІийнан доттагІ а ю! — аьлла, Анна Львовна хьалагІаьттира. КІант дега хьоьжура.

— Ас тІаьххьара доьху хьоьга! — элира хьехархочо, вас хиллачу, дегабааме озаца.

Тавсолтас, ойла еш а Іийна, эххар доккха садаьккхира:

— Дика ду!.. Хьо йоцчунна сайн даш тІера вухавер вацара со!.. Дика ду!.. Дешийта!.. Амма... — ахь суна бехк ма билла-лахь... царех цхьаь школехь коьртаІуьйра, я божаберашца ловзуш суна хаалой, и шиъ кхин школехь гур яц хьуна! — тІаккха, Даудехьа а вирзина, тІетуьйхира: — Хьо а хьожуш хила цигахь! Дола де хьайн йижарийн: царна нехан алар далахь, эхь уггар хьалха хьуна кхочу, хьуна!.. Дешарх-м, дукха кІуж болу меъ хила аьлла а даций! Вайнехан ламастех вала кийча ву хьо!

— Дика ду, дада!.. — корта таІийра Дауда.

Анна Львовнассий, Даудий, шайн дагахь, цкъачунна тоам бира.

Анна Львовнас, Іодика еш, Нурбике а, тІаккха Тавсолте а, и зуьйш санна, куьг кховдийра. Тавсолтас, шеа велакъежна, корта а хьовзийна, схьайицира куьг.

— Баркалла! — элира Анна Львовнас нохчийн маттахь. Хьаша новкъаяьккха тІаьхьавелира Тавсолта а, Дауд а. Тохара дуьйна а дехьа чуьра схьа тидам бен Нурседа, уьш арабовллушехь, схьахьаьдира, кхин дан собар ца хилла, гІуллакх муха чекхдаьлла а, шен айкхьялар гучу ца долуш дисинийла а хьажа. Нурбика сирла елакъажарх кхеттачу Нурседин сакъераделира:

— Нана, ас гІо де хьуна? — аьлла, хьаькназца пешара юкъ дІаяккха хІоьттира и.

Анна Львовна новкъа а яьккхина, вухавогІу Тавсолта а, Дауд а цхьаьне даьхнийн керта воьду и гина, Селита хьехархочунна тІаьхьа едпра, маракхетта, бартбелира цунна. Иза кхин а новкъа а яьккхина, юхаеанчу Селитас, тІехьашха тІекхетта, Нурседа маркъевлира, бесни тІе оба а олуш. «Доьшур ду!» — декара шиннийн а дагахь, тІе, Селитин ойланехь къайллах, «Увайс а хир ву денна гуш», — бохург а лекхалора. Нурседа шен дагахь йоккхаера, хІинца баьккхинчу оцу толамца шен а дакъа хилар дагадаьна: «Къовса деза даима а!» — сацийра цо даг чохь. Цул тІаьхьа шиннийн а ойланаш Анна Львовнехьа йирзира: «Ма хьекъале ю и», — элира Селитас... «Цу тІе, ма хаза а ю!» — тІетуьйхира Нурседас. Шашпшинне и денна а гушшехь, хІинцалц схьа тидам ца хилла хьехархочун хазалла а

хІинца ма-ярра дуьхьал теси́ра царна. Шинне а хІинца шайн хьехархочун амат, цуьнан хазаллин барамехь дуьхьал хІуьтура.

Анна Львовнин, стигалан басахь долу, хаза бІаьргаш, Іаьржачу цІоцкъамашна кІелхьара даима собаре а, сирла а хьуьйсура, цуьнан деган цІеналла а, амалан ондалла а цхьабосса схьаухьуш. Юккьерчу дегІахь, тайначу гІодаюкьца и йоьдуйогІуш гича божарийн бІаьрг тІехь соцура цунна, амма цуьнан бегаше йоцу юьхь яйча цхьанне а дага а ца догІура цуьнга забар ян. ТаьІана хьаьрса, Stammий чІабанаш, цкъа кур беш, хаза хьалахьарчайой, я, тахана санна, нийса букъа тІехула еза охьахьций хуьлура цуьнан. КІайн хаза куьйгаш даима цІена гора. Ша а цунах тера юй-те аьлла дагадеанчу, хьаьрсачу Нурседас э́ккхийтира:

— Тхойша цхьатера яц, ва, Селита?

Селита елаелира:

— «Дера ю!..»

— Тсс!.. — э́лира Нурседас: Тавсолта вара даьхнийн керта-ра вухавогІуш. Цо, ков а диллина, арахийцира Борзиг. Логак йоьза хІоз а лепош пхьу лергаш а дусийна некъа бохалла дІахьаьдира. Кестта ТавсолтагІеран, юьртана а бевза, бордаха дирша етт хьалхабаьккхина юхакхечи́ра Борзиг. Етт а э́чна, Нурбика, и бетта, рагІу кІел яхара. Тавсолтас, пхьу, шен метте дІа а дихкина, цунна хьалха гуьн чу, ша кечдина, довха доьша доьттира. Борзиган гІуллакх кхечарех ца тешош, даима ша дора Тавсолтас: луларчу юьртара, доттагІчо, ди́качу хІух схьадаьлла ду а аьлла, сто́жка, декхачуьра а даьккхина, совгІатна делла, де́зна дара и. Тавсолтас хІетахь дуьйна, — юьхьанца шура яош, тІаьхьа дийнахь шозза довха доьша луш ша Іалаш-дора Борзиг. ХІинца Борзиг а, кхечо шена доьша делча а, гуьнах ког тухура, дІатоттуш. Цкъацкъа Тавсолта, ви́жинчохь висча, ламаз а тІехтуьлуш, Борзиг дуткъо цІевзара, тІаккха сама волий Тавсолтас, сикха ламаз а дой, доьша лора Борзигна. И хууш дара доьзалехь. ХІинца а Борзигна доьша дуттуш воллу Тавсолта корехула гинчу Нурседас э́ккхийтира, Селите хьаьжна:

— Хьажал, дада шен моллина пхьор луш воллу!

— Ас!.. — ша йолчуьра и хезна тІечевхи́ра Нурбика.

Ши йоІ, татадайна, уро́каш ян охьахи́ра.

Чуве́йна Тавсолта ламазна дІахІоьттира.

* * *

ТавсолтагІаьргара юхайогІуш Анна Львовнас ойла йора: «Ма дика ду и тІевирзйна... Цо уьш юкъахбаьхначохь бисинехьара, кхин цхьаццамма шайниш а цІахь совцо мегара»... И гІуллакх,

Іедале ца долуш, шагахула дІадерзар а дика хетара цунна. Ойла екхнера суьйренан хьаь́начу хІонехь. Тамехь схьахьоькхура Іаннашка́ра мох. Малх дІабузаза а болуш, Башлома тІоьхула схьахьаьжи́ра беса бутт. Цунна юххехь схьакъеди́ра халла къасталу суьйренан дуьххьарле́ра седа. Кавказан Іаламах даималера тамаша беш, меллаша цІехьа йогІура хьехархо.

Тохара дуьххьара, ша лома балха хьажийча, ца луьушехь, декхарна еьнехь а, хІинца, цхьа зама яьлча, цунна даггара де-заделира и буьрса лаьмнаш а, и сиха хиш а, хІара хаза юрт а...

Боккъал а, художнико диллина сурт санна, хаза яра хІара юрт, шена юккьехь, кІеззиг легІинчу басахь, цІечу герагийн тхов кІел кІайн къегачу школаца. ТавсолтагІеран керта уллохула га тосуш, школана дехьахула догІура ламанан ахк. Цунна тІоьхула тиллина тІай цхьа у дара. Цул тІаьхьа, ломан басахь схьагора, гобаьккхина серийн керт а йинхйна юьртан кешнаш, маьІ-маьІехь, граждански тІамехь байиначарна доьгІна лекха хІолламаш а дохкуш. Цигахьара юьрта чу йогІура, ма-чин айра санна, хьешна гІашнекъан можа асанаш. Кешнашна а тІехьа гора аьрцнаш, царна а дехьа — лекха лаьмнаш! Шен кІайчу коьртаца царна а тІоьхула хьоьжура Казбек — «Кавказан гІопан сий долу гІарол», — Лермонтовн стих дагаеара Анна Львовнина. Школана аьтту агІорхьа басешкахула шуьйрра дІасаяьржинера колхозан беш. Лахо Іохкура аьхна аренаш. ЦІенойн туьнкалгех хьалаоьхура самукъане кІур.

Школана гена доцуш, дІо бухахула, даима шен берде́х леташ, схьадогІура гІовгІане Ясса. Кху суьйренан суьрто шена везачу композиторан Ипполитов-Ивановн «Кавказски этюдаш» дагаоьхуьйтора Анна Львовнина. «Исбаьхьа суьйре! Хаза юрт! Оьзда халкъ!» — бохура цо дагахь.

Анна Львовнина, кху Іаламах ца къасталуш, цуьнан дакъа хетара нохчийн халкъ, оцу лаьмнаша кхоьлли́ча санна хетара цуьнан гІиллакхаш. Уьш а хІинца дагаоьхура цуння.

Ша кертахь цкъа дечиг доккхуш йоллуш, говрахь тІехволучу нохчочо охьа а воьссина, дечиг даккхар а дагадеара. ТІаккха ша цкъа догІана кІел йисинчохь тІехволучу воккхачу стага шен белша тІера башлакх, вертий шена тІекхоллар а дагалецира. Ша уьш цунах юха дІатоххалц — схьаде́ха а ца веара... ТІаккха дагаоьхура ламанхойн и каде, нехан гІуллакх дан кийча, бераш... Церан чохь долу онда низам... Хьаша веь́ча церан сакъераделла хьовзар... Цхьамма а ца аьллашехь, шен плащ Нурседас чехкка, цІан а йина, шага схьаялар — уьш дерриге а юхюха дагалоьцура цо хІинца. Тавсолтин буьрсалла а товра цунна, делахь а, халахетара цо мехкаршна дехкар, уьш оьзда Іамарна цуьрриг а новкъа доцу, хІуманаш. «ХІетте а, цхьадика тІевирзи иза!», — ша-шена елакъежара иза. «Делахь а, кхул тІаьхьа а ладугІуш хила-м дезар ду: дукха ду хІинца а цара-

лахь заманца ца догӀу хӀуманаш» — сацийра цо шен даг чохь. Оцу ойланашца схьакхечира Анна Львовна школе. Школан кертахь, пачхьалкхан хӀусамехь ехаш яра и шен майрачуьний, жимачу, пхи шо кхаьчначу йоӀаций, кху школахь хехо а, дворник а волчу мардеций. Анна Львовна схьаяре хьожуш, школа хьалха лаьттара Керимий, Кесирий. Керима сих-сиха цигаьрка уьйзура, сагатдеш.

— Суна хьара: хьан санна, тхан юьхь йийр яцара цо! — хастийра и Керима.

Анна Львовнин майра балхара цӀа ваза вара. Уьш цхьаьний детсаде бахара. КеримгӀеран Каташший, Анна Львовнин йоӀ Ниночкий цӀа дало...

Ниночка мардеца — Савва Ильичца — чохь а йитина, юха кетӀа елира Анна Львовна: мар хьелуш сагатдора цо. МаьркӀаже луьстта Ӏаржъелира. Де Ӏинах дахана дайра. Стиглара чукъедира эзарнаш седарчий. Буйсано сийна гуьлмаьнда тӀетесна лаьмнаш тийна лаьттара эсалчу беттан серлонгахь.

Кестта массо а корехь стогарийн цӀерш къедира. Чуяхана шайн стогар а латийна, юха а араелира Анна Львовна. Эххар а схьакхечира, тахана дикка тӀаьхьависина, Иван Саввич.

— Хьо ма хьевелира?

— Тахханехь тракторан мотор леӀна тхо ца девлলেখь, кхана болх кӀелбуьсура, — шен боьха куьйгаш цунах ца хьакхадолуьйтуш, пхьаьрсашца марабоьллира цо зудчун корта.

Уьш чубахара. Цхьа хан яьлча — массо корашкара стогарш дӀадайра. Ламанан юрт, буйсанна марахь, маьршачу набарна дӀатийра.

ТИОМ!..

Кхин новкъарло ца йолуш дӀаоьхура йижарийн дешар. Тахана, уьш уьссалгӀачу классе а бовлуш, ДаудгӀар уьтталгӀачу а бовлуш, дешархой аьхкенна дӀахецна хан яра...

Гуьйрре дуьйна колхозхой белхан аренашкахь боьхура, гӀо деш шортта дешархой а болуш. Де сиха дох а делла, аьхкенан дуьххьарлера тов лаьттара. Геннарчу ломан тарха тӀехь, меттах ца хьовш, кхозура цхьа йоккха, бамбин сомалкхах тера, кӀайн марха. Юьртан бошмаш, тоххара заза охьа а тесна, хӀинца юьккӀа сенъелла, буса дилхинчу догӀанаша ченах а цӀан-ийна, малхехь гӀаш а лепош, шабарш деш, мела лестара. Эзар олхазарийн аьзнаш декара, адамашна ца хуучу маттахь, аьхкенан хазалла хестаеш. ТавсолтагӀеран кертарчу, стелахаьштиго дагийначу, дерзинчу кхуран гаьн тӀехь, цхьаь-м дуьйцучух тера, вовшийн лере а таьӀна Ӏара чӀегӀардигаш. Колхозхойн яхьех а хьерчалуш, хӀаваэхула меллаша дӀасакхьохура, хьизна,

соз долу, сеаларш. Саьнгарш чохь тхин тӀадамаш седарчега сегоара, куьзганан кийсико санна, бес-бесара нур хоьрцуш.

Малхана дуьхьал кортош айинчу — кӀайн, можан, цӀен зезагаша луьста кхелинера аре. Даьржинчу петӀаматна тӀоьхула хьийзара кьорза полларчий; накхармозий лелара зезагашна тӀоьхула, дургал оьцуш.

Басешкахь маьрша ежаш гора хецна говраш, царна гонаха дӀасауьдуш, ловзура бекъий.

Шайн хӀусамна хьалхарчу дехачу гӀантахь Ӏара Савва Ильич, аренга а хьожуш, шен кӀентан йоӀ — Ниночка юххе а хаййна, цуьнан тамашечу хеттаршна кхин а тамаше жопаш луш. ЙоӀнго дадега ховттура:

— Дада, дада! оцу хьуьлла йовдучу котаман когаш вукхера-чел дехий хӀунда ду?

— Малх гӀоттуш йинна и: ӀиндагӀ дехха дуьжуш когаш а дехий хилла.

— Дада, дада! И хьуьллара лаьмнаш хӀокхарел лекха хӀунда ду?

— ХӀокхарел сехьа дерг ган а лигъна, айаделла уьш.

— Дада! Царна бухахь хӀун ю?

— Царна бухахь дӀабоьхкина наьрт-эрстхой бу боху нохчаша... Цхьа тамашена баккий нуьцкӀала турпалш...

— Дада, дада! Хьан месаш кӀайн хӀунда ю? ТкӀа, сайниш хьаьрса ю.

— Сайниш лайца йиллина, хьайниш-малхо кегийна...

Ниночкин хеттарш а ца кхачалора, дадин жопаш а ца лекъара.

Малх делкъанга баьллачу хенахь колхозхой, гӀел а белла, юург а кхоллуш, цхьацца тобанашца дитташ кӀел хевшина Ӏара. ЦӀеххьана, генара гира царна, тӀаьхьий-хьалхий школахьа дӀаоьху нах а, цига хьалхахь гуьлелла пхьоьха а. Школан кевнан бӀогӀамах йоллу радиорепродуктор цхьа ша-тайпа буьрса луьйш хезара. Ниночкина гира: цӀеххьана ирахӀоьттира, ворта хьала а озийна, Савва Ильич. Цуьнан лерга юххера, даима семса, хӀинца ирахӀиттина, юсаелла кӀайн месаш, кхераеллачу котаман кӀорничух терра хийтира Ниночкина. ЙоӀе цо дӀакховдийна аьтту куьг, хӀаваэхь пӀелгаш а даржийна, шен карахь йов-Ӏаниг дацар а ца хаалуш, десса кхозура. Юххерчу бешара а, кхаш тӀера а белхалой, цхьаь вукхунна тӀаьхьа, зӀе йинна схьаоьхура... Радиос схьакхайкхийра инзаре дош:

— ТИОМ!..

Пхьоьха сихха стамъелира.

Баккий нах: цхьа а вист ца хуьлуш, цхьаверг школан кертарчу хена тӀе лахвелла, важа лаьтташ гӀортинчу Ӏасана тӀе ши куьг диллина, кхозлагӀинг бӀаьрнегӀарш а дийшийна, шена хьалха лаьтташ, боьххьехь цхьамза боллу, Ӏаса Гуьттуш — мас-

со а гІайгІане ладобгІуш Іара. Шен Іаьржа месала куї а коьртахъ Тавсолта а лаьттара марха санна.

Уьш бехха Іийра ойлане тийна: царна дика хаьара: «тІамо шура ца йохъийла!»

Керим а, шен шуьйрачу белшаш тІехъ, жІанк санна, жима хета хьаьрса корта кІеззиг агІор а таІийна, шен цІен юьхъ а, кегийра боьмаша бІаьргаш а кхоьлина хьоьжура. ТІехъа ладобгІу кегийниш-м: Дауд, Увайс, Селита, Нурседа, кхин берш а — царел сапаргІат хетара: кьоначарна вон кІезиг дайнера, церан син гІора а сов дара. Делахъ а, гІодаюкъ а къуьйлуш, дегІаца айабелла, цІехъана баккхий хиллачех тера-м хьоьжура уьш: царна а даго хьоьжура и хІинцца схьахеззарг уггаре а даккхийчех хилар.

Юьстахо лаьтта зударий: басмин коч юьйхина, басадаьлла йовлакх тиллина Нурбика; ша оза, амма шен беса юьхъ севсино йолу Кеси́ра, Анна Львовна, кхиберш а, мох баьлча кхокхий санна, вовшашна герга теІара.

Массарна а шайн дагца хи́ира хІара тІом мух-мухачех а боцуш, ша-тайпа тІом хир буйла, хІор доьзалан а чу кхочуш, массеран а кертахула чекхболуш, цо цхьа а шена юьстах вуьтур воцийла.

Радио лийна яьлча и тапъаьлла лаьттина пхьоьха гІовгІане елира:

— Эккхаза ца Іий-кх хІара!..

— ХІун хир-те хІинца?

— Хьовсур, муьлхарш тоьла! Фашистийн йовсарш!..

— НеІаллат царна! Бина барт а бохош!..

— Ахьарш кечдан деза хІинца! — эkkхийтира цхьамма.

— Белхашна кхин а тІетаІа дезар ду моьтту суна-м, — оьгІазе дІахьаьжира цуьнга Керим.

Зударшца лаьттара школан цІанонча Кхокха, хІинца а дан-ма санна, тІе Іаьржа дуьйхина:

— Юха а — тІом!.. Со елар-кха боьрша! — эkkхийтира цо.

Цуьнан майра, дукха хан йоцуш, вийнера Фински тІамехъ. И ша Іаш яра, кху школахъ доьшуш волчу, шен цхьаь бен воцчу кІантаца Илесца, кхин гергара нах а боцуш. Илес Нурседа-гІаьрца цхьаьна классехъ вара. Нанна юххехъ лаьтта иза, цо шен белша тІоьхула дехъна куьг меллаша дІа а хилийна, дехъа цхьаьна лаьттачу кегийрхошна тІе вахара.

— «Вайн махка туьрца веьнарг — туьро отур ву», — Дауда лере а таьІна Увайсе олуш хезна, цу шинна кхин а юххе хилира иза.

— Вайй... ХІинца хІун хир ду-те?.. — аьлла, зударшлахъ цхьаьнге-м елхаран чІикъ белира.

— Сацийтал цигахъ! — тІечевхира Тавсолта...

...Пхьоьха дІаюьйхира...

Массо а хІуманах а ловзар даккха кийча долу юьртан бераш, цу сохьтта шина декъе а дирзина, гІаштьоккъе серий а доьхкина, вовшашна тІаьхий, чуччий ида дуьйлира гІовгІане жІуганашца...

Стиглахъ гульелира Іаьржа мархаш... Мархаш санна, сингаттаме тІехтилира и хьалхара тІеман де..

Вукху дийнахъ школана хьалха боьдучу новкъахула, ма-гІарш бинна, дІаоьхура тІаме кхайкхинчийн дуьххьарлера то-банаш:

— Са ма гатделахъ, Ваня! Тхо ледара Іийр дац хьуна! — Анна Львовнас куьг ластийра, шайн Іодика а йина, сай санна, корта аркъал а теІош, ведда шечарна тІаьхьа воьдучу Иван Саввиче.

Увайсий, Даудий, кхечу дешархоша а куьйгаш лестадора цуьнга а, цуьнца цхьаьна могІарехъ, кІеззиг техкачу боларехъ воьдучу Кериме а, вукхаьрга а. Кеси́ра тийна лаьттара.

— Варий, ледара ма хилалахъ! — Кериме мохъ туьйхира Тавсолтас... — ЦІа са а ма гатделахъ цхьана а хІуманна... Тхо ледара хир дац хьуна! — кхоьссира цо Керимна тІаьхьа: хаьара кхин воккхаха цІахъ витина и ца воьдийла.

Каташан куьг а лаьцна, Анна Львовнина юххехъ лаьттачу Кеси́рас а, тІехъашхула, Тавсолтина ца гойтуш, куьг ластийра майрачуьнга.

— Марша Іойла шу! — схьахезира Кериман аз.

Воьддушехъ, охьатаьІна некъан йнстера схьа а даьккхина, кІен хелиг Іаьвшира Иван Саввича: буьртиг, сегІаз санна, кІе-да бара: «кІа хьокху хан хуьлуш йоллу» — дагатеси́ра цунна. Можа бос бетталучу сийначу арешка бІаьрг туьйхира: «Юха гурий-те?.. Делахъ а...» — гІулчаш ондда яха вуьйлира иза, цхьаь-м дагадеанчух. Некъо голатухучу кхаьчча, вуха а вирзина, куй ластийра Керима. ТІаьхьа хьуьйсучу зударийн аматаш ца къаьстира хІинца. Некъан кІуьралахъ иза а тІаьххьара къайлавелира.

Каташца юхайогІучу Кеси́рас цІехъана шен некхе куьг даьхьира. И ца гайта гІерташ, кьийла а луш, школан кертахъа яхара. Ниночка а эцна цунна тІаьххье снхьелира Анна Львовна а...

— Хала-м ду безачех къаста! — Селита, шена тІаьхьа йогІучу, Нурседе юхахьаьжира.

— Къаьста хан тІехІоьттичахъ къаста а-м деза, — соцуьгІа а хилла, воккхачух тера, Селитин бІаьра хьаьжира Нурседа...

ТІемалой новкъабаха баьхкинарш дІасабекъабелира...

Буьрсса лаьттара лаьмнаш. Царна тІоьхула нийсачу къепалшца малхбузехъа дІаоьхура, цхьаь вукхунна тІаьхьа, Іаьржа мархаш.

Кхузахъ ганза дукха хан йолу кеманаш а дахара, гІовгІанца стигал этІош, лаьмнашна тІоьхула, марханел хьалха девлла.

Сарахъ, ерриг стигал дІалоцун, мархаш гулъелира Эскинойн тІехула, бода хІоттош. Цхъа а седа а бацара гуш. ХІаваэхъ са-дуькъне хилира, адабийн дог-ойла таІош.

Нурбика, татадайна, хьийзира чухула, цхъацца деш. Дауд радиорепродуктор нисъеш воллур. Нурседа, хьалххехъ шен гуллакхаш а дина, агІор яъллера. Селита, коре хіъна, арарчу бодане хьобжуш Іара. Халла къаьстира генарчу лаьмнийн кІайн кортош. Гонахарчу аьрцнийн гоме даккъаш, боданехъ дерриш а тамашена вовшаххоттаделла, доккха-деха цхъа дукъ хетара. Цеххъана кора бІаьргах, тата а доккхуш, геннахъ гулделлачу догІана дуьххьарлера тІадам кхийтира. Башломан кІайн корта берриг гуча а боккхуш, цунна шозза го тосуш, лаьхъанах сеттина, лепа сийна ткъес. Геннахъ иккхира стигла къекъар. Селита, корах а летта, юха ца йолуш, хьобжуш Іара: стелахьштигаш хІинца сих-сиха, торхийн момсарш серла йохуш, стигланах цастарш деш, буьрса а, тамашена хаза а детта дуьйлира.

Цеххъана аьрру агІора схьатоьхна ткъессийн дийнна цІов, цхъана секундана Селитин бІаьрса дІаоьцуш, сирла малх латийна, тІаккха ЧІап-ломан басах а кхетта, эзар кийсиг хилла, ломан хьун тІехула дІабахара, диттийн баххьаш къагош. Цунна юхерчу мокхаза торха тІехула хьаьвзина дуткъа ткъес, кхин дерш санна, сиха дІа ца довш, дехха лаьттира хІаваэхъ, нур санна, догуш, шен гІодах дІатесна кхин а дехий цІеран гаьнаш а лепаш.

Стиглан къекъар, тІеттІа совдуьйлуш, даьржира гонаха, Башломан кІайчу коьртах юха а дера ткъес туьйхира: цкъа... шозза... кхузза... Стелахьштигийн цхьамзанаш хІинца лаьмнийн некхех хьалхачул а сих-сиха дегтара, шайн татанаш генна даржош. Стиглан къекъар а кхин а алсам делира, стигал йоьхна, чуйогІу моттуьйтуш. «ХІун хила доллу-те кху дуьненах» — аьлла хийтира Селитина: саьрмаках тера, стомма деа ткъес хьаьвзира хІинца, Башломан тІехула, цуьнан кІайчу коьртах цІеран чалба хьарчош. Масех секундахъ иштта а лаьтина дІадайра иза.

ХІинццалц геннара схьахезаш хилла стигла къекъар, хІинца стигалан тхов тІехула эзар трактор йолаелла моттуьйтуш, инзаречу гІовгІанца Эскинойхьа схьахуьлуш догІура. Эмкалш санна яккхий, юсаелла Іаьржа мархаш, цхъаь вукхунна тІаьхьа, сихха схьалпершара Эскинойгахьа, гуш воцчу Іуьно ткъессийн шодмашца шаьш лобжуш санна. Уьш танканаш санна, ЧІап-ломан уллохъ вовшахъетталуш, эчиган татанаш дохуш, багара цІеран асанаш а туьйсуш, гІергІара. Селитина хІинца шен лерехъ хезира, лаьмнаш ата санна, сихделлачу сте-

лахаьштигийн тата: стигланийн тІом Эскиной чу кхечира.

«ХІун хила доллу те кху дуьненах?» — юха а дагатеси́ра Селитина: «Буьйсано тІом хьабина-те лаьмнашна?.. Я лам къевсина, Іинан джинаша, жоьжахатан пешара идош, вовшашна кхуьйсу хьаьштигаш ду-те уьш?.. Я, йоьхна, чухерца те стигал?..» СелитагІеран нийсса тхевна тІе туьйхира ткъес, кхеран рама а егош. ДоІанаш а деш, схьахьаьдира Нурбика: Селита, ша Іачуьра а гІаттийна, букъа тІехьахула куьйга тоьттуш, шен метта йижа дІахьажийра цо. Эскинойн цІенойн тхевнашна тІоьхула хІинца, гезарий евдича санна, татанаш дохуш, догІанан дехий, стаммийра серий чухецаделира, массо а марха кхузахъ яьтІча санна. ДогІано башийна месала куй бегош чувелира Тавсолта. Сихха тІе верта а кхоьल्लीна, тІома кІел панар а лаьцна, дохна кертехъа вахара. Цунна тІаьххье аравелира Дауд а...

Стиглан къекъарш эххар севцира. ДогІа малделира.

Юха чу а веьна Тавсолта а, Дауд а дІавижира. Іалам дІатийра. Селита, меллаша меттара гІаьттина, когабоьхьара коре яхара лаьмнашка хьажа: «ХІун дисина-те царех — оццул стелахьштигийн мор шайна тІетоьхчахъ?», — дагатеснера цунна.

Амма лаьмнаш, хьалха санна, цхъа а зен хилаза, мелхо а кхин а серла девлла, санаргІата лаьттара. Стигал а екхнера, нагтахъ бен марха ца гуш. Эзар седарчий, шаьш хІинца цхьамма дилинчух тера, къалатозачу берийн бІаьргаш санна, цІена хьобжура. ХІаваь, генна дІа шех чекх сагуш, хьаььна дара. ПаргІата садеІалора...

ТИЕМАН ХЬАЛХАРА ІА

Іуьйранна уьйтІа ваьллачу Тавсолтина гира, ло а диллазчу кертахъ, татолана лаьцна, вотанна дуьйлинчу ахкаргах тера, буткъа шера ша, шен пардох чекх бухахъ жагІа а лепаш. Хье ца луш, диллира дуьххьарлера ло а: шуьйрра дІасаяржийначу шаршуша кестта хьулийра ломан басеш, аренаш, некъийн асанаш. Амма Іин чуьра, барзах тера, схьалелхачу мохо, каетташ, дохуш, маьІ-маьІехъ гучубохура лаьттан Іаьржа кІунзалш.

Долла Іалам сингаттаме хьобжура: хІурдан тулгІено геннара схьакхоьхьу дуьра гІовгІа санна, лаьмнаш тІоьхула схьахьобкхучу мохо кху юьрта а схьакхачийра тІеман къаьхьа чам, шеца ша тайпа хийцамаш а бахьаш. Эскинойра кхин а дукханах тІае дІабахара.

Юрт мелла а яссаелча санна хетара: бухабиснарш, совнаха гІар йоцуш, белхашна тІе таьІнера. Юьртан массо а маьІехъ, — пенашца а, бІогІамаш тІехъ а — дІатоьхна гора, цІечу кІадеш

тлехъ язбина, кхайкхамаш: «Дерриг а — фронтана! Дерриг а — толамна!»

Цхъана эшшарехъ длаобхура шкоলেখъ занятеш. Цхъабакъду, кху лап пальтош а тлехъ-м лара классашкахъ: январан денош шийла а даьхкира, дечигна шорто а яцара. Тахана, школан комсорг Дауд, классехъ староста воу Увайс а, шайца кхин а цхъацца дешархой а, комсомольцаш а эцна, колхозан правленес бакъо а, трактор а елла, Гуьйре хьуьнха, дечиге бахара.

Дикка делкъал тлаьхъа уьш бухабоглуш, тракторан гловла а хезна, царна дуьхьал бахара лакхарчу классашкара дешархой, шайца Селитий, Нурседий а йолуш.

Лап ша беш а доцу, амма хинца жимделла Ясса гомхадаьл-лачула сехъа а яьлла, йобттинчу прицепца, хьалагертара трактор, шена боккха ницкъ хуьлчух оьглазе глар еш.

— Хьалаялалур юй и цигаша? — лахара хьала мохъ туьйхира Дауда, бете куьг а лаьцна.

Изий, цуьнца берший, трактор кхуза кхьчча, охъа а бисина, глаш боглура.

— Цкъа хьала-м тосур ю! Лаахъ, оцу бердах а! — тлера сехъа мохъ туьйхира, ткъех гергга шо долчу, тлехъ йоца пальтой, коьрта тиллина лергаш долу куй болчу, беснеш цлазамах йогучу трактористо.

Прицепца тлера охъазгга дечигаш а лехьон, тлаьхъа боглура дешархой.

Йоккха горга дечиг а марахъ, прицепна тлаьхъа кхиьина, йогучу Нурседина тайра кентан жоп. Трактор нуьцкъаша хьалатеара. Некъ, хала бара аьлча а, бан а бацара, дуьхьал дла кхузахула ирх кхул хьалха а машинаш ихна лараш гар доцург. Гу тле яьлла йоллуш трактор цлехъана, цхъа хлума-м хьадча санна, вон тата долуш, цкъа сецира, тлаккха, меллаша клегар текхира, шена тлаьхъара прицеп юха а тоттуш. Тлера тракторист, Нурседин блаьрг кхуьш, шен цлен бос бовш, клайвелира. Нурседа ша йолччохъ йоглаелира: трактор шен прицепа юха охъаобхура, некъана раз а яьлла, бердан йистехъа телаш.

— Охъазккха! Йнта трактор! — мохъ туьйхира Селитина улохъ ворлучу Увайса, куйга гшара а цунна и гойтуш. Изий, Дауддий цунна орцах хьалаведира.

Трактористо корта ластийра, ша «охъазккха реза вац» бохучу маьланехъ. Массеран а блаьргаш цунна тлехъ севцира, шавш дан дезарг ца хууш. Трактор, ца соцуш, меллаша клегаръобхура тлерачу трактористо, ма-хуьллу, тлам дласа а ийзош, эткаш чубра когаш дера тормозашна тетеюшшехъ. Нурседас, цлехъана тле а хьадда, шегара дечиг тракторан тлехъарчу чкьургаш клел тесира. Трактор сацийра, прицеп бердан йисте кхача ши-кхо

гулч юьсуш. Берриш длахъавсира Нурседе, тлаккха — тракторе: иза шен тлаьхъарчу чкьургашна клел тесна дечиг лаьттаччу телеюш, цунна тлоьхула яла гертара. Амма схьанккхинчу Даудий, Увайсий шайгара дечигаш а сихха, нис а еш, тракторан а, прицепан а чкьургашна клел ехкира. Трактор, ша йолччохъ, сецира.

Массеран а сапарлатделира. Дауда, тле а вахана, вист ца хуьлуш, массарна а гуш, маракевлира шен йиша. Эццигахъ ганезара Нурседин юьхъ: ма йогура иза!

Трактористо, цхъа сахът далале, юха тойинчу тракторца школан керта оьзна дечиг, мехкарша прицепа тлера охъа а кховдош, божарша раглу клел, гулч еш, дладоьттира.

Длавоьдучуьра вуха а вирзина, тракторист, раглу клел пальтох куьг хьобкхуш йоллучу Нурседина тле вахара:

— Алахъа, диканиг, цле хлун ю хьан?.. Хьо ца хиллехъ, тламе а вахаза, эрна лара-кх со цхъана млаьргона.

— Берсанова Нурседа ю-кх! — серладевллачу сийначу блаьргашца синкьераме клентан блаьра а хьаьжна, пондаран мерз санна, зевне деккачу озаца, шек а йоцуш, юха хьаттира йола:

— Ткъа, хьан цле?

— Цултигов Расул... Сан царх-м хлун дора? Хьо ю тахана коьртаниг! — аьлла, клант шен догучу лаьржачу блаьргашца юха а йоле хьаьжира. Церан блаьргаш севцира вовшашна тлехъ.

— Хьо fronte ца воьдуш хлунда висина?

— Заявлени дла-м делла! Делахъ а... трактористаш ца тоарна, бронь а елла, цкьачунна буха витина-кх!

— Дера, и трактор длахоьцур йолуш-м ца хиллера хьо!

— Хала кхьчча соьга... Керла ю иза, — аьлла, йодика а йина, кхин а хьевала бегийла а ца хетта, шен тракторан гловла а эцца длавахара тракторист.

Йижарий школера цла боглуш, гуттар екаш хуьлу Нурседа хинца мелла а ойлане яра. Шена а ца хууш, цуьнан аз а шатайпа лекхалуш, болар а, дайлуш, хийцаделлера. Цлехъана чубоьжначу тлуго шовда санна, марсаяьккхинера, беснеш йогучу кланта, хинццалц хьаььна лаьттина, йоблан деган айма: «Ма майра ву и... Ма товш а ву»... — дагара ца воура и Нурседина.

Длаийжале цкъа Селитица кьамеле йолуш хуьлу Нурседа тховса, йист а ца хуьлуш, метта елира.

Оцуьнан бахъанех мелла а кхиьна Селита а ладдаийра, хеттарш ца деш, цо ша и дийццалц.

Вукху дийнахъ, раглу клел глортараш а йобгина, цлера дагарш, херхаш деана, кхоккха цхъаьна а хилла, дечиг хедо хиттира дешархой. Селитий, Нурседий, Увайссий цхъаьна нисделира. Селитассий, Увайсий херх хьобкхура, даьккхина дечиг Нурседас жимачу глудалкхица длахоьхура. Селитин синтеме, лаьржа блаьргаш, Нурседа йоцчохъ цахуучуха Увайсехъа хьовсура

наг-наггахъ. Нурседа-м церан тидам бечохъ ша а яцара: иза дІалабцнера шен ойлаано. Иза гІудалкха тІехъ дечиг дІаэцца яхана а йолуш, Селитас херх хьокхуш, ца хууш, Увайсан пІелг хадийра дабІакха тІекхаччалц.

Ша лазийча санна а ца хийтира кІантана: «ХІума дацара хІарам-м!» — велакъежира иза.

Селитас, чехка кисанара схьадабккхнна, дІакховдийра мерах хьокху дарин йовлакх:

— ХІан, дІабехкахъа!.. ЦІена ду хьуна...

— ХІара хІинца цаберзарна а ца кхоьру-кх со!.. ХІара йовлакх ас, Селита, кху пІелгал а Іалашдийр ду-кх хьуна, — элира Увайса. ЙоІан дагах мерза алу туьйхира, цІийелла охьахьаьжира иза. ХІинцалц дош а кьадозачу кІанта дуьххьара ишта ханийтира шен безам. Ма ирсе хийтира йоІана эццахъ ша! Дуьненчохъ кхин хІумма а ца лаьара — даима а ша Увайсана езийла доцург! Селитин эсала догучу бІаьргаш чохъ, церан кІоргехъ богу чиркх цхьаммо-м гуш доцчу куьйга цІеххьана хьалаобьзначух тера, цхьа ша-тайпа керла суй летира — дуьненах сакъерадаларан суй! Жим-жимма екхалуш, тІаккха цІеххьана дерриге дуьне а серладоккхий, схьахІутту Іуьйре санна, Селитин кийрахъ, хІинцалц жим-жимма гуллуш а лаьттина, хІинца цІеххьана, де санна, къегина схьахІоьттира безам.

Юхаеара Нурседа, цунна гира Увайсан бихкина пІелг а, Селитин бІаьргаш чохъ летта суй а, амма иза тІаьхьа хатта дитира цо. ГІуллакх чекхдаьлча, йижарийн Іодика а йина, Увайс дІавахара...

Цу буса, цІахъ, шаьшшиъ дІаюьжуш, майра яьллачу Нурседас, Іе а ца елла, элира Селите:

— Суна... Расул везавелла!.. — ша аьлла яьлча, эхъ хетта, пенехъа дІайирзира и. Селита елакъежира, амма Селитас тІаккха а-м ца йийцира йишига шен деган къайле: цхьаннех а тешо мегар а доцуш, ша-тайпа доккха хІума хетара цунна шен безам! Иза кхоьрура, кхечарна иза шена санна цахетарна а, я иза бийца баьккхичахъ, байбаларна а...

* * *

Селитас, ша а йоллий ойланаш йора: дІа стенна тІера йолаелча а, хьаьвззий Увайсана тІекхочура уьш. Дуьненчохъ доллучух ойла йойтург а, дерриг хІинца шеца дозаделларг а Увайс вара. Хьалхачул чІогІа сакъералора Іаламах: гена воццуш, кхана а юха ган йиш а йолуш, хІоккху аренашкахула лелаш вара «и», — кху Іаламан уггар боккха тамаша! Тахана а, цунах бІаьрг къетар бацара-ге аьлла, нене а хаьттина араьяьлла, библиотекехъа йоьдура Селита. Масех де а даьллера Увайс ганза: Іаьнан каникулаш яра. Малхехъ лепаш генна дІа гора лайн аре.

ЙоІана дагатесира: «Ма хаза хир дара кху арешкахула цуьнца цхьаьна лелаш...» Шена санна, и нахана а тамаша хІунда ца хета те, массеран а багахъ хІунда вац те и аьлла хетара йоІна. Оцу минотехъ клуба чуьра пхьаьрса кІел книжкаш а лаьцна, араволуш Увайс гира цунна.

ДегІ дайдеш, дуьне а серла доккхуш Селитин кийра малх кхийтира. Таханлера де а, эрна дайна доцуш, и гича хьоме хийтира. ХІетте а, кІантана ша гале, и ша лелочух кхиарна кхераелла, дІа а йирзина, кхечу новкъаяьлла, сихха цІа еара Селита...

Мел лелориг а, дийриг а, дерриге а даг чохъ цунна хьажийна, цуьнца доьзна дара йоІан: кхин а диках Іамайора цІахъ урокаш, кхин а лерана, цІена лелара тІехъ, чуьрачаьрца а мерза яра йоІ. Школе йоьдуш а сакъералора...

Нурседин-м сагатдала дуьйлира: Расул кхин ца вогІура школе. «Дечиг кхача, мукъана, дахъара», — хетаделира Нурседина, классан сонерчу пеше а хьаьжна.

Шкоlexъ дечиг дара, амма... мехкадаьтта дацара. Масех кІира а дара рогІ-рогІана иза дешархоша цІера кхоьхьу. Селитас а, нене дехна, шишан чохъ цкъа деара, амма шоллагІа Нурседас дехча, Нурбикас кхин ца делира: цІахъ а ца тоьара.

ТІеда дечиг хенахъ ца летара. Классашкахъ кІуьран хьожа хаалора, шийла лаьттара, цкъацкъа пІелгаш а дахьош. Тахана къаьсттана гІайгІа яра оцуьнан массо а дешархошна: гергадеанера цІечу эскаран дезде! Дауддий, Увайссий ваьллера цунна оьшу плакаташ, лозунгаш язйина. Амма дезачу денна синкъерам муха хІоттор бара ишттачу шелехъ?

— Суна хаьа хьуна, мехкадаьтта мичара дан деза-м! — Селитин лере таьІира Нурседа...

И шиъ, йоккхачу перерывехъ, бидон а эцна, Анна Львовнас школан цІарах кехат а яздина, тракторни бригаде яхара... Расул волчу!

— Дера, ца хаьа, Нурседа! Ахъ-м мехкадаьтта боху... тІадам буха ца буьтуш сайн пхенаш чуьра доллу цІий-м лур дара ас, ахъ дехча, — элира Расула!

Шена хьалха лаьтта охьахьаьжира Нурседа: и лан ницкъ бацара! Цо ша йогІуш къайллах сел сатеснарг, оццул атта, дог Іаббош схьаделира кІанта! Шаьш бидон эцна цІехъа дуьйладелча, Нурседас, юха а хьаьжна, элира:

— Дечиг деъча тоьу моьтту хьуна? Ма атта йицйинна ахъ школа... Кхана самодеятельность яй тхан-м... вола!

Нурседин сийначу, хІинцалц ойланза леппачу бІаьргаш чу, хьалха гина йоцу, ша-тайпа марха йоьссира: безамо йойтучу оланийн марха...

Делкъехъ дуйна а, школан кертара а дика гучу, Яссел де-хъарчу басера схъа оркестран эшарш хезира: цигахъ лаьттаху меттигерчу гарнизонан зурманчаш а бара Цечу эскаран дезчу денна кечам беш.

Сарахъ оцу гарнизонера школе хьошалгIа веанчу кхаа тIе-малочух, лакхарчо, кьоначу лейтенанта Еланцевс доклад йира. Цо, чохъ берш тешош, дийцира тIамехъ вайн эскаро ловчу халонех а, вайн бIаьхоша цигахъ гойтучу хьуьнарех а:

— Ялх баттахъ бен ца хилла со фронтехъ. Чов хилча тыле раьккхина. Амма суна даима хьалха лаьтта цигахъ бевзинчу вайн тIемалойн аматаш...

Дукха масалш далийра Еланцевс:

— Цхъа сержант вара тхан, Стручко Богдан цIе йолуш, — окоперчу телефонан тергаме дIахIоттигIра и, хьайна чов хилахъ а, хьо вехъ а, меттах ма ваьллахъ, хьайн метта оха кхин вайит-талц! — аьлла. Цу агIорхъа шена мел гина а, телефонехула хезна а хийцамаш цу сохьтта командни пункте а хоуьйтуш, дика лаьттира Стручко. ЦIеххъана сецира цуьнан телефон. Эххара юха а йийкира.

— ХIун хилла цигахъ? — хаьттира командиро.

— Чов хилла! — доьхначу озаца жоп делира.

— И-м хIумма а доцург дара тIамехъ! Латта хьо! Веллац латта! Тхан гIуллакх гIоьртина ду!

— Бехк ма биллалахъ, накъост командир, цхъана куьйга схьалаьцна чуьйраш ю сан, багахъ кьевлина телефонан тел доллу, иза юккъехъ хадийна ду. Бехк ма билла!.. Со... вийна! — цо олуш, цуьнан карара охьабьжначу телефонан мукъан тата хезира тхуна. Цуьнан метта хIотта цу сохьта кхоъ велира. Цу кхааннах цига хьалха дIавахана шиъ дIа а кхачале, цхъаъ вукхунна тIаьххье вийча, командиро кхоалгIачуьнга элира:

— ХIа! Хъан цавахан а бакъо ю... хIинца. Бухасаца!

— Накъост командир! — элира бIаьхочо, — хIинца къаьсттина бакъо яц сан буха саца! Вахийта со!

Иза, ца вуьйш, дIакхечира. Итт дийнахъ гергга, тIеман цIергахъ лаьттира иза, дууш а, я молуш а доцуш. Цо шен декхар кхочушдарна тхан аьтто а хилира, фашисташа го бина йолу вайн полк кIелхъара яккха а, мостагIчунна кхин дIа болу некъ бехка а...

Лейтенанта юкъ-кара, бай корта ластабой, юха тосура шен хьаьж тIе охьаьху боьмаша юькъа кIужал.

— Тхан кхин цхъа бIаьхо — Гинатулин Тукай, дерIах гранаташ а йинкина, тIейогIучу немцойн танкана нисса кIел вижира, иза оьккхуьйтуш, ша а леш. Вукхо — Кавказера вара и — Анзор Бекхоевс — ша, граната а тоьхна, сацийначу нем-

цойн танка чуьра аралилхина масех фашист цу сохьта автомат-ца охъа а виллина, маса цу танка а хиъна, иза юханехъа чухаьх-кира фашисташна, церан магIарш отуш, ша а хIаллакьхиллац...

Лейтенанта дуккха а далийра цу тайпана масалш.

Хьалхарчу гIенташ тIехъ Iачу Савва Ильича а, Анна Львовна, а, Кесирас а, царна тIехъа хевшинчу Селитас, Нурседас, Дауда, Увайса а, кхечара а бIаьрг тIера ца боккхуш ладоьгIура цуьнга. Селитина товш хийтира ур-аттала, лейтенантан аьрру бесни тIехула разбоьду беса мо а. Шен доклад дIайоьдуш, лейтенанта элира:

— Вайн советан халкъан а, берриге вайн Даймехкан а доккха ирс ду тахана, кху холчу муьрехъ, вайна куьйгалла деш, дуьненан массо а къинхьегамхойн тхьамда, вайн заманан гений сийлахъ-воккха Сталин хилар...

Савва Ильич Анна Львовнина лере таьIира:

— ХIинца тIуьла ботта волавели...

Анна Львовнас пхьарс къовзийра цуьнан: «сацийталахъ!» — бохучу маьIнехъ.

Докладчико дуьйцура:

— ТIеман Илманан а корифей волчу цо, тахана кху тIамехъ шен амалехъ цхъаьна тоьхна: Суворовн масалла, Кутузовн тидамалла, Наполеонехъ хилла стратегин кIоргалла. ТIе, оцарел сов, тылехъ а болх айарехъ Сталина гайтина, хьалха цхъаьннан а хилла доцу, хьуьнар. Цундела бакъонца вай тахана чIагIдо накъост Сталин массо а заманан, дуьненан массо а къоман а уггаре а говза воккха полководец хилар...

— Iалелай!.. — юха а Анна Львовнин лере таьIира Савва Ильич.

Цуьнга шийла дIахьаьжира Анна Львовна: «Савва Ильич! Валохъа, уьйтIахъ хIун ду хьажахъа!»... — шабар дира цо мардега.

Савва Ильич, хаза а хеташ, уьйтIа велира. «Цуьнан а хIун бехк бу: Сталина и тайпа докладаш, ша кеч а йойтуш, дIаса-кхьохьуьйтуш хилча» — ойла хилира цуьнан, араволуш.

Докладчика дуьйцура:

— Тахана вай а и къобал деш, хиндерг дика гуш волчу Сталина, кху дийнах вай лардеш, шен хеннахъ, 1937—38-чуй шерашкахъ, вайн мохк дIацIанбIпра халкъан мостагIех, — оцу «пхоьалгIачу колоннех». Оцо а гойту Сталинехъ йолу, наггахъ бен хуьлуш а йоцу, йоккха пайхамараллин похIмалла...

Иштта дIа кхин а, барамза хестош, вазвора лейтенанта шен докладехъ Сталин. Иза ша а, кхузахъ цуьнга ладоьгIу Анна Львовна а, Кесира а, кхиберш а, къаьсттина кегийрхой, даггара тешара Сталин ца хилча вайн йиш а йоцуш, берриг мехкан хьекъале тхьамда хиларх.

Цундела Анна Львовнас тле ца оьцура, шен мардас Савва Ильичо, кест-кеста Сталинна йо кхиссарш. Иза кхеттане а ца кхетара хIунда вац те Сталинна муьтIахь, ширачех партнец а хилла, Зимний йоккхуш а дакъалаьцна, Смольнехь Ленинна гIароллехь а лаьттина волю Савва Ильич. Анна Львовнас и шега хьаттича а, Савва Ильича мегарг жоп ца лора. Доцца олура:

— Со кхечу хьесапехь ву...

Сталинан чIагIделла даьлла луьра низам гуш, Савва Ильична ца лаьара, шен кIентан зуда — Анна Львовна, цуьнан шен дагахь дIахIоьттина даьллачу ойланийн куьцах и эрна йохош, хIинца, цунна кхераме долчу, кхечу хорша яккха. Амма Савва Ильич дукха хенахь дуйна а шек вара Сталина а, цуьнгахьа бевллачара а, Ленин веллачул тIаьхьа дIакхьохьу некъ, харц хилла ца Iаш, ямарта хиларх.

Дуьхьара шеквелира и Сталинах, 1930-чу шерашкахь, цо, хьалхалера шира ленинцаш дIа а теттина, церан метта шега ладугIу болу, кхиберш хIиттийча. Кхин а чIогIа дог делира Савва Ильичан Сталинах, цо, цхьацца цIерш а тохкуш, шена резбоцурш хьаша болиьча. Ца тайра: цо НЭП дIалакьор... ДIаевлла «тIеман коммунизм» амалш карлаяхар... Кулакаш дIабоху а бохуш, юртабахамхой бохабар...

ХIан-хIа! Уьш лаццане тле ца лоцура Савва Ильичан даго, амма хIетте а и IаддаIара, ЦК-с а, партии пленумаша а Сталин бакъвар а гой. Эххар, шен собар кхачийча, 1934-чу шарахь, партин съездехь, Ленинградерчу делегацица волчу Савва Ильича къайллаха дIаяйIира Сталинан цIе харжаман кехатана тIера. Делахь а, Сталин юха а хаьржира. Амма Сталина хIаллакбира цу съездан делегатех дукхахберш а. Савва Ильич цецвуьлура Сталинан массо а хIуман тIехь а аьтто баларх.

Сталинна новкъа хила тарлург а, шен хеннахь, я «ша-шаха» лара: Менжинский, Дзержинский, Фрунзе, Горький, Крупская я цхьамма воьра: Киров, я баланза бисина резбоцурш, реза ца хила мега-кх аьлла шена хеттарш а Сталина, нуй хьоккхий, ша хIаллакбора, партера цхьа а дуьхьало ца хуьлуш. Къаьсттина тамаша бора Савва Ильича, паччахьна дуьхьал майрра къийсам латтийначу, эзар Iазапе ца къарлуш, чекхбийлипчу ширачу революционераша, Сталина шайна йойтучу суьдашкахь, боцу бехкаш тIе а оьцуш, Сталинна луьучу кепара шайш-шайн бехке барх: паччахьна шайш лелийначунна а ца дина мукIарло, хIпнца шайн боцчу бехкана Сталинна хIунда до те цара? — олий хетара Савва Ильична... Эххар, тийнна шен болх а беш Iаш волю, хIара а, 1939-чу шарахь, тIе а кхайкхина, партера дIа а воккхуш, (маццах цкъа Зиновьевгахьа хиллера хьо аьлла) Ленинградера араваьккхира, столицашкахь ваха бакъо а ца юьтуш. КIеззига Кневехь а Ийина, цигара а араваьккхина, кIантана тIе, кхуза схьавеара хIара, тIом балале шо хьалха. «ХIинца а хIун

хир а ца хаьа» — бохуш, гIийла ойланаш еш, уьйтIахула а лелла, юха зала чу веьна, Анна Львовнина юххе, охьахшира Савва Ильич.

— Декъала хуьлда Сталин — таханлера вайн Ленин, вайн ирсан тешаме гIорто, массо а къинхьегамхойн сийлахь-воккха тхьамда! — аьлла чекхъаьккхира лейтенанта доклад.

Массара а, хьалагIевттина, чоб екош, тIараш туьйхира. Охьахевшира. Беснеш цIий а елла, хьаьж тIе дайн хьацар а тоьхна, шен дика нисделлачу къамелах воккхаве лейтенант, тIевеана, Селитина юххе, гIанта охьахшира. Селитин тидам хилира: лейтенантан бесни тIера беса мо а кIеззиг цIийбеллера.

Доклад дIаяьлча, зала чуьра гIанташ дIасахилийна, меттиг а кечийна, школан самодеятельносто, эскарера баьхкинчу хьешашна нохчийн хелхарш гайтира. Массеран а самукъаделира детсадерчу Ниночкасий, Каташий цхьаьна баьккхинчу вайнехан хелхаран болах. Шайш хелхадевлла довлуш, берийн гIабали юьйхина йолу Ниночка, ког тасабелла, охьакхийтира. БIаьрта буй а хьоккхуш, цIенкъа юккьехь йоьлхура иза. ТIеваханчу Каташа, шен «чоин» тIам юха а тосуш, куьг лаьцна, дIайигира иза, берриш хьуйсуш а болуш. Ниночкица тIе а веана, Кесирна юххехь Iачу, лейтенанте куьг кховдийра Каташа:

— Хьо а валахьа хелха!.. Хайий хьуна?

— Хаьа те!.. И мегар ду! — самукъадаьллачу лейтенанта зала юккьехь оьрсийн «чететка» хелхар дира. TIаккха цуьнан накъост велира. Юха, Нурседица Расул ваьккхира. Расула дина тIахъаьлла хелхар кхин а казахийтира хьешашна. Эхь хета Селита, ша хелхаяккха хьовзаяле, Савва Ильична тIехьа тебира.

Керим тIаме вахчахьана школан директор йолчу Кесирас, гулам чекхболуш, баркалла элира хьешашна а, хIокху суьйренна дика кечамбинчу комсомольцашна, — Дадний, Увайсаний а, даггара школан гIайгIа бечу Расулна а. Цуьнан цIе яьккхинча Нурседин юьхь къегира...

* * *

Расул кест-кеста воьлура цул тIаьхьа школе, яго хIума оьшийла хьажа...

Школехь шело кхин ца хаалора. Амма Даймаккана тIехIоьттинчу кхерамо кхойина латтайора адамийн дог-ойла.

Радиочухула, дикторан гIийлочу озо схьахоуьйтора фашисташа Ленинградна го лаьцна хилар, цигара адамаш мацалло таIабар. Дуьненахь уггаре хазачех йолу и шахьар, цуьнан хазалла ца кхоош, чуьрачу адамех а къа ца хеташ, фашисташа денна а йохош лаьттара чу яккхий тоьпаш, бомбанаш етташ. Бераш мацаллех дадийна догIу хIордан кеманаш а, тухий, хин буха дохуьйтора берашца.

Амма мокхазах тера лаьттара Ленинградцаш. Цаьрга радио-чухула кхойкхура, дерриг а советски халкъан а цIарах, генарчу къеначу казахо:

— «Ленинградхой! Гур дац эшна шу!
Къена Джамбул шух дог тешна ву».

ДЕН ВЕСЕТ

Мархех халла чекхъюьйлучу маьлхан зIаьнарша гIийлла къагIийна башлаьмнийн кIайн кортош бен доцуш хъуьйсуре карзах даьллачу дуьнене.

Сендала тIаьхьадаohana аьрцнаш сингаттаме гора. Март беттан юккъера ши-кхо де къегира: «хIинца-м бIаьсте а еъна ели», моттуьйтуш. Амма оцу деношкахь ТавсолтагIеран уьйтIахь, хIор шарахь а кхеран кхура тIехуу, алкханч, яжа лаьтта охьа йоьссинчохь, боргIало тIекхетта, зIок йиттина, йийна Iуьллуре. Цуьнга охьахьаьжначу Тавсолтас элира:

— БIаьсте юьйхи... Кхунах бIаьсте хир яц... Май тIекхаччалц.

Боккъал а цул тIаьхьа денош дехха лаьттира шийла, кесткеста догIанаш а доьлхуш, бIаьсте цкъа а яьлла ер юй-те, аьлла хоьтуьйтуш. И кхоьлина денош къагош, радиосий, газеташий Эскинойчу хаза кхаь беара: фронтехь а цхьана полке нисвеллачу Иван Саввич Терентьевний, Албастов Керимний, цара «Даймакхехьарчу тIамехь гайтинчу хъуьнаршна», БIаьхаллин ЦIечу Байракхан орденш еллера. Газеташ вовшашка кар-кара а кхийдош, баккхийбера дешархой а, хьехархой а.

Школан кертахь гулйинчу юьртахойн митинган президиумехь эссала ул-уллохь Iара Анна Львовний, Кесирий. Ниночка кара а лаьцна, военкомна юххехь дIанисвеллера Савва Ильич. Корта а айбина лелара Увайс.

Райкомпартин векало — Далхьада шен къамелехь билгалдира хIара де шозза а хаза хилар: Ленин вина де а дара тахан-лерниг! Чекхволуш цо кхайкхира массаьрга а Албастовн, Терентьевн бIаьхаллин хъуьнарех масал оьцуш, тылехь шайн декхарш кхочушдаре. «Асланбек Шериповн» цIарахчу бронепоездна ахча гулдаран а, юьртахь пачхьалкхан заем яржоран а верас волчу Тавсолтас хайиттира оцуьнан план Эскинойхь хенал хьалха чекхъялар а, тIе, Даймакканий, Советан Iедалний эшахь «шайн тIаьхьара меже а дIаяла Эскинхой кийча хилар а!»

Албастов Увайса шен къамелехь, кегийрхойн цIарах элира:

— Ас тешалдо тхо кестта, цхьа-ши бутт баьлча, школа чекх ма-ьяккхи, тхешан берхIийтта шераш дузаре ца хьоьжуш,

баккхийчарна тIаьххье fronte дIагIуриг хиларх... Чохь тIараш дийкира.

Селитин тидам хилира: Увайсан хадийна пIелг, цо куьг ле-лош, вуьйш санна, кхоччуш нис ца лора. Нурседас, лере а таIна, элира:

— Хьажахь, тапчин лаг озош санна сеттинчохь биси-кх цуьнан и.

Селита елакъежира и цунна дага дарах. ЙоьIан елакъажар шена ду моьттина Увайс, къамел дIадерзош Селитегахьа хьаьжира:

— Оха деш ло шуна, — элира цо — «шуна» бохучу дашна тIехь аз а чIагIдеш, — тхаьш мел халонгахь хиларх, вайн халкъана а, шуна а хьанал хила!

Хьалхарчу могларехь Iачу Тавсолтас, реза хилла, можах ка хьаькхира. Нурседас шен пхьарс Селитас юхайизошшехь, куьг айира. Вухахьаьжначу Тавсолтин цIоцкъамаш хебира: «Ванах, кийчча юьхьIаьржо ю-кх и йоI... Кху нахана юккъехь хIун ала йоллу те и хIинца?!»

— Вай тахханехь тIелаца деза, — аз айдина элира Нурседас: вешан турпалхойн — Албастов Кериман, Иван Саввич Терентьевн — сийнна, кху есса лаьттачу школан кертахь хIокху бIаьста беш йогIар! И хоьуйтуш, цаьрга юкьахь кехат яздар а!

Президиумехь Анна Львовнийн юьхь серлаелира. Ша волччохь охьахьаьжира Тавсолта. Нурседас кхин а тIетуьйхира:

— Таханлерачу дийнахь ас доьху вайн комсомольски комитете суо комсомоле эцар а!

Селита ша Iаччохь юлаелира: кхузахь и данне а ца догIура. Цунна гира: хьалха Iачу Тавсолтин ворта цIийелира!

Трибуна тIеваьллачу, колхозан хIинца комсорг а, трактористий бригадир а волчу, Цултигов Расула, школахь йогIа дага-лаьцначу бешана оьшу синтарш хилийта тIелецира:

— Амма, аьхка, асар деш, дешархоша колхозна гIо дан а-м дезар ду! — тIетуьйхира Расула.

— Дийр ду! Дийр ду — маьхьарий девлира маьI-маьПехь.

Митинг чекхйолуш Анна Львовнас, хьалагIаьттина, Кесирин а, шен а цIарах баркалла а аьлла, къамел дерзош, да-на-ношка дийхира берийн тидам бар, цаьрга дика дешийтар:

— Къаьстана зудаберашка, уьш юкьах а ца дохуш, — оцу дешнашца яй-й Тавсолтехьа хьаьжира иза. Шех и дешнаш ца тасалучу куьцехь, йовхарш туьйхира Тавсолтас.

Митингехь гулбеллачарна баркалла а аьлла, райкоман векал, Далхьад, дагахь воккхавеш, дIавахара. Нурсединна вусавелла вахара дIа Тавсолта.

Малхбузехъ чувѣѣна Тавсолта, вист ца хуьлуш, дІасалелара чухула, бераш чудахказа дара.

— Хезий хьуна, хІей, уьш хІунда хьизбелла хаьий хьуна?

— Ца хаьа суна-м... Гулам хила мега шайн бохуш-м бара уьш... Хьажий со?

— Эшац! — сацййра Тавсолтас, оцу бехказлонца, мукъане, доладада доллучу девнах кІелхьара яла дагадеѣна Нурбика.

— Суна хаьа: хьо ю уьш дІахецнарг! — волавелира Тавсолта. Амма цу сохьтта Даудца цхьаьне йижарий чукхечира. ХІинцца шайн хиллачу собранехъ комсомоле дІаэцна Нурседа екаш йогІура. Кхоьлина волчу дех хьалха бІаьрг кхеттачу Селитас йишйна мІар кьовзийра, «ІадІехьа!» бохучу маьІнехъ.

— Схьавоьл! — шена тІаьххье Дауд дехьа чу вигира Тавсолтас.

Дехьа чуьра, неІ хераяьллачухула, чІогІа лен ваьллачу Тавсолтин кьамел схьахезара:

— Мацах жайна даьккхича кхеттарг хир ву хьо! И хІун ду... юккъехула, йоІстаг комсомоле ийзор!..

— Дада, хьо дуьхьал ву, ткьа комсомолана?

— Вац-те! Велахьара, хьо хІунда волуьйтур вара ас цига, айса вала а аьлла! Зударийн гІуллакх дац иза!.. ХІинцца, цига а яьлла, и буьйсанна собранешкахула лелар дара суна оьшуш! Схьакхайкхал цуьнга!

Нурседа а дехьа чу йигира.

— ЛадогІал! Соьга а ца хоттуш, ахъ и хІуьмалгаш леладахъ, ас корта схьабоккхур бу хьан! Кхетий хьо?!

Нурседа йист ца хилира.

— Хезий хьуна? Хьоь ца луьй со?!

Нурседа ІаддаІара, ишттачохъ шаьш олу: «Дика ду, дада», — ца олуш. Дега а хьаьжна, неІарехьа дІайолаелира иза. Дас тІаьхьашха Іаса ластийра:

— Моьлкьа! ДІабала суна гучуьра!

ДІаиккхина Нурседа, неІарх кхийтира, бат а лазош, бІаьш-тига тІе буьччалг а хІуттуш.

— ДІаяла гучуьра! — мохъ туьйхира Тавсолтас юха а. Нурседа, бетах даьлла цІий куьйгаца дІаса а хьоькхуш, йист ца хуьлуш, чуьра араелира. Цунна тІаьххье аравелира Дауд а.

— ГІикхдоху-кх ахъ и бераш... Ма хилахьа сел кІоршаме! Кхетар бай уьш-м, — юкьагІоьртира Нурбика, татадайнна юххехъ Селита а лаьтташ.

— КІордийна суна и шун эрна ваІданахъ! — когаца неІ тоьхна, аравелира Тавсолта...

Сарахъ, юьхъ а йилина, хьалххе дІайижинчу Нурседина наб ца кхетара.

«Стенна чуьраваьлла и?» — ойла йора цо: «ХІун новкьа ду цунна тхан дешар, комсомоле довлар?» — юх-юха а хьоттура цо шегга. Лаамера евлла, оьгІазе ойланаш генна дІаоьхура: «со цкьа-а кхин йист хир яц цуьнга, дІа а-м хьожур яц и... лахъ а!» — сацййра Нурседас шен даг чохъ дера. Селита Іуьл-лура юххехъ, йист ца хуьлуш. Набарна хІорш дІатийначул тІаь-хьа, бодашкахъ, бай ког боккхуш чуеана, Нурбикас, Нурседина юххе хиьна, цуьнан коьртах, юьхьах шен шога куьг хьаькхира. Ненан эндаже куьг девзина, цунна боданехъ оба элира йоІа. Юха Расулан амат дуьхьал а тосуш, набарх юьйлира иза.

Іуьйранна, цхьаьнгге вист ца хуьлуш, ша схьаэцна гІовтал, маьхьсеш тІе а юьйхина, юучух ца кхеташ, гонах хьийзачу Нурбике а дІа ца хьожуш, балха вахара Тавсолта:

— «Карарабовла гІерта те уьш? Я со тохарлерниг вац те хІинцца?» — ойла йора цо ша новкьа воьдуш.

Нурседа а, Дауд а чохъ кхоьлина дара.

Селита а цецъаьллера: дас я тухуш а, сардам буллуш а ца гинера хІинццалц. «ХІун ду техьа хилларг?» — хьоттура Селитас ша-шега. Даудна а хаьара, деца я кьовса а, я цо бохург ша дийр дац — цуьнга дуьххьал дІа ала а шен йиш, бакъо йоций. Цо сацййра: — «цхьадерг цуьнга ца хаьттича а мегар ду». Оцу деношкахъ, Дауда гІо а деш, Нурседина райкомехъ схьаделира комсомольски билет.

Школан кертахъ беш йогІа йолийра. Маьлхан де дара. Расула, ша ма-аллара, кирлелон машен йоьттина, тоьллачех, лурчахлера синтарш деара. Уьш дІа муха дугІу гайта а, гІо дан а Тавсолта а вайитинера колхозан правленис. Комсомольцашца цхьаьна Кесирий, Анна Львовний а яра машен тІера синтарш схьаоьцуш а, дІадуьйгІуш а. Дауд а хьийзара шен даимлера мокхачу хуьтан пиджака хьалха, шеггахъ бен йоцу, и значок а лепош, — значока тІера схьахьоьжура, хьалха цІен бант а латийна, кенки кІелхьара, малх санна, велахъежа Ленин.

Иза, таханлера шайн болх кьобалбеш, шайна велахъежаш санна хетара берашна.

Расула, роьгІана тІеоьхучу дешархошна, цхьацца синтар лора. ТІееанчу Нурседас кхоь дийхира. Тоьллачех хаьржина кхо синтар дІаделира Расула. Увайса а, Дауда а даьхьира цхьацца! Ор доккхуш воллучу Даудна аьтту агІорхьа шен синтар дІаду-гІуш Селита а йоллура.

«Дада-БІарна» тІехьа, хьалхарчу моьІарехъ, шен кхо синтар дІадуьйгІура Нурседас.

ТӀаӀххӀарчу моґӀарехь, татола уллохь, дешархошна шен тӀоӀрмига чуьра ґӀирс дӀаоьхьуш воллучу Тавсолтех бӀаӀрг кхийтира Нурседин: массарна а хозуьйтуш, юьйцура цо, царна хезна а йоцу, асанах бахтарш доху вескет а, жима воттана а, беш кходу урс а, чӀода а, хӀума юкӀаӀовду борзморзах а, жӀовморзах а; жамбалт а; га хьовзо дечиган гема а; дитта тӀера мурийоьлла кевстиг охьахьокху, эшча веназаш а йоху, аьчган гам а; урс ирде ков а... Увайса, хӀора ґӀирс а, караоьций, бӀаӀргашца толлий, блокнота тӀе дӀаӀазбора.

— Хьажал, кхуьнга а... велакежна Тавсолтас, кхин цхьа хӀума а гайтира Увайсе.

Юха а лерина дегахьа дӀахьаьжна луьста цӀийелира Нурседа: хьастаґӀа буьйсанна шен цунах хилла йолу челахк ойла дагаеана, «ма дика ду-кх и цхьанна а хуур доцуш» — элира цо дагахь ша-шега. ХӀинца туьрккан синтар, бер санна маракъевлина, ор тӀе хьош воллучу Тавсолтина тӀеедира Нурседа:

— Дада, ас ґӀо де хьуна!

Малх тӀехьаьжча санна юхь серлаелира Тавсолтин:

— Диэ, хьайна лаахь, — хаза а хеташ шена ца оьшу ґӀо дайтира цо йоӀе: хьастаґӀа дуйьна вовшашка дист хилаза дара и шиь.

— ХӀинца дӀаґӀо хьайн метте! — йоӀ сихха юхахьажийра цо: совнах дерг осал хетара.

Тавсолта, шен болх чекх а баьккжина, дӀавахара.

Расул тӀаккха тӀевеара йоӀана:

— Ахь кхоь хӀунда дуьйґӀи, Нурседа?

— Цхьаь — сан, важа — Терентьевна, кхозлагӀниг — Кериман цӀарах дуьйґӀи-кх, — элира Нурседас, — шаьш цӀабаьхкичхьана цара а хьалакхнор-кх хӀорш!

Расул, ойлане охьа а хьаьжна, соцунґӀа хилира: цо шен дагахь цу сохьта тӀаӀххьара сацийра и йоцург шена кхин цаэшар.

ґӀодина а ваьлла, Расул а дӀавахара.

«Дада-бӀар» долчуьра дӀа, тӀехьарчу ахкана тӀекхаччалц, хӀора моґӀарехь пхиппа а долуш, хьехархочунна хьалха дуьхьара школе баьхкина дешархой санна, дӀахӀиттира дуткьий синтарш.

Дешархой гул а бина, Дауда шен некха тӀе куьг даьхьира, вела а кьежаш:

— Комсомольски комитетан цӀарах оха сацам бина, дешаран отметкаш дика а йолуш, шен дитт диках кхиочунна хӀора баттахь хӀара значок яла! — цунна хаьара берашна и значок казахетийла. Синкьераме ґӀуґӀ делира. Цу дийннахь, и дерриге дуьйцуш, Нурседас яздина, кехат дахьийтира дешархоша фронте.

* * *

Кху аьхка йижарний уьтталґӀачу а бовлуш, Дауддий, Увайсний чекхвелира... Шимма а дийхира военкомате шаьшшиь, тарлахь, цхьаьна полке хьажавар.

Военкомо, тӀамехь лазийна чолакх куьг хӀоранна белша тӀе а дуьллуш:

— КӀентий иштта хуьлу! — элира...

Сарахь школахь йинчу комсомольийн собранехь, фронте воьдучу Даудан меттана Нурседа хаьржира комсорг. Селита комсомоле а ийцира... Шимма а, школера чуеьна, буьйса юккье яллалц, Нурбикица цхьаьна, кечийра, кхана эскаре дӀавоьдучу Даудна оьшу хӀумнаш.

Ӏуьйранна, сикха хьаьвзина, бевза-безачийн Ӏодика а йина, Дауд хӀинца, нара тӀехь ойлане Ӏачу, Тавсолтина хьалха хӀоьйтира.

— КӀант! — элира Тавсолтас, — вай юха гой а ца хаьа. Дела воцчунна! Ас сайн весет, цундела хьалххехь, дӀахоуьйту хьоьга. Адамна дуьненчохь массо хӀуманал дукха дезарг шен са ду, шен сил а дезарг — бер ду! Амма, хаалахь, берел а хьоме бу, хьуна, Даймохк! Хьо лахь а, висахь а, Даймахкана хьанал чекхвалар — сан уггаре а хьалхара весет ду хьоьга! Иванца, Керимца йохье валий, дика кхочушделахь командиро тӀедиллиннарґ! Ца оьшучохь хьайн корта, майралла гайта а ґӀортний, Ӏожална кӀел ма лацалахь, амма толамна оьшучохь — и кхоо а ма ґӀорталахь! ТӀаьхьенан ойла тӀех йиначух кьонаха ца хилла! Ӏожаллех ларло, амма ма кхера! Тахана дуьххьара араволу хьо хьайн цӀентӀера: дин некъаца бевза, кӀант арахь вевза. Адамашца, дог цӀена, ийна хила. Царна дика дан мало а ма е, вониг дан сих а ма ло: ахь диннарґ, гобоккхий духакхочу хьуна. Юхжерчарна хьайн хӀума а ма кхоае: нахана делларґ — юха карийна, шена дитинарґ — дайна. Хьайна оьшург дика Ӏалашде, амма хӀуманна тӀехь сутар ма хила: кӀезиг эшнарґ хьолахойл а тоьлла. Нахаца чорда ма хила, амма сов кӀеда хила а эшац: тӀех эсалла — осалла ю. Сов муьста хилахь наха охьатосур ву, тӀех мерза хилахь верриг дӀа-кхоллур ву. Де тоьлча кура а ма вала, амма де эшарх — кураллех а ма вада: коьртаниг — кьонахчалла ду! Бакьду: ойла йичахь — дуьне дош дац!.. Амма, кӀоргга ойла йича, дуьненал дош долуш кхин хӀума а-м дац кху дуьненахь... юха а кьонахчун цӀе йоцург! Цундела даьхнел а чӀоґӀа ларье хьайн цӀе: веллачул тӀаьхьа а юьсуерг иза ю. Хьуо санначу нийсархошлахь накьост харжа — дог цӀенаниг, куьг чӀоґӀаниг: цхьана косказа тӀехь гена вахалац... Ткьа, кегийчу сакхаташна тӀехула доттаґӀчуьнца эґӀа кийча а ма хила: айп данне а доцу доттаґӀа лехнарґ, ванне а доттаґӀ воцуш висина. ґӀалат гечде,

ямартло ма гечъе. Хьюо даима тешаме а хила доттагичунна: на-
кѣост кхерамехъ а витина, хьюо кѣлхъара валахъ — дийна вол-
лушехъ велла ву хьо тѣаккха — хъайн сица! Амма накѣостех
тарвалархъама цаьргара вониг схъа а ма эца. Цкѣа а ма Іама-
делахъ маларрий, цигаьркий! Зударшца леррина оьзда а хила-
лахъ! Тѣе... хьо мукѣаваьллачу сохътехъ цѣхъа кехат а даийта-
лахъ! — дехха дийцира Тавсолтас ишта, юкѣ-кара соцунгІа
хуьлуш, ойла еш, кицанаш лехъош. Дийцина ваьлча бѣаьрне-
гІарш охъадийшийра цо, кІанта аьндолчуьнга ладоьгІуш.

— Дика ду, дада! Ма кхералахъ, со ледара хир вац хьуна!

Оцу кѣамелан а, кху сохътан а доккхаллех кхетта Дауд ша
лаьттачохъ вулавелира.

Тавсолтас, нара тѣера хъала а гІаьттина, меллаша мара-
воьллира и. Шен некха тѣеоззийначохъ латтийра цо и вехха,
дагахъ доІанаш доьшуш. Ден куьг тѣедижжинчохъ, шен кач
логана тѣетаьІча, тІуналла хааелла, цецвелира Дауд — бѣаьр-
хиш ду моьттина. Амма и кхийтира: уьш дан а дара, кху чу
а вале, дехъа чохъ, кхунах кѣаьстинчу нанас, хІара мара а
кѣевлина, кхунна тѣе Іенійна бѣаьрхиш. Дас меллаша дІахийци-
ра воІ.

— Дада, ахъ ма-аллара, вай юха гой а хаац, сан а ма дара
хьобга цхъа дехар... мегар делахъ.

Иижарий комсомолехъ хилар ша дІавахча, дена гучу ца до-
луш, дуьсур доцийла хаъара Даудна.

— Дика ду, дийца!

— Со цѣера ваьлча а цу шина йоІе, уьш кхин юкѣах ца бо-
хуш, дешниталахъ, дада: цхъа шо бен церан дисинарг а дац!..
Тѣе, уьш ледара а бац хьуна, дада!

— Дика ду! — аьлла, кІант кхин цкѣа мара а воьллина: —
ГІуо, хъайна! — аьлла, дІахъажийра Тавсолтас, ша тѣаьхъа а
ца волуш.

* * *

Дауд а, Увайс а, цаьрца цхъаьна эскаре боьлху кегийрхой а
райцентре кхаччалц новкѣабаха бахара Кесирий, Анна Львов-
ний, Селитий, Нурседий, лакхарчу классашкара дешархой. Юх-
хебеьлла уьш а болуш, тѣеман заманан иллешца, гІашсалт сан-
на, отрядан кепехъ богІура, луларчу ярташкара а тѣехъ вовшах-
кхетта, призывникаш, шайна хъалхаваьлла райвоекоматера ве-
кал а волуш. Райцентр яра Эскинойра дІа, Ясси-хих а ваьлла,
дехъарчу орцахула гІаш вахча, сохътехъ бен некѣ боцуш...

Орцан хьуьнахула чекхбовлуш шайн могІанаш дохийна прп-
зывникаш а, уьш новкѣабохурш а, из а белла, шишша-кхоккха
цхъаьна богІура. Нурседа Даудца яра: Цхъаьна догІу Анна
Львовний, Селитий, Увайсний кѣеззиг тѣаьхъа соьцура. Луьстта

сенъелла хьун кѣорра гІергІара. Бай хьобкхура аьхкенан мела
мох. Синкѣераме декара олхазарш. Цѣеначу хІаваэхула яьржин-
чу бес-бесарчу зезагийн хьожанна кортош чохъ ша-тайпа зов
лаьттара. Анна Львовна кест-кеста тѣаьхъа соьцура, зезагаш ле-
хъош, тѣе, кѣоначарна вовшашка дош ала меттиг ялийта а лаьа-
ра цунна. Амма и дІакѣаьстича, хІара шиъ, шайш хІун эр ду а
ца хууш, дегнаш чуьра схъагІерта коьрта дерг легашкахъ соь-
цуш, мелхо а дист ца хилалуш догІура. Тѣаккха Увайс, некѣаца
нпслучу, шена дика девзачу, Селитина наггахъ бен цѣераш а ца
хуучу, диттех, бецех, зезагех лаьцна дийца велира:

— Иза кѣахъашто ду... тѣе стом ца лета... сов чІогІа ду,
шех неІаршший, корашший деш.

ХІара маъ ду, дІогарниг, кхунах тера а долуш, дак ду, дакх
дац. Ламанца долу. Цуьнан кевстиг кхин а шера, цѣена хуьлу...

И сула ду, цІулла дац. ЦІулла кхин ду. ХІара а ламанца
долу. Кхунна тѣехъ, хурманаш санна, мерза стом хуьлу. Амма
кхуьнан сий кхечунна ду: кхунах бо дечиган пондар! Кхунах
лаьцна олу и вайн юьртарчу цхъа бѣаьрг боцчу Хъасана а шен
илли тѣехъ:

Хьуьнах декѣазчу сулан пондар,
Желахъ декѣазчу газанан пхенаш,
Юьртахъ декѣазчу соьга кхечи...

Увайсна кху орцахъ массо а тайпа дитт девзара. Уьш хаза-
хеташ дуьйцура цо йоІана. Шиннан а синош кху-сохъта Іала-
мах а, вовшех а ийнера. ХІинца бецаш йийца вуьйлира
Увайс.

— ХІара цкѣарг ю... иза — акха хох... ткѣа иза боь бу —
акха саьрамсекх. Ламанхоша, ата а отий, далланашний, чуда-
нашний чудухку боьш а, татеш а. Кхунах заІпар олу; шех ше-
кѣа доккхуш буц ю хІара. Кхунах — бѣаьста олу. ХІара хъа-
кхаелча чкѣурах ноткѣа йо. Ткѣа хІара — лаьттамуьстарг ю,
динбергах тера, амма цул яьржино, муьсто чам а болуш, и сан-
на, сурхашний, Іаьржбѣаьрганий дарбане а йолуш... ЧІирбаІ..
ГІантбаІ... Йиппарш... Липпар...

Ламанца йоцуш а, Увайсна ца евзаш а буц яцара.

— Ахъ-м суна дийнна ботаникан урок ели, Увайс! — ела-
кѣежира Селита.

Увайс соцунгІа хилира. Цуьнан дог кхечунах дуьзнера, цун-
на кхин дийца лаьара. Анна Львовна, башха герга йоцуш, тѣаь-
хьо йогІура. И шиъ схъадогІуш хІинца некѣан йистошца нисдо-
ра бес-бесара зезагаш: цѣелерг, тобалкх, петІамат, басар олу
сийна зезаг; лаьмнашца шелонгахъ а кхуьу, цѣен бос болу —
шелла; ал-цѣен зІам; можа-цѣен доьра-зІам; пац-зезаг, чахкар-
зезаг... Селита цецйохура Увайса, цунна хезна йоцу, цѣераш

йохуш. Увайсна тахана хьалхачул а хьоме хетара маI-маI-Пера схьахеза олхазарш а: эхь доцу хьозарчий, оьзда чIегIардигаш, данма цхьаь хоьтту хIуттут, гуттар цхьаьнга кхойкху хенакIур, дукха ека чIегIагаш, охьахиьначохь хаза сетта хIурцIалдиг — масане дара уьш кхузахь! Уьш массо а хIинца кьаьсттинчу тидаме лобцура цо: дIо ломан бердаца, дIасауьду алкханчах тера, шоршал а, дитташлахь лечкьа можа-кьорза селасат а, и жима мерцхалдиг. Сийначу стигалан куьзгана тIе шайн аьзнийн зевне туьтеш хьобурсура нIаьвлаша. Аьхкенан юьххьехь хуьлу и массо а тайпа олхазарш гучудевллера таханлерчу кху тамашена хазачу дийнахь. Уьш дерриш а девзара Увайсна. Шен кхетаман кIоргенехь кхузахула ша тIаьххьара вогIий те, аьлла, шекволчу Увайса, хIинца кьаьсттана самадевллачу бIаьргашца, сутара чухуьйдира гонахарчу Iаламан хазалла: бацашлара схьакъеда зезагаш а, дIо стигалхула йоблху дети мархаш а, юхехе йогIу Селита а, — дерриг а, хьалхачул а кьегана гуш, шен даг чохь сецадора Увайса.

Эххара некъан йистара схьадаьккхина цхьа доккха даьржи-на петIамат кховдийра цо Селите:

— ХIа, дIаэцахь хIара, Селита!.. безамна!

— Баркалл!..

ЙоIа и атта дIаэцарх майраваьллачу, хIара сахьт а кхин хир доцийла хуучу, кIанта:

— Селита! Суна еза хьо. Соь хьожур юй хьо? — хаьттира.

ЙоI тийна йогIура.

— Алахьа, Селита! — цуьнан и цIе йоккхуш а там хуьлура кIентан дагна.

— Ткьа, хьо хьобжур вуй соьга?.. Хьуна со цигахь йицлахь? — кIентан бIаьра хьаьжира Селита.

— И санна дерг хила йиш яц цкьа а, Селита!.. Алахьа!..

— Хьобжур ю.

— Со везий хьуна... жимма а?..

ЙоI тийна йогIура.

— Алахьа!

— Ца везахьара дош лур дарий ас?.. Веза!.. Веза!.. — ЙоIа шозза аьлла долчу цу дашо гонахарчу Iаламан ерриге а хазалла шена чулаьчна, тIома даьккхира Увайсан дог.

— Селита! Соьгара кехат цадарах, со тIамехь вийна аьлла хьайна хазарх — иза билггал бакъду я дац кьастталц, хьайн дашах юха ма яьллахь! ТIамехь хIуьа а хуьлу боху, хьуна... Со вуха вогIур ву хьуна! Со цIа кхавьначу дийнахь гуттаренна а цхьаьнакхетар ду вайша!

— Кхерам бац хьуна!.. Иза а аьлла, соьга кехат ца язدهш Iен-м ца воллу хьо?

— ХIан-хIа! ХIор мукъачу сохьтехь яздийр ду ас хьобга кехат... школе.

— Жоп доцуш дуьсур дац хьуна. Язделахь, Увайс, со хьобжуш Iийр ю хьуна! — барт хилира церан.

— Селита! Вайнехан Iедалехь, ишттачохь, барт чIагIбеш, кара хIума луш хуьлур-кх!..

— Суна хIара зезаг тоьар ду!.. Хьобгахь... сан йовлакх а ду! Царел тоьлаш кхин хIун ю вайшинна?

Шен кофтин кيسانарчу блокнота юккье диллира йоIа зезаг:

— ХIара-м ас лардийр ду, хьуна, хьо цIакхаччалц!

Селитин куьг лаца гIоьртира Увайс.

— ХIан-хIа! И мегар дац! — юахилира йоI.

— Селита! Вайша бохучу тIехь хьо елахь, вайшиннан барт чIагIбеш, куьг дала-м деза ахь соь, хьо сан хирг хиларх дуй бууш... Ас дуй боу, хьуна, хIара Iалам теш долуш: вайша дийна а долуш, хьо йоцург зуда хир ма яц сан!

Увайса йоIе куьг кховдийра. Селитас дIанийтира.

— Ас а боу: вай дийна а долуш, хьо воцчуьнга гIур ма яц со!

КIентан дог тешшош, доггах дийкира йобIан аз.

Цу сохьта, Увайсна зезагийн курс а, Селитина зазкочар а дохьуш, схьакхечира Анна Львовна.

— Варийлахь, Увайс, школе язделахь! — элира хьехархочо. Кьона йогу церан беснеш гича кхийтира и, кхеран кьамел дэггара нисделла хиларх. Хьуьнхара арабевлча, эскаре боьлхурш юха а шайн могIаршка нисбелира, вуьйш уллобевлла а богIуш.

Шайн эшарца, шайн гIовгIанца дIакхечира уьш райцентре. Эскаре баьхнарш военкомата хьалха дIа а хIиттийна, кIеззиг кьамел а дина, военкомо тIаккха омра дира, киралелу машенашна тIебовла, аьлла. Эскаре, баьхнарш, тIаьхьабаьхкинчеран Iодика еш, хьаьвзира. Дауд мараиккхира йижаршна а, Кесирина а, Анна Львовнина а. ТIаккха, Эскинойхьа бIаьрг а тоьхна, машена велира. Увайс Кесирина мара а иккхина, Анна Львовне а куьг а луш, Iодика йина ша ваьллачул тIаьхьа шина йишига дIа а хьаьжна, висира. Анна Львовна сакхъелира: цунна хьаьра вайнехан Iедалехь нехан мехкаршка Iодика еш куьг далар, я мараэккхар ца догIийла. Амма хIара меттиг ша-тайпа меттиг яра: нах луьрчу тIаме дIабоьлхуш.

— Ткьа, кхеран Iодика ян ца лаьа хьуна? — елаелира нохчийн гIиллакхех кхета Анна Львовна. ТIаккха Нурседас майрра куьг дIакховдийра Увайсе. Цул тIаьхьа Увайса а куьг делира, ша муха, хIун дича нийса хир дара теша бохуш, йобхна лаьт-тачу Селите: куьйгаш левна а долуш, и шикъ вовшийн бIаьра хьаьжира — сцуьнца, дашза, кхин цкьа а, чIагIбирира царя шайн хьуьн чохь хилла барт. Увайс тIаьххьарчу машена велира. Кьона эскархой кьайлабевлира машенаш тIера схьа куьйгаш а лестош...

Ойлане тIаьхьа хьуьйсура бухабиснарш. Уьш новкьабаха

хІинца схьакхигна Расул, цІпйвелла, ша шех вогуш лэьттара, ша тІаьхьависарна. Нурседа шех кхьардий техьа, аьлла дагахь, эхь хийтира цунна, шел кегийнаш кхин цкъа а, ша цІахь а вуьсуш, тІае дІабоьлхуш а байна: Нурседа боккьал а кхоьлина хьаьжира цуьнга.

Анна Львовнина дагатесира: «Сийлахь-доккха декхар тІе-лаьцна цара... амма... буха цабоьрзу берш а бу-кх цаьр-ца»...

ХІинца, Увайс а дІавахна, ша юьсучу Кесирица цхьаьна цІехьа дІайолаелира Анна Львовна.

Школера божарий тІаккха а бехха лэьттира дІабаханчарна тІаьхьа хьуьйсуш...

Шайн юьрта юхакхьаьчча а, кегийрхойн бІаьргаш чохь, хІин-ца а даза дисина, суйнаш догура, зударийн бІаьргаш чохь, охьа-эгаза дисина, хин тІадамаш лепара...

БУЬЙСАНАН ДЕСАНТ

Гуьйрено басешна тІера баьццара хут оззийна охьа а даьк-кхина, царна можа кортали тІетесира. Амма иза а, де-днийне мел дели, сихха макхлуш догІура. ДогІанаш дуьйладелира. Де-нош сихха шеллуш, мохо раз деттара дерз. Дерзаца наггахь хаа-лора лайн жоржан буьртигаш а — тІетелачу Іаьнан геннара ге-ланчаш. Мох, цкъацкъа кхин а карзах болиь, Іаннашкара бар-зах схьаьодий, буьйсенца сахиллалц такхорех каетташ, тхев-наш дегош, угІура. Кхин а сингаттаме хетара, вуьшта а сакъера-дала кІезиг бахьанаш долчу, юьртахь.

Фронте баханчу Даудера а, Увайсера а кехаташ доцуш, тІе Терентьевгарий, Керимерий догІурш а севцца, хІинца къаьстти-на сахьийзара цІерачийн. Газеташий, радиоссий схьакхоьхьура фронтера буьрса хаамаш. Адамаша, лергашца ладобгІна ца Іаш, шайн дегнашца а ладобгІура радион дикторе, цуьнан озах а хаан гІерташ фронтехь хилла болу хийцамаш.

Юрт, гІар яйна, таьІнера, амма дорцана гульелла марха санна, юлаелла хетара.

* * *

ТІаьхьо чувешна Тавсолта дІавижа кечвеллачохь цхьамма-м кор туьйхира: боданехь халла къаьстира райкомерчу Юсупов Далхьадан амат. Цкъа шен бете пІелг а баьхьна, меллаша куьг-ластийра цо, арахьа кхойкхуш. Лаан доцийла кхетта Тавсолта, сихха барзакъ юха тІе а дуьйхина, чуьранаш сама ца бохуш, меллаша аравелира.

Далхьада, шаьшшиь сельсоветехьа дІавоьдуш, шабарца дий-цира:

— Немдойн кема, ЧІап-ломан тІоьхула а хьаьвзина, цига боьра чу хІинца десантхой а кхисина, дІадахна... Уьш схьа-леца кечийна группа лэьтта вайшинга хьоьжуш. Цигахьара гІашнекъаш дика девза аьлла, хьо дагавеанера тхуна...

ХІара шиь дІакхьаьчча группах ах, коьртехь кхузарчу гарни-зонера лейтенант Еланцев а волуш, дІаяхана хиллера, десант-хой тІебогІу некъ дІалаца. Ткъа, йисина группан ах, коьртехь хІинца Далхьад а, милицера капитан а волуш, десантхой буха-бовла тарлу некъ царна тІехьашха бехка новкъаелира, массеран а карахь кийчча герзаш а долуш.

Боьрахула, юкъ-кара соьцуш, богІура хІорш: бодашкахь Тавсолтина а халла къаьстара гІашнекъаш. Эххар, мархаш, дІа-са а хилла, схьакъедира беттан марс.

— Хьажал! — сецира Тавсолта.

Схьанйцира, дукха хан йоцуш, дойна диттан га. И саннарш кхин а гора Іохкуш.

— Кхузахь чукхийсина и йовсарш: дукха ду маждаланза кІеда гІаш а...

Беттан марс мархийн ярашлахь юха а байра. Капитана дуь-хьала йовлакх а лэьцна лэьттахула лохха электрофонарь хьав-зийра: эткийн лараш яра!

— Кху лорах гІур ду вай, — сацийра Далхьада.

Кестта ЧІап-ломан когашкара схьа герз долу хезира.

— Вайчех дац, — билгалдира Тавсолтас.

Дуьхьала а тоьпаш йийкира.

— Вайчара етта, — соьцунгІа хилира Тавсолта.

Тапча а карахь Расул хьалханккхира Далхьадна:

— ТІехьашха тІегІо вай царна?

— И кхераме ду: кхиссарш хилахь, царна хьажийнарг вай-чарна а кхета тарло, — ца магийра и капитана, — мелхо а кху-захь, дІатеббина, собардан деза: десантхой эххар а бухабевр бу. ТІаккха, кхуза уьш схьакхоччуш, гойтур вай царна. Дийна карабахка а мега, гуо лэьцнийла хиьча.

Далхьад реза хилира. Юха а герзийн татанаш схьахезира. ДалхьадгІар тапъаьлла дІатийра...

Цу хенахь ЧІап-ломан когашкарчу боьрахь, боккхачу шиша кхерана юккъехь, хьуламна бегІийла меттиг а карийна, севццера десантхой, шаьш гучубевллийла а хиьна, кхеташо ян. Уьш кхоь вара: немцо, нохчо, оьрси. Царалахь коьрта волчу немдойн лейтенанта элира, ладугІу аппарат цкъа шен лере а ехьна:

— Байна тІаьхьашха богІуш бу. Духадовлийла яц. Хьалха-ра некъ а дІалаьцна. ХІун де вай?

— ТІамца чекхдовла деза вай! — хьуьн чохь некъаш ду-кха ду, — элира нохчийчо.

— Нийса боху! — тІетайра оьрси.

— ХІан-хІа! — корта ластийра немцойн лейтенанта, — вай гучудевлла. Кхузара вай цара довлуйтур дац. Ирх-пурх а схьа-ловцур ду. Я, кьовсаделчахь, дойур ду дерриш а. Цуд тоьла — карадахча. Шен лаамехь йийсаре ваханарг вуьйш Іедал дац, тІе йийсарехь вай деха а Іийр дац: вайчара хуьйцур ду. ТІом а кестта вайн толамца чекх бер бу. Вай барт бинчу легендица, хьо немец ву! — тІе пІелг хьажийра цо оьрсичунна. — Хьо — румын ву! — нохчочуьнга элира... — Вешан эскар ловхучохь, гІалат а девлла, чукхиссинна вай... Вай карадоблху! И сан омра ду! — аьлла цо, ладугІу аппарат а, компас а тІулга кІел хьул-йира, карта кхуззахь, чим беш, дагийра. ТІаккха, хьалхахьа дІабуьйлабелира уьш, гІожа буьххьехь кІайн йовлакх а айьина.

* * *

ДалхьадгІарна тийналла яхьелча санна хийтира. Хьобжуш Іен кІорда а дина, цу агІорхьа дІабуьйлабелира хІорш, десант-хойн лорах ца туьлуш, лар а луш. Боьрах чекхбевлча гира, дІо юьрта боьдучу новкьа, дІайоьду бодане пхьоьха. Кхийтира: вай-наш бу, десантхой а лецна боьлхуш. Царех, кхаьрга хаам бан, тІевеана жимха а схьакхетта, хІорш а, царна тІаьххье, сельсо-вете дІакхаьчча, эскаран хьаькамаш чубаханера, йийсархой а эцна, арахьахула неІаре гІарол а хІоттийна. Биснарш, тоба а йина, арахь лаьттара. Милицин капитан а, Далхьад а чувахара хецца. Тавсолта а, Расул а арахьарчаьрца висира. Кестта мили-цин капитан юха аравелира цхьана накьостаца: хІоранна тІе а воьдуш активисташкара дІагулдира цо шаьш цаьрга делла гер-заш. Тавсолта чордо вистхилира цуьнга:

— ХІай, дукхавахарг! Шуна некъ а гойтуш, шуьцанна кьа-хьегна вар-кха со а! Со чувитийтахьа!

— ХІун до ахь цу чу вахана? Уьш гІали тІе дІабуьгур бо-луш ма бу хІинца.

— Хьожур вар-кх, цкьа мукьна, и немцой муха бу: ада-мийн сибатахь, мукьне а, буй-те уьш.

— Дера, бу-кх... Цаьрца-м, хьаха, цхьаь нохчо а, цхьаь оьрси а ма ву!

— Тпуй! НеІалт кхарна! — лаьтта туйнаш а тоьхна, дІава-хара Тавсолта.

* * *

Далхьадна, чу ма-велли вевзинера, соне а хайина Іан «ру-мын»: иза ЧІебарлахь туькнахь болх бина, маццах и туька а яьхьна, цкьа чохь а ваьллина волу, Хожа вара, Далхьадна, ци-гахула командировкехь лелаш, дуккхазза а гина. Хожас тІаккха

охьадийцира ма-дарра дерг: кхузарчийн дог-ойла Іедална дуь-хьал ир-кара хІотто дахкийтина шаьш аьлла.

Власовцо а кьайла ца даьхьпра шена хуург:

— Кхин а тІебахка безаш а десантхой бу... Цундела кху-зарчу бахархошлахь уьш тІеэца кийча берш хьалххехь билгал-баха дезаш а дара тхо...

Вукху соне а хайина, Іавеш волу немцо цабезамца хьаьжи-ра цу шинга.

— ХІинца ахьа хІун олу! Хьан легенда-х юьйхи! — хьатти-ра чекисто.

— Ас шуьга хІумма а эр дац! Со гІали тІе дІавига! — куро сеттира немцо шен гІанта тІехь.

— Цигахь-м эр ду, хьуна, ахь! — велавелира чекист.

Цу буссехь уьш гІали тІе дІабигира...

* * *

Тавсолта чукхаьчча чуьранаш, массо а тІе хІума а юьйхи-на, лампа а латийна, чухула дІасалелаш бара.

— Хьо ма хьизвели... ЧІап-ломахьара тоьпаш юьйлу а ма хезира... ХІун дара? — хьаттира Нурбикас.

— ХІума дацара... ДІадийша! Іуьйранна дуьйцур ду!.. Са-хила а дукха зама ца йисна...

Іуьйранна доьзале ша буса лелийнарг а дийцина, Тавсолта балха дІавахара.

ТАВСОЛТИН ДАГАЛЕЦАМАШ

Сихха дІакхача дагахь ког айббина вогІура Тавсолта.

«ХІунда кхойкху те Далхьада соьга юха а сел хьалхе?» — ойла еш.

Юьртах а ваьлла, Яссин тІай тІе хІара кхоччуш, гІалахьара схьайогІу цхьа грузовик некъ схьахьаьвзачохь, хІокхунна а гуш, жимма соцуьнга а хилла, цу тІера сиха охьаиккхира цхьа стаг: кирзан эткашца, юьхь яьлла, мокха тнша плащ а юьйхи-на, сира месала куй а коьртахь. Ша цхьанна а гой те бохучу куьцехь, кьушха дІаса а хьаьжна, цІеххьана Тавсолтех бІаьрг кхетта, кхунна тІевеара иза, кхоьручу кепехь шена гонаха а хьобжуш.

— Ассалам Іалайкум, Тавсолта! — элира меллаша.

— Іалайкам ва салам, — аьлла, салам схьа а эцна, Тавсол-та дІахьаьжира цуьнга и мила ву ца хууш, цхьаннах-м теро хеташ.

— Со-м Тойсум вай! Ца вевза хьуна? — велакьежира тІе-веьнарг.

— Ха-а!.. Ганза мел дукха хан яра!.. Марша вогІийла... Ахь

хІун леладо? — хайттира Тавсолтас, шен цуынга боцу безам ца гойтуш, — кІедочу озахь.

— Дела дуьхьа, Тавсолта, хьо Делах тешаш стаг а вара, ас доьху хьоь, цхьаьнгга а ма хьахадахьара ахь со хьайна кхузахь гар: лаьцначуьра ведда вогу со, со лохуш тІаьхьабевлла а бу. ХІинца дІалачкьа меттиг оьшура... Ца хаьа хьуна бегІийло меттиг?

— Хаац, дера-кх! Карор яра иза-м! — аьлла, Тавсолтас кхин тІе ца лецира Тойсум. Сихха йоьду и машин, Тойсуман охьа-эккхан аьтто беш, жимма соцунгІа хилар шеконе лецира Тавсолтас.

— ХІа, со ваха! — аьлла, Тойсум юьрта йистехула хьуьн чу дІатаьІира.

Тавсолтас, цунна тІаьхьа а хьоьжуш, ойла йора: «Боккьал и лаьцна а ма вара, итт шо хан а тоьхна, амма хІинца цуьнан леларан кеп, и веддачух тера йоцуш, цхьана куьцанна цо хІит-точух тера а ма ю... Райкоме дІа ма кхаьчча, Далхьаде-м дуьй-цур дара ас иза» — бохуш, Тойсумах шена мел хуурш хІинца дерриш духа дагалохуш вогура Тавсолта.

* * *

Тавсолтас цунах дуьхьара тамаш бинарг дара, 1929-чу ша-рахь, дукха хан йоццуш да велла, ша висинчу Тойсума, хІетахь, юьртахойн гуламехь, шен девешех Албастах кулак веш куьг айар: Албаст, болх бан хууш, латта а девзаш, дика ахархо ва-ра, Тойсуман кьеначу дена дуккхазза а гІо дина а волуш. Цуи тІаьхьа Тойсума, комсомоле а ваьлла, кхин а чІогІа дакьале-цира колхозаш йохкуш а, кулакаш юккьера дІабохуш а. Тав-солтина дагадогу: цкьа хьалха, боккьал а кулакех тера воу, иттех гомаш а, ворхІ етт а болуш, эвла йисттехь, шенна веа Хьаьрмий, юьрта юккьехь, хІинца сельсовет йолчохь, шен туь-ка а йолуш, хилла Бахаттий кулакаш биначул тІаьхьа, юьртахь кхин кулак ван тамехь цхьа а вацара. Амма Тойсума а, и сан-начара а хІетахь, Сталинан кхайкхам кхочушбеш, «кулакаш» бу бохуш, шайн сискалх бемира «середнякаш» а. Колхозе бовла резабоцчу кьехойх а бира кулакаш, «кулакнийн цІонганхой» аьл-ла цІерш а техкина. Дукха хан ялале, цу юьртахь латта дикаха девзачех ах гергга ахархой, кулакаш бу аьлла, бахамах а, юьр-тах а бемира. Юрт хьалхачул кьийелира, ахархойн дог ийшира: итт шо а ца даьллера цара, латтане сатуьйсус, иза кьуьйсус, деникинхошна дуьхьал, цІечу байракха кІел, Советан Іедал док-кхуш тІом бина, эххар толам а баьккхина, Ленинан партис хал-кьана и латта делла а. Амма Сталинна хиіра иза кестта хал-кьера юха дІадаккха, дерриге халкьах шен ялхо а веш. Иза Сталина кхочушдира Тойсум санна болчарна тІе а тевжина.

Ткьа муьлш бара хІетахь юьртахь Тойсум санна берш? Кье-хошна юккьехь а дукха бара, цхьацца бахьанашца де эшарна, кьахьега тІера а болуш, амма, аьтто ца нислуш, кІелбиснарш. Делахь а, царалахь кхин тайпа а дара: болх бан цахаарна я и доггах бан мало ярна, кьийбелла, оцу хьолах а боьлла, и хийца а ца гІерташ, иштта дІа бехарш.

КхоалгІа тайпа а дара — ТойсумгІар: керлачу замано шай-на лучу аьттонех кхетта, цунна тІе а тевжина, амма цунна шаьш хьанал а боцуш, ма-хуьллу цунах шайна пайда оьцуш, цуьрриг а кхечарна шайх зулам даларх эхь а ца хеташ. Иштачара, шаьш башха кьа а ца хьоьгуш, Іедалан некь дІакхьохьу а бохуш, ка тоьххина шайн гІуллакх дора хІетахь.

Тавсолтина дагадогу: билггал ишттачийн аьтто беш мур бара и, хІетахь Ленинан некь а хийцина, Сталина юкьабаьккхи-нарг. Ша йитинчу коллективизацех а кхачам ца хуьлуш, Ста-лина кестта хІетахь «сплошной коллективизаци» кхайкхийра. ТІаккха Тойсума, я кьехой а, я шен тайпанхой а ца кхоош, ше-на мел цавезарг, кулак а веш, ондда дІаьхьира юьртахь «сплошной коллективизаци» а. Тойсум «принципиальни» белха-хо ву аьлла, кестта парте ийцира, юьртда а вира. ХІинца иза кест-кеста НКВД-чу оьхуш а хаалора нахана. Цунна дуьхьал-ваьлларг чувуллур, я балхах вохавора. Цунна хІума аларх а ларлора нах. «Сексот» боху цІе, цхьанна а гуш а йоцуш, Тойсу-ман букьа тІелетира кестта. Тавсолтина дагадогу, ша тІаьхьо Далхьаде хайттичахь хІун ду и «сексот» бохург? — «кьайлаха гІо дийриг» — ву цо аьлла.

— Хьанна до те цо гІо? Нахана-м зуламаш ма до цо, — элира Тавсолтас.

— Іедална... Хьавха... НКВД-на — кьорра дІахадийра и кьа-мел хІетахь Далхьада, ша а оцу гІуллакхна резавацар гІехьа схьакъажош.

И тайпа «кьайлаха гІо дийраш», миччахь а тосабелча, уьш кхачьпанел а боьха хеташ, ма-хуьллу царех ларлора нах.

Хьаькамаллехь берш а кьаьхкара царех: уьш царна а кхера-ме бара. «Мотт беттарш» аьлла и кхардаме цІе а тиллира ишта-чарна халкьо, шена царех гІо ганне а ца го дела. Амма цу тайпана «кьайлаха гІодийраш» — «мотт беттарш» — шен хал-кьана юкьахь Сталина шуьйрра баржор дара иза халкьах цате-шар гойтуш: Ленин веллачул тІаьхьа ша юкьадаьккхи-нарг хал-кьана деза хІума доцийла шена а хаьара цунна. Ленина кхоьл-лина йолу халкьан пачхьалкх, халкьах а яьккхина, цунна дуь-хьал ерзийра Сталина, цундела и тайпа «кьайлаха гІодийраш» Сталина халкьана юккьехь а, пачхьалкхан маьхькамашлахь а тІех шуьйра баржор, халкьан дуьхьа а доцуш, мелхо а, халкьа-на дуьхьал дара, и халкь Сталинан буйнахь латто аьтто беш. Амма халкьана и моттбеттарш ца оьшура.

Боккбал аьлча, халкъан йолчу пачхьалкхехь халкъана дуьхьал цхьамма дийриг, цунна гучу а ца долуш генна дIагIойла а дац, халкъан гIорто ша халкъ хиларна, Ленина и ма-аллара.

Ширачу Египтехь, Римехь, Пажарийн имперехь, Паччахьийн Россияхь, массо а халкъа йоцчу пачхьалкхашкахь цундела Iедалхоша баржош а хилла и тайпа моттбеттарш шайн халкъана юкъахь. Цундела Гитлера а, цунах терачу вайзаманакхьлерачу кхечу диктаторша а шайн пачхьалкхашкахь вайн заманакхь а шуьйра дIахIоттийра и гIуллакх. Амма массарел а чIогIа, массарел а шорта и гIуллакх шен махкахь дIахIоттийнарг Сталин вара: цо йоьттира шен пачхьалкх сексотех, царех халкъана дуьхьал гIорто еш, адамаш вовшех цатешарх пайдаоьцуш. Цундела халкъана кIорггера ца безара моттбеттарш. «Дош дацаркха уьш берриш а лаххьийна дистина доьдучу хиэ ца бахьийтича», — олура Тавсолтас а, царах къамел ма-тасаделли.

Амма Сталинна а, цуьнан коьрта гIорто хилла дIахIоьттинчу НКВД-на а чIогIа оьшура уьш: царна тIе а тевжина латтадора Сталина шен карахь Iедал. НКВД-ссий, и моттбеттачарий гIо дира Сталинна парти шена кIелхьаша а. Цундела Сталина, гарехь, церан а аьтто бора.

Тавсолтина дагадогIу, «сплошной коллективизаци» дIахьош, Тойсуман кхин а майравалар: шеца накьостий а оьций, хьеннан а чу воьдий, цIийнах хьожура, карийна ялта «пачхьалкхана» дIахьора, «совнаха бежна» колхозна дIадуьгура, тIечехара, луьу стаг лоций, дIавуьгуьйтора. Тойсумна дуьхьал наха оьхуьйтучу аьрзнех а хIума ца хуьлура. Нах Iадийча санна бисира. Тойсума байира цу юьртахойн Советан Iедале болу тIаьххьара безам. Iедалх а наха дог диллира хIинца.

Тавсолтина, хIинца ша вогIуш, цIеххьашха дагадеара: оццу муьрехь шега цкъа сельсовете кхайкхар. ХIара а волуш, хIетахь кхеташо йира Тойсума, колхозехь цу шарахь, докъар а ца тоьна, хIаллакхилла даьхний юьртахошкара, хьаьнгара мел, хIун схьаяьккхина меттахIоттаде вай — аьлла.

— Хьуна хIун хета, Тавсолта? — аьлла, Тойсума хIинлане бIаьргаш кхунна тIедуггIушехь, чохь инзаре тата делира, коран рама дIакхоьссира, стол харцийра, чу кIур хIоьттира, нах аркъалъийгира. Амма, цхьадика, цхьа а ца лазийра, кегаберса чкъуран чевнаш хилар доцург.

Хилларг теллича: цхьамма-м, хIорш чу а гулбалале, хьалхехь, кхеран стол кIел чуьйна гIуммагIа йиллина хиллера, тоьпамолханах юьзна, чу чаччамаш а ца йохкуш, пенан кIелдIахула араха даьхьна чимчаргIа а долуш. Гарехь, иза араха лата а дина, дIавахнера зуламхо, хIорш чугулбеллачул тIаьхьа. Тойсума оцунах а шена пайда ийцира. Цу сохьтта кехат дахьийтара НКВД-е: «юьртахь Советан Iедална дуьхьал кечбеш кулакхийн гIаттам бу. Сельсоветана чохь бомба а эькхийтина. Оцуь-

нан тхан шеконехь берш хIорш а бу», — аьлла, шена ца везачу исс юьртахоьчун цIерш тIеязийна кехат къайллах дIаэцна вахьийтира цо, пхийтта шо кхаьчна, девешин кIант Эмин. Тавсолтина дагадогIу: са тоссун юьрта НКВД-н бIо беара. Ший лецира. ВорхI, шайш хойттийла а хиьна, ведда ЧIап-ломан хьехахь дIалечкьинера. НКВД-ерчу эскархоша, уьш болу меттиг схьа а карийна, вукху дийннахь гуо лецира царна. Карабахка ца туьгура. ТIом бира. ТIаьххьара а схьаюьйлу тоьпаш севича, ларлуш тIебахна эскархой хьаьвсича: ворхIе а вийна Iуьллур. Амма цаьргахь ший бен топ яцара. Толлуш церан дегIех хьаьвсича массо а «бандит» цхьабосса: ког-куьг дилина, маIарш дIахедийна, чухула цIена дуьйхина, схьагарехь, шайн дагахь хьалхехь гIазот тIеэца кечбелла нах хиллера. Валан охьа воьж-воьжнарг къилбсехьа юьхь ерзийна а Iуьллур... Цу дийннахь меттигерчу НКВД-н хьаькамо рапорт хьаладахьийтира: «кулакхийн гIаттам бохийна. Исс бандит вийна. Герз схьадаьккхина, биснаш бевдда, уьш схьалеца тIаьхьабевлла бу»... Тойсумна грамота а, меттигерчу НКВД-н хьаькамна орден а елира. Амма царех цхьамма а хIетахь ойла-м ца йира: и гIаттам «кулакхийн» муха хуьлу, кулакш тоххара бохийна махках баьхна хилча? Дагадеьнехь а, и санна дерг хIетахь хьахо цхьа а вер а вацара: ТойсумгIар тоьлла мур бара. Тойсумах, дукха хан ялале, райкомпартин пленумехь райкоман а декъашхо вира. Цу муьрехь аьттонаш сов буьйлуш вогIура Тойсум.

Амма цунна а-м ца хуьлура даима а аьттонаш. Тавсолтина дагадогIу, эвла йисттехь вехачу Бетарца хIетахь Тойсуман иккхина дов. Бетара, шеца цхьаьна кертахь вехачу, шел жимахчу шина вешица а барт бина, шун а, малар а хIоттийна, сарахьо чукхайккхинера Тойсуме, тIаккха, мукъна, IадIийр вацар те иза, аьлла, шайгара ца йогIу, совнаха хIуманаш ца йохуш. ПIехьа маларх а кхетта, дикка самукъадаьлла Тойсум Iаччохь, кIеззиг гIуллакх хилла, Бетар араваьллера. Керла юуург Тойсумна тIеяхьаш чуеана, Бетаран кьона хаза йиша Совпату, пхьарс а лаьцна, Тойсума шена тIеозийнера. Совпатус мохь хьаьккхна, чуьккхинера Бетар а, важа ши ваша а. Тойсумна логатIе шаьлта а хIоттийна Бетара хаьттинера:

— Ас цхьа лерг доккху хьан! Харжа: муьлхарг?

— Собар!.. Собар!.. Цхьа дош алийталахь соьга! — леткьинра Тойсум. — Аш и дахь, нахала а дер ду и Iедале а дер ду. Оцунах шуна а доккха зулам хир ду тIаккха! Со кьера ву сайгара даьллачунна, — Тойсум цу сохьтта ша меллачу маларх меттавеьнера. ТIе, иза атта къарлун волучарех а вацара.

— Вайнехан Iедалехь аша лелориг нийсо яц. Соьгара шуна хилла эхь цхьанна а хууш а доцуш къайлаха ду. ТIе хилаза а ду. Ткъа, аша сан лерг даьккхича а, и дуьненна а гуш хир ду. ТIе, оцуьнан бахьанех нах ца кхуьуш а Iийр бац, тIаккха оцу-

нах шун Совпатуна а сий тЕкхетар дац. Цундела ас доьху шуьга — со къера ву сайгара даьллачунна! — сох къинхетам а бай, кхитайпа, къайлаха дуьсу долу таЪзар а дай, витаьвара аша со!..

Вежаршна Тойсум нийса луйш санна хийтира. «Дика ду делахь!» аьлла, тЕе шаьлтанах а лаьцна, Тойсум нара тЕе бертал а вижийтина, цуьнга шен шарбал шега охьа а яккхийтина, цуьнан охьахуучу кЕдачу метте, цЕергахь цЕийина, ши кепек йиштира Бетара, кхагаран хьожа а йоккхуш.

Чикъ ца боккхуш, лайра и Тойсума: «цига хьобжуш-м мила воллур вара?» — бохург шена дагахь долуш санна. Амма и гЕуллакх чекхдаьлча а, Бетара, цу тЕехь а ца соцуш, Тойсуме оьгЕазе элира:

— Ахь хЕун дей — хЕинца: дЕо уьйтЕахь, рагЕуна тЕехьа, тхуна хьаштагЕна ор а доккхур ду ахьа, вукху агЕор а хьайна изза хьал дойла ца лаахь!

Юххехь лаьтташ, шаьлтанах а яьхна, важа ши ваша а вара.

— Гур ма ву со.

— Гур вац. Садовш лаьтта. Гонах керт а ю. Сахилале вер ву хьо... Хабар ма дийца!..

Сатассале, и гЕуллакх дина а ваьлла, ша дЕавоьдуш Тойсума дийхира Бетаре церан кетЕахь:

— Гой хьуна Бетар, хьо соьгара богЕу мах буьззина дЕаэцна а ваьлла, со дЕабелла а ваьлла. Вайна юкьахь хЕинца юьззина расчет ю. Вийна стаг витинчул тЕаьхьа машар беш Еедал ма ду вайнехан. Цундела ас хьобга доьху, хЕара гЕуллакх цхьаьнгге а цкъа а ца хьахадар а, хЕинца дуьйна вайна юкьахь машар хиллийтар а. Сайн агЕора аса дош ло хьуна: шуьца хЕинца дуьйна сайн ма-хуьллу дика хила!

— Дика ду! — реза хилира Бетар-а.

Вовшашка дегазо куьйгаш а делла, дЕасакъаьстира ший а. И дерриге а хЕеттехь къайлаха хезнера Тавсолтина: Нурбин гергара хуьлуш яра Совпату. Амма Тавсолтас, кхин цхьаьнгге а ца хьахош, шеггахь дитира и.

Тойсумна цул тЕаьхьа кхин цхьа вас а хилира.

Шо чекхдолуш райисполкомо динчу жамЕаца Тойсума куьйгалла ден сельсовет дикка тЕаьхьайснера, тЕе, кхуьнан юьртарчу колхозникин гайтамаш а ледара бара.

Цу хьокъехь, кхуьнга а, кхечу юьртадайшка а дЕа а кхойкхуш, — Тавсолтина дика дагадогЕу и — райисполкомо хЕетахь райцентрехь гулам бира.

Райкомпартина хьалххехь йолчу майданахь дЕахЕоттийра аннех йина, тЕебоьду некъ а аннийн а болуш, айаелла гЕопаста. Цу тЕе а бохуш, церан цЕерш а кхайкхош, тоьллачарна, массарна а гойтуш, «толаман байракхаш» а, кхин тайпа совЕаташ а

лора хЕетахь. Тойсуме а цига тЕекхайкхира. Шена кечдинарг хЕун ду а ца хууш, курра дЕахЕоттира Тойсум. Тавсолтина дагадогЕу иза цигахь цхьа ког хьалхакъа дЕа а тесна, кура дЕахЕоттар. Шина стага, оззийна тЕе а яьккхина, Тойсумна юххе дЕахЕоттийра жигма сира вир.

— ХЕара вир... цо цабаьхначу кхиамашна Тойсумна ло вай! — аьлла схьакхайкхийра. Цу заманахь белхан йохьаллин къовсамехь эшначарна и тайпа совЕаташ деш а Еедал дара оцу районехь. «ГЕогЕ» — аьлла нехан белар иккхира. ТЕаккха вир а Еаьхира. Нах кхин а чЕогЕа бийлабелира, хЕаваь декош. Воьхна дЕасахьаьжира Тойсум, ша хЕун дер ца хууш.

ЦЕехьашха, оьгЕазвахана, шен куралла дагаеьна, мийра тоьхна цо и вир Еункарнехьа чуийтира, цуьнан цхьа ког а бош. Вир ша долчохь а дитна, шуьйрра куьйгаш лестош, курра дЕавахара Тойсум, «суна-м аш хЕун дер дара?!» — бохучу дагахь...

Цул тЕаьхьа кхин цхьа боккха цатам а белира Тойсумна: берриге Советан махкахула — массо радиочухула а, газеташ тЕехь а кхайкхош арахийцира Сталинан керла статья: «Кхизмех кортахьовзар». Сталина кхиамаш лорура, ярташкара ах гергга нах, кулакийн цЕерш а техкина, шайн бахамах а бохуш, дакъаза бахар а, тЕе бисинчу ахархошна тоьал кхачо еш хиллачу церан бахамийн метта, массанхьа а ша хЕетахь — кьушний, хьаькамашний бен, аьтто луш а йоцу, — колхозаш яржор а. Ткъа, кортахьовзар лорура цо и гЕуллакх кхочушдеш барамал тЕехбуьйлуш меттигерчу хьаькамаша шена хьалха базбала гЕерташ — нахана совнаха бина ницкъаш. Сталинна дика хьара, «сплошной коллективизаци» ечохь, меттигерчу хьаькамаша Еедалан цЕарах а, шен цЕарах а, нахана совнах ницкъаш бинийла а, шайн дагахь наха хЕинца шена а, шен Еедална а бехк буьллийла а. ХЕинца нехан оцу бехках шен цЕе халкъана гергахь цЕанъян лаьара Сталинна, и бехк берриге меттигерчу хьаькамашна тЕе а бахийтина. Оцуьнан дуьхьа дара цо и статья аряккхар а. Сталинан и статья ара ма-елли, цо бохург, гуттар а санна, шуьйрра тЕечЕагЕдеш, массанхьа а Советан махкахь дийна цхьа мур дЕабаьххира, колхозаш йокхуш нахана законехь цабогЕу нпцкъ бина цхьаболу хьаькамаш балхара дЕабохуш. И мур кхеран районе а кхечира. Сталинан статья бакъярхьама, дуьххьалдЕа оцуьнан дуьхьа, халкъан дуьхьа а доцуш, кху районехь а цхьацца хьаькамаш балхара дЕабехира. Мел хазахийтира эскинхойшна, цхьана Еуьйранна районан газето Тойсум оцу бахьаница юьртада волчуьра дЕаваьккхина аьлла ханийтича.

Делахь а, Тойсум веха-м ца лийлира балхахь а воцуш: меттигерчу НКВД-н хьаькамо кЕелхьара ваьккхира иза, партера ца хьавойтуш, тЕе, кестта районан хуьннан верас а — лесничий а — вайтира цунах, и меттиг паргЕат ма-елли «цу меттахь тешаме

накѡст хила веза», аѡлла. Ша хѡуьнхо ма-хилли, Тойсума цу сохѣтта дѡахадийра, юьртахоша хѡуьн чуьра дечигаши «лечкѡр». Юьртахойн цѣношкахъ шело алсамѣлира. Хѡуьнха везанчу юьртахоцуьнгара говр а, ворда а дѡайоккхура Тойсума, и дан шен бакѡо йоццушехъ: шена ахча делча юха дѡа а лора. Хѡуьнхара дечиг а, шена мах белча, дохѡуьйтора. Ворхѣе а дехъ дуьйна а юьртахоша пайда а оьцуш, цара шаьш ѡалаш а еш, цѣран долахъ хилла хѡун хѡинца Тойсуман дола йирзинера: гонаха ха чѡагѡ а дина («бандиташи ца бакхийта!»), шена малуьу хѡун йохка йолийра Тойсума ахчанах, харц квитанцеш а луш, нахана и цѡаѣ ду а моьттуш. Хѣетте а кхѡуннан терахъ тѣехъ гайтамаш лакхарнаш хуьлура, еанчу ревизино хѡоразза а кхѡуннан белхан мах дикачех а хѡоттабора, районан газето а тоьшалла дора тѡаьххьарчу заманахъ районан хѡуьнхахъ нийса низам дѡахѡоттийна бохуш: хѡуьнан боданерчу кѡоргехъ, цѡаанна а ца гучохъ, йина безамехъ бун яра, кор-нѣл а, чохъ хѡиттийна ши маьнга а, стол, гѣнташ а долуш. Цу чохъ шен-шен хѣнахъ гуллора Тойсуман доттагѡий: дукха хѡолахъ, меттигерчу НКВД-ѣра а, наггахъ райфинотделѣра а, юкѣ-кара редакѣра а накѡстий.

И болх «дика барна» Тойсум, кхо шо а далале, — Тавсолтина иза а дагадогѡу — райисполкоман председателан заместитель вира, цул тѡаьхъа кѣстта председатѣль а хилира цунах. Тойсум райисполкоман председатѣль хѡьттичхъана районан гайтамаш, дикка лакхабовлар хоуьйтора кѣст-кѣста районерчу а, гѡаларчу а газеташа. Цѡаѣдерг, баккѡал а, цо, ондда тѣетоѡий, дан а дора, нахе дан а дойтура, нах ца кхоош, тѡаьххьарниг а цаьргара схъа-йоккхий: «коьртаниг — пачхъалкхан хъашт ду, неханиг — цара шаьш дер» — бохучу хѣтахълерачу хъесапехъ.

Цкѡа обкоман пленумехъ Тойсума шен кѡамелехъ аѡллѣра (Далхѡада, вѣла а воьлуш, и дпѡйцина дагадогѡу Тавсолтина): «Вайн Даймажкана и эшахъ, партис, пачхъалкхо и алахъ, оха районехъ хѡинцдалццул кхузза а сов дохур ду юьртбахаман сурсаташ. Гѡалахъ шура ца тоьу боху. Оха, иза эшахъ, шо далале и хѡинцачул пхѡаьзза сов а яьккхина, молокопровод а йина, цу чухула схъатоттур ю гѡалина и шура, партис алахъ»...

Эццигахъ, соцуьнга а хилла, зал чу хъаьжѣра Тайсум, аплѡдисменташ хуьлий хъѡьжуш. Чохъ цѡаььнга белар делира, цо аѡлларг бух боцуш хѣтта. Президиумехъ а цѡаамма-м, лѣре а таьѡна, вукхуьнга элира:

— Вай шурех хъегийта-м ца воллу хѡара!

— Сан нанас а ца яийна суна оццул шура... — аѡлла важа а вѣлавѣлира.

И хѣзна юххернаш а бийлабѣлира. Президиум йѡьлуш гича, зала чуьрнаш, оцуьнан дуьхе ца кхиьнарш а тѣехъ, массо а, и чѡь а екош, бийлабѣлира. Эццигахъ дуьйхира Тойсуман лѡппаг.

Дѡаса а хъаьжна, юха меттавеанчу Тойсума, аз айѡина, ондда чѣкхдаьккхира шен кѡамел:

— Декѡал хуьлда вайн хъѡме Парти, вайн сийлахъ-воккха тхъамда накѡст Сталин!

Ша хъаьгна аплѡдисменташ а ехпра цо эццигахъ мѡйрра.

Амма, цу чохъ хиллачу Далхѡадна, даггара хазахѣташ, пленумо цхъадника юххе а ца дѣтира молокопроводах лаьцна цо аѡлларг. Ткѡа, нагахъ ца хууш а пленумо и тѣеэцнехъ, — Далхѡадна хъара — Тойсума дакѡаза а бохур бара-кх хѡуна, районѣра бахархой, и план кхочушъян гѣрташ — пачхъалкхан дуьхъа а доцуш (цуьнан ойла-м багахъ бен ца йѡра цо), адамийн дуьхъа а доцуш (уьш-м дага а ца лоцура цо) — дуьххъалдѡа хъаькамашна хъалха ша вазваларан дуьхъа, шен цѣе яьккхийтаран, ша айѡийтаран дуьхъа! Цу заманахъ, и воцург а, дукха бара, оцу тайпанчу амалехъ хъалакхиьна белхахѡй. Коьртадолчунна оцѣра хѡоттадора цу заманан политикан дѣе а.

Тѣехѡьттира эххар а Сталина цѡийѣеночу шерашлахъ а уггѣре а мѡаькдаьлла 1937-гѡа шо. Могѡарѣра нах а, баккхий хъаьк-маш а, аьтту а, аьрру а агѡор схъа а лоьцуш, гуш бахъана а доцуш, «халкѡан мостагѡий» бу а бохуш, тѣепаза бойуш хан яра. Тойсум санна болчѣран дѣзде хѡьттира. Тойсума массо собранишкахъ а массарѣл а чѡогѡа кхѡйкхура хѡинца: «халкѡан мостагѡий» шайн орамашца дѡабаха беза — бохуш.

Оцу муьрехъ кхѣран райкоман шѡлагѡа секретарѣ а вѣхьи-ра, цуьнан метта Далхѡад а воккхуш, Далхѡадна и хѡумма а хаза а ца хѣташ, амма оцуьнна дуьхъало яр а кхѣраме дара хѣта-хъ. Хъалхара секретарѣ а таьѡно лѣлара. Райисполкоман председатѣль воу Тойсум хѡинца цо кхайкхѣча а дѣгазо вогѡура тѣе, ца вогѡуш меттиг а йѡра, тѣе, районан активехъ цо, демогѡгех юьззина, бух боцу критика а йѣра райкоман хъалхарчу секретарна: «шен меран кѣѣлахъ, ша бѡаьрзе воуш санна, гѡл а ца гуш, «халкѡан мостагѡа» шѡлагѡа секретарѣ а вина лѣлийра цо» — аѡлла. Тойсум хѡинца, дарехъ, нахана а, райкоман куьйгалхошна а цѡаѡбѡсса чѡогѡа, коьртахѣлира. Цуьнна хѡун дийр ду а ца хууш, кѡордийнера и массарна а. Тѡаккха Далхѡада — и хѡинца а шерра дагадогѡу Тавсолтина — ша волчу дѡа а кхайкхина, Тавсолтига шѣгга кѡайллаха цѡа хъѣхам бѣра Тойсумах лаьцна. Тавсолтас и кхочушѡпра.

Цул тѡаьхъа юьртахой, Тойсумна луьйчуьра а сецна, мелхо а собранешкахъ, хъала а гѡуьттуш, шайн кѡамѣлашкахъ, иза Сталинга дѡа нѣсвѣш, хѣсто буьйлира, тѣе хѡор кѡамел чѣкхдоллуш, массара а, цѡаамма санна, мохъ туххий, кхайкхам а бѡра:

— Декѡала хуьлда халкѡийн тхъамда сийлахъ-воккху Сталин! Декѡала хуьлда вайн тхъамда Тойсум Мѡтѣѡѡв.

Кхин а сонтавѣлира Тойсум. Цуьнна ца хъара и мел кхѣра-

ме ду! Амма — дукха хан ца елира: 1938-чу шарахь Ёлаьста, дагахь а доцуш, газето хайтира, Тойсум, и «халкъан мостагIа» хиларна, чувовллина аьлла.

Цу заманахь керла мур бара Сталина нахана гергахь ша закон мелла а меттадалоран куц хIоттош: ша хIинцалц мел Iе-нийначу цIийн бехк а халкъана гергахь шена тIера дIахило лууш Сталина, шен амалехь, лаххыйна цхьаболу лакхара а, меттигера а НКВД-н хьаькамаш, ледна а, байина а, дIа а баьх-на, церан цхьа чкъор хийцира. ХIинца тIебаьхкинчу НКВД-н керлачу хьаькамаша гIурбанна шайна эшнацохь ТойсумгIар а башха кхоа ца бора: уьш кхин а шортта бара.

Эскинойхь нах къаьсттина баккхий бера, халкъан мостагIа ву а аьлла, хIинца эххар а, боккъал а халкъан мостагIа волу Тойсум чувовллина. Амма гойтуш баккхийбе а ца баьхьира: «Ёлаьрг хиларна» кхоьрура, тIе, «хIун хаьа, цIеххьанз схьахь-ций а»... — бохург а дара дагахь. Амма, хье ца луш, хIеттахь, районан клубехь суьдан процесс дIайолийра, чубалийна коррес-понденташ а Iаш, пропускашца чугулбелла а, арахь лаьтташ а дуккха а нах а болуш. НКВД-н хьаькамашна а, Iедалхошна а хаьара и процесс хIинца мелла-а «схьайиллина» йолчу хормехьа озна ян мегар дуйла: цкъа делахь, тахана шена тIехь кхел йийриг, халкъана а ца везаш, билггала волу халкъан мостагIа ван а вара, меттигерчу Iедалхошна а, нахана а цхьабосса кIор-дийна. ШоллагIа делахь, Сталинан Iедал хIинца дуййна халкъе-хьа, нийсонгахьа озан даьлла бохург нахана шуйьрра дIагайта дезаш мур а бара. Цхьаболу нах боккъал а, Iехабелла, чу са деьна, хIинца дуййна-м цхьадиканиг хила а ма мега вайна — бохучу ойлане а бевлира.

Процесс йола ма-елли церан и ойла хийцаелира: массарна а гира Тойсумна а, цуьнца цхьаьне суьде означу, и санна нахана ца везачу кхин шинна а (районан налоговой инспекторний, Эс-кинойрчу колхозан председательний) тIетуьтту бехкаш, церан шортта баккъала а болучех а боцуш, мелхо а, чохь ладоьгIучар-на а бакъ ца хета бехкаш дара: уьш кхоьа а бехке вора, Той-сум а коьртехь, районехь къайллаха йолу буржуазно-национа-листически организаци цара кхолларна, халкъан экономикехь зуламаш дарца Советан Iедал харцо дагахь уьш хиларна. Схьа-гарехь, НКВД-рчу хьаькмаша суд яран хорма, мелла а керлачу Iалашонехьа узун, нийса хийцинехь а, амма цуьнан чулацаман хатI хьалхалеррачу эшарехь дитинера цара — я иза оцу Iала-шонца нисдан шаьш цакхиарна, я шайн хьекъал цатоарна: баш-ха хьекъална кIорге йолуш а бацара хIетахьлера НКВД-н бел-хахой а, я суьдан куьйгалхой а: уьш, дукха хьолахь, леррина долу, хьавха, ур-аттала дуьззина юкъара дешар а чекхдаккхаза хуьлура. ГIали тIера вайитинчу, коьрта бехке вечно, прокуроро, дарехь, гIараваьллачу, Москварчу генеральни прокурорах —

Вышинскийх тарвала гIерташ, аркъал а сетташ, аз стамдина хаьттира:

— Гражданин Мотбехов Тойсум Абастович, дарий дой ахьа: айхьа районехь кхоьллинчу къайлахчу буржуазно-национали-стически организацина коьртехь хьуо хилла хилар?

— Ца до! — доцца, майрра дIатеттира Тойсума шен боцу бехк. — Я и тайпа организаци кхоьллина а яц ас, я цуьнан коьртехь а ца хилла, я и стенца юу а ца хаьа суна! — тIетуьй-хира Тойсума, чуьра цхьаберш бийла а беш.

Оцу тайпана хуьлура цуьнан кхидолу жоьпаш а. Цо боху-чуьнга нисдеш, цунна тIаьхьахIуттий, жоьпаш лора вукхашим-ма а. Амма кхана Iуьйранна арадевллачу районан а, гIаларчу а газеташа зорбатоьхначу репортажехь, нах цец а бохуш, нисса пурхнехьа яздина хуьлура:

«Дарий до! Бехке ву со и организаци кхолларна».

Иза а дара цу хенахьлерчу НКВД-н хьаькамийн хьекъалда-цар: царна хIунда ца хаьара, пропускашца чубитинчу, шайна те-шаме хетачу корреспонденташна а, вукхарна а юккъехь вер вуй, цхьаь, я шиь, и репортажаш нийса цахиларх лаьцна кхечаьрга къайллаха аьн дерш?

Я шайн луьралло уьш массо а совзор бу моьттура?

Къаьсттина эскинхойша тамаша бийриг дара оцу репорта-жашна кIедахь хIоразза а язйина «Мотбехов Эмин» — цIе хи-лар! Иза-х Тойсуман ден вешин кIант вара, да веллачул тIаьхьа Тойсума дола а дина.

Ткъа иза а иштта нисдинера НКВД-рчу хIетахьлерачу хье-къалечу хьаькамаша — цатешарш а тешийта!

Процесс дIаоьхура.

Политически агIонех дерг дийцинчул тIаьхьа, суьдехь хетта долиьра Тойсуме а, вукхаьрга а, цара экономикехь динчу зу-ламех.

Кхузахь юьхьанца кхин а майра велира Тойсум: цо хецца дагахь охьадагардора ша куьйгалла динчу экономикехь хилла-чу кхиямийн терахьаш, уьш зорбатоьхна газеташ а дуьйцуш. Амма кестта йиш юьйхира Тойсуман а, вукху шиннан а: уьш чубоьхкинчул тIаьхьа йинчу ревизино ма-ярра гучаяьхнера ца-ра мел йина припискаш а, кьоланаш а. Царна хьалха уьйхьира цара харц мел яздина квитанцеш, хIиттийна финансийн ведомос-таш. ХIинца-м чохь ладоьгIучарна а дукханне а хуурш дара суьдо Iорадохурш.

Кхаамма а кортош окхийра. Делахь а Тойсум къарвала ца туьгура:

— Аса вайн экономикна дина зулам дац, пайда бина!

— Делахь-хIета, ша-шех тоььна элира суьдан председатело ахьа хьайн куьйга колхозан экономикна дина зулам а гойтур ду-кх хьуна вай хIинца!

Тойсум а, чуьранаш а сакх хилира.

— Кху гIуллакхца доьзна долу «вещественни доказательство» схьагайтал хIинца — элира суьдан председатело неIсарIехь лаьттаху шинга.

Цу шимма вахана, ара а ваьлла, юха, йиллинчу залан неIарех, массарна а гуш, чутеттира цхьа жима астагIа сира вир. Ах чохьха а даьлла вир цIеххьашха неIсарIехь сецира, шайн виран амалехь, кхин меттах ца хьовш. Арахьа лаьттачаьрца хилла волчу Тавсолтас — (и цIена дагадогIу цунна хIинца а) — тIе а веьна, тIехьашхула теттина, вир дерриг а чохьха даьккхира ша а чохьха валаран дуьхьа. НеIарш тIечIегIира, Тавсолта а чохь вуьсуш. Вир дIахIоттийра нахана гойтуш, суьдана хьалха, кхаа кога тIехь, цхьа ког шен кхозуш а болуш.

— Гой хьуна хIинца? И болх ахь биний? Оцу балхана бехке вуй хьо? — хIиллане хаьттира суьдан председатело.

— Ву... — корта охьабахийтара Тойсума.

— Суьде ала хIума дуй хьан? — юха а хаттар дира суьдахочо, и кхузахь ала оьшуш а доццушехь, дуьххьалдIа чохь ладобгIучарна а Тойсум ша ишта говза кIелвитна хилар дIагойтуш. Тойсум вист ца хуьлура.

— Алал! — юха а цавашарца хаьттира суьдохочо.

И чохь а екош, вир Iаьхира.

Зал ятIийра адамийн деларо.

— Арадаккха и чехка! — мохь белира суьдахочун.

Тохарлеррачу шимма, оззийна, вир арадаьккхира. Иза а дара цу заманахьлерчу юристийн кьоьлла гойтуш: бехкебийраш дукха хьолахь буьззина бехке ца хуьлура, ткьа, хIуьа-а тIеоьзна а церан бехк чIагIбан дезара.

Суьдан председатель, шех тоьъна, хьоьжура зала чу: цхьац-ца гIалаташ дийлинехь а, суьдан процесс, коьртадолчунна тIехь, чуьра нах а тешшош, дика нисъеллачух терахетара цунна: бехкебечара шайн бехк оццул тIе а лоцуш (Москвахь санна!) хилла а яцара кху районехь и тайпа процессаш...

Коьрта бехкевечо, прокуроро, суьдан процессан жамIдеп, шен дIадерзоран кьамелехь дийхира суьде цу кхаанне а, царех цхьаь ца кьастош, тоьпаш туху кхиэл яр.

Чекхволлуш тIетуьйхира цо, юха а, гарехь Москохарчу гIа-раваьллачу генеральни прокурорах Вышинскийх тера хила гIерташ, аз а стамдина, аркъал а таьIна:

— Уьш дуьненчуьра, лар йоцуш, тIепаза бовр бу, шайн халкъан дагахь ца буьсуш, шаьш цунна ямарта хиларе терра. Церан каш а, эрна лаьттар ду, тIе кьух а даьлла, тIевогIуш стаг а воцуш, юкъ-кара шайна тIоьхула акха кьийгаш а хьийзаш, ур-атталла уьш а церан коша тIе ховша а ца ешаш. ХIу дойла халкъан мостагIийн! — зала чу хьаьжира Прокурор ша динчу кьамелан Iаткъам толлуш. Чохь тIараш дийкира. Прокурор,

тоам хилла, охьахира: цунна дага а ца догIура суьдан кхиэла-ца тоьпаш тоьхначеран каш хуьлуш цахилар а, акха кьийгаш адамийн коша тIехула цахьовзар а, хIунда аьлча, цу чуьра хьо-жа цаьрга дIа ца кхочу дела. Прокурорна и бен а дацара: коьртаниг — аплодисменташ дара...

Прокурор а, коьрта суьдхо а (ший а, гIали тIера ваийтина волу) мел гIиртинехь а, важа, кхузара юкъавахийтина, ши суь-дахо тIе цаверзарна, хIоранна а, тоьпаштуху кхиэл а ца еш, итт-итт шо хан туьйхира. Иза, цу замане хьаьжча, башха кьаь-хьа кхаь а бацара: и-м бехк банне а боцчарна а тухура хIетахь «кхааммо». Тойсуман шина накьосто шайн тIаьххьара олу дош ца олуш дитира.

Тойсума, шен тIаьххьарчу даша тIехь, дегI нисдеш хьала а гIаьттина, суьдехьа а вирзина, элира, чуьранаш сакхбевлла ладобгIуш а болуш:

— Сан хIумма а дац суьде ала цуьнан кхиэлах лаьцна: и хилла яьлла. Амма кху чохь прокуроро шен кьамелехь элира, тхох кхаьрдаш, ур-атталла а акха кьийгаш а ешар яц тхан коша тIе ховша бохург.

— Оцунах лаьцна оцу прокуроре шегга, амма шуна а хозуьйтуш, суна дIаала луур дара: цуьнан коша гIехь акха кьий-гаш ур-атталла нишка а ховшур яц!..

Чохь мел верг, — Тавсолтина дика дагадогIу — тоха са доцуш, гIадвахана велавелира. Хьалхахьо Iачу Далхьаде, лере а таьIна, Тавсолтас элира хIетахь:

— ГIеххьа кьинтIера вели-кх со цунна, цо и дика аларна!..

* * *

И дерриге а дага а лобцуш, ойла еш, вогIура Тавсолта: «Дика ду: хIетахь Тойсумна итт шо туьйхира. Ткьа дигь бен а ца даьлла... Веддаволчух иза тера а вац... Ткьа, иза схьа хIунда хецна ялх шо хьалха? Цунна хIинца НКВД-с тIедиллпнарг а хIунду?.. — цу шеконаша садууш вогIучу Тавсолтас сикхира хIинца ша Далхьад волчухьа эцна болар...

IАЬРЖА ЛО

Тавсолта дIакхаьчча, райкомна хьалххяхь, репродуктор кIел, гулбелла нах лаьттара. ТIевахара: хаам бора мостагIаша Малгобек дIалаьцна, Лаха-Невrehьа тIетелаш а бу, цхьаццанхьа чу бомбанаш а йиттина, бохуш. ЛадобгIучаьрца Далхьад а вара. Маршаллаш хаьттина ший а йистехьа велира.

— Ахь соьга хIунда кхайкхина? — Далхьаде хьаьжира Тавсолта.

— Корехула хьо вогуш а гина, аравелира со... Цу чохь а дийца мегар доцуш сов къайлаха хIума ду хьоь ханйта дезаш.

— Дера, сан а-м ду! — Iан ца велира Тавсолта, шениг хьалха ца давккхича.

— Делахь, дийцал хьайниг!

Тавсолтас дийцира, ша хIиннца кхуза схьавогуш, Эскинойн эвла йистехь, шена цIеххьана Тойсум гар а, цуьнан шеконе лелар а, цунах шена хеттарг а. Цеце корта хьавзийра Далхьада:

— Хьо нийсса схьакхьачна! Цунах доьзна ду ас хьуна кечдинарг а! — Далхьад кхин а йистехьа дIаволавелира:

— Хьуна, дагадогу-кх, хьастагIа ЧIап-ломана тIехьа вай десантхой лецна. Ткъа цара, гIали тIехь а тIечIагIдина шайна тIаьххье Эскинойхь чукхисса кечбина кхин а десантхой бу, уьш тIеоца кийча берш хьалхехь билгалбаха дезаш а дара шаьш, аьлла. Ткъа, вайн НКВД-с и тайна нах, хьалххехь зиэ а зийна, гучу а баьхна, хIинцдехь леца план хIоттийна. Кхийтин хьо: хIунда хьажийна шун юрта Тойсум, и лаьцначуьра ведда кеп а хIоттийна? Гой хьуна, Тавсолта, и Тойсум а, цо шеца балон берш а, вайнехан гIиллакхе оьзна, тIеоьцу берш а хила тарло юртахь. Ткъа, вайн НКВД-с и тайпанаш а бакъ болу мостагIий а лерина чубухкур бу. Ткъа райкомана шен районехь ца оьшу НКВД-хойн и китарло: царна медалш езара бохуш — тхуна юьхьIаьржо хьашт яц. Шун юртана а и сийлахь хир дац. Ахьа, сихха гIой, юртахошка дIаханйта — хьайна тешаме хеттачаьргахула — и тайна нах тIе ма оьцийла, мелхо а, гучу ма-бевлли цу-сохьтта Iедале дIалойла, алий.

— Дика ду — резахилла Тавсолта, сихха Эскиной вухавахара.

* * *

Тойсум, тIай йистехь Тавсолтах ша дIакъаьстинчул тIаьхьа, сарралц Эскинойн хьуьнчухула а лелла, эххар а эвла йисттехь вехачу, Бетаран кетIа хIоьттира.

Садовшшехь догIа доладеллера. ТIевахана Бетаран кор туьйхира Тойсума. Бетар кетIа велира:

— Мила ву хьо? Чуволла. ДогIанехь ма латта, — элира Бетара. Ший а чувахара.

— Бетар! Со ца вевза хьуна? — хьаттира Тойсума, вела а къежна. — Со Тойсум ву. Хьуна ма-хаьара, цхьа а бехк а боцуш, итт шо хан тоьхна, Сибрех вахийтира со. ХIинца, аьтто а баьлла, лаьцначуьра ведда со, кхеран зама дIайолуш а гина. Чувитахь со. Цхьана-шина денна, мукъана. Вайшинна юкъахь, во деъна меттиг хиллехь а, машар а бар-кха хIоьттина. Вайнехан Iедалехь чIирхо а чувуьтуш дар-кха, цунна орца эшча. Чувитахь со.

— Дика ду. Чувита-м ца везар хьо. Делахь а, чувеъна ват... ла. Сан чохь мел ву — сан тIома кIел ву хьо. ДIатарло хIоккхуза. Ши-кхо де йоккха хан яц! — элира Бетара и кхин дIа Iайта шен ойла йоцийла хоуьйтуш. Тойсум, дагахь ийзалуш Iара, тохарлера Бетаран йиша цIеххьашха гучу ма-ялахьара бохуш. Бетаран зудчо хьешана хьалхахIоттийра нехча, сискал, кхерзинна хIоаш, гIалмакх чай. Сонехь, нара техь вижа мотт а кечбира. ДIадийшира. Кестта Бетаран цIенна тIоьхула кема хьаьвзира. Тойсумна дика хаьара и хIун кема ду, делахь а, набъечуха, теббина Iара. Чуьранаш а наб кхетта бара. Кестта тоьпаш юьйлу а хезира. Тойсум тIаккха а чIогIа наб кхеттачуха Iуьллур. Тоьпийн татанаш кхеран цIийнегахьа тIе хилира. Бетар хьалаиккхира, шаьлта караэцна, Тойсум а меттахваьккхина, дулачуьра шен ши ваша а схьавалийра. Цхьамма-м ков туьйхира. Теббина дуьхьалвахара массо а.

— Мила ву? — хьаттира Бетара.

— Ков схьаделлахьа! ДогIано вашийна-кх тхойшиь.

— Ой! Хьабаз вац и?! — аьлла, иза озах вевзинчуха, Бетарна юххе таьIира Тойсум:

— И суна вевзаш тешаме стаг ву.

Бетара чувигира иза а, цуьнца верг а. ТIера церан яшийна плащаш пенаца хьала оьхкира. Охьаховшийра.

— Марша догIийла. Аша хIун леладо буса, догIанехула? Тоьпаш юьйлу а ма хезира? — хьаттира Бетара Хьабазе.

— Тхойша хьуьнчухула схьавогуш, муьлш бу а ца хуучэра тIаьхьа тоьпаш туьйхира тхойшинна. Халла кIелхьарз вели. Бодашкахь, кхин дIагIойла а ца хилла, шун коран серлонашкахь схьавирзира тхойша, — дуьйцура Хьабаза. Цуьнан накъост, вист ца хуьлуш, сапаргIат Iара, цигаьрка а уьйзуш.

— ХIара мила ву, вовзийтахьа, — элира Бетара.

— ХIара... немец ву... хIиннца кеман тIера чукхьессина... Со волчу ас дIавуьгуш..

— Ахь хIун до цунах? — шеквелира Бетар.

— Хьошалла до-кх! ДIалачкъош! ХIорш тоьлла богIу! Ткъа, суна хьаьхна колхозаш! — бат агIор а саттош, элира Хьабаза.

— Хьабаз тешаме стаг ву, соьцанна чохь ваьллина. Стохка дIахецна и, хан чекх а яьлла, — Бетар, шен лаамехьа узуш, кхетнийра Тойсума.

— Делахь а... со волчу вон валийна, — чордо вистхилира Бетар.

— Бехк ма биллалахь. Ца хууш нисдели и... Сатоссус дIагIур ву тхойша...

ДIадийшира...

Баккъала а сатоссус хьалагIаьттира ший а. Сатассалц наб йина а воцу Бетар а, хIинцца хьалагIаьттина Тойсум а тIевара царна. Бетара ший ваша а лаьттара юххехь.

— Со а кхаърцанна д'авовду. Тхо цхъана тайпанах ду! — забар йира Тойсума. Уьш цхъане д'абахара.

Доккха са даьккхира Бетара а, цуьнан вежарша а. Амма цу сохьтта, мичара ели ца хууш, церан кет'а грузовик х'оьттира, т'ехъ шиъ «энкеведхо», шиъ милиционер, «тешална» валийна Тавсолтий, кхин цхъа накъост а волуш. «Энкеведхой», милцой, машен т'ера сиха охьабиссина, хаттаза — алаза хецца чубахара.

— Мича ваха немцо? — к'оршаме хаьттира НКВД-н лейтенанта.

— Тхоьгахь-м ца хилла цхъа-а немцо! — майрра жоп делира Бетара. Ц'енойх хъавсира. Схъакарийра ц'енкъахь йохкуш; немцойн цигаьрканийн юьжкаш, г'утакх, немцойн маттахь газета, оьрсийн маттахь немцоша Советан Йедална дуьхьал арахеьна ши кехат.

— Ткъа, х'орш х'ун ю? — Бетарна уьш вон мерак'ел уьйхира лейтенанта.

Карийначу х'уманашна акт а х'оттийна, «понятойшка» а к'ел куьйгаш а т'едайттина, шайца и х'уманаш а, кхоьа а ваьша а эьна, райцентре д'абахара уьш. Шайн кет'а кхаьчча, Тавсолта, лейтенанте а хаьттина, охъавоьссира. Вехха лаьттара и арахь, дог'ана к'ел, чу а ца воьдуш, грузовикна т'аьхъа хьоьжуш, ша-шена корта лестош, х'инца Далхъадан б'аьра а ша муха хьожур ву ца хууш: ала мел дезачуьнга а аьллера Тавсолтас, амма Бетар — Бетар ц'енна вицвеллера.

* * *

Чувоьллингчу Бетарний, цуьнан шина вешиний таллам болийра лейтенанта шен хъаькаман омраца цу дийннахь, сихонца — т'еман заманан амалца лерина. Шеца кхин цхъа накъост а волуш. Не'арехь кийчча каной а лаьтташ.

Бетара а, шина а вашас а т'е а ца лоцура шайгахь буьйса йоккхуш немцо хилла, бохург.

— Тхуна уьш муьлш бу а ца хаьара. Шиъ вара. Цхъамма дийхира нохчийн маттахь: чувита шаьшшиъ, хьуьн чухула во-г'уш дог'анехь вашийна, бодашкахь некъах а тилла шаьшшиъ, сатоссуш д'а а г'ур вара, аьлла. Цаьрца верг немцо хилла, я ца хилла тхуна хаале уьш д'абахара сатоссуш. Хиънехь, оха немцо йедале д'а а лур вара!.. Чу-м, муххале а, вуьтур вацара...

Шайгахь хилла лаьцначуьра ведда Тойсум хъаха а ца вира вежарша талламхоша а ца хоттура иза.

Х'орш т'ебоьрзург а ца хилла, лейтенанта эххар хаьттира:

— И шиъ воцург цу буса кхин цхъа а стаг варий шоьгахь буьйса йоккхуш?

— Вацара! — ч'аг'идира Бетара.

— Аьшпаш!.. Вара!..

— Вацара!..

— Дийца!

— Вацара!

Бетара хьесап динера: «Вара, аьлла, аса-айса и т'елацахь, т'аккха аса айса и гучадоккху, т'е, охъадийца а дезар ду. Ткъа, иза х'окхарна шайна вуьшта а хууш делахь, кхара и гучудоккхур ду, т'аккха дуьйцур-кх аса а»...

Лейтенант аравелира. Юха чувеара... Тойсум а валош! и «очни ставке», — юьхьдуьхъала х'оттон!

Чуваьллачу Тойсума элира б'аьрга т'е б'аьрг а х'оттийна:

— Со-м вара. Хьуна и немцо вуйла а хаьара!

Дерригенах а цу-сохьтта кхийтира Бетар:

— Къут'а!.. Шен хеннахь, хьо кхоа а ца веш, оха хъан лерг даьккхинехъарий-м, хьо цу сохьтта вовза а вевзина, чувитина а хир вацарий аса! Къут'а!

Бетара лейтенанте дийцира:

— Иза берриге а х'окхо суна хьалххехь кеч а бина, х'оттийна тешнабехк бу, соьца шен йолчу ч'ирна. Немцо а х'окхо ша чу валийна суна, х'ара ша а, суна бодашкахь вовзале, ша чувеьна, юха сатоссуш цаьрцанийн д'а а вахара... Д'аязде дерриг а!..

— И х'ун «ч'ир» ю ахь юьйцург? — хаьттира лейтенанта. Бетара дийцира Тойсума шайн чохь динарг а, шаьш цунна т'аккха юха динарг а. Шина вашас и т'еч'аг'идира. Цецваьлла вовшашка хъаьжира ши талламхо.

Бетара элира:

— Хьовсал шу, шаьш ца тешахь, цуьнан т'ехъене? Цигахь оха та'ийначу шинкепекан мух'ар гур ду шуна! Я циггахь горга мо хир бу! Хьовсал!..

Тойсум, вист ца хуьлуш лаьттара.

Иза д'авигира.

Лоьраша ч'аг'идира Бетара аьлларг.

Ши талламхо шайн хъаькамашца кхеташо ян вахара: цара хьалххехь х'оттийна йолу талламан кеп йоьхнера, х'етте а, х'етахьлерачу юристийн барамехь кхачаме дара талламан жам'и: Бетара а, цуьнан шина вашас а, т'аьххъара а дарий ма дира шайгахь буьйса йоккхуш немцо хилар а, лаьцначуьра ведда Тойсум шаьш т'еэцар а, уьш цабовзарна шаьш чубитинера бохург цара мел ч'аг'идахь а.

Кхеташоно а вежарийн бехкан барам, царна тоьпаштуху кхиэл ялла (оцунах тешна вара Тойсум!) хъала ца кхачахь а, амма царна т'еман заманахь яккхий хенаш тоххал боккха лерира. Вежаршна «кхааммо» итт-итт шо хан туьйхира.

Районан НКВД-н хъаькамна а, лейтенантна а лакхарчу Йедало мидалш елира, райкомна замечани йира, и санна долчу гIуллакхна юстаха ма хила, аьлла.

Тойсум, и гIуллакх цо «цIенна» цадарна, схьа а ца ховцуш, ша хиллачу лагере шен хан яккха юхахьажийра: мел хьовстуш лелабахь а — ТойсумгIар а цу заманахь НКВД-с, шайна гIурбана эшначохь кхоа ца бора: уьш тоьал шорта бара.

* * *

НКВД-с тахана тешаллина кхайкхинчуьра вухавогIу Тавсолта, корта оллийна, шена реза воцуш, бакьонца ша юьхьIаьржачу хIобьттинарг лоруш, кIоргге ойлане вахана вара: баккъяла а цунна оьшуш а, я сийлахь а дацара, шен зудчун Нурбикин а мелла а гергара а хуьлуш, буьззина кьонахний болчу, Бетарний, цуьнан шина вешиний, дуьхьал а хIобьттина, и тоьшалла дар, амма ца дича а-м ца волура, я хIара а, я важа «понятой» а: вухавалан цхьа а некъ а боцуш, гуш долу бакьдериг дара иза! Делахь а, корта оллийна вогIура Тавсолта...

— Хьо ма кхоблина ву? — хьаттира Далхьада иза шен кабинета чу ма-велли.

Тавсолтас дийцира. Вехха вист ца хуьлуш ИгIира Далхьад. Эххар а:

— Масанний хуьлу уьш вайна ца луурш!.. Са ма гатде ахь. Хьо царна хьалха бехке вац хьуна. Чу ма битинехь муьлш бу а ца хуу нах тIеман заманахь, массаьрга а шайга и дIааьлла а доллушехь! — Тавсолтин дог ийцира Далхьада. Тавсолтин тIадам хилира цуьнан оьздангаллин: хIинца а-м ца элира Далхьада, и ала шен бух а боллушехь: «Ас ма бежира!.. Ас баьхнарг ма хили!»...

«Хила-м хилира!»... чIагIдира шен дагахь Тавсолтас. ТIаккха хьаттира:

— Дика ду: Тойсуммий, Хьабазий-м ший а церан кьайлахьара гIовнчий хуьлуьйтур вай, ткъа важа — немцо?

— Миччара немцо? — велахьежира Далхьад, — иза а варкха уьш берриш. Кхузахь цхьанна а и ца вовзнийта, эццара, луламахкара валийна.

— Ой! Ткъа и дерриге а дехка ма хуьлу! — цецвелира Тавсолта. Ткъа, мега ишта?

— Дера ца мега. Я Ленина магнийтина а ма дац — ур-атталла, Революцин дуьхьа а! Цу тIехула ца дира цо Октябрь а хилале гIараваьллачу Камона а выговор... — дагадаера Далхьадна книги тIехь ша дешнарг.

Ийна-а тIетуйхира:

— Ленина хIетахь ца магийна. Амма... Сталина... тахана магийна... шен дуьхьа! — элира, резавоцчу Далхьада. Эмни чу-

велира кханалерчу газетан номеран макет а яхьаш — Далхьаде гайта.

— Фронтах йолу материал хIоккхуза яккха, — тадира Далхьада.

Юххехь Iачу Тавсолтас цIеххьашха хьаттира Эмине:

— Ва, Эмин, и тоххара суьдо хан тоьхна Тойсум хьан гергара ма вара. Ткъа хIетахь хIор газета тIехь цунна дуьхьал йолу заметкаш ахь куьг тIийна ма хуьлура. И хIун дара?

— Ахьа а таIор дара сан метта хиллехь!

— ХIундий?

— «ХIундий»? Хуур дара-кх, суна санна хIетахь, хьуна тIетаьIнехь?

— Мухий? Дийцахьа!

— Цкъа хьалха кхайкхина дIавигира гIали тIе... «ТIиэ — юьххье»¹... Цигахь цкъа хьалха куьг таIадайтира шаьш хIинца соьга аьндерг аса цхьангга а дуьйцур дац, дийцахь — шаьш тоьпаш тухур ю, аьлла...

— ТIаккха?

— ТIаккха... тIаккха суна тIедиллира-кх цара суьдан процесехь хилар а, цигахь Тойсума а, цуьнан шина накъосто а суьдан хеттаршна мел лун жопаш, цара ма-аллара а ца яз деш, суьдана товчу агIорхьа яздар.

— ХIа-а... Кхийти со хIинца. Ткъа хьан йиш яцара хьайн метта «царна» кхин маго? — («царна» бохург кхузахь «тIиэ юьххьернаш» бара).

— Яра... Делахь а «цара» билггала со хила веза аьлла сацийра, со цуьнан гергара хиларна — цатешарш а тешийта.

— ХIа-хIа-а!.. Ахь дуьхьало йинехь?

— Церан стоьл тIехь ма Iохкура Тойсума йина йолла припискаш.

— Iаьхкича хIун дара?..

— Тойсума уьш ша а ца еш... сан куьйга, соьга йойтуш ма-яра!

— Хьий, жIаьла яI! Ша хьан гергара а воллушехь, ца кхойна-кх цо хьо.

— ХIаанний! — газета а эцна, аравелира Эмин...

— И а вац, хьуна, башха Тойсумна гена ваьлла, и шиь хIетахь дуьйна ийгIина велахь а! — элира Далхьада...

Вовшийн Iудика а йина, Тавсолтий, Далхьаддий дIасакъаьстира.

¹ «ТIиэ-юьххье» — хIетахь НПАССР-н НКВД-н гIишло хилла Грозный гIалахь Соьлжа йистехь долчу тIай-юьххьехь. Цундела НКВД-х вайнаха хIетахь дуьйна ишта олуш хилла, цуьнан шен йолу цIе а ца йоккхуш.

Тавсолта Эскинойн сельсоветана юххе кхоччуш (1942-чу шеран 20-чу октябрехь, делкъал тӀаьхьа) дийна-юккӀехь, йоллу стигал а дӀалоцуш, бода беара. Мела Ӏаьржа ло дара цӀеххьана тӀеобхуш.

— ХӀа! Дуьне духуш лаьтта! Маьждиге дӀагулло жамӀат ламазашна! — элира Эскинойхь моллин метта лелаш волчу Асхьаба. Баккхийнах цунна тӀаьххье дӀабахара. Тавсолта а вахара. Маьждигехь Асхьаба а, цунна тӀаьхьа наха а, гора а эгна, дийхира:

— Веза-воккха Дела! Хьайн кхиэлашкахь и тарлуш делахь, кху балех хьалхадаха ахь тхо! Къинхетам бе ахь тхох а, тхан мискачу берех а! Веза-воккха, Дела! Хьан кхиэлашкахь и тарлуш дацахь, хьо реза хинволчу агӀор, иманехь а, къонахчаллица а, айхьа делла валар тӀеэца аьтто а бе ахь тхан. Кху дуьненан къийнох цӀандай, хьайн цӀенчу хьаьтта цӀена дӀаэца ахьа тхан синош, веза-воккха Дела!

Асхьаб воьлхура.

Цхьацца берш а боьлхура. Моллин гӀоьнча маьждиган момсарна тӀевелира, кхин а нахе схьакхайкха — цуьнга мохь белира:

— Ва-а нах! Кхузара гуш Соьлжа-гӀала цӀергахь, ерриг йогуш ю!

Массо, горабахна, юха доӀанаш дан буьйлира.

Бодашкахь жим-жимма кхин а тӀегуллора нах. Ца соьццуш ламазаш дора.

Эххара мох белира.

Стигал жимма серлайолуш санна хийтира.

— Хастам бу хьуна! Хастам бу хьуна! Тхан мискачу дехарна жоп даларна, хастам бу хьуна, йо АллахӀ Дела! — кхойкхура Асхьаба, куьйгаш стигала хьалатуьйсус.

ХӀинца ерриг а стигал серлаелира, вовшийн яххьаш гуш. Дукханнийн а яххьаш кӀормодаш хьаькхча санна, Ӏаьржа яра.

Хьацарна Ӏийдалучу говрахь маьждига хьалха хӀоьттира Сату:

— Со гӀалара вогу. Цига чу тахана, дийнахь шиъ доллуш, бомбанаш тоьхна. Мехкадаьтта чохь долу даккхий еш лилхина. ГӀала йогуш ю.

Нах кхийтира хиллачух, делахь а, юха а йиш юьйхира церан:

«ХӀинца хӀун де вай?»

Вистхилира Тавсолта:

— ГӀалахь ишта хьал делахь, цигахь даа хӀума а, мала хи а оьшур ду. ЦӀе яйӀа гӀоьнчий а беа. Вай хӀинцдехь уьш вовшахтоьхна, иттех ворда, мукъана, дӀахьажо еза гӀала.

Оцу дийннахь оьшу гӀирс вовшахтоьхна, бархӀи вордий, цаьрца пхийтта жимхий гӀала дӀахьажийра эскинхойша.

И къобал а дина, шоллагӀчу дийнахь Райкомо а гӀала дӀахьажийра кхин а йоккха ворданийн къепал...

КЪАЬХЪА ШЕКОНАШ

Гуьйре тӀетгӀа мажлуш йогӀура.

Занятеш шайн рожжехь дӀаобхура. Селита перерывехь шен дитташна уллохь лаьттара, къахьобгуш там хилла юьхь яй цӀийелла, бел лаьтта а гӀортийна, ойла еш: «Шениг... Даудниг... Увайсниг!..» Чохь са а долуш, церан векалш хетара цунна хӀорш: «Амма хаам ца беш хӀунда Ӏа те уьш?»

Юха горгали бийкира... Урок дӀайолаелира, классан неӀ а йиллила, Расулан йогу юьхь чукъедира. Хьехархочуьнга-ра пурба а даьккхина, уча елира Нурседа. Дешархоша вовшапка забаре бӀаьдаш йира: массарна а хаьара цу шиннан юкӀа-меттиг. Хье ца луш, екхаелла, юхаеара Нурседа. Расул веанера, почте ваханчохь ниоделла, «Берсановой С.», тӀеяздина, кехат дохьуш. Нурседас, партана кӀелдӀахула, ша хьалхахьа а хьобжуш, пхьуйшара схьа а даьккхина, Селитин кара диллира Увайсера кхаьчна кехат. Шина йишас роьгӀана дийшира и къайллах. Юха перерывехь а, «Дада-бӀар» кӀел яхана, ша а яьлла, и деша хӀоьттира Селита, цхьамма новкӀарло ярна кхобруш, агӀор а йирзина. Хазаетарна юххехула, кехато кхерамаш а хьобхура:

«Сан хьоме безам! ХӀипнциалц мукӀа воцуш Ӏийра со. Тхойша цхьаьна ву. Тховса тхо атаке доьлху.

Сан кителан аьрру кисанахь, дог детталуччохь, цунна ницкълуш, леладо ас хьан йовлакх. Ларделахь вайн безаман зезаг! Кхин яздан мукӀа вац. Дерриг хоуйтуш, доккха кехат, кхана, тӀом ма-сецци, яздийр ду ас. А. У.»

Селитина уллохь «Ау! Ау!» — хезира: «Дада-бӀарна» тӀеххьа екара, кху шара дуьххьара школе еана, хьехархочун йоӀ — Терентьева Нина, шеца лечкӀаргех ловзучу шен накӀосте, Албастов Каташе хаам беш. Схьалаьдна, маракъевлира и Селитас.

— Карий! Карий! — тӀеведда, Каташа дӀаозийра Нина.

— ХӀинца ахь со лахал! — дӀахьаьдзира.

Цхьаь-м дагадеана Селита, кисанара къолам а баьккхина, юха «Дада-бӀарехьа» йирзира. Диттан гӀодах кховр даьллачу шерачу меттехь леррана яздира цо: «А. У. 30.Х.—1942». И таханлера, Увайсера кехат деана а, кхуьнан 17 шо кхаьчна а де дара.

Классаш чохь юха а марсабелира йижарийн сингаттам:

«Дийна бу тахана. Амма кхана? — Хаац!» — ойла йора цара, уьш атаке бахар дагалоций. Оцу ойлане ира ю хый-зайора хье чу, тIеттIа карзахьюйлущ: «ХIан-хIан селхана дийна... хилла! Амма тахана буй? — Хаац», — бохург хIинца да-гатесна, ший а шаьш йолчохь дIатийра, и вовшашка хьахо ца яьхьаш...

Вукху переменехь «Даудан диттах» бIаьрг кхетта Селита, цIаста санна, цIийелира, ша «Дада-бIар» тIе яздина, «А. У.» дагадеана, и шен вешина гергахь хьарамло хетта. И элпаш дIа-дайа «Дада-бIарна» тIеяхара, амма циггахь йогIаелира кьолам буйнахь: Увайс дуьхьал хIуьттура! Эххар, ша яздинчунна юхке кхин ши элп тIетуьйхира цо: «Б. Д.» Массарел шена хьоме хета и шиь: Увайссий, Дауддий — хIинца, шен дагахь, цу тай-пана вовшашхоьттира цо. Цхьанна а и гале, аьлла, Селита сихха Нурседина тIеяхара: цунна юхкехь, диттийн гонах, хыйзара кегий белаш Iуьттуш, Ниночкий, Каташший. «Дада-бIарна» тIе-хьа нийсачу могIаршца дIахIиттина дуткий дитташ а тера хий-тара хьехархочунна хьалха дIахIиттинчу кегийчу дешар-хойх...

ДIаохура занятеш... ДIаохура денош... Кехаташ ца до-гура...

* * *

Гуьйрено дерзандаьхначу гонахарчу аьрцнашна а, дитташна а Iаьно юха а тIетесиран шен кIайн верта, гаьннашна тIеховший-ра лайх дина кIайн месала кхокхий.

Шийлачу мохо раз деттара, Iов санна, гIоргIа ло. Киса хьар-чийча санна, шекарал кIайчу башлаьмнийн кортошна тIехь на-гахь хаалора, цIийн томмагIнех тера, маьлхан хьобкх-наш.

Геннара схьахьоду стигалан къекъар санна, лаьмнийн да-къашкахула схьахьобкхучу мохца кху юьрта а схьакхо-чура хIинца Кавказан арешкахула бекачу тIеман гIугI, амма, бердах кхетта хIордан тулгIе санна, лаьмнийн тархех кхетий, даьржий, довра иза. Генна Россехь, Волгин йистошкахьа, Чи-леково станци йолчохь нохчийн-гIалгIайн полк немцоша хIал-лакйина боху хабар а схьакхечиран эххар а, и хиллачул тIаьхьа дикка хан яьлча. Цу полкаца дукха бара Эскинойра нах. Эс-кинойхь тезетийн кхин цхьа рагI а чекхьелира.

Даудера а, Увайсера а кехаташ а ца догура.

«ХIун хилла те цу атакехь?» — дагара ца долущ, хила тар-лучун ойла ян ца яьхьаш, кыйлаяла а ницкъ а ца кхо-чий, ший а йиша цхьаьний йоблхура хIинца кест-кеста.

Тавсолта а тата дайна лелара, вониг ма-хуьллу даг чуьра дIа-туьттуш, мукъа ца виса гIерташ, саццанза гIуллакхаш деш

цIахь а, колхозехь а: иза шен даг чохь хьалххе дуьйна а кеч-веллера, мичча а хенахь, нахана санна, шена а тIехIотта тарлу-дика а, вон а, наха санна, ша а лан дезийла хууш.

Нурбика, синтем байна, амма татанза хыйзара: Тавсолтас ца могуьitura «эрна чIечкъар». Ша йисча-м хоьцций йоблхура иза: даго, цо и тIе мел ца дитахь а, вониг алсам хьобхура цун-на, ишттачохь массо а нанна санна. ТIаьхьарчу деношкахь гIенаш а воний сов гора. Самаяьлча а диц ца луш даг чу дижи-на гIан лорура цо декхадала хьаьхначех. Дийнахь шена керла мел гинчу хIуманца дустуш и, шен хьесапехь декхадаллац, ла-доьгIуш, сагатдора Нурбикас.

Иштатех гIан дара, тахана а даг чуьра ца долущ, цунна сийсара дайнар. Школан кертахь гIу хуьлуний. Нурбика йоб-дуний цига хи дан. Чухецна чийлпк, зIе мел чIогIа схьаозарх, хьала а ца даккхаделла, хIара чу хьаьжча, гIу бухахь, хин куьзганахь Даудан сурт гира нанна, тIемалочун хормехь, ведарх а тасавелла, и дIайизош: «Хьовсийша, гIу чу воьжна-кх и!» — дагатесна Нурбика, гIори-гIоддах и хьалаваккха йоблча а, зIе дIайизо ницкъ сов а баьлла, гIу чу юьйжира хIара ша а, нисса шега схьахьобжучу Даудан сурта тIе... ЧIогIа дог доьхна сама-елира Нурбика. Тахана а, юьхь жимьелла, кхин а кIорге чуьгна сийна бIаьргаш Iаьржа хеташ, бос а бехьна яра и. Сихха чуьра гIуллакхаш дIа а дерзийна, аьхна тужурка а юьйхина, кортали а кхоьल्लीна, тIергIан пазаташца калош а туьдина, ведар чохь хи дан школе яха араелира иза, шен дагахь — и гIан Iехо!

Нурбикас цкъа хьалха шен и гIан, цхьаьнгге а дийцале, шайн кертахула доьдучу татолан йисте а яхана, шабарш деш, цуьнга дийцира, и хица дIадахьар доьхуш. TIаккха хи чу эппаза а кхоьссина, кхин цкъа а дагахь доIа а дешна, школе яхара и. Леррина школан кертарчу татолу чу хыйжира: хин куьзга сир-ла цIена къегара. Цу чуьра эцна дуьззина хин ведар уьйтIахь а дитина, чуяхале, школа чу хIобьттира Нурбика, мехкарий цIа-бахккалц а дан собар ца хилла, цига мукъана а кIантера кехат деанийла хьажа.

ХIара комсорган цIа чохь Нурседица Iаш, цIеххьана чувели-ра, машинахь школана кIорий, дечиггий дахьаш веьна Расул. Чохь Нурбика яйча кIеззиг вуьйхира иза.

Нурбика шеконца хьаьжира кегийчаьрга: хьалха а цхьацца кезнера цунна.

— ХIара... Даудера кехат дохьуш веанера со-м — стоьл тIе конверт а йиллина, Iодика а йина, сихха аравелира Расул. Не-нан бIаьрг серлабелира: «Дийна ву!.. Дийна ву!..» — некхан ваз а дегош, детталора дог. Конверта чуьра сержантан хормехь, не-кха хьалха шортта мидалш гун, Даудан сурт караэцча, Нурби-кин, хеназа хебаршка яхана юьхь, шарлуш, нур санна, кье-гира...

«ХІун ду техъа ирс? Шен долахъ хилларг цкъа дан а дайна юха схъакарор ду те? Я хан яларца, цуьнан буьззина болу мах бовзар ду те? Тохара Дауд денна а, ма-варра, хъалха гучу хенахъ ма ца хьобжура и цуьнга иштта лерана, хІинца цуьнан сурте санна. ХІетахъ ма ца хуьлура ненан юьхъ цкъа а иштта ирсе», — бохучу ойланца хьобжура, ша а йоккхае Нурседа не-не. Суртах шен эндаже куьг хьобкхуш, барташ дохура Нурби-кас. Беснешна тІобхула охъаохура бІаьрхиш. Нурбикин дог хІинца Іийжадора тохара и цІахъ волчу хенахъ ша цунна цкъа-цкъа барт беттар дагаохуш: «ХІан-хІа, и цІа веъча кхин цкъа а дийр дац ас цунна дов», — нигат дира цо дагахъ. Оба а аьлла, цкъа некха тІе а талийна, кІентан сурт чета диллира цо. ТІак-къа цІеххъана: «ГІан а декхаделлийца сан!» — дагадеана, са-паргІатделира цуьнан. Шуьйра елакъежира и ша-шен, цу гІено ша эрна кхера яр дагадеъна. ТІаккха йоІехъа йир-зира:

— Иштта эвхъаза кху чу оьху «иза?» — Расул араваьлачу неІарехъа корта ластийра Нурбикас.

— Кху чу дуьххъара веана... Керта-м вогІу... школана дечиг дохьуш.

— Ча тешийла хъайх!.. БІаьргаш дукха сийна ду хъан!

ТІаккха Нурседас, нана къевллина мара а йоьллина, юха хаьттира цуьнга дуьххъара:

— Нана! И ма олу ахъ даима... Хилча хІун ду бІаьргаш сийна?

— Эхъ доцчийн хуьлу ма олу уьш сийна.

— Хъайниш а... ма ду уьш... сийна! — эkkхийтира йоІа, нанна барт а луш.

— Дера, хир дац-кх! ХІинццалц соьга-м ца аьлла цхъамма а... «сийна бІаьргаш!»... Со-м ца хилла эхъ доцуш.

— Ой, куьзгана хъаьжча а ца гина хъуна, ва нана?.. Цунах ца хаьа хъуна и бакъ доцийла?

— Шу санна куьзгана хъежа мукъа мила хилла?.. Ткъех шо хъалха, шун дега йогІуш хъаьжчахъана кхин суо куьзгана хъаьжна де дага, дера, ца догІу суна... И-м вайнехан Іедалехъ осала а лорий... Шу санна, гуттар куьзгана хъалха хьпйзар, бак-къал, товш ду моьтту хъуна? — аьлла, корта а ластош, дІаяха-ра Нурбика, шен ведар а эцна, Тавсолте гайта четахъ сурт а хьош.

И дІаяхча а, Нурседа, класса чу ца йоьдуш, шен кабинета чохъ ойлане Іара: цо нанна ца доьшуш дитина могІанаш а дара кехата тІехъ:

«Атаке даханчул тІаьхъа тхо, тІеман аре а юьтуш, цкъачун-на духадовлуш тхобца хилла Увайс, схъакхетаза висина, хІинца а карош а вац. Цунах лаьцна кхечухъахула шайга хъам кхачахъ, соьга а язделаш. Со, чов хилла, госпиталехъ кхо бутт а баьккхи-

на (и нене ма ханйта), хІинца, то а велла, юха фронте дІа-воьду».

Нурседас сацпйра: «Увайсах дерг, Керимера а кехат доцуш Іачу цомгашчу Кесирега а (цу тІе Селитега а!) кху-сохъта дийца эшац, шайна хаьалц».

* * *

И шийла Іа ша доькхуш санна, йовха а, екхна а еара бІаь-сте. КІайчу башлаьмнашна тІобхула шершара деши басахъ йогу мархаш. Церан дуткъий ІиндагІаш лаьмнийн басешкахула, вовшашна тІаьхъа а уьдуш, дІаохура сих-сиха шайн ама-таш хуьйцуш. ХІаваъ сихха дохлуш догІура, Іаь а гІуьт-туш денлучу бай тІера хъалагІертара заз-буц. БІаьстено кхели-на Іалам нускалх делаькежара.

Юрт а айаеллера: фронтера дика хаамаш совбуьйлура. Мал-гобекера а фашисташ тоххара лаьккинера, хІинца йоллу Кавказ а дІацІанъеш лаьттара. Волгин йистоскахъ вайн эскаро, кхо бІе эзар сов немдойн салт, шайн коьртехъ волчу фельдмаршал Пау-люсца цхъаьна, йийсар а веш, толам баьккхинчул тІаьхъа, мос-тагІа сихвинна дІалоькхуш вара берриге Советан махкара. Іа-мерко, Ингалсо шаьш хуьлуьйтур ю аьлла «шоллагІа фронт» нагахъ цара ца хилийтахъ а, хІинца цхъанна а даг чохъ шеко а яцара хІара тІом Советан мохк тулуш чекхбериг хиларх.

Цу хазакетаран шаьш дакъалоцуш санна школера бешан дитташ, луьстта сенарш а хецна, зазадаьккхина, нийсачу мо-гІаршца, кечделла дІахІиттинера, дуьххъара ловзарга баьккина мехкарий санна, и керт къагош...

Денош сиха дІауьдура...

Селхана тІаьххъара экзаменаш а дІаелла, чекхделира йижа-рийн дешар а. Даудера кехат а кхечира: могуш ву, лейтенант а вина, парте а ваьлла ша, бохуш... Амма цо юха а хоьттура Увайсах хезнарг. Кесире кхаьчнера Увайс «тІеназа вар» хоуьй-ту кехат. Амма и хІинца а билгалдерг ца хеташ, даго бакъ ца лоруш, цкъачунна дІатеттина дитира, тезет ца хІоттош. Делахъ а, оцо ойла кхолайора къаьсттина — Селитин.

Амма Нурседин даг чохъ, цхъана а хІуманан а къаръян ницкъ боцуш, къайллах, кхин тайпа эшар екара: хІинца шко-ле веана Расул, дешна бовларца йижарий декъал а бина, юьстах яьккхина, Нурседица шецца цхъа къамел а дина, дІавахара.

Тахана, школа чекхъяккхаран кехаташ кара а кхаьчча, ша тІаьххъара дІаьхъначу комсомольски собранехъ Нурседас керла-чу комсорге дІаделира комитетан гІуллакхаш. Цигара цхъаьна цІа йогІура ши йиша.

Нурседина лпира, Яссе а хьожуш, хи йистехула ян. ЦІен бердах чу а йоьссина, хин кІажехъ сецира и шиъ. Нурседас хи

тѣхула, «чѣпалгаш» деш, сицкъарш шершадора: «цхъаъ... шиъ... пхиъ...» — дагардеш. Шен карарчу акказин гаън тѣра гѣаш, цхъацда дохуш, хи чу а кхуъйсущ, чхар тѣхъ тийна Іара Селита. Тамаше дара цу шиннан, йист ца хуълуш иштта Іер.

— Ас цхъа хаза хІума дийций хъуна, Селита!

— Дийцахъа, Нурседа.

— Ас Расулна хан йиллина! ШуйтталгІачу июлехъ цуьнга маре йоьду со.

Селитин карара га а, гѣаш а хи чу ийгира: цу сохъта хиъ, цкъа йисте а хъовзийна, тІаккха, вовшех а даьхна, даржийна, дІададийра уьш. Юьхъ озаелира Селитин, цецъяьлла. Нурседа дохкоелира, цуьнга ша и хІинца хъахийна.

— Хъо ма цецъели, Селита? Хъуна ца хууш-х яцарий тхой-шиннан юкъаметтиг?

— Дауд тІамехъ а волуш, цунах хІун хуьлу ца хуучу кху муьрехъ, я сох а, я цхъаннех дага а ца йолуш... и муха дало хъоьга, ва Нурседа!

— Дало-кх! И... сан сайн гІуллакх долу дела!

Селита кхин а цецъяьлла хъаьжира йишега:

— Хъажжахъа! Иштта яний хъо!.. Увайсан тезет а дІа а дерзаза... Цуьнан нахана хъалха а оьзда ма дац и!..

— Селита! Ас и дарх цхъанна а тІедан я зулам а, я эхъ а дац! Массарна а санна, халахета суна тІом болуш а, Увайс вайна а, Дауд кхерамехъ хилар а... Амма хІинца со сайна везачуьнга маре яхарх, царна хІун вон, я со ца яхча — хІун дика хуьлу? Ткъа ас хІун дан деза... сайна и везаш хилча?

— Собар дан деза-кх... тІом дІабаллалц! Эхъ ма ду: денна тезеташ лаьтташехъ шен... синкъераман гІуллакх хъалхадак-кхар...

— Синкъераман гІуллакх дац... и сан яхаран гІуллакх ду!.. Ас и кІелдитарх тІамна яла са а яц!..

— Суна-м... хъарамло хета и вайн тІамехъ болчарна хъалха...

— Суна-м ца хета! — хъалагІаьттира Нурседа.

Кхин вовшашка йист ца хуълуш, цигара юхаеара и шиъ. Нурседа библиотеке яхара. Селитас чу а еъна, елха ийзош, нене дийцира; Нурбикас хІусамдега хаййтира. Тавсолта инзар велира: «Муха, йоккхажолчу йишел хъалхий!.. Воккхажаволу ваша тІеман цІергахъ а воллушехъ!.. Алаза — хаттаза!» — корта хъийзабора цо.

— ХІей, хезий хъуна!.. Хъо ю уьш дІахецнар! — мохъ хъаькхира Тавсолтас. — ДІахайтал цуьнга: цу суьйличуьнга и гІахъ, ас хъан а, цуьнан а кортош дохург хилар!

Расулан да, маццах ДегІастанара схъакхелхина, Іаьнди вара, ткъа нана кхузара нохчо яра. Уьш тІом а эккхале беллачул тІаьхъа, Іаьндара тІаьхъавеанчу девашас дІаийзошшехъ Расул

кхузахъ, ша кхийначу ненахошца висира. Тавсолтина лаъара шен нуц ондда тайпа долчу нохчех хуьлийла. Тавсолта аравелира, Нурбикина дов а дина.

Чуеъна Нурседа ша а яьккхина, Нурбикас шена майрачо динна дов дІадира йоІана:

— Хъай, гаур яІ! Йоккхачу йишел а хъалха!.. Хъайн вешех а хІун хуьлу а ца хуьушшехъ... Эхъ ца хетий хъуна, нажжаз! Жимма сатоха ца мега... ваша цІаверззалц!

— И-м цІахъ долчу вайх а ца хаъа хІун хир ду! — къар ца лора йоІ.

КІантах йоьІан догдаккха а гІоьртира Нурбика:

— И суьйли бен кхин ца каравора хъуна кху ломахъ?

— Имам Шемал а хилла суьйли! — жоп делира йоІа, Тавсолтин цІа чохъ кхозучу суьртехъа корта а ластош.

— Хъажжал! Хъо адам делахъара... — Нурбикас, ша гуттар а иштачохъ хІинцдалц эриг хІинца ца олуш, эццигахъ шен дош хийцира: — массарел жима хъо, массарел хъалха яла йийзи-кх!.. ШайтІанан ког!

— Дика ду, нана! Дика ду! — аьлла, и тейира йоІа, ша тІетайна моттуьйтуш, дагахъ къайллах кхин а сацийна.

Тавсолтас, йоІ ца Іахъ а аьлла, шега балу кечам бира, цо йиллинчу хенахъ и ларъян...

ЯлхолгІачу июлехъ, Іуьйранна, да балха ваханчул тІаьхъа, нене, ша Анна Львовна йолчу йоьду а аьлла, араяьлла Нурседа, юха ца еара. Селитина этажерки тІехъ карийра Нурседас дитина кехат:

«Аш суна бехк ма билла! Сайн дош а, сайн лаам а кхочуш-беш, со маре яха, айса хъаржжичу кІанте. Делахъ а, даима дагца шуна хъанал йолу Нурседа».

Нурбикий, Селитий йилхира ший а.

Ша и дІадийца а ца яьххъашехъ, амма и къайладаккхар кхин а шена кхераме хиларна, Нурбикас кехат, куьг а эгош, дІауьйхъира делкъанна чувеанчу Тавсолтега:

— Яха-кх!.. Яха-кх! Гаур, яха-кх! — бохура цо, куьйгаш хъалатуьйсущ.

Тавсолтас кехат, этІийна, цІенкъахула даржийра:

— НеІаллит цунна!.. Иммансиэ! Кхин сан йоІ яц иза!.. Эхъ-бехк а, да, ваша а ца лоруш яхан-ц. Цуьнан цІе а ма йоккхийла кху чохъ! Кхул тІаьхъа цуьнца уьйр лелорг а сан вац!..

Кога неІ тоьхна, аравелира Тавсолта. Нурбика, йоьлхуш, йиш йоьхна хъийзара. Селита Анна Львовна йолчу яхара цу сохътта.

Анна Львовна а цецъелира Нурседа шех а дага цаяларх, амма хиллачул хІуммаъ, Селита санна, вас хилла-м яцара:

— Расул дика кІант ву! — аьлла, мелхо а, къобалдира цо тІаьхъара а Нурседин маре.

Вукху сарахъ, Тавсолтин кетІарчу гоьзанах дой дІа а тесна,

схьахиттира, лекха холхазан куйнаш коьртахь, гловталш а юьйхина, кечбелла, вайнехан ледалехь захало дладерзо баьхкина, Расулан кхочарш. Таьлсийн оганаш дуьзна дара: юх-юххехь лаьттара, цара ялийна, йоккха старгий, ши жий. Жимма манкха а луйш, кьамел динчу царех воккхачуьнга ла а доьгйна, Тавсолтас доцца дладерзийра:

— Йо! сан яц!

Блогам санна, меттах ца хьовш, лаьттара Тавсолта. Баьхкиннарш кхин а кьамелаш дахдан дагахь бара, амма оцу сохьта, мичара вели ца хууш, Тавсолтин кетла, дейтта-пхийтта шо хир долуш, беглаган куй а коьртахь, яйдакх говрахь цхьа бере хьовтира. Багара чопа а юьйлуш, гаьллаш луйшучу шен говорал а хьуьхьавоьлла, шена тедиллинчу гуллакхах воккхаве кант сиха луйра:

— Тавсолта! Хьовга колхозан керта гуламе кхойкху кху-сохьтта! Москохара баьхкина хьаькамаш бу... Сихло бахара! — цо берзана ког юьттина расха говр, шад бина цлога а ластийна, бергийн тата ойуш, дланккхир.

— Хла! Аш бехк ма билла! Гуллакх, шуна ма-гарра, сиха ду! Со ца вахча валац! — аьлла, Тавсолта, церан юдика а йина, длавахара...

* * *

Лохочу деглахь, стоммо, хьена лепачу юьхьца, шалха кхалкь а йолуш, эскаран хормехь цхьа стаг вара, гонаха накьостий а лаьтташ, трибуна тлера кьамел деш. Тавсолта лерина длахьовтира цуьнга ладогла, иза бляьрла стаг хетта. «Церетели» бохуш йохура наха цуьнан цле. «Сталина вайитина»... «Бериян гергара», «Инарла» ву... бохуш дуьйцура. Цо кьамел оьрсийн маттахь, амма кавказхойн акцентца дора:

— Цхьайолчу меттигашкахь партизанашна герзаш ца тоьу. Шуьга гло деха даьхкина тхо. Шайн долу герз, башха а дац, муьлхха а схьалахьара аш: шалгу тоьпаш, шаьлтанахь, тарраш... Тишаниш а мегар ду. Хюкху муьрехь а муьлхха герз а оьшу вайн партизанашна. Шун массо ярташкахь а хинца гулдеш ду герзаш. Шу царел эша мегар дац...

Дисина гуллакх шеца баьхкинчарна тле а диллина, «виллис» тлехь длавахара иза...

Вукху дийнахь сарле, хьалхаваьлла Тавсолта а воуш, Эскинойхь герз длагулдира: шалгу-тоьпаш, тарраш, шаьлтанахь... Тавсолтас, шен шалгу-топ а, доьжкарца кхелина шаьлта а ша длалуш, элира:

— Граждански тламехь клайчарна йиттира... хинца а вайн хуьлда аьтто!

Наха цленчу даггара дладелира шайн долу герз. Бакьду, наг-

гахьчо, и дладала ца лууш, цхьацца бахьана хьовзадора. Тавсолтас тлаккха цхьаболчаьрга кьорлана тлехь дуй боуьйтура. Пхьа-дуьхерачу, аьхка а кхакханан месала куй лелочу, тлехьаьжча цхьа пекьар хетачу, Додин Якьубан а ю ворхазза йолу тапча, олуш хезира.

И ша-тайпа стаг вара. Цуьнан багара, сих-сиха схьакъедий, цлен мотт, дакъаделла балдаш дашош, цхьана йистера вукхузхьа разбодий, дехках тера, длаlechкьара юха.

Кларул-ляьржа хаза бляьргаш сапарлат хьуьйсура, дуьзинчу цигиган санна. Виллина ламанца кьахьобгуш — я жехь, я бе-жехь, я нахана дечиг кхьохуш — лелачу цунна хунда оьшу а ца хаьара герз, амма цуьнан и хилар члаглдора цхьаццамма. Ша Тавсолтас ца витича, цкьа шен чу а вахана, юха схьа а веьна, цо дуй биира Тавсолтина нахана а хьалха:

— Со кхетам чохь а воуш, хлара корта ас аганара айичхьа на, цхьа а герз хилла ма дац сан карахь!

Нах шайн дагахь буьйлура.

Пхьакхочехь вехачу Сатус а, лобдгашца ийзинчу томкано мажйина, аьрзун злок санна, чухьаьвзина, пелган млара тле а етташ, биира дуй:

— Хюкху делера охьадоьссинчу хюкху делан кьорланор и хьуьлларниг йоцург кхин топ ма яц сан долахь! — аьлла, шайн цийнан геннарчу туьнкалган тоьпа тле пелг хьажийра цо, мас-со а бийлош. Ша а тлаккха клажвахана велавелпра и, хераевлла можа цергаш гучуйохуш. Нахана хаьара цо шен топ цу чухула хьалаоьллина хила тарлой.

Амма цуьнца кьовса лууш цхьа а вацара. Тлехьашха «Чам-заркьа» олура цунах наха.

Цуьнан бегаш а, шеа-а шога хуьлура. «Хьо ма хьалхе кьезвелла?» хьаттира цуьнга цхьамма бегашена.

— «Дера, ца кьезвелла, хьуна, со дуьненан глайганна-м... Кьаьркьа дан ваханарг схьакхьачна ца воуш, дог этла кьезвелла-кх», — шен даимлера жоп делира Сатус.

— И таьжгенаш а йитий, долчо герз охьадилла. Ца диллахь, ледало могуьйтур дац! — элира Тавсолтас.

— Ва Тавсолта! Дуй биьча-м, лачкьийна говр а ма юьту! Бита беза ахь уьш! — элира маслайте наха. — Тхан клоштахь кхин герз дисина дац хьуна!..

Герз шайн долахь доцчара а, дакъалацархьама, таллархойн туьканашкара эцна, тлеехкира шалгу тоьпаш:

— Тхьогара а хилийта! Партизанашна! — олура цара. Нахана лаьара тлемалошна гло дан.

Гулдина герз, даьхьна, сельсоветан чу охьадиллира.

Кхано шен «виллис» тлехь, веьана, «воккха хьаькам» — Церетели схьакхечира. Реза хилира. Тавсолтин белсах дерстана куьг туьйхира цо:

— Молодец, воккха стаг, молодец! Цен партизан а эрна ца хилла хьо!

Там хиллачу Тавсолтас чукхайкхира хъешашка:

— Шу ишта дладахийта йиш яц... Вай цхьа кавказхой ду... Тхуна халахетар ду тхан кхачех кхетаза шу дахча.

Церетели, велакъежна, гонаха хъаьжира: глеххьа мацбелла накъостий реза хилира, шайца райкомера Далхьад а волуш.

— Дика ду... Дика ду... — аьлла, хьалхавелира Далхьад. Тавсолтас сов-сиха, лере цхьа-ши дош аьлла, шайн чу хъажийра, говрахь длаиккхини тохарлерра жима клант...

Хлорш чукхаьчначул тлаьхьа, дукха хан ялале, Нурбикас хьалха йиллира юург.

— Цкьачунна, хлара шозза яйина котамаш ю шуна... Хлунца ас цхьа кхин глайгла а бер вайна! — элира Тавсолтас, хъеший охьа а ховшош.

— Муха... шозза яйина? — хьаттира цецваьллачу Далхьада.

— Цкьа — уьрсаца, тлаккха — кечъян цахаарца.

Котамаш, шортта хохаш а, даьтта а тоьхна, мерза кечийна яра, амма нахана хьалха зуда хастор осала лорура Тавсолтас.

Хъешашка хъажар Далхьадна тле а диллина, аравелира и. Цхьа хан яьлча кертара схьа, кьиладаьлла доьлхучу, беран мохь хезира Далхьадна. Хлун ду хъажа уьйтла ваьлча, цунна гира, шен цхьаь бен йоцу газа дитта кел охьа а тоьхна, шаьлта хьакха глерта Тавсолта. Газанан кьаьрзинчу можачу бляьргех, ладар санна, бляьрхиш охьаохура: юьхуш, ялан ца лууш, вор-та дласахьийзайора цо шаьлтана келхьара.

— Хьо хлун деш воллу, Тавсолта?

— Цхьанххьа а уьстагI ца карийна, хлара авст, мукьа, ен воллу-кх...

Хъешаша, маларца цхьаьна, чомехь йирира кьона газа. Далхьада мотт ца туьйхира.

Хъеший длабахча, Тавсолта юха а кхоьлина вара: иза реза вацара Нурбикина, — шега геланчо длааьллашехь, цуьнга урс ца хьокхуьйтуш, газа цо кхоаярна... Тле, Нурседас динарг а ца долура даг чуьра...

Кхин цхьа клира даьлча хезира: Расул, райцентрехь керла квартира а елла, шен нускалца ваха хлэна, аьлла.

* * *

Тавсолта волчохь доьзалехь цхьамма а Нурседин цле а ца йоккхура.

Центлера гуллакхаш а, глар яйина, тийна дора Селитассий, Нурбикассий. «ДAUD... Увайс... хлунца... Нурседа!» — шайх кьаьстинарш юх-юха дагахь багар бора Селитас. И хлунца кест-

кеста йоьдура Анна Львовна йолчу: селхана хъехархо хиллачу глайгано тахана нийсархо йинера.

Анна Львовнас шайн школехь юьхьанцарчу классийн хъехархочун балха а нисйира иза, тле, партин историн «Краткий курс» ламочу кружоке эхар тле а диллира, роги-роглана Лев Толстойн, Тургеневн, Чеховн, Горькийн, кхечийн а книжканаш, еша а лора, мукьа ца йита глерташ. Селита чуюьйлира книжканаш ешарна...

Денош длаохура.

Кху гурахь шайн бешара дуьххьара гулбина стоьмаш, клезиг белахь а, посылка а йина, фронте бахьийтира дешархоша, юк-кье Селитас яздина кехат а диллина. Бутт а балале жоп деара, майоран Терентьевн, капитанан Албастовн цхьаьне даьккхина сурт а чохь. Амма Увайсах хаам хлунца а бацара: цунах лаьцна Кесире кхин цкьа а деара иза «тлепаза вайначех ву» аьлла кехат. Иза воцург а лерина, селхана тезет а дина, цлерачара хлоллам буьйггира цунна юьртан кешнашкахь.

Селитин даг чу ша биллира. Даудера а кехат ца доггура юха а дукха хенахь дуьйна. Почтехь кехат дуйла хъажа араелира иза.

Почте дла а кхачале сельсоветан маьлехь гулъяелла пхьохьа гира, хл дехьарчу гарнизонехьа куьйгаш а туьйсуш, карзахе цхьаь-м дуьйцуш. Тлеяхара:

— Уьш хлунда гулло те кхуза?..

— Сийсара-м уьш шозза а совбевлла...

— Дера, шек ма ву со «и» бакъ дуй те, аьлла! — пхьохьана юккьера длавахара цхьа воккха стаг...

— Цо бохург хлун дара? — хьаттира цхьамма цеце.

— Ца хезна хьуна? И доллу эскар вай дерриш а, — нохчий а, глайглай а, шайн доьзалишца цхьаьна — махкахдаха гулдо бохуш?..

— И-м бакъ хир дацара...

— Ткьа, хлунда гулдо хлорш сел лерина?..

Селита, ягийча санна, сиха чухара: и тайпа хабарш наха цкьа доллийнера масех бутт хьалха, и эскар дуьххьара кхуза ма овьзинехь. Амма хлеттахь райцентрехь, туп а тоьхна, лачу церан полковника, нах гул а бина, хаййтира: эскар кхуза ломан арешкахь ламоран дуьхьа гулдеш ду. Хабарш севцира.

Тле, кестта эскархоша юьртахошца цхьаьна, хелха а буьйлуш, синкьерамаш бан болиьчахь-м — и хабарш диц а делира. Хлетте а, кхано, цхьа хан яьлча, эскархоша сихдина ломан не-кьаш а тадеш, мел оьшучохь тлеш тохкуш, зленаш ялош, шайна гича, цхьаберш, юха а шекбевлира:

— Стенна тадо некьаш сел лерина? Хлунда йохку зленаш?

— Хьанна оьшу кхузахь оццул тлеш?.. — Адамийн даг чохь юха карзахьевлира кьаьхьа шеконаш.

Амма юха а и тайпа «провокацин кьамелаш» дийраш, ца кхоош, Iедало чубохка боллийча, севцира и хабарш: тIехула тIе, шайх цхьа а ца тешшал тIех акха а, даго тIе ца оьцуш инзаре а дара уьш. Амма тахана юха а уьш карзахдевлера.

Селитас, чу ма-кхеччи, ламаз тIера гIаьттинчу, дега, хаьттира:

— Дада, и хIун ду цу араха наха дуьйцураш?

— ХIун дуьйцу? — мохехь кол санна дусаделира Тавсолтин цIоцкьамаш. Нурбика пешана уллохь тебира.

— И доллу эскарш, вай, нохчий, гIалгIай, дерриш а махках — даха гулдина ду боху-кх!

— Муха? Дерришший? Со партизан ву, Революцин тIамехь дакьалаьчна. Сан кIант фронтехь ву!.. Ткьа иштанаш кхин а шорта бу! Бахяхь, махкахбоху берш бандиташший, дезертирашший хир бу-кх!

— Делахь-хIета, сийсара и эскар шозза а сов хIунда даьлла?.. Елхар иккхира Селитин... Нурбикас «ошшада» дийшира. Тавсолта, йоIе цкьа дIа а хьаьжна, ойлане вахана, сиха аравелира. Сельсоветехьа вахара иза, нахе хатта а, гарнизон йолчу хьа ша бIаьргтоха а. Цига дIа а кхачале, новкьахь, говрахь дуьхьалвогIу Сату кхийтира. Цуьнга шен безам бацахь а, Тавсолтас хьалха салам хаьттира, мелла а шел и воккхаха хиларна:

— Хьо ма вогIу Сату?

— ГIалара вогIу-кх.

— ХIун ду гIалахь?

Сату, говрара охьа а ца вуссуш, кIон велакъежира:

— Тавсолта! Вайн вежарша гIалгIаша олуш хезний хьуна: котамо, мIараш а хьаькхна, кхеллий юккьера ша схьадаьккхина урс, кхано хIусамдас шен логах хьокху долу. Изза ду, хьуна, хIинца вай динарг а:

— ХIун хилла? — Тавсолтас говран дирста схьалецира.

— И... ахьа а гIо деш... сел лерина, «мIараш хьоккхуш», вайгара дIагулдина и доллу герз, шайш вай махкахдоху дела, вайх ларлуш, дIаэчна ду, хьуна!

— Хьуна мичара хаьа?! — Тавсолтин бIаьргашкара, куьркара санна, сийна суйнаш тесира.

— Дера, хаьа массара а и дуьйцу дела. Со хIинца гIали тIехь базарахь волуш, тIе а хилла, соьга цхьана гIалгIазкийчо а, мохь тоьхнна, ма элира: «хIей, чечен, соьгара хIара кетар оьций ахь? Йораха ло хьуна ас. Сибирехь оьшур ю хьуна!»... гонахарнаш а бийлабелира... Муха хета, хьуна?.. ГIалахь-м и масара а дуьйцуш ду! Ткьа, стенна тадеш ду моьтту хьуна сел сихдинна и некъаш а, тIеш а?

— Сату! Схьатахь говр! Ас доьху хьов!

— ХIун дан воллу хьо?

— Эцца райцентре а иккхина, схьавогIур вара со... Сахьат далале ас юха хьан кеттIа дIахIоттайо, хьуна, ма-ярра.

Сатус, кхин вист ца хуьлуш, тIера охьа а воьссина, говр дIаелира Тавсолте...

* * *

Тавсолтина цIеххьана дагадеанарг дара, гарнизонан полковникал а лакхара волчу, Церетелига хатта. Райцентрехь, милицин начальникан, Джабраилан хIусамехь Церетели седна хилар хаьара цунна.

Джабраила хьасене тIенийцира Тавсолта:

— ХIоккхуза охьахай, жимма собарде: иза луьйчуш воллу эцца чохь, — олуш, Джабраила, велакъежна, корта ластийра аьрру агIорчу цIенгахьа. Тавсолтина юххехилийра, тIе цIен бархат а лаьчна долу, кIеда гIант. Тавсолта охьахира.

Цхьана минотна аьлла, Джабраил араваьллачохь мелла а хьевелча, Iе а ца велла, Тавсолта жимачу корехула чухьаьжира Церетели луьйчуш волчу цIа чу: шурула кIайчу йоккхачу ной чохь хьина Церетели а волуш, цунна тIе чамешца хиш а дуьттуш, букьах цхьа горгам а хьоккхуш, иза, хи йистехь цхьа дика айгIар санна, леррина лийчош воллура, гIодаюккъец верзина ваьлла, кьона ши салти: гай йоккха хиларна Церетели ша охьахьала ца таIалора. Тавсолта шен дагахь: «Тхан санна дац гIул-лакх-м» аьлла шен метте юха охьахира. Кехатна юккье хьарчийна шишанаш а дахьаш, Джабраил чувеара. Лийчина ваьлла Церетели, лепа юхь а йина, дайчу боларца, верриг а векхавелла, схьа чу велира, шен доккха гай хьалхадаьккхина. Цунна цу-сохьта вевзира Тавсолта:

— О-о, марша вогIийла, воккха стаг! — элира цо, куьг а кховдош.

Тавсолтас, гIантара гIаьттина, ийза ца луш, нийсаре санна, куьг делира Церетелига.

«Шена хаахьарий-м и мел воккха хьаьким ву, тIаккха-м сов лерина хир вара цуьнца Тавсолта» — дагатесида Джабраилна. Массо охьахевшира. Тавсолтас, кхин хьем а цабоккхуш, Церетелига, нийсса бIаьра а хьаьжна, хаьттира ша деьнарг:

— Церетели! Кхузахьа денна а тIеуьйзуш эскарш а ма го, сихдинна тадеш гонахара некъаш а, тIеш а ду, йохкуш керла телефонан зIенаш а ю. И бахьанехь цхьацца хабарш а девлла. Цхьаболчара олуш хеза и доллу эскар кхузара нохчийн кьам дерриге а махкахдаккха гулдеш ду. Оцу хабаро сагатдо нехан. И хьобга хатта веьна со, и хаан декхар а долуш, кхузахь массарал а лакхарниг хьо вуй сайна хуу дела.

Джабраила гочдира. Тавсолта сапаргIата хьобжура Церетелига: и мел воккха хьаьким велахь а, Тавсолтас оцул а коьрта

лорург дара, иза а, ша а, цхьабосса ши кавказхо, ши ломаро хилар, иза кхуьнан цийнан беркатах а кхетта, кхуьнан хIусамехь а хилла, хенаца а кхуьнан нийсархо хилар. Оцо, Тавсолтин хьесапехь, юьззина бакъо а лора цунна Церетелица долу къамел а, и мел воккха хьаькам велахь а, шен нийсарца санна, ца ийзалуш, дан.

Церетели кхийтира Тавсолтин къамелан эшаран кепак а, оцуьнан бухарчу бахъанах а: иза вай вела къежира ша-тайпанчу — цхъана агIор сирла а, юха, оцуьнца цхъане, мекара а долчу шалхаллин велахъажарца. Церетелина хаьара массо а ламанхочунна — кхузахь а, Гуьржехь а — шайл лакхара, цхъа а цахетийла. Амма Церетелина, оцунна юххехула, дагатесиращаьшшиннен юккьехь боккьалла а йолу йоккха башхалла а, ша кхуза хIунда веъна а, кхузарчу нахана, Тавсолтина а тIехь, ша кечдинарг хIун ду а, оцунах а доьзна, шена хьалха лаьтта и чолхе, хала декхар а. И дагалаьцна, цунна гергахь шен йолу Iалашо хIинца коьрта лерина Церетелис, тIехула куц хIоттош, шуьйрра велахъежна, схьаййцира Тавсолтас къамелехь ялийна нийсархочун кеп, юха, оццу доттагIаллин кепехь, Тавсолта тешшош, цуьнан белша тIе куьг а диллина, элира:

— Хьоме Тавсолта! Уьш дерриш а эрна хабарш ду. Царех ма теша. ТIеман заманахь дукха хуьлу уьш. ТIе уьш мелла а шайца питане хьу йолуш а ду. Нохчий махкахбахар гергахь а дац. Бакъду, бандиташ совцо дагахь-м ду тхо. Эскар кхузахь гулдина, нагахь кьилбсedeхьара Турци вайна тIелатахь а аьлла, некъаш а, тIеш а тадо, зIенаш а йокку, эскаран маневрийн хьашташна. ХIумма а сагатдан эшац!..

ТIаккха, хIусамдегахь а вирзина, тIетуьйхира Церетелис:

— Джабраил!..

Джабраил, дегI нисдеш, хьалагIаьттира.

— Ахь хIун дей — и ямарта къамелаш даржораш, схьа а лаций, кханнехь чубохка! ТIеман заманца йогIу кхиэл яйта царка!

— Кхочушдийр ду, накъост генерал! — жоп делира Джабраила.

ХIусамнанас стоьл тIе хIоттийра саьрамсекхаца кечдина жи-жиг-галнаш, баIарийн тIамаршца кхерзина меаш, хохашца шури тIехь кхехкийна москал. Лепаш шишанаш а лаьттара стоьл тIехь.

— ТIехилал хIинца! — самукъане элира Джабраила.

— Баркалла! Со хIума юуш Iийр вац. Сихо ву... — аьлла, церан Iудика а йина, Тавсолта, воккхаверца дIавахара, и кхаь Эскинхойшка дIакхачо...

Цигара ша вухавогIуш, хIор дуьхьалкхеттачу вевзачуьнга и кхаь а хоуьйтуш, Тавсолта Сатун кетIа кхечира. Ков туьйхира. Сату аравелира:

— Баркалла Сату, гIоза лелайойла. Дика говр ю. Кхуьнца вахча дика кхаь а беа.

— ХIун?.. Дийцахьа!

Тавсолтас дийцира Церетелис аьлларг.

— Ча тешийла шех-м! Хьовсур-кх! — аьлла, Сату чувахара. Вукху дийннахь мел вевзачуьнга и кхаь хоуьйтуш юьртахула чекхвелира Тавсолта.

НУРБИКА

Гуьйре сикха макхлуш йогIура.

Даудера кехат ца кхочуш, сингаттаме дара ТавсолтагIеран чохь.

Тавсолта араваьлча, пеша хьалха жIай-гIанта а хойй, Даудан сурт а карахь, гIийлла тийжара Нурбика.

Дауд тIаме вахачхьана а Нурбикин дахаран ерриг марзо а цуьнгара кехат кхачарца яра, массо а нанойн санна. КIантера кхаьчначу кехато цу сохьта башабора, еххачу буьйснашца сагатдеш, кийра биллина ша. Амма хIор деъначу кехато, оцунна юххехула, сингаттаман алу а тухура коьрте: «ТIаьхьара-х даций те хIара? Кхин догIурий те?» — бохург дагатосий. ХIетте а, мел дукха хIума лур дара-кх Нурбикас тахана, тохара Расула схьадеънарг санна, цIеххьана кIантера кехат кхочург...

Эххар а, 1943-чу шеран ноябрехь, 13-чу дийнахь, Нурбика ша Iаш, почтальон велира чу. Схьакховдийра конверт. Нурбикас сикха схьадаьстира и, юха а чохь кIентан сурт карадаре сатуьйсунш. Чохь сийна кехат дара, зорбатоьхначу могIанашна юккьехула куьйга яздина цхъа-ши дош а долуш. Серлаяьллачу юьхьца Нурбикас дийхира почтальоне:

— Дешахьа хIара, дукхаварг.

Почтальоно, тIе а хьаьжна, Нурбике духаделира иза:

— Тавсолте ду... Цуьнга дIало... — аьлла, сикха дIавахара почтальон, къамеле ца волуш.

Цуьнан шийла хиларх шекьелира Нурбика. ЦIеххьана юьйхира и, настарш малъелира, дегIе зуз хьаьдира цуьнан. Нурбика чуьра араиккхира, Тавсолта лаха. Дегочу куьйгахь, кIэга санна, дIасакерчош кехат а долуш, бос а баьхьна, лешташ йогIура иза урамехула.

— Хезий хьуна, хIей, ахь хIун до? — сацийра Тавсолтас, ша а ца гуш, тIехйолуш йоллу Нурбика.

— ХIан, хьажахьа, хIокхо хIун боху? — балдаш дегадора Нурбикин. Тавсолтина, бIаьрг ма-кхийтти, девзира иза: и тайпа сийна кехат кхаьчначу кертахь тезет хIуттура. Деша дика ца хаахь а, кехатан шоллагIчу могIанехь куьйга язйина шен кIентан цIе евзира дена.

Дехьарчу кех юха ара а ваьлла, чехка дIавоьдучу почтальоне схьакхайкхира Тавсолтас:

— Дешал хIара, хьо сиха велахь а!

Цаваьллачу денна почтальоно дийшира:

«Хьоме накъост Берсанов Т. Б.!

Командованис даггара халахетарца хаам бо шун турпал кIант лейтенант Берсанов Дауд Тавсултанович Даймехкан сийлахьчу тIамехь майраллица валарх лаьцна. Тхо теша, вайн Даймохк, вайн халкъ дага а лаьцна, и доккха вон лан шун кьо-нахаллин ницкъ кхочург хиларх»...

Кадам а бина, малделлачу боларца дIавахара почтальон: кху юьртахь тахана и пхобалгIа «похоронка» яра цо дIа-елларг.

Юх-юххе хIоьттина, дист ца хуьлуш, дахьийча санна лаьтти-ра Тавсолтий, Нурбикий цхьана ханна. ДогIанна дазделла генаш санна охьадахара Тавсолтин цIоцкъамаш. Леш боллучу стеран санна, севцинчу бIаьргашца шена хьалхха лаьтта охьахьоьжура Тавсолта, меттах а ца хьовш. Нурбика мохехь гIа санна, ега-йора. Меллаша вовшашка хьаьжира. «ОстопираллахI!» — шоз-за, кхузза элира Тавсолтас. Меллаша чудеара ший а. Балин бо-залло Iадийна тийна Iара ший а нара тIехь. Ягийча санна, цу сохьтта и хезна, чуиккхира Селита. Стоьл тIехь Iуьллура сийна кехат. Дийшира. Маьхьарца елха йолаелира. Тавсолта, вист ца хуьлуш, чуьра аравелира.

Нурбика, шена хиллачух хIинца буххера кхиъна, коьртах кадетташ, кIентан сурт кара а эцна, маьхьарца, йоьл-хура:

— Сан Дауд! Сан кIант! Со-м совнаха хьан бIаьра хьажа а ца яьхьарий, хьуна бIаьрг хиларна кхоьруш, сан цхьаь бен воцург! Иштта хир дуй хиънехь, ас-м хьуна тIера бIаьрг бок-кхур а бацарий, нана яларг!.. Со йнси — хьо лаьтто ваьхьн... Дуур дара-кх ас и латта!..

Белхарга цу-сохьтта схьакхечира Iаьржа дуьйхина Анна Львовна а, Кеси́ра а, лу́лара зу́дарий а. Уьш боьлхура, Даудан цIе а йохуш...

Цхьана кIиранах лаьттира тезет...

Берриг юьртахоша, школерчара, райкомерачу накъосташа — массара а даггара дакъалецира цигахь.

Амма Тавсолтас тезетехь а шена тIе ца дитира Нурседий, нуцций. Билхина, билхина, дIабахара уьш, шозза а доьхначу даг-ца: Нурседин къаьсттина дог Iийжадора хIинца, дас-нанас бох-хушехь, хIунда яхара те ша маре Дауд тIамехь а волуш — бо-хург дагаоьхуш.

Тавсолтас, хьиэ ца луш, юьртан кешнашкахь, шен вешин-ний, Увайсинний боьгIначарна юххе, дIабуйгIира Даудна ле-рина лекха хIоллам... ХIоллам бугIуш гIо динарш дIа а бахий-

тина ша вехха лаьттира цигахь Тавсолта: кIентан дегIах ур-атталла цхьа а цуьрг а кхузахь доццушехь, хIетте а, и хIоллам, и дечиган бIарлагIа яра хIинца дуьйна Тавсолтин дог Iавжош, цуьнан бIаьрг шена тIехь сацо ницкъ кхочург, и бух боцчу ойла-не кхоьхьург. «Вара. ХIинца-вац. Мича ваха и? ДIавели. Цкъа а и хила а ца хилча санна — дIавели. Ткъа, ван а хIунда вина хилла и? Ваха а стенна ваьхна? Мича махкахь ву хIинца сан кIант? Сан кIант!.. Сан Дауд!..» Жоп дацара цхьанхьара а схьахезаш: я стиглара а, я лаьттара а...

ХIолламна тIехула хьала-охьа куьг хьоькхуш, дIаваха ницкъ боцуш, лаьттара Тавсолта кхузахь хIинца: шен латтар а, я кху-зара дIавахар а, цхьабосса хьесапе доцийла шена хуьушехь, амма кхузахь ша мел лаьтти а дагна хьаам хуьлуш санна а, Дауд шена мелла а гергахь волуш санна а хетара. Юх-юха хIолламах дай куьг хьоькхуш, доIанаш дора:

— «Йо, АллахI — Дела! Ахь кхоьллинчу хьайн дуьненчохь айхьа хIоттийна низам тIеэца а, кхочушдан а, ницкъ ло ахь тху-на... Реза де ахь тхо хьайн кхиэлана»... — Тавсолта гонаха дIа-сахьаьжира гонаха ирахдахна шортта кхин а хIолламаш дара схьахьоьжуш, дуккха а чарташ а, шира кешнаш а гора: «Со-м башха цхьалха а вац кху дуьненахь... Цара а яйтина-кх цхьана нахе цхьа ойланаш» — дагатеси́ра цунна: «Кхин берш а дIабах-на кхузара шайн белларш а битна!.. Со а тIаьххьара а дIа ца вахча ца волу-кха...» — Юха а куьг хьаькхира хIолламах. ДIа-вахале аьлла, ирахь, тIаьххьара а, кхин цхьа доIа дира цо хIол-ламна хьалха — шен дешнашца: «Йо, массанхьа а кхочуш, амма цхьанхьа а гуш воцу Дела! Массо а кхоьллина, массо а дIаоьцу Дела! Ас доьху хьоьга: ма виталахь со цхьалха сайн балехь, хьайгара гIо доцуш. Айхьа суна велла сан цхьаь бен воцу кIант, суначул дукха везна, дIаваьхьна Дела, ас доьху хьоь, хьайн дуьненчуьра дIа ца дойуш дахийталахь даима сан кIен-тан са, ахь айхьа кхоьллина, хьан нуьрах схьабаьлла и суй.

Юха а, ша динчу доIанех, буьззина тоам ца хуьлуш, Тав-солтас тIетуьйхира: «Йо, веза-воккха Дела, таханлерачу кху луьрчу дийнахь, къиза мостагIа тхан Даймахкана тIелеттачу муьрехь, тхан халкъана, тхан толамна гергахь эрна доцу, пай-денна гIурба хилийталахь сан кIентан валарх!» ХIинца, эххар реза хилла, ша динчу доIанна, Тавсолта «Амин» аьлла, юьхь тIехула куьйгаш а хьаькхна, кешнашкара меллаша цIехьа во-лавелира.

* * *

Сингаттамаш, дIа меллаша эхахь а, амма тIе, жIуга йой, тат-тало цкъацкъа.

Даудах долу тезет д'адирзина дукха хан ялале, Тавсолтин ц'ен т'е керла бохам беара: Нурбика, шайн чохь, гал а яьлла, ц'еххьана охьакхийтира, ц'енк'а юкк'е. Дехьачуьра схьахьаьд-дачу Тавсолтина гира, хьала а ца г'атталуш, бос баьхьна, бал-даш а сенделла, йоьжна йуьллу х'усамнана.

И хьалаайа охьатаь!начу Тавсолтас, зудчун аьрру ност сеттинчух тера хетта, цигахула куьг хьаькхира. Нурбикин мохь белира.

— Ност йойна-кх хьан!.. И муха йой ахь, кху шерачу ц'енк'ахь! — корта ластийра Тавсолтас.

Истанг тесначу нара т'е охьайиллира цо иза, лар'еш, к'ел гоь а яржийна, г'ов г'айба а буьллуш.

— Сан йойнарг ност яц... Дог ду. Вала хьаьхначунна... шерачу ц'енк'ахь а... карадо бахьана, — шех х'умма а тамаша ца беш, г'ийлла элира Нурбикас, шег а х'инца к'бинхетаме хьоьжучу майрчуьнга.

— Йоха ма йохалахь! Х'инца ас лоьраш балор бу! — аьлла, Тавсолтас сихха Селита д'ахьажийра.

Селита юха чу а хьажийна, Анна Львовнас, цк'а маса юьртан фельдшере кхайкха дешархо вахийтира.

Т'аккха телефонехула райцентрера лор а вехна, сиха ша а схьакхечира иза. Нурбикин коьрте а хи'на, цуьнан хьаьж т'е шийлачу хица дашийна гата доьхкуш йара Селита.

Схьакхачначу фельдшере, цк'а хьалха пхьаьрсах маха а тоьхна, Нурбикин йойна ност, Тавсолтас г'ю а деш, зопарш а лопцуш, бинтаца д'аййхкира.

Лор схьакхачча, Нурбика г'юле а хилла, узарш ца деш яра.

Лергех яккхийра ч'агарш а кхозуш, дег'ана лохо йолчу, к'оначу лоьро, фельдшере ла а доьг'на, йист ца хуьлуш, Нурбикин куьг а лаьцна, бетталу пха багарбира, т'аккха меллаша коч хьала а теттина, леррана даге ладуьг'ира.

— Аравалахь! — дийхира Нурбикас Тавсолте, шен чет лоьро д'асахилийча.

Юха чувеанчу Тавсолтегахьа а йирзина, элира лоьро:

— Меттах'хьеян мегар дац. Кхуззахь йиллийта. Эшахь, соьга юха а кхайкха... — Т'аккха фельдшере: — И молханаш леладе. Х'ара мехий а детта... дийнахь кхузза... ч'у ност йорал совнаха... инфаркт а ю кхуззахь, х'ара охьакхетарна а бехке. Прогнозис пессима¹... — аьлла, йодика а йина, д'аяхара лор.

Лазархочунна наб озийча, д'адахара Анна Львовний, фельдшеррий. Чохь тийна дара, цаьпцалгаш а екаш. Хье ца луш юха самаяьлла Нурбика, Селитига шен коьрта к'ел кхин цхьа г'айба а биллийтина, к'леззиг хьалаайаелира:

¹ «Прогнозис пессима» — латински (лоьрийн) маттахь — «сатуьйснийла яц» — бохург ду.

— Тавсолта! — дуьххьара майрачун ц'е яьккхира цо. Цуьнан аз а тамашена дийкира. Зудчо шен ц'е йоккху хезза Тавсолта воьг'авелира ша волччохь: цо лоьручу йадатехь, цхьана доккхачу дийнахь бен йоккхуш ца хуьлура зудчо майрачун ц'е.

— Со ялале... цхьа дехар ду сан хьоьга. Хьуна муьт'ахь, ахь бохург деш... тахана сайн эхартан не'аре кхечи со. Соьгара дийлинчу г'алаташна к'инт'ера вала суна цк'а... Цул сов... со лечу дийнахь... сайн дуьхьа... ахь сайн цхьа дехар кхочушдойла а лаьа... суна.

— Дийцал, Нурбика! Со к'инт'ера ваьлла-кх хьуна... — элира весете ладог'а кечвеллачу Тавсолтас, шаьш к'аастадахкарх дог кхи'на, ша а дуьххьара зудчун ц'е а йоккхуш.

— Ас доьху хьоьга... со ялале... кхуза схьа а ялаяй... суна а гойтуш... гечдехьа цу йо'ана... Нурседина!

Тавсолта йадда'ара.

— Ас т'аьххьара доьху хьоьга, — аьлла, шен коьртара йовлакх а Тавсолтин когашка тесира Нурбикас. Т'аккха г'ел'елла, юха шен г'овлан т'е охьаяхара. Меттах ца волура Тавсолта! Шена гергахь йоккха киртиг яра цунна т'ех'оьттинарг: доьзална а хьалхха деллачу шен даша т'ера шоллаг'а а вухавалар — стоглара валар санна хетара.

Делахь а, яла йоьжначу зудчо, когашка йовлакх а тосуш, т'аьххьара дина дехар кхочуш цадар а наха а магор дацара. Зудчух к'а а хетара. Ойлане лаьттара Тавсолта. Селита ден коча хьаьрчира:

— Дада, ас доьху хьоь, дада!.. — йоь'ан довха б'архиш вортан т'ехула чухьаьдира Тавсолтина.

— Дика ду! — доккха са даьккхира Тавсолтас. — Валлалц йина ч'аг'ю, хьан дуьхьа, йохайо ас... т'аьхьа дохко ма волийла... Дика ду. Ас дош дели хьуна.

— Дела реза хуьлда хьуна! — Нурбикин сапарг'атделира. Т'аккха кестта, дагар лакхадаьлла иза, харц лен елира. Молханаш маллийча, юха а кхетаме еана, наб озийра цунна.

Оцу сарахь, Селитас хабар дахьийтина, Нурседий, Расуллий схьакхечира.

Корта а оллийна, де доьхна лаьттара Расул.

Нурседа, йоьлхуш, дена мараиккхира. Тавсолтас, вист ца хуьлуш, белша т'ехула куьг даьхьна, ховхха т'еуьйзира шена йо'и, юха а тохара жимачохь хилларг и хетта.

Даккхий хилча а шен бераш бералара ца доьлу. Цуьнгара хилла вас, йо'и шех х'инца схьахьакхалушшехь ц'енна йиц а елла, хьаьира Тавсолтин дог, амма шен ч'аг'г'еллачу амало и гайта а ца вуьтура: марахь хье ца еш д'ахийцира цо Нурседа. Да дехьа чу велира. Йо'и нанна улло охьахнира, цуьнан коьртах куьг хьоькхуш:

— Хьо-м толур яй, тхан нана, са ма гатде ахь! — хьовстура цо иза.

— ДовгІнехь, хир ду-кх иза а. Ца талахь а, дац хІумма а... Ялар-м ловр дара ас, шун бартхилар гичхьана... Іожаллел а хала ду-кх нанна довзалехь барт эгІар... — доккха садаьккхира Нурбикас.

— Хьогара бала схьаэца... и бекъа йиш, мукъана, елара тхан, нана! — элпра Селитас.

— Дика ду и йоцуш а... Аш и дІаоьцур бара... Со юьсур яра... Кху дуьненахь хІорамма а ша-ша такха беза шен бала... Бала боцуш цхьа а вуьсур вац... ХІинца рагІ соь кхаьчна.

Кхораш санна, даккхий бІаьржиш оьгура, нанна уллохь лочачу гІантахь Іачу Селитин.

— Ма елха... Делха эшац... Со елча а, куьйгаш хьалха а туьйсуш, нахана ма делхалаш: нехан а белла... Яхь хила! Нах гІиллакхехь тІеэца... Делха кхуьур ду шу шаьш дисчаьхьана... Беллачуьнан цхьа де беь хилац... Цуьнан гІуллакх цкъа хьалха дІадерзаде сихха... Дохий ма хьовза...

— Хьо-м лийр яций!.. И ма дийцал ахь!.. — юха а ненан коьртах куьг хьовкхура Нурседас. ТІехиллачу Расула, белша тІе куьг а диллина, хьаьстира йоьлху Селита:

— Баккъал а, делха бахьана дац... нана дика ю... кхин а гІоле хир ю.

Селита тийра.

Нурбикин а сапаргІат делира: кхоь а бер бертахь шена хьалха гора цунна хІинца: иза, ца Іебаш, серладевллачу бІаьргашца хьовжура цаьрга.

— Схьайтал и... — этажерки тІерачу Нурседин деакІов куьзганехь пІелг хьажийра цо. Селита Нурседега хьаьжира: тамашена хеттера, цкъа а ша чу хьожуш а доцу куьзга хІинца нанас дехар. Нурседас, тІе гата а хьаькхна, дІаделира нене куьзга.

Лерана чу а хьаьжна, Нурбикас:

— Дан а ду... сийна, — аьлла, юхакховдийра куьзга.

Нурседа кхийтира, вукхарна-м юха а иза харц лен яьлла мовттура.

ТІаккха, стол шена юххе а хилаяйтина, цу тІе Даудан сурт а хІоттийна, сов лерина цуьнга хьиэжа елира нана, тІера бІаьрг ца боккхуш. Мовттура: шен берриге тІаьххьара ницкъ гулбина и кІентан амат чухудуш йоллу, ша йоьдучу, сел шеко йоцуш ша тешачу, цу кхечу дуьнена шеца иза а дІадахьа дагахь...

Иштта иза Іаччохь Нурбикин юьхь цІеххьана кІайелира, меран буьхьиг ирлуш, бІаьрганегІарш охьадийшира, корта охьабахара...

— Нана!.. Нана!.. — мохь белира йижарийн. Расул а воьлхура. Сехьа чу а ваьлла, Тавсолта меллаша еса деша хиира цуь-

нан коьрте. ТІаккха, Нурбикин бІаьргаш дика ша дІа а хьабдина, вист ца хуьлуш, аравелира иза. Нурседий, Селитий, йоьлхуш, ненах хьерчара. Амма, церан белхар хІинца хезехь йоцу, Нурбика сапаргІат аркъал Іуьллура нара тІехь.

Цуьнан дакъаделла, довзална даьцна, шен дуьхьа цкъа а вовшахтоьхна а, я тоха деза мовттина а доцу, ши куьг, шаьш кху дуьненчохь дийриг дина даьлла, шайн эндажин пІелгаш чу а хьаьвзина, хІинца паргІат, дегІан дохалла нисдина Іуьллура, цхьанна а кхин ца оьшуш охьатесна ши кагтуха санна...

Цо, ача дІайохуш, ейшна чу хьекхначу куьйгийн разьевллачу мІарех бІаьрг кхетта Селита, дог Іовжийна, гораяхара нанна хьалха цуьнан куьйгашна, церан берчашна, цу мІарашна тІе барташ тоьлуш: «Со яла хьан», — бохуш, ахІиндекъехь йоьлхура йоІ...

Баккхийчу зударша лийчийна, марчо хьарчийна, кечдира дакъа. Сатоссушехь баханчу кегийчу наха каш а даьккхина, божарша бармахь, кьонахчунна санна тІехула верта а тесна, кешнашка яьхьира Нурбика...

Кешнашкахь кьубана улло керла кошан барз хІоьттира...

— Иштта ду-кх хІара дуьне, Тавсолта! Холча хІоттарх хила гІоле яц... — кадам бора наха, хаьал кхоьлинчу, таьІначу Тавсолтега. — Вохий ма хила! Дала гечдойла Нурбикина.

— Милла а соь йогІучу дийнахь еьна, цкъа дакъаза а ваьккхира, хІинца, цхьа а ца йогІучу дийне со кхаьчча, елла, шоллагІа дакъаза а ваьккхи хІокхо со... Дела реза хуьлда».. — олура Тавсолтас, ша мел балехь велахь а, зуда бахьана долуш, нахана таьІна ша гайтар осала лоруш...

Цуьнан цІен тІехь и шоллагІа тезет а дІадирзира...

Цо кхин Іен а ца магийтина, иттех де а даьккхина, дІадахара Нурседий, Расуллий, Нурбикин коша гонаха дика керт а яьхьна, чурт а довгІна...

* * *

ХІинца Тавсолтин цІа деса дара.

Селита ша йнсира деца. Цо дагахь юх-юха а багарбора шех бевлларш: нана а тІекхийтира царна хІинца.

Халкъалахь а и ма-аллара, ваша велча мархал доьлла Селитин даг тІера зезаг, хІинца нана елча, охьадуьйжира. Селитин бІаьргаш, шайна чохь хІинццалц гІийлла баьгна чиркх а хІинца берриг а дІабайна, хІинца буьйса санна, гуттар Іаьржа гора. Денна йоьдура иза кешнашка.

Анна Львовнас кхин а алсамбаьккхира Селитина ша тІебиллина болх, шен ма-хуьллу цуьнан хан паргІат ца йита гІерташ. Амма, Анна Львовна ша а, Иван Саввичера дукха хенахь дуьйна кехат доцуш, гІайгІане яра. Цунна а сингаттаме дІаоьхура де-

нош... Балхахъ а шайн мукъачу хенахъ а, дукха хьолахъ цхъа-на хуьлура Селитий, Анна Львовний, ца яьлла бен шайн чу а ца йоьдуш.

Тахана а, занятеш дIаевлича а, цIа а ца йоьдуш цхъаьне Iара и шиъ хьехархойн цIа чохъ, корах ара а хьоьжуш, радио-хула локкхучу Огинскийн полонеза ла а доьгIуш. Кху шеран дуьххьарлера ло дара доьгIуш: мох боцчу арахъ, чекх генна са а гуш цIена долчу хIаваэхъ, цхъамма-м комаьршачу канашкара чухецча санна, саццаза охъаоххура месала, даккхийра кIайн чимаш. Селита лаьттара корехъ, букъ тIехула ши чIаба охъа а яхийтина, коьртах шарф а хьарчийна, меттах ца хьовш. ЦIех-хъана цуьнан белшаш кеггийра егош, ши чIаба а яй техкаш, тидам хилпир Анна Львовний.

— Хьо йоьлху? ХIунда йоьлху хьо, Селита? — цуьнан бел-шах куьг хьаькхира цо.

— Ло доьгIу... Нанина тIе доьгIу... — са а ийзош, жимачу бери санна элира Селитас.

Шен нана дуьнентIехъ а йоцуш дуьххьара, цуьнан кашна тIе-доьгIучу цу лайн тидам хиллера йоьIан. Оцунах кхеттачу Анна Львовна, цуьнан цIокъамашна, лешначу бIаьргашна, гиччош-на тIе куьг хьоькхуш, хьаьстира иза, жима бер санна

— Ма елха, Селита! Ма елха! — амма Анна Львовнина ше-на а цу сохъта массо адамаш а миска хийтира. — Ма елха... элира цо юха а, — массарна а тIе доьгIур долуш ло ду иза!..

Тавсолта коре хIоьттира, Селите чукхойкхуш. Иза тоьал олавеллера: хьажар а, тохара санна, онда дацара, аз а кIедо декара. Шен коьрта Iалашо а яйна, кхин дан хIума а доцуш ша виснарг санна, иза, сих а ца луш, парггIата лелара хIинца: иза мел кхийринарг хилла даьллера.

КЪЕМАТА БУЬЙСА

1944-чу шеран январан хьалхарчех долчу дийнахъ шко-лана хьалхха сецначу грузовика тIера сиха охъавоьссира, школан керта ваьлла, соцуьгIа а хилла, цхъана метта воьгIа-велла, шена гонах дIасахьаьжира и.

Дерзана генаш, куьйгех тера, шуьйрра дIаса а даржий-на, «Дада-бIарна» тIехъа могIаршца лаьтта кIайн беш, Iуьйре-нан гимнастикана дIахIоттийначу взводах таръелира цунна. Ло диллина керт, тапъаьлла, тийна хетара. Урокаш яра. Хьехар-хойн десачу цIа чу а вахана охъахира и. Горгали бийкира. Къийлалуш верриг а вулавелла волю иза цIеххьашха ирахIоьт-тира: иза Керим вара. Чуелира Кесири, чу гулбелира Анна Львовний, Каташший, Селитий, кхибершший. ГIовгIа гIаьтти-

ра — деларан а, делхаран а. ШоллагIчу классехъ волю Каташ, тIеведда, ден кара а хитна, мидалш хьейн велира. Юьхъа тIехъ бесо хетара Керим. Цо дийцира, ша чов хиллачул тIаьхъа, гос-питалехъ а Iиллина, эскаре вухаваха воллчуьура, дагахъ а до-цуш, цIеххъана мукъаваьккхина, цIа вайитарх, ур-атталла ше-на яла билгалйинна тIаьххъара орден схъаялаза а юьсуш. Ша санна кхиболу вайн къомахой а, цхъацца кхиберш а, тылехъ белхахой ца тоьу, сикха цIа кхача, аьлла, новкъа дехира шаьш, бохура. Цуьнан аьтту пхьарс кагбина бара гоьлехъ. Анна Львов-на корехъа а яьккхина, цуьнга шегга дийцира Керима Иван Саввичах лаьцна шена хуург.

Эскарехъ кхуьнца цхъаьна декъехъ хилла майор Иван Сав-вич Терентьев, хIорш тIаьххьарчу атаке боьлхуш, шен танка тIехъ массарел хьалха мостагIашна чухъаьдира, амма, цхъа хан яьлча, вайниш бухабевлира, Терентьев танк цигахъ а юьсуш. ШоллагIчу дийнахъ, и меттиг вайчара юха схъаьккхича, хаьр-цина Iуьллучу танка чохъ цхъа а ца карийра. ХIетахъ дуьйна Савва Ильич мичхъа ву хууш вац.

Анна Львовна, ца гайтира юьхъа тIехъ шен бала, ца йилхи-ра, мохъ а ца хьийкхира. Тийно-м лелара иза. ЦIахъ а яцара елха йиш: Ниночкас хоьттур дара, Савва Ильича а ловр даца-ра. Бакъду, кестта гиччош къежделира цуьнан, амма бIаьргаш, даима санна, собаре а догура, аз синтеме декара.

Цуьнан а, Селитин а доттагIалла кхин а чIагIделира: хIинца кхуьннан а дара дагара дийца, тIе, цхъаьний атта а хетара деана вонаш лан а, тIехила тарлучух лардала а...

Тахана юха а Iара хIара шиъ цхъаьне, ул-улло а хитна, школан корехула лайн аренга а хьоьжуш, радион кедо чуе-тачу «Манчъжурин аьрцнашкахъ» цIе йолчу вальсе ла а доь-гIуш, гIийла ойланаш дагаоххуш: «масане хир ю уьш хIинца а цхъацца къахьонаш, гуш а йоцуш боданечу сонешкахъ ада-машна кIелхевшина, вайн некъаш лардеш» — бохуш санна. Россиян геннара бала юха гергауьйхура хIокхарна эшаро.

Дехьарчу басахъ лаьттачу гарнизонера цIеххъана схъахези-ра чIоггIа самукъане оркестран музыка, — дагадаийтира кхана эскаран дезде хилар, и даздеш школахъ шаьш а бан болийна кечам чекхбаккха дезар.

— Кийча дуй вай дезчу денна? — хаьттира Селитас Анна Львовне.

— Самодеятельностан концерт а, докладчик а кечвина, эс-кархошка хаам а бина... ХIинца хьо Iуьйрана схъайогIуш ахъ цIера цхъа кузний, стоьл тIе тосу шаршуй схъаеьчахъана, кийч-ча ду-кх вай! — аьлла, Селита цIа а хьажийна, Анна Львовна чуяхара.

Цу сохьтта карзахечу гIовгIанца, еъана, школе кхечира цхъа «виллис». Сецира.

Анна Львовнина хьалха хЮьтттира райкомпартин геланча:

— Анна Львовна! Хьобга сиха райкоме дIакхойкху — роIе-райоцчу дежурстве. ЦIечу эскаран дезачу денна аш кечбина синкьерам а тIаьхьатотту. Хьо дIайига веьна со...

Анна Львовна «виллис» тIехь дIаяхара...

* * *

Оццу хенахь, Селита шайн чу кхоччушехь чувeara Тавсолта а:

— ЙоI, схьагулъел чехка гали чу вайн хIусамехь юучех йолу хIума. Новкъя дIаяхья тарлу бедар а, мотт-гIайба а, ларча яй, кечъел!

— Дика ду!.. — тIаккха цIеххьашха: — ХIундий, ва дада?

— Хаац хIун ду. Юьртахула доллу некъаш хIинцале дIалаьцна эскархоша. Тховса цхьа «манераш» хуьлу боху... Амма со оцу «манерах» хIинца тешаш вац. Кечло!..

— ХIундий, ва дада? — юха а хьаттира Селитас.

— Тховса... вай махках доху боху цхьаболчара...

— Вай-й, Дела! — елха йолаелира Селита. — Ткъя... Нурседий?.. Расуллий?.. — райцентрехь дехаш долу и шиъ а дагадаера цунна: — и шиъ вайца хир дац-кх?!.

— Уьш-м схьакхетар бара! Ма елха! Боккъял а «манераш» хила а мега. Делахь а, кечло!.. Хьанна хаьа?.. — Тавсолта, до-гIанна гулъелла марха санна, вусавелла, доIанаш деш, суждане вахара.

* * *

НКВД-н полковнико Петросовс, ша болу кечамаш шаьш бина девлча, буйса юккъеяханчу муьрехь, райкоман зала чу дIагулбира кху меттигера берриге нохчийн хьаькамаш. Уьш, дукхах-берш, шайн къомана кечдннарг хIинцале а ма-дарра хезна бара.

Амма кIеззиг а и дайдан, шайн карахь хIумма а дацар дика гуш, шаьш хIинца дуьйна цу эскархойн йийсарш хиларх кхетта, кортош а оккийна, тийнна Iара селханалера нохчийн хьаькамаш, шайлахь хIинцалц шайн къомана дуккха а ницкъ би-нарш а болуш. Амма уьш а, селхана шаьш нахана лелийна хар-цо йиц а йина, тахана шайна тIехь еш йолу харцо Iеткъаш Iара. Яххьаш кхохкийна, бист ца хилалуш Iара, хуьлла йистехь, Iедална а, нахана а хьанала чекхбевла, Далхьаддий Кериммий, уьш санна берш, царна а хаьара тахана шайн халкъяна хьалха, цхьанхьа а даккха шайн орца доцийла. Полковник Петросов, шен дуткъий, Iаьржа цIоцкъамаш хьаьж тIехь гулдина, стоьлах кьолам тоьхна, зал чу хьаьжира. Зал дIатийра.

Онддачу озаца полковника, юкъ-кара зала чу бIаьрг а тухуш, дийшира, Берияс кечдина, Сталина чIагIдина буйр. Буйро хо-уьйтора: тховса, 1944-чу шеран февралан 23-чу дийнахь, Мос-кохан барамехь нийсса кхо сахьт ма-делли, нохчий, гIалгIай, массо а, шайн доьзалшца, цхьаь буха ца буьтуш, махках бохуш хилар: «уьш Советан махкана кху тIамехь ямарт хиларна»... «Цара советан Iедална дуьхьал дукхазза а, герз а карахь, гIат-тамаш барна»... «немцойн эскарна цара ма-хуьллу гIо дарна»...

Чохьболчарна, массарна а, цхьабосса дика хаьара цо дуьй-цург цхьа а бакъ доцийла: тIеман хьалхарчу деношкахь, газе-таша а ма-хайттара, тIаме баханера (дуккха а шайн лаамехь а боьлхуш) ткъе итт эзар сов нохчий, гIалгIай. (ТIеман заманан барамехь и хила езачу проценте кхочура). Советан Iедал док-кхуш а, — и историна тIехь а ма-яздарра, — нохчийн, гIал-гIайн къам Револуоцехьа уггаре а майра тIом биначех дара. Советан Iедална дуьхьал, иза дIахЮьттичхьана а, цкъа а цара цхьа а гIаттам а ца бинера. Ткъя немцошна цара гIо дина бо-хург-м, данне а бух боцуш дара. Кицанехь юьйцучу чано, шена яан дагадаьча шен кIорни, шена и ца йовзийта, бехъеш, ченала карчийна бохург санна, и дерриге а кхоьллинера Сталина, Бе-рияс, кхечу къаьмнашна хьалха нохчий, гIалгIай ма-хуьллу бехбархьама. И инзаре гIуллакх Сталинна эшнера, къаьмнаш кхерамехь а дахкош бен, Iедал шен карахь латто йиш йоцийла хууш. Берияна а, цуьнан гонна а иза эшнера — Сталинна хьал-ха базбала, чинаш даха, шайн меттиг чIагIьян, тIе Сталинна а дIагайта — шаьш ца хилахь цуьнан меттиг а юхург хилар. ХIа-ра гIуллакх кхочушдар шайна тIедожийначу, шайн ойлланехь цара кхийначу, лахарчарна а лаьара, царна хьалха базбала, шайн меттигаш чIагIьян. Иштта кхоллаелла «круговая порука», хьавх, «политически къуйн барт» бара иза. Долийна гIуллакх юьххьехь дуьйна а зуламе новкъя далахь, тIаьхьа иза кхин а доккхачу зуламе кхочу.

Ткъя, нийсо? Конституци? Ленинан весеташ? Хьехо воьл-ларг а юьстахвоккхура цу сохьтта...

Буйра дешна а ваьлла полковника, чохь берш кхетош, тIе-туьйхира:

— Операци йолайо, хьалха ма-аллара, нийсса кхо сахьт даьлча. ХIетале шун декхар ду, шаьш кху меттигера нах а, хьал а цхьабосса дика девзаш болу коммунисташ хиларе терра, шайн-шайн участкашкахь, эскаран эпсарийн куьйгаллехь, шайн нах, царна и хенал хьалха ца хоуьйтуш махках баха кечбар.

— «Шаьш-шайна шаьлта Iотта» — бохург санна ду-кх» — дагатесири ладоьгуш Iачу Керимна.

Нийсса зал чу а хьаьжна полковника кхин а тIетуьйхира:

— Массарна а дIахоалда, йиллина хан тIекхачале нахе мах-кахбахарх хаам бинчунна, суд йоцуш, цу-меттехь тоьпаш тухург

хилар! Махкахбоху сахът тѣкхъчначул тѣахъа, нахе а дѣахайта: кѣрна тоъал даар а, дегѣана оъшу бедар а, мотт-гѣайба а, шайца дахъа бакъо хилар. Кхин а дѣахайта: шайгахъ долчо долу герз а, шийла герз а, къайла а ца дохуъйтуш, хѣинццехъ схъадала дезар, ца деллачунна, и гуча далахъ, суд йоцуш, тоъпаш тухург хилар. Кху операция, ур-атталла хетарехъ а дуъхъал-бовла шеко йолу нах, лахъабай, хъалххехъ чубохка цкъачунна — я клубехъ, я маъждаг чу. Амма уъш а тѣаккха, кхиберш машенашна тѣбахъна ма-бевлли, дѣатоха шайчарех. Хѣинца аша а, — полковника аътту куъг, къолам а карахъ, дай хъала-айпра, — шайгахъ долчо герзаш охъадахка... кху чохъ...

Полковникна юххера ши эпсар, хъала а гѣаъттина, улло кхин ши сержант а ваъккхина, гатанан тѣоърмигца, чухула волавелира. Керима а, Далхъада а, Джабраила а, кхечара а, белхан декхарца шаъш хѣинццалц лелош хилла герзаш дѣаделира.

— Хѣинца шайн-шайн билгалъяхъначу участкашкахула дѣа-садекъало! Вайн партина хъалха долу шайн декхарш эпсарийн куъйгаллехъ, дуъззина кхочушде!..

* * *

Керим шен участке воъдуш, цѣххъана соцунгѣа хилира: рай-центран майданахъ, лайлахъ, адамийн йоккха пхъоъха лаъттара, гонах дѣахѣиттийна, шортта салтий а болуш. Пхъоъханна ткъех гѣулч хъалхахъ, киралелочу машенийн стогарийн серлонгахъ, нахана а гойтуш, лайла дѣахѣоттийна лаъттара, вуърхѣийтта шо хир долуш, цхъа жимха, ший а куъг букъа тѣхъа гѣоъмаш тесна а долуш, юххе хиъ шиъ автоматчик а хѣоттийна. Эскарошна цуънгахъ ворхѣазза йолу тапча гучуяъллера. Жимхас, и шена карийна ю, ша и цаърга дѣаяла вогѣуш вара, бохуш, чѣагѣдора, амма цунах эскарохой ца тийшира: цара иза, лаъчна, цуинна тѣхъ тоъпаш туху кхиэл кхочушъян схъавалийнера. И хезна, сиха кхуза схъакхъчна, пхъоъхана юккъехъ лаъттара кѣнтан нана а, ѣадийча санна, кѣнтана тѣера бѣаърг дѣа ца боккхуш. Амма нанна шен дагахъ моъттура, иза дуъххъалдѣа куъцана, нахана гайта, кхера а вина, дѣахъцур ву. Тѣаърсикан йоца кетар юъйхина эпсар, веъана, кѣнтана букъа тѣхъа дѣахѣоъттира. Кисанара схъаъккхина цхъа кехат дийшира, массарна а хозуъйтуш: тѣеман заманахъ цхъа а бакъо а йоцуш, шеца долу герз леладарна, цѣечу эскарошна тѣхъахула тешнабехкбан и дагахъ хиларна, хѣокхуина тоъпаш тоха сацийна, — аълла, схъакхайкхийра эпсаро. Кхин шина машено а стогарш тѣедерзийра кѣнтана. Церан къеггинчу серлонгахъ къаъсташ гора пхъоъханахъ, меттах ца хъовш, лаъттачу нехан ѣадийна яххъаш. Эпсар кхин а тѣехилира кѣнтана тѣхъашха. Хумпѣар чуъра схъаъккхина тапча, кѣнтан нийсса кѣсаран тѣе хъажош, ялий-

тира. Тапчин тата даържира шийлачу хѣаваэхула. Кѣант хѣинца а лаъттара лайлахъ, тѣедогѣуш а ло долуш, меттах ца хъовш, ши ког, хъалха а санна, шуъйрра лаъттах дѣа а гѣорттийна. Нана шен дагахъ хѣинца тийшира, шен кѣнтана цара лелориг куъцана хиларх. Пхъоъханан хъалхарчу могѣарехъ лаъттачарна-мгира кѣнтан хъаъж тѣхъ гучудаълла ѣаържа-цѣиън томмагѣа. Кѣнтан бѣаъргаш, ангалин баса дахана, меттах ца хъовш, нийсса адамашка хъуъйсура, цхъаъ-м шаъш цаърга леррина хоътту-чух тера, бѣаъргийн йистошкахъ, охъа а ца бужуш, сецна, хин ши тѣадам а лепара. Кѣант лаъттара. Эпсар цецвелира: «Тѣех-тили те? Юххера ма-туъйхира ас...» Тапчин биргѣа шен мере охъйна, хъожа яъккхира: «Хѣан-хѣа!.. гѣалат хила тарлац!» — шен дагахъ аълла, эпсаро, кѣнтан белшах дайн куъг тоъхна, схъаозийра иза. Цу сохътта, буххера хадийна дѣтт санна, дегѣнисдина, аркъал охъавуъйжира кѣант. Пхъоъханахъ ненан инзаре цѣогѣа делира. Цѣоъкъах тера чухъаъдира иза кѣант волчухъа. Шина салтичо шайн автоматаш, жѣарах дуъхъал тосуш, некъ лецира. Нана тѣоъхула кхоссаяла гѣоъртира. Автоматийн бухкоъртах тоъхна салташа ша йолччохъ охъайожийра иза. Йоъжна-чуъра юха гѣаъттина, маъхъарца йоълхура нана, шен дехий, ѣаържачу пхъуъйшашлахъ долу, серлонгахъ кхин а деха хеталу, пхаърсаш леккха стигала хъала а туъйсуш:

— Йо, Дела!.. Хъо гуш ву-кх!.. Йо, орцах довлийша суна! — кхойкхура цо.

— Ма елха, Кхокха!.. Собаре хила! — элира цига юххехъ нисвеллачу воккхачу стага — Асхъаба. Тѣетуъйхира:

— Делан кхиэл хилла яълла, вайн хийца йиш а йоцуш. Дан хѣума дац. Дѣахъажал!.. Ца го хъуна?..

Кхокха, цѣххъана йоълхучуъра сецна, дѣахъаъжира кѣант ѣуъллучухъа: цуънан схъагуш, корта бен, кхин хѣума доцуш, гонаха луъстта салтий лаъттара, автоматаш а карахъ.

— Хѣаъ!.. хѣаъ!.. Хъо бакъ лой!.. Со кхойкхур яц, хъуна, кхин деле а, я шуъга а!

Кхокха, ѣиндагѣа санна шершина, яйра пхъоъханан боданахъ. Керим веъха лаъттира меттах ца хъовш, юъхъ цѣийелла, жима корта шуъйрачу белшаш тѣхъ агѣор таѣийна. Ло саццанза охъа-оъхура. Лайн даккхийра чимаш, фарийн серлонехъ техкаш, тѣеоъгура кѣнтана марчонан метта, марчонал кѣайн киса цуънан дегѣах хъарчош. Эххар а кѣнтан дегѣа дерриг а дѣахъулдира лайно, цуънан гуш хѣинца, мажбеллачу меран буъхъиггий, жима-чу ѣаържачу эткан буъхъиггий бен, кхин хѣума доцуш. Уъш схъакъедара хѣинца а шаршу кѣелхъара санна, ѣожаллел а цѣен-чу, лайна юккъехула...

Кериме дѣакхайкхира эпсаро шайн участкехъ долу декхарш кхочушдан. И цуънца дѣавахара...

Райкомехъ Анна Львовна мел дехарх а — цомгушчу мардена а, йолана а тле Эскинойхъа ша юхаяхнийтахъара, бохуш, амма я иза а, я и санна болу кхиберш а Петросовс райкоман чуъра меттах ца бовлуйтора: цо уьш охъаховшийнера махках-бохучийн хъокъехъ доьзна цхъадолу кехаташ юхаяздойтуш, кабинеташ чу а боьхкина, неларш арахъара а ондда тле а члаьгйна: кху муьрехъ меттигерчу райкоман белхахой а, берриш а, оьрсий а тлехъ, цуьнан куьйга кел бара...

Буйса юккье яхана нийсса кхо сахът даьлча, Анна Львовнина цлехъана ша лачу кабинета корехула гира: райцентрана а, дло Эскинойна а тлоьхула ерриге стигал, эзар ткъес тоьхча санна, де хлоттош, серлаялла: махкахбоху ламанхойн охъабига гульинчу студебеккарийн эзар стогарш цхъабосса латийнера цу сохъта массанхъа а. Эзар машинийн глугл глаеттира гонах, адамийн дог ладощ, къематде тледеъна моттуьйтуш.

Ло охъаоьхура даккхийра лайн чимаш серлонгахъ седарчех лепаш, амма уьш Анна Львовнина цлехъана тамашена лаьржачу басахъ хийтира. Блаьргех куьг хъаькхира — юха а уьш лаьржа гора.

— «Тлаьхъара ло ду те?» — дагатеси́ра цунна. Длахъаьжи́ра Эскинойхъа. Юха а блаьргех буй хъаькхира, къаьрззина: хинца ло, седарчех тера, клайн лепара.

Эскинойхъ а, кхечу ярташкахъ а санна, некъаш сов готтий, хъйизаш хиларна, и яккхий машенаш хлор а кетла тлеглойла дачара.

Амма цу Эскинойхъ а халачех йолу, эвлайнсттера участок кхаьчна лейтенант Еремеев, резавоцуш, оьглазе вара тахана. Шен куьйга кел волу жимаха лейтенант, цунах кхин кхоъ автоматчик а тоьхна, дехъарчу ураме хъажийра цо, цигарчу цленош чуьранаш арабаха. Ша, шиъ автоматчик а, райкомера глоьнна велла нохчо а шеца волуш, некъал сехъарчу цленна тлева-хара. Ков ца тухуш, члуг оззийна чуъра йоккхуш, ринжа а диллина, керта чохъа велира. Учнин ламина тлехула сикха хъалаваьлла, берийн делхар хезачу, хлусам чу велира иза, накъос-ташца цхъаьна.

Долхучуъра сецна нара тлера ши бер гоме схъахъаьжира, тоьпаш а карахъ, эткашца даккхий татанаш а дохуш, чубаьхкинчу нахе. Берийн нана, эскархошка длахъаьжжичохъ йисира, цленкъа юккъехъ йоглаелла.

— Хла! Сихо ел! Гулъел хлумнаш» ледалан сацамца шу махках дохуш ду... Клиранна тоьал юург а, шайн бедар а, мотт-глайба а схъаэца бакъо ю шун. Сихо е!

Райкоман векало гочдира.

— Мича бахъненна? Мича махка?.. — куьйгаш дласатеси́ра зудчо.

— И тлаьхъа хуур ду шуна. Сихо е!

— Ткъа, кхеран... да? Иза чуваза ма ву.

— Иза маьждиг чохъ ву кху сохъта. Райцентрехъ шух дла-тухур ву.

— Ткъа, тхо... Муха? Кегийчу берашца?.. — эпсарехъа йири-зира нана.

— Сельсовете кхаччалц — глаш. Цигара райцентре кхаччалц бераш ворданахъ, баккхийнаш — «шайн шиннан» тлехъ! — вела а къежаш, эпсаро шина плелга а гайтира глаш ког баккхаран кеп.

Бераш делаькьежара.

Лейтенанта, кисанара схъаьккхичу шен блокнота тле а хъоьжуш, массеран а цлей, фамилий хоттуш, къоламца билгалонаш йира.

— Хла! Ма латта-л! Сихоел! — чорда тлечевхи́ра эпсар.

Нана йоьлхура, бераш а делхадуйлира. Лейтенанта цленкъа автоматан бух туьйхи́ра:

— Ма члечкъал!.. Зама яц!

Салташа а гло деш, нанас дегочу куьйгашца, халла схъагулийра некъана юуург, бедар, мотт-глайбий, шиъ ларча еш.

— Дуьло хинца!

Чуъра арабохуш, несаглехъ сецира нана. Юхахъаьжира: пенах кхозу ден-ненан суьрташ схъаэца юьйлира.

— Мегар дац! Зама яц!

Пхи шо кхаьчна Шарани, ненах хъаьрчира, цуьнан юх а лаьцна.

Ши шо долчу Вахас, воьлхуш, ши куьг автоматчике хъалакхийдадора, ша караэца бохуш.

Автоматчикаша, буйлуш, туьттуш кехбехира уьш.

Еремеевн накъосто — жимахчу лейтенанта а, дехъарчу керташкара арабаьхна доьзалш а бара урамехъ лаьтташ, кхаьрга хъоьжуш. Массо а уьш вовшахтоьхна: иттех зуда, ткъе итт сов бер, кхин пхи-ялх стаг а, Еремеевс отряда кепахъ длахиттийра. Наноша кегийра бераш карайцира.

— Сельсоветехъа — нийсса новкъа! Некъал дехъа, я сехъа ког баьккхинарг — вадаглоьртинарг ву. Цунна, суд йоцуш, цу-сохътта тоьпаш тухур ю!.. — омра дира Еремеевс.

Дладуйладелира. Ло тлоьхура. Бераш чинчкъара, наной тийнна боьлхура, кортош лестош, баккхийчу наха, доланаш а деш, деле кхойкхура. Ког сибинна боглура, уллобевлла автоматчикаш а болуш. Сельсовете длакхачале, оццу новкъахула, кхин кхоъ керт а яра чуъра доьзалш Еремеевс арабаха дезаш. Сийна ков долчу кхаьчча, и йоллу ковра арахъ саца а йина, оцу

кех чохъа велира и, шеца кхоъ автоматчик а эчна. Кевна клелхъара пху чухъадира Еремеевна.

Тапча елира, шен «гІалх» хадош жІаъла охъадуйжира. Учахъ гучуелира хІусамнана. Иза юртан туьканахъ болх беш юй хаъара лейтенантана хъалххехъ дуьйна.

— Тхо ду!.. — аьлла лейтенант, хаттар-алар доцуш, накъосташца цхъаьна, чувахара, эткийн татанаш а дохуш. Блокнота тІе а хъоьжуш, юха а лерира цо чохъберш: хІусамнана, марнана, кхо бер, марваша.

— Эдилсолта мичхъа ву? — лейтенанта бІаьргашца ловхура иза.

— Оцу чохъ... Цомгуш ву и.

Дехъачуьра йовхарш схъахезира.

Эдилсолта меттахъ Іуьллура, юьхъ кхохкийна, сикха савоьлуш, хъаьж тІе хъацар тоьхна.

— ХъалагІатта! ТІе хІума юха!.. Шу массо а кхечухъа дІакхалхош ду Іедалан сацамца.

— Муха массо? Со фронтовик, орденш а йолуш, тІеман заІапхо ма ву.

— И хІинца башха а дац. ХъалагІатта!

— Муха гІотту со? Со-х цомгуш ву.

— Ворданахъ вуьгур ву. ХъалагІатта!

— Кхетахъ, хІай, накъост: тоьпаштуху кхинэл йинчунна а и тІаьхъатоттур-кха, дагар дІадаллалц!

— ХъалагІатта, йовсар! Ас тапча йолуьйту хъуна!

Эдилсолта, вист ца хуьлуш, пенехъа дІавирзира. Тапча елира. Эдилсолтин къена нана а, вешин зуда а маьхъаршца схъахъавдира. Салташа цу секундахъ автоматаш тІелецира царна. ЦІийлахъ Іуьллура, хІинца кхин савоьлуш воцу, Эдилсолта.

— Хъал меттах! Оха садоккхур ду шун! Массеран а! — цІогІа делира лейтенанте.

Берийн гІар а яйра.

— Довла! Сихо е! — омра дира лейтенанта, лампин серлонгахъ карахъ тапча а лепош, автоматаш а карахъ юххехъ кийчча салтий а лаьтташ.

— Дан хІума дац, сан йо! Дан хІума дац! Кхочушде! — элира марнанас, — кхара вай билггал дойур ду... дерриш а... и гуш ду... Берийн къа ду.. Вайх-м хІун дора...

Бесачу балдашца цахеза шабарш а деш, марнанас а, зудчо а, халла гулийра хІумнаш, бераш а кечдира... Салташа, теттаній, лаьцний арабаьхна, вукхарех дІатуьйхира уьш.

Ло тІедогІура.

Еремеев, шен участкера ша гулбинарш балош, сельсовете дІакхаьчча, бухахъ, кхуьнга хъоьжуш, лакхара лейтенант Петрушин вара, Эскинойн кхийолчу участкашкара балийнарш а гулбина, Іаш.

Еремеевс тІе а вахана, «чест» а делла, рапорт дира:

— Накъост лакхара лейтенант! Массо а схъавалийна. Шитъ маьждигехъ ву. Цхъаь транспортабельни воцуш, новкъаваккха йиш йоцчу хъолехъ хилира!

Петрушина вист ца хуьлуш корта таьІийра, цунах ша кхетар гойтуш. Еремеевс аьлларг: «цхъаь виэн дийзира шен» бохург дара. Берияс динчу омрехъ, новкъаваккхалучу хъолехъ воцург дийна буха ма вуьтийла аьлла сацийнера. Петрушинан бІаьрган негІарш цхъаана секондана охъадахара. Делахъ а, «приказ — приказ ду». Петрушина, хІинца Еремеевн а гІоьнца, схъагулдина адамаш дІахІиттийра отрядийн кепехъ, могІаршца нисдеш. Цомгашнаш, бераш, ворданаш тІе ховшийра. Доцца кхайкхийра: — Райцентре кхаччалц — гІаш гІур ду. Ворданаш вайна тІаьххъе схъаоьхур ю. Некъах разваьлларг — вада гІоьртинарг лору. Цунна тоьпаш тухур ю цу меттехъ, суд йоцуш! Марш! — Петрушин лакха коьртехъ а волуш, и йоллу къепал дІайолаелира лайлахула, зударийн, берийн делхарца, къаной тийнна деле а кхойкхуш, юххе хІиттина богІуш автоматчикаш а болуш.

Еремеевс гулбинарш къепалан цІоганехъ богІура, вовшашка кьорра дешнаш а кхуьйсун:

— Стенга дуьгу-те вай?..

— Берех къахета-кх!..

— Суна-м вайн бухадуьсу кешнаш а дагахъ ду...

— Уьш а Іийр бу-кх хІинца дуьйна вай кхин тІе хІунда ца догІу те — бохуш...

— Дерриш даьа дуьгуш мукъна ма хилахъара вай...

— ХІай! Сацийта-л и осала къамелаш: вай дерриш даьа дуьгуш а дац, вай дерриш цхъана дийнахъ лийр а дац! Собаре хила. Вайх цхъаберш лахъ а — бераш дуьсур ду, вай собаре хилахъ. Вайн къам юха а, дебар ду. Хенал хъалха вала гІоьртинарг а къонах вац, делан дикане са ца туьйсург а бусалба вац! Цул а, хуучара, Деле доІа де, я дагахъ назма ала! — оьгІазе вистхилира цаьрга цхъа воккха стаг.

Еремеевс, карара автомат маса къепална тІеерзнийра, уллохъ вогІучу райкомерчу нохчочуьнга оьгІазе хаьттира:

— И хІун къамел ду?

Автоматчикаша а герз кечдира.

— ХІума дац! ХІума дац! Воккхачу стага мелхо а сатухуш хила боху массаьрга а, делхарш а сацадай, шаьш ца Іелахъ йиш лакха элира, — шена хезнарг кІаддеш гочдира нохчино.

— Эшарш лекха мегар дац! — Еремеевс автомат охъаяхийтира.

Цунна тІаьххъе автоматаш охъаяхийтира салташа а.

Нагахъ Еремеевс шайга аьлlexъ, цара билггала, ца кхоош, тІетухур яра автоматаш цу массарна а — уьш мел миска хи-

ларх: шайн карарчу автоматашачул башха, кхин ойла ца йора цара нехан баланийн. Уьш кийча бара, шайга и алахь, цхьаь царех буха ца вуьтуш, массо а уьш байра. И доллу доьлхуш догIу халкъ, мел и делхахь а, советан халкъ доцуш, церан ойланехь мостагIийн халкъ дара, шайн бераш а, хьала ма-кхити, уьззуш хир болуш. Бериян верасаши шайн ойлланехь еххачу хенахь Iамийначу царна кхин хIума ца хаара. Амма царалахь а наггахь цу ойланехь воцург а волура, делахь а, цунна а-м хаара, нохчех ша хIинца кIинхетам бахь, цул тIаьхьа шех кIинхетам хир боцийла!

Бериян омранца и салтий таханналц ишттачу ойланехь Iамош схьавеъна волу ша Еремеев а вара, нохчошна массарна а тоьпаш тоха кийча цхьажимма а бахьана далахь. Оцу ойланехь Iамийна ша хиларал совнаха, цу ойланехь и кхин тIе а чIагIвала бахьана а дара цуьнан шена гергахь: Белоруссехь, Минскана генадоцуш, шайн хIусамехь, дийна боллушехь, неIарш, кораш тIе а чIагIийна, багийнера фашисташа цуьнан дай-наний, жима ши ваший. Ткъа, нохчийн къам фашисташна гIо деш хилла, бохург, Еремеевс, ойла ца еш, цуьнан бухе ца хьожуш, тIеэцнера.

Цундела хIумма а къа ца хеташ хьожура Еремеев лайла-хула схьатекхачу шен къепале. Эххар, Яссийн тогIех а чекхбевлла, хIорш схьабогIуш, цIеххьана, хечин барч а лаьцна, некъан йистехьа дIахьаьдира Эскинойхь массарна а вевзаш, наха «ах-бIаьрзе, ах хьераваьлла» ву а олуш волу Сайхан.

ГIароло автомат ялийтира. Иза хьакхалуш кхетча Сайхан, воьжначуьра маса айвелла, кхайкхира:

— Ва, нах! Со ма виэ алийша цуьнга: юьртана а хууш, хьераваьлла вар-кха со!..

Амма хьерабевлларш цу дийнахь мехехь бацар: шоллагIа тоьхначу автомато, цуьнан аз хадош, охьавиллира иза. Оцу моIарера схьаиккхина, шийтта шо долу, Сайханан юьхьелу вешин кIант — Салауддин, тIулг а карахь, чухьаьдира гIаролна. Иза а автоматан багара, бода а батIош, схьатоьхначу цIаро дIанисвира данманна а хьерабевллагийн моIаре.

Ший а и шиъ Iуьллучохь а витина, Iадийна къепал, цул тIаьхьа гIар яйна, болар сихдпнна йогIура.

Райцентре дIакхечира. Кхуза схьабалийнарш берриш а гулбина, йоккха Iаьржа ихьобха гора шуьйрачу майданахь. Стогарш а, латийна кийчча лаьттара яккхийра студебеккерш. Накхармозий санна даккхий, месала лайн чимаш саццанза тIе-оьхура. Тохара, Керимна а гуш, нанна а хьалха, шехахь тапча караярна эскархоша вийна Iуьллучу жимхин хIинца, хIетахь гуш хилла, мера буьхьнг а, я эткийн буьхьнг а ца гора кхин: иза верриг а, тIоьхула кIайн барз беш, дIахьулвинера, Iожаллел а цIенчу, кIайчу лайно. Оцу жимхочун хIинца хIумма а да-

цара я гуш а, я дозуш а хIокху доккхачу, бакъдоцчу, и ца кхеташ дисинчу, дуьненахь.

Шкоলেখь иза доьшуш волчу хенахь дуьйна а и ца кхеташ дисна дара: ширачу Римехь хьоладас, ша кхобуш болу, шен хьал deboш болу леш, цхьа кIеззига бехк баьлча а, казахета хичу а кхуьссий, дийна боллушехь чIерашка байитар.

Я малхбалера тIамца веанчу бIаьнчо, ша ма-аьлла кара ца еъначу шахьаран бахархой, кегийчу берашца цхьаьна, дийна боллушехь, багор. Я адамашна дика дан шортта таро йолчу оьрсийн паччахьо, шеха дехаре баьхкина мискахой тоьпаш тоьхна байийтар. Я гитлерхоша эзарнашца жуьткийн бераш, дийшина Iохккучохь, балдех дIовш а хьоккхуш, дайар — дуьххьалдIа уьш къомаца жуьткий хиларна! Уьш дерриге а и жимха ца кхеташ дисна дара. Амма массо хIуманал а и ца кхеташ — кхеттане а ца кхеташ! — дисинарг дара, дуьненчуьра массо а харц хIумнаш дIадаха кхоьल्लीна йолчу, Советан пачхьалкхехь, хIара а нийсонан ойланехь кхиййначу махкахь, тахана, цхьа а бехк а боцуш, кхунна а гуш, дуьххьалдIа къомаллин бахьнича, дерриг а кхуьнан халкъ, кегийрачу берашца цхьаьне, делхош, шен махкахдаккхар!

И жимха ца кхеташ дисна долу и тIаьххьара хаттар дара, и вуьйчу секундехь а адамашна цо тIедоьгIначу цуьнан бIаьргаш чохь нахана гинарг.

Саццанза ло оьхура цуьнан борза тIе...

Схьагулбина нах, хIинца машенашна тIебахале, эскархоша юх-юха, багарбеш, къаьстина хилла доьзалш юха вовшахтухуш, кхин а бехха лаьттира майданахь цIийзачу шелонгахь. Баккхийчу наха, шаьш болччохь, лай тIехь, гонаха автоматчикаш а лаьтташ, ламазаш дора. Зударий гIийлла тийжара. Кегийра бераш доьлхура шелонна, йовхарш етташ. Баккхийчех цхьаберш, кхуззахь дог а гIеллой, лайла охьа а оьгий, кхин хьала ца гIовтталуш буьсура. Беллачарна, циггахь цхьана ор чу а тосий, тIе ло хьоккхура салташа. Эпсаро шен блокнота тIехь тIаккха билгало йора.

ТIаьххьара а берриге нах схьагулбина а бевлла, хIинца машенаш тIебаха болнийча, массо зударийн цхьабосса белхар делира шайн доьзалех хаьдда бисинчийн цIераш а йохуш.

Студебеккерш а массарна тоьуш ца хилира: хIоранна тIе нах шозза а сов тарбора. Мисканийн оьшу хIумнаш а, совнаха ю а бохуш, машенаш тIера салташа юха охьакхуьйсура, нахана тIе а чехаш...

Эххар а Iуьйранна ялх сахьт доллуш, майданара машенаш, нохчех йоьттина, ерриш а, цхьаь вукхунна тIаьхьа, Грозный гIалехьа новкъаевлира.

Тийналла хIоьттира майданахь.

Райкоман шоллагичу этажа тлехъ Iачу Анна Львовнина, тамашена хийтира лахарчу этажа тлера цлеххъана схъахезна самукъане эшарш а, пондар а. Сихха яхана зал чу хъаьжира и: стоьлаш тле маларш, даарш а хлиттийна, эсарш бара гонаха Iаш, коьртехъ полковник Петросов а волуш:

— Схъайола чехка! Схъайола!.. Операци дика чеххъялар билгалдер вай цхъаьне! — элира цо Анна Львовне.

Анна Львовнас, корта а ластийна, дийхира ша Эскиной сихха дIакхетаяр, цомгушчу мардений, йоIаний тIекхачош...

* * *

«Виллис» тлера школан кеттIахъ охъайоьссина Анна Львовна, сихха шайн чухъаьдира: оцу кIуркаманехъ, ца хууш а, кхуьнаниш а махкахбаьхний те? — аьлла дагатесна. ДIасахъаьжира чухула: жимачу маьнгн тлехъ, балдаш дусийна, набъеш Iуьллура Ниночка. Савва Ильич чохъ вацара. Кертахъ тийна дара. Арахъаьжира: юьртахъ а гIар яйнера, цхъана-шина туьнкалгах бен кIур ца болура. Сихха уьйтIа елира: «Дада-бIар» лаьттара, лайн чечакхаш охкийна кIайн гаьннаш, куьйгех тера, Деле кхойкхуш санна, стиглане а кховдийна.

Сахиллалц ихна ло сатоссуш сецира. Ерриге аре бIаьрго малощу шурула кIайн яра, амма дIо, лакхакхъарчу басехъ, кешнашкарчу хIолламийн баххъашкахъ, мохо лестош цIарула цIен кегий байракхаш гора, схъалаьцначу олхазаран тIам санна, етталуш. Уьш школерчу комсомольцаша хIор шарахъ а эскаран дезде тIекхочуш царна тIе ухкура. Малделлачу боларца, даго цхъа вон хьобхуш, ТавсолтагIеран цIийнехъа яхара Анна Львовна: кешнаш санна, тийна а, еса а яра керт. Учахъ лаьттара, бертиг йихкина ахъаран гали.

Сихха, неI ца тухуш, чуелира Анна Львовна. Аддам дацара. Этажерка, стол, нар — ерззина лаьттара. Коран боьхначу бIаьргехула чухьобкхура Iаьнан шийла мох. Масийтта шарахъ Ленинан сурт кхаьзначу дуьхъаларчу пена тIехъ дисина гуран деакIов сирла томмагIа гора. Портрет дацара. Анна Львовна ша-шах вукху, аьрру агIорхъа а хъаьжира: десачу цIа чохъ, дай мохо а хъедеш, ша кхозура сапаргIат схъахьобжучу Сталинан портрет. БIаьрзе чухула хъаьвзира Анна Львовна. Этажерки юххехъ Iуьллура «Сталинах эшарш» тIеязийна Селитин стомма тетрадь.

Юха а Сталинан суьрте хъалахъаьжира Анна Львовна.

— Ахъ динарг, ахъ динарг! — аьлла, шина куьйга корта а лаьцна, десачу цIа чохъ, мохъ тоьхна йилхира иза. Цкъа соцуш, тIаккха юха а дог карзахдуьйлуш, йоьлхура и. Цуьнан елхарца дара, тохара дуьйна а цо шен кийрахъ къуьйлуш, IаIийначу халахетарийн Iеткъар; хIинцалц шен даг чохъ сецийна майрачух

дерг а; жимачу йоIаца, хIинца цхъалха йнсар а; ша оццул дезаш Iамийна бераш сел къиза махкахдахар а.

ЮхайогIуш уьйтIахула елира иза. РагIу кIел гоьргах тоьхначохъ доллура диг; божли чуьра ара а баьлла, даьхнийкертан берте а беьна, Iоьхура юьртана а бевзаш хилла, ТавсолтагIеран бордаха дирша етт: уьйтIахула, зIе текхош, угIуш хьийзара байдаьлла Борзиг. ТIеяхна дIахийцира и Анна Львовнас. Борзиг цкъа, тIехилла, кхунах хьожа а яьккхина, юха дIахъаьдда, дIо лаьттачу аьттан когах мотт а хъаькхна, цхъамма-м кхайкхича санна, кертара арахъа дIадедира, шен логах боллу йоьза хIоз а лепош. Кийрара дог лазадуйлура Анна Львовнин: юх-юха дуьхъал туьйсура, шаьш хIунда, стенга дуьгу а ца хууш, машенашкахъ дIаоххучу Селитин, Нурседин, Каташан, кхечийн а, цец-девлла, аматаш.

«ХIун бехк бу техъа, тIамехъ кIант а вийна висинчу Тавсолтин а, майра тIамехъ хиллачу Кесирин а, шен орденашца новкъа ваьккхинчу Кериман а?» — ша-шега юх-юха хоьттара Анна Львовнас. Оцунах кхета гIерташ, оцунна цхъаь, мукъана, бе-гIийла бух каро и мел доггах гIортарх а нис ца лора цуьнан. «Ткъа, Сталин?.. Цо муха туьдур дара техъа и шега хаьттичахъ... Цунна хууш а дуй техъа хIара?» — ойла йора цо. ТIаккха юха а, хъаьвззий, ойла кхечухъа йоьдура. Шена хIокху гIуллакхах хъалхенгахъ мел хезнарг а хIинца кхечу, нийсачу агIорхъа кхетадора цо: тохара партизанашна оьшу аьлла герз дIалахъо «виллис» тIехъ веьна Церетели а, тIеман хъашташна аьлла, Грозный-гIала веана хилла Берия а — хIинца шайн ямартачу аматехъ дуьхъалтуьйсура кхунна. «Цара дина хIара... уьш бу бехке... Цара тилкхазваьккхина хир ву Сталин а»... Шен махуьллу и бехказаваккха некъ лоьхура цуьнан даго. Амма и дан шен кхетаман кIоргехъ а ницкъ ца кхочура Анна Львовнин: «Ленин коьртехъ волуш-м хир дацара хIара саннарг!» — бохучо кхачадора шадерг. Эцца кхаьчча цуьнан ойланаш кегалора. ХIинцалц цунна хъехнарг а, цо дIахъехнарг а цхъаьна ца до-гIура тахана хиллачуьнца. Саццаза сирла даьгна цуьнан бIаьргийн нур хIинца, малх чубуьзча санна, чуьра суьйнаш дайна кхоблира. Йоьлхучуьра а сецца, йовлакхца бIаьргаш дактийна, шайн чуеара и парталчу боларехъ. Ниночка хIинца а ховха набеш Iуьллура. Цунна тIера юргIа а нисдина, шен кегаелла ойланаш цхъана хорша ерзо дагахъ, коре хиира иза.

Чувелира Савва Ильич. НеIсагIера схъакхобьссира:

— ХIа! Вевзин хъуна хIинца хъайн Сталин?

Анна Львовнас йоьхна элира:

— Сталинна-м ца хууш хила а мегий хIара...

— Хаьа! Цуьнгахула схъадогIуш ду! Цуьнан амалехъ ду. Адам Iадош бен Iедал шен карахъ диса йиш йосцийла хаьа цунна. Цо хIаллакхийна Ленина кхобल्लीна парти а.

— Ткѡа, хѡо?.. Ткѡа... хѡо санна болу тешаме партийцаш? Хѡо цхѡаѡ хилла-х ца Іай иштаниг! Ю хІинца а парти! ХІинца а бу, дуккха а бу хѡо санна берш!

— Бан-м бу! Шайна хетарг ала таро йолуш-м бац! Алал хІинца ахѡа а, хѡо яхѡахѡ, алал тахана! Эра-м дацара! Аѡлча а, эрна а хир дара! Аѡлла хѡо а эрна йовр яра, цхѡа а пайда-боцуш. Цундела, ас айса а ца тадо хѡуна и алар. Иштта ду тахана гІуллакх!

Савва Иљич чухула волавелира:

— Ойла ехѡа цу белхан! «Халкѡан мостагІий» бу а бохуш, цкѡа хѡалха цхѡацца адамаш хІаллакдира. ТІаккха, цу тІехѡ а тоам ца хуѡлуш, «Халкѡан мостагІий» бу бохуш, дийнна тап-панащца бакѡболу халкѡан доттагІпй — гІарбевлла ленинцаш хІаллакбири, хІинца-дийнна кѡаѡмнаш, дийнна халкѡаш хили «халкѡан мостагІий»... И-м коѡрта чу а ца тарлой: дийнна халкѡ, берашца цхѡаѡна, кѡомаллин бахѡница махкахдаккхар! Дайна хІума а дуй и цхѡанна а? Коммунист?.. Ву — «коммунист»... «Таханлера Ленин» — тѡпуй!.. — лаѡтта туйнаш туй-хира Савва Иљича, корак ара а хѡаѡжна. — И лаѡмнаш а хІун ю хІинца шаѡш динчу шайн адамех девлча? Олхазарш доцу беш! Стом боцу дитт! Хи лекѡна апари!..

Корехула цунна гуш дара, дукхазза а дайна, даима а дуѡ-нене бендоцуш хѡуѡсу, делахѡ а, тахана гІийлачу ойланехѡ хеталу, кѡена лаѡмнаш.

Адамашка беанчу балано шайн а дог дохийначух тера, бок-кѡала а, кхѡѡлина хѡуѡсуш санна хетара уѡш. Амма хинйолу тІаѡхѡе хІинццехѡ а шайна гучух тера, сапаргІат а хеталора...

Месала куй бІаѡргаш тІе а теттина, кІентан докѡа тІехѡ лаѡтта да санна, шайн халкѡан бала шайна чу худуш, тийнна лаѡттара Кавказан лаѡмнаш. Церан дагахѡдерг хуур дацара цхѡанна а, амма цаѡрга дІахѡаѡжначунна цу-сохѡтта гора, уѡш хІуѡа а ловр долуш, цхѡангга а эшалур доцуш, шайн дагца чІо-гІанаш хилар!

II. ХѡАЙН БАЛА ТАМАША МА ХЕТА

НОВКѡАХѡ

Можачу басара, лаѡхѡарчий санна ехий, товарни цІерпош-таш, неІарш тІе а кѡевлина, цхѡанхѡа а диллина кор а доцуш, дІаѡхура цхѡаѡ вукхунна тІаѡхѡа, аѡчган новкѡахула, ур-ат-тала минотна а цхѡана а станцехѡ сацар доцуш. Уѡш йѡѡттинера нохчех, гІалгІайх: масех сохѡтехѡ ахмиллион халкѡ, цу цІерпоштанашна тІе а хаййна, эзар шернашкахѡ ша даѡхначу махках а даѡккхина, я кегийчех а, я цомгушчех а цхѡа а кѡинхетам ца беш, кѡаношца, берашца цхѡаѡна, дІадуѡгуш дара, мича дуѡгу а ца-хуучу, цхѡана генарчу махка, Сталинан, Бериян, МолотовгІеран лаамца, кхин цхѡана а бакѡонца а доцуш, дуѡх-хѡалдІа кѡомаллин билгалонца. Цу гІуллакхна ѡѡшу цІерпош-таш а (ах эзар гергга), аѡчганекѡан керла га а, (масех бІе чак-кхарма) уѡш новкѡа а бахале, хѡалххехѡ, кечдинера Кагановичан урхалло: Соѡлж-гІалара Гуѡмсе, цигара Аштаркхне, тІак-кха Казахстанехѡа дІа. Ростѡахула, ѡѡрсийн яккхийчу гІалашна юккѡехула а бохуш, дерриге дуѡненна а гойтуш, уѡш бигар — цкѡа делахѡ, политикан агІор бегІийла ца хеттера сталинхошна, юха экономикана гергахѡ а «тІеман заманахѡ» данне а санехѡ а ца догІура. Ма-хуѡллу и гІара ца даѡндолчу агІор дІабуѡгуш бара уѡш. ХІора вагона чохѡ а шовзткѡе итт гергга (ткѡаннан меттана) стаг вара чу тарвина, берашца-наношца цхѡаѡни. ШІийла дара: арахѡ февраль лаѡттара, вагонаш чохѡ йолчу, «буржуйкаш» олучу, кегийчу аѡчган-пешех а кІезиг пайда хуѡ-лура — дечиг цатоарна. Кериман доѡзалца цхѡаѡна вагон чу нисделлера Тавсолтий, Селитий — и хазакхетара цу шинна. Амма Нурседий, Расуллий, мичхѡа ду ца хууш, цу бегахчу новкѡа саготта бара уѡш.

ШоллагІчу дийнахѡ а цхѡанхѡа а ца соцуш, дІаѡхура цІерпошт. ТІеттІа совѡѡѡллура шело. Пальтош а, кетарш а массаѡр-гахѡ цахиларна, цхѡацца шаршуш а, истангаш а дегІах а хѡарчийна, Іара мухІаѡарш. Шишнаш чуѡра хи а кестта кхачпйра, Юург а ца тоѡура: цхѡаберш и шайца янне а йѡцуш а новкѡа-

баьхнера. Хьоткъан гIуллакхна баккхийчара садеттара, бераш делхадодоладелира. Тавсолтас вагонна юккхехь дагарца Iуьрг а даьккхина, цхьацца гIожмаш карийна, царех гIорторах а йина, вагонан цхьана пена тIера вукхунна тIекхаччалц тIийриг а тесна, тIехула шаршу а оьллина, цхьа кхалун тайпа йира.

ШолгIачу сарахь дуьйна, Кавказна ша дикка генаьйлачул тIаьхьа, эшелон, массо а кегийчу станцешкахь а соьцуш, меллаша йоьдура, мухIажарийн дог этIош, сецначохь ур-атталла неI а ца йоьллуш. ХIинца массарна а лаьара, шайна йоьгIначу метте сикхха дIакхача. Вагон чохь хьожане а, шийла а дара. Дехьа сонехь цхьа бер цIеххьашха чIогIа мохь хьекхха дуьйлира. Йиш йоьхна хьаьвзира беран нана. Селита тIеяхара:

НеIара кIел хьекхначу лайлахь дашийна, йовлакх диллира цо беран хьаьж тIе. Доьлхура. Балдех хьаькхира — ца туьйра. Лоьрашка кхойкхийла дацара: цIерпошт йоьдура, гIаролаш шайна къастийна йолчу, вагона чохь богIура.

— ХIа!.. Iавший хIара баьпкан буьйдиг бага йиллахь цунна!.. — Селитас дIакховдийра и нене.

Беро багара юха схьатесара. Доьлхура. ЦIерпошт дIаоьхура цхьана эшшарехь аьчган чкьургийн тата деш.

Вукху Iуьйранна бер, доккха са а даьккхина, дIатийра цIеххьашха. СадеIар ца хезара. Баккхийнах тIегулбелира: бер деллера. ХIинца нана йоьлхура мохь тоьххина. Селита а, кхиболу зударий а белха буьйлира, и вагон а гатъеш.

— Юха ца даьн долу неIалт хуьлда Сталинна! — элира цхьамма.

— Амин! — Тавсолтас юьхьах ши куьг хьаькхира.

— Сталина-м хIун бехк бара? Цуннах хIара хууш а хир дац! — юкьагIоьртира цхьаь-м.

— Делахь-хIета, шозза а кеIалет хуьлда цунна, и хаан ша декхарийлахь воллушехь, и цахаарна... — элира Тавсолтас. — Пачхьалкхан буьххьехь Iачу цунна хIунда ца хаьа шен пачхьалкхехь дерг?!

— Бакъ лув!.. Бакъ лув Тавсолта! — резахилира баккхийнах. Беран дакъа, кисп юккхе а хьарчийна, соне диллира. Нана, корта а оллийна, бIаьргаш тIекхаччалц йовлакх охьа а даийтина, гIийла тийжара цунна уллохь...

ЦIерпошт хIинца цхьана станцехь сеццинчохь (кхоалгIачу дийнахь), дуьххьара схьайиллира вагонан неIарш, цIеххьана чу керла хIо хьокхуш, массара а доккха са доккхуш. Чухьаьжира, лекхачу дегIахь волу, гIарол-сибирхо:

— «Урбах» — станцин цIе яьккхира цо. — Кхузахь шуна йовха юург а, бепиг а лур ду. Шайна юкьара цхьа-ши накъост схьакъаставе.

Керим вахара шеца цхьа жимха а, ведар, галий а эцна, гIаролна тIаьхьа.

Арахь шийла мох хьоькхура.

НеIарехь хехь висинчу, лохочу дегIахь волчу, вукху гIароле, Селитас тIе а хилла, хаьттира:

— Бер делла-кх тхан вагон чохь... ХIун диэ хIинца?

— ХIинцц! — аьлла, неIарш, тIоьхула догIа тухуш, тIе а чIаьгIна, дIахьаьдира и.

Вухавеара шеца, пхьаьрсех цIиэн жIараш йожку, ши санитар а валош.

Беран дакъа дIадала ца лууш, нана, мохь хьоькхуш тIеетталора царна.

— Кхетахь: декхий вагона чохь дIакхехьа ца могуьйту!..

ГIаролан гIоьнца, и дIа а теттина, дакъа а эцна дIабахара санитараш. Селитас ма-хуьллу хьоьстура, коьртах кадетташ, йоьлху нана...

Ведар чохь йовха чорпа а, гали чохь баьпгаш а дахьаш жимхица вухавеара Керим. Цо а хьаьстира и:

— Ма елха! Луларчу вагон чуьра а хIинцца, суна а гуш, дIадаьхьи шиь дакъа!.. Боккьалла а, царех кхерам бу бисан-чарна а...

Нана, цкъа схьа а хьаьжна, юха а йоьлхура...

Цхьанаэшшарехь чкьургийн тата а деш, дIаоьхура цIерпошт йинст йоцчу кIайчу арахула. Керима схьадеанчу даарх, бераший бен, мотт а ца туьйхира цхьамма а...

ЦIерпошт дIаоьхура... дIаоьхура...

ХIинца дуьйна — хIор станцехь а соьцуш, делкъанна цкъа-цкъа юург а луш, цкъацкъа неIарш йоьллий а юьтуш: кхузара цхьанхьа а водийла дацара, бIаьрго ма-лоццу генна дIа яьржинера тIе ло диллина, йинст йоцу аре.

* * *

ЦIерпошт дIаоьхура, цхьана эшшарехь чкьургийн тата а деш...

ЦIеххьашха сецира и, цхьа а станци а йоцуш, шуьйра яьржинчу пана арахь. Схьагарехь — паровозан гIуллакхна.

НеIарш а йиллира.

ГIаролаша пурба делира цхьаболчарна, арабевлла, лайлахула жимма болабала: бошхап санна шера гучу кху пана арахь цхьанхьа а бовдийла яцара.

Вагона чохь хIор а шен гIуллакхдеш вара. Селита неIарехь лаьттара, генна дIа кIайчу арене а хьоьжуш. Кеспра шен сонехь Каташца цхьаь-м деш йоллура. Керим дехьа сонехь баккхийчу нахаца къамеле ваьллера.

Селитина а гуш, луларчу вагона чуьра, охьа а воьссина, шен гIаролера пурба а даьккхина, шайн вагона юххехула ойлане

дІасалелара цхьа кьона нохчо-лейтенант, погонашца, некха хьалха шортта мидалш а йохкуш.

Селитас тамаш бора: ша фронтовик-лейтенант а воллушехь цу гІароле-сержанте пурба деха дийзи-кх цуьнан а!..

И санна берш кхин а бара кхечу вагонаш чохь: нохчий, гІалгІай махкахбохучу муьрехь фронтера отпускна цІабаьхкина хилла болу тІемлой а, уьш нохчий, я гІалгІай хилчхьана, кхин хІума ца оьшуш, цу сохьтта лоций, оцу вагонаш чу туйсура.

Селитина гира хІинца: дехьарчу вагона чуьра а аравелира кхин цхьа, гІовтална тІехула кетар а кхоьллина, еха кІайн маж йолу, воккха стаг. ГІароле, тІехилла, цхьаь а-м аьлла, цо резакхиларан корта а таийна, воккха стаг, вагонна тІехьа, шен дагахь ша ца гучу а ваьлла, лайла охьалахвелира аравахаран гІуллакхна, лаьтта охьакхаччалц шена гонаха кетар охьа а хобцуш. Селитина, дІахьаьжча, жимма раз агІора гуш вара иза. ЦІерпошт цІехьхана тохаелира, вагонийн буферийн тата а долуш.

Эшелонан коьртера схьахезира:

— «Кийчча хила!»

Нохчо-лейтенант сихха шен вагона тІе велира.

Воккха стаг ша волччохь, узарш а деш, гІерташ воллура. ГІарола, тІе а хилла, омра дира:

— ГІатта, джигит! Маса — вагон чу!

Воккха стаг ца гІоттура: лог-пхенаш а дусийна, хьаьж тІе хьацар тоьхна, юьхь а цІийелла воллура иза. ЦІерпошт меттахъелира.

— ГІатта ца бах хьобга, бандюга! — тІечевхира гІарол. Воккхастаг ца гІатталора. ЦІерпошт меллаша йолаелира. ГІароло оцу сохьтта автомат ялийтира цуьнан букъа тІехьа. Воккха стаг ша волччохь кІайчу лай тІехь ваьржира, шена гонаха цІарула-цІиэн томмагІнаш а даржош. Цу сохьтта, Селитина а гуш, ГІаролна чухьаьдира шен вагон тІера чуиккхкина нохчо-лейтенант, буйнахь цхьа эчит а лепаш. ГІароло, автомат тоьхна, охьавиллира иза а воккхачу стагна юххе. И шиь иштта, кІайчу лайлахь юх-юххехь, Іилла а витна, гІарол, ведда шен вагонна тІаьхьа кхиина, ламех а тасалуш, хьалавелира.

Селита, шен соне юхахьаьдда, куьйга юьхь лаьцна йилхира. ТІегулбелира Тавсолта, Керим, Кесири кхиберш.

Селитас дийцира, елхаран кьурдаш а деш, шена гинарг. Ойла еш а лаьттина, Керима элира:

— И хилла дерг оцунна бехке верг схьа а схьакъасто йиш йоцучех ду: воккхачу стеган ницкъ ца кхаьчна паргІатвала, ша воккха а, цомгуш а хиларна; гІароло цунна автомат тоьхна, шен бакъо яцарна, иза дийна а витина дІаваха; ткъа нохчо-лейтенант цунна чухьаьдда, советан оьздачу амалехь ша кхийи-

на хиларна, бехк бсцу стаг вуьйш гнча, сатоха шен ницкъ а ца кхаьчна.

— Ма ала а эли ахь... ЭххІей-я!.. Суна-м хаьа оцунна бехке верг! — деро элира Тавсолтас.

— Мила?

— Сталин!.. Советан Іедал!.. — и ший а цхьаь дара Тавсолтин кхетамехь, кхиболчу миллионийн а санна.

— ДІавалахь дІа!.. Церан хІун бехк бу? Цара бохург нийсса кхочуш ца дечеран бу-кх и боллу бехк! — тІе ца тайра Керим.

— Делахь-хІета: Сталинан а, Советан Іедалан а сацамца ца бо вай хІара некъ? Вешан махках а даьхна? — ца соцура Тавсолта.

Керим ІаддаІийра, ала хІума а ца хилла.

Вукку станцехь кхеран эшелон ехо латта дийзира, дуьхьалайогІу пассажирски цІерпошт тІехьялалц. Эххар пассажирски схьа а кхаьчна, кхеран эшелонна юххехь дІахІоьттира. Керим-гІеран вагонна нийсса дуьхьала нисъеллачу пассажирски вагона тІера охьавоьссира цхьа воккхо стаг, кортаІуьйра, хаза кьежъеллачу луьсттачу кІужалца, эвлаян сибатехь цІена юьхь лепаш, йовхачу пижамана тІехула драпан-пальто а кхоьллина, — схьагарехь, жимма хІонехула волавала дагахь. Шен вагона хьалха лаьтта Керим а гина тІевеара иза:

— ХІара эшелон ма тамашена хета суна? Ма дукха адам ду кху тІехь? Муьлш бу уьш? Мича боьлху?

— Нохчий, гІалгІай бу... Шайн махках а баьхна, Іедало кхечу махка кхалхош бу берриш а. Мича буьгу — ца хаьа хІинца а, амма, хазарехь, Казахстане буьгучух тера ду.

— Массо а?

— Массо а! Къаной а, зударий а, бераш а...

— ХІунда? Мича бахьненна?! — цецвелира иза.

— Советан махкана хІокху тІамехь хьанала ца хилла, аьлла, бехке бина.

— Ткъа, хьо?.. Хьо хІун деш лаьтта кхузахь? — ца кхеташ хьаттира цо, Кериман некха хьалха а хьаьжна.

— Со а... цаьрцанна ву-кх! Кху вагона тІера... Со нохчо ву!..

Пассажирски цІерпошт тохаелира.

— Ма пизаре хІума ду хІара!.. — аьлла, шен вагона тІе вахара воккха стаг.

Пассажирски къайлаяьллачул тІаьхьа Керим-гІеран эшелон а кестта меттахъелира...

Керим хьалавелира шен вагона тІе. Юха а ойлане вахара: «Дешарна тІаьхьависинчу Тавсолтин ойланехь-м хІара а ма ву... Бакъву те Тавсолта?»...

Керимна шен дагахь лаьане ца лаьара дукха хан йоццуш,

фронтехъ, ша саннарчу эзарнашца цхъаьна, шайн синош а ца кхоош, шаьш лардина долу, берахъ дуьйна шайн дагах доьлла долу, Советан Iедал а, цунах дIакъасто йиш йоцу Сталин а бехке ван. «Делахъ-хIета... бехк церан бацахъ — хъенан бу?» — юх-юха ойланехъ хоьттура цо ша-шега: кху инзаречу харцонна бехке верг цIе яккха шен дагахъ а ца каравора цунна цхъа а. Жоп доцчу оцу хеттаршна базбеллера корта. «Боккъал а бакъ ву-те и?» — Тавсолтехъа дIахъаьжира Керим. Тавсолта хIъна Iара. Жоп доцу хаттар Кериман дагах юх-юха а ю Iуьттуш карзахдуьйлура. Амма оцу хаттаро синтем байинарш, кхин а дуккха а бара: и дерриге, шайна а гуш хилла даьллашехъ а, адамийн даго хIинца а тIе а ца оьцура, Советан Iедало дийнна халкъ, доллу къам, берашца цхъаьне, махках даьккхина бохург. Советан Iедалан амалца я тарлуш а, я догIуш а ца хетара иза. Цундела хIетахъ наха долиьра: ямартлонца Iедалан буьххье а бевлла, цуьнан цIарах, вайн мостагIаша лелош хIума ду хIара, я Сталинна а, я Iедална а ма-дарра хууш а доцуш. «Кестта, дерриге а ма-дарра гучу а даьлла, и мостагIий Iора а баьхна, вай юха цIа дерзор ду», бохург юкъадаьллера. Цул тIаьхъа цIерпошт миччахъа а цхъана станцехъ хъеелча, вовшашка кхаььнаш дохура наха: «ХIинца Сталинна а, Iедална а дIахIъна, бах, кхузара дуьйна вайн цIерпоштнаш Кавказехъа юхаерзайо боху. Вай юха цIа доьлху»... Амма... цIерпоштнаш хьалхахъа дIаоьхура!.. ДIаоьхура паначу арахула, цхъанаэшшарехъ чкъургийн тата а деш, шайн чкъургийн татанца и хабарш эрна хилар гойтуш. Оцу хабарша дог а этIадора Кериман, амма, оцунна юххехула, оцу хабарша кхин цхъа доккха бакъдерг а схьаухьура цунна: цара гойтура, адамийн дегнашкара Советски Iедалх болу тешам, оццул боккха тешнабехк шайна бича а, дIабовш цахилар! Советан адамаш тешара Советан Iедалх: церан тешам байнарг Сталинан Iедал дара. Царна и хаан а ца хууш, цара буьйцу, ямартлонца Советан Iедалан буьххье а бевлла, цуьнан цIарах, халкъана и тешнабехк бинарш а бара и Сталинний, цуьнан гIоьнчий, МолотовIаррий. Амма уьш Iорабахаза бара...

ЦIерпошташ дIаоьхура йист йоцчу пана арахула, мича оьху ца хууш, цхъана эшшарехъ чкъургаша шайн тата а деш...

* * *

КеримгIеран эшелон юха а сецира цхъана станцехъ. Вагонан неIарш схьайоьллусехъ, цIеххъана къегина малх чухъаьжира, чуьуйхира, мераIуьргаш а ягош, бIаьстенан хIуо: март-беттан хьалхарчех де дара. Арешкахъ Iуьллу ло кIадделла догIура, схьагарехъ цIерпошт къилбехъа оьхура амма хIинца а и аре ма-ю, малхехъ суйнаш а туьйсус, ло дашаза лаьттара, генна дIа шен кIайн шаршуш а яржийна. Керим цецвоккхуш, схьахезира

цIеххъана гена йоццуш етта, нохчийн жиргIа а, локкху нохчийн кехат пондар а, нохчийн синкъераман маьхъарий а.

Цкъа Керим ша-волччохъ, ладугIуш воIавелира: «Боккъал а кхочушхили те наха бохург?.. Духадерзош ду-те тхо?» — дагатесира цунна. ДIахъаьжира: дIо платформин майданахъ, го бинна, адамаш лаьттара. ТIевахана, хаьттича, кхузахъ, КеримгIеран эшелонал а хьалха схьахъаьчна кхин шиь, нохчех йоьттина, эшелон хиллера лаьтташ, цхъана бахъница, кхузахъ хъеелла.

Царна тIера кегийрхой хиллера уьш, цхъанхъара-м кехат пондар а, жиргIа а карийна, сихийнна цаьрга болх а бойтуш, го а бина, хелхарш деш.

Керима тамаш бора: «Къоналла къарлур яц!»... — элира цо шен дагахъ.

Цу сохьтта цхъа нохчо — къона стаг, галпешца, эткаш юьйхина, коьртахъ чола куй а болуш, цхъаь-м дагадаанчух, цIеххъашха юххерчу вагонан ламн тIе кхоссавелира. Мохъ туьйхира:

— ХIей! Нохчий! Ненах сте йойла таханлерчу дийнахъ ша корта оллийна гойту волчо!

Юха охьакхоссавелла, гона юккъе иккхина, хелхар долиьра цо. Мехкаршна юккъера меллаша схьахъаьстира, коьртахъ цIи-эн йовлакх а долуш, куьцехъ цхъа йоI: шен хаза пхьаьрсаш, лечанан тIемаш санна, шуьйрра даржийна, яйн шершина, кIантана дуьхьала яхара иза.

Дуьненчохъ цхъа а бала боцуш санна, цу шимма шайн хелхар дора, вовшашка бIаьцеш а еш, вовшашна дела а къежаш.

— ХIорс-ткъох!

— Ткъох-хIорс! — бохуш гонахарчу кегийрхоша ир-кара хIиттабора уьш.

Керим хьоьжура, меттах ца хьовш, бIаьрг тIера ца боккхуш. ТIеххъа лерехъ, цхъаь-м вистхилира:

— ХIан-хIа! Довр дац нохчийн къам!.. Довр дац вай нехан доьналла!

Вухахъаьжча, Тавсолта вара лаьтташ, резахилла, шен можак ка а хьоькхуш.

— Хьо хIунда ца волу хелха? — гай тIе муьшка йира цо Керимна. — ЭхI-яI-кх!.. Со велара-кха цхъа иттех шо къона! — тIетуьйхира Тавсолтас.

И хезна, галпеш юьйхина жима стаг, шен хелхар чекх а даьккхина, тIевезара цунна:

— Баши! Юкъавалахъ!.. Айдехъа къоначийн дог!.. — хъасене дийхира цо.

Шен гIовталх, и нисъеш, куьг а хьаькхна, Тавсолта, дегI айдина, дайдинчу боларца юкъавелира:

— Же-яма, кIентий! — аьлла, тIараш туьйхира къоначо.

Хиъна мел верг а массо ирахлоьттира, сихдинна тлараш а деташ. Тохарлерра, цлен йовлакх коьртахь долу, йоI тохара санна, шен хаза пхьаьрсаш шуьйрра даржош, дуьхьал еара Тавсолтина.

— Же-яма, кIентий! — тохавелира Тавсолта хелхаргахь. Тееъна Селитий, Кесирий лаьттара юх-юххехь, цецъяьлла, хьобжуш. Хелхар чекх а даьккхина, Тавсолта, йоIана «баркалла» олуш корта а таIийна, шен метте, Керимна улло дIахлоьттира. РогI-рогIана шишша цхьана юкьадоккхуш, хелхаран бал дIакхобхьура галпеш юьйхина волчу кIанта...

Кегийрхоша кест-кеста мохь тухура:

— Тархан!.. Хазбика яккха! — олий: массарна а хазакетара цлен йовлакх коьртахь долу йоI. Тархан ша велира хIинца Хазбикица.

Вота еттара, кехат пондар бекара...

Эххар а, циггахь, дагахь доццург а хилира: Тархана Хазбикица, юьстаха хилла, цкъа къамел а дина, нах бахийтира и йобхуш, Тавсолта а коьртехь. Цу шимма бартбира, шаьш дIа ма-кхаьчча, цхьа доьзал беш, вовшахкхета. И хезна кегийрхойн синкьераме гIугI делира.

— Же-яма, кIентий! ДIахьор вай хIара бал!.. — мохь туьйхира Тархана.

Ши автоматчик тIевеара цунна.

— Вало-л тхьоца!

— Мича?

— Вагон-карцер чу!

— ХIундий?

— Низам лар ца дарна!

Иза цара дIавигира. Вуха а вирзина Тархана мохь туьйхира, йоIана а хазийта:

— Суна са ма гатделаш: со вухавогIур ву, шуна!..

— И кIант, вуй, и вуьззина къонах ву-кх, хьуна! — элира Тавсолтас Кериме... — И санна берш мел бу духур дац-кх хьуна, вайн къам!..

Цу хенахь оццу станце схьакхаьчна, паргIатчу платформе дIахлоьттира кхин цхьаь нохчех йоьттина йолу эшелон. Амма иза, товарняк а йоцуш, сирла, кIеда вагонаш йолу, пассажирски цIерпошт яра. Цу тIехь а бара, махках а баьхна, шайн доьзалашца генна дIабубьгу нохчий, гIалгIай, амма уьш, муьлх-муьлханаш а боцуш, шайн цIахь дукха хан йоццуш, хьаькамаллин гIуллакхашкахь лелла, Нохч-ГIалгIайн АССР-н хилла болу куьйгалхой бара. Иедало уьш, кхечарех къастийна, пассажирски цIерпоштахь, мелла а аттачу хьолехь схьабалабора.

— ТIегIо вайша царна? — элира Керима Тавсолте.

— Дера, ма гIуо со-м! Церан а бу бехк вайна хиллачун! Шайн белхаш бан ма-беззара цара бинехьара, вай ца дохон а

мегара! ТIе уьш буьззина вайнах белахьара, тахана а зайца хир бара...

Керим тIевахара, амма хIара вагонна юххехилча, бернийн делхарна юккьехула, бехначу нехан синкьераме гIовгIанаш а, маларан хьожа а схьатуьйхира хIокхунна диллинчу корахула. Чу а ца воьдуш вухавирзира Керим а.

Пассажирски цIерпошт, еха ца лаьтташ, вукхарел хьалха, дIаяхара.

Дукха хан ялале, цунна тIаьххье, важа эшелонаш а, цхьаь вукхунна тIаьхьа, кьайлаевлира йист йоцчу Казахстанан арешкахь.

ДЖЕЙРАН

Цхьана вагонехь нисбелла Кериман а, Тавсолтин а доьзалш а балош, кIиранах а сов ихна, нохчех йоьттина товарни цIерпошт тIаьххьара а дIакхечира шен метте. Аьчган гIовгIанца цхьамма-м шуьйрра дIайиллира кхеран вагонан неI. Дуьххьарлера бецан хьожа цIеххьана схьатухуш, чов юьзира аренан хIу-оно. Лекхочу дегIахь зорьтала сержант, кхеран гIарол, вела а къежна, чухьаьжира:

— ХIа! Схьакхечи! Охьадисса! — Схьагарехь и ша а вара дIакхаьчна, сакьераделла. Массеран а сапаргIатделира. Вагон сикха яссош, шайн хIуманашца охьабиссира Тавсолтин, Кериман доьзалш а, кхиболу нохчий а. Уьш сержанта, спискица багар а беш, дIалора лейтенантан хормехь кхарна дуьхьал веанчу казахе. Гена воццуш лаьттара граждански а, эскаран а хормехь масех стаг а, стерчий доьжна дукха яккхий хIургонаш а, нуьйраш техкина кхо-йиъ говр а. Генаха, бIаьрго ма-лоццу шуьйра, бацо сенъян йолийна, шера аре гора.

Вагона тIера охьабевлла нохчий, багар а беш, лейтенант-казахе дIа луш воллу сержант цIеххьана тидаме дIасахьаьжира: цхьаь ца тоьура. Цецвелира и: новкъахь моццазза леринера цо уьш?! Цу сохьтта, сержантна а гуш, кхо нохчо сикха вуха вагона тIе хьалавелира — цара куьйгаш тIехь айина охьаваьккхира цхьаь: и вара и ца тоьуш хилларг. Амма иза велла вара шикхо де а хьалха. Белларш, гучу ма бевллинехь, новкъахь вагона тIера охьа а бохий, эрна арахь буьтуш хиларна, тIе гIум, я ло хьокхий, цхьа а тайна дIаволлар а, я каш а доцуш, хIара, цуьнан наха веллийла а ца хоуьйтуш, шен сонехь, бедарш а тIехь, дийна волуш санна, яьшки тIе охьа а хаййна, схьавалийнера. ХIинца а, и лаьтта охьавиллинчохь а, цуьнан когаш сеттинчохь дисна гора: уьш халла нисдира наха. Балозан баса яхана, яьлла цуьнан юьхь тамашена ойлане яра, иза хIинца а дийна во-луш санна, цхьана хIуманаш кхиа гIерташ, дуккха а къа а хьегна, амма цунах ца кхуьуш и висинчух тера. Сержанта цкъа

ойлане корта ластийра, юха велакъежна, цхъа кехат дІакховдний-
ра дуьхъалвеанчу лейтенанте. Меллаша тІе куьг а таІийна цо
и духаделира сержанте.

Юххера кхин цхъа вагон а яссийна, вукхеран ур-атталла неІ
ца йоьллуш, дІаяхара эшелон, вагонан лами тІера сержанто
схъа куьг а лестош. Йиш йоьхна хьийзара кхузахь вукху вагона
тІера охъавоссийна, шенчех а хаьдда, ларамаза кхаьрца нисвел-
ла, къежбеллачу коьртаца, хазачу, амма хІумма а са ца гучу
Іаьржачу бІаьргашца, ерриге а Нохч-ГІалгІай чохь гІараваьлла
хилла илланча гІалгІа Рашид.

Шина а вагона тІера охъабиссийна нохчий списканашца дІа-
эцначу лейтенанта, уьш шина декъе берзийра: вукху вагона
тІеранаш цо карабелира — шеца волчу лахарчу лейтенантана,
уьш хІургонаш тІехь цуьнга бига беззачу дІабигийта. Уьш хъал-
ха новкъабевлира.

ТавсолтагІеран вагонан «староста» хиллачу Кериме лейте-
нанта элира:

— Шу ас дІадуьгур ду. Амма... дакъа дІадахъа бакъо яц.
Кхуззахь дІадолла. Сихо е.

ТавсолтагІар докъана гонах хъаьвзира. Халла карийра жи-
ма йоьза гІуммагІа юззал хи — ламазаш эца а, докъан гІул-
лакхна а. Гонаха хевшина баккхийчу наха цкъа доІанаш а ди-
на, шайца Тавсолта а, Рашид а волуш, тІаккха, докъана тІе а
хІиттина, ирахь докъан-ламазаш а дира. Леррина кхаьрга хъуьй-
суш лаьттара хІорш дІабига баьхкинарш.

Ялх жимха сихха каш даккха хІоьттира генадоцуш. Велла-
чуьнан нана, йоьлхуш, кІантана тІеетталора:

— Со яла хъан!.. Со яла хъан!.. — бохуш.

Цуьнан гергара хуьлчу цхъаьна-шина стага, пхъарс а
лаьцна, нуьцкъашха юьстах яьккхира иза.

— Дера, атта ма дац, — элира цхъамма, — шиъ тІамехъ
вийна, хІара кхузахь дІавуллу.

— Делахъ а, Далла хастам бойла ду: кхиберш санна, нов-
къахъ охъа а ца кхуссуш, шен каш а долуш, дІаволлар хили..

Каш даьккхина делира: и башха хала а ца хиллера кху
гІамаран арахь. Нах юха а ламазашна дІахІиттира.

— ХІан-хІа! Эшац ламазаш! аьлла цІеххъана чухъаьдира
веллачуьнан нана, — эрна ду уьш! — аьлла, тІехъаьдда, гІум-
магІна мийра туьйхира цо, гІоддах ластийна, боьршачо-
чух тера.

— Хъераяьлла и!.. Сацае!.. — мохъ белира цхъаьнга. Тохар-
леррачу шимма, лаьцна, нуьцкъашха охъаханйра и шен метте,
тІехъашха ши куьг дІадоьхкуш.

Велларг коша чу виллира.

— Ма декъаза хили вай: дала а дицдина, Сталин а дуьхъал
ву, — элира цхъамма.

— Патармаш а кхойна, ша-шаха даьа схъакхалхийна цо
вай кхуза, — элира бІаьрзечу Рашида.

— Сталина-м хІун бежк хир бара?.. Цунна гонахачара ди-
на хир ду хІара, — кІаддира и Керима.

Веллачуьнан нана кьорра тийжара, цуьнан коьртах куьг
хьоькхуш лаьттара Селита. Каш нисдина а даьлла, кошана
гонаха хІиттира баккхий нах. Ойлане дІатийра.

— Вайн дуьххъара барз кху пана арахь... — эькхийтира
цхъамма.

— ХІинца дуьйна и баьрзнаш даржор ду-кх вай кхузахь, —
элира вукхо. ТІаьххъара доІа доьшуш юха а охъалахбелира бак-
кхий нах.

Лейтенанта шен гІоьнче, лере а таьІна, элира:

— Сихбел уьш хІинца!

Амма оццу секундехь, и аре а екош, тамашена хаза аз даьр-
жира генна гонах:

Елха нана йоцучу кху пана арахь,

Тийжа йиша йоцучу генарчу махкахь»...

БІаьрзе Рашид вара и, коша йисте хиъна, аьтту куьг лере а
даьхъна, важа гоьлана тІе а диллина, назма йолийнарг. Лейте-
нантана юххехь лаьттачу, шляпа а коьртахь, галстукца, костюм
юьйхина волчу стага, иза, лере цхъа-ши дош а аьлла, вухаваьк-
кхира шен омрах. Рашидан аз, хІинца, тІомадаьлла, генна дІа-
оьхура аренгахула, адамийн дегнех чекхдуьйлуш:

Елха нана хъан еца и меца гила борз,

Када йиша хъан еца и Іаьржа хъаргІа...

Гонаха лаьттарш массо дІатийра. ХІорш хІургонашкахь дІа-
бига баьхкинчу, шайн стерчашна юххехь лаьттачу, кьоначу ка-
захийн коьрташкарчу малахайн ира баххъаш меттах ца хьовра-
Селита, цецъаьлла, дІахъаьжира, боккьал а хІинца, ирчачу маь-
хъаришца кхузахь, мичара яьхки а ца хууш, тІоьхула хьийзачу
кьийгашка. Рашида, ша Іаччохь вай-й дІаса а техкаш, тІеттІа
чІагІъеш дІахьора шен эшар:

Буйьса Іаьржачохь ма соьцу и сийна олхазар...

ТІом луьрачохь ма соьцу дог майра ва кІанат...

Рашидан аз гуш йоцчу тулгІеш тІехь дІаоьхура генна, лаьт-
тах духдуьйлуш, стиглашна доьлхуш:

Хъалахъаьжча вайна го бухбоцу и стигал

Вертан метта юьйхина зарзийнарг мила ву?..

Охъахъаьжча вайна го а Іаьржа латта

Мачийн метта дуьйхина тишдинарг мила ву?..

Адамнийн дахар дуьненан паналлина гергахь дош дацар а,
амма кху дуьненахь дахарал дош долуш кхин хІума цахилар
а — цхъабосса чІагІдора эшаро. Селитас шен дагца чухудура
цуьнан маьІна, эшаро цунна хъалххІиттадора «тІом луьрачохь
соьцучу» кІентан сурт: хІинца Селитина а гуш, иза Іуьллура

гена махкахъ цхьалха, мостагIаша вийна, гонаха йиш-ваша до-
цуш, тIехула, хIинца кхузахъ санна, маьхьаршца кыйгаш а
хьийзаш. Амма кура кIант, «сыйна олхазар» санна, шен синтем
лоьхучех хиллехъ, хIинца а вехаш а хир вара цхьанхьа, —
амма цхьанна а ву-вац а ца хууш. Цу кIанта, шен синтем ца
лоьхуш, шен са а ца кхоош, мелхо а, тIамна тIех ца волуш,
«тIом луьручохъ» сецна, ша вейтина бакъонгахьа кьюьйсусх.
Цундела и хIинца а веха адамийн дегнашкахъ, Рашидан илли-
ца, Селитин ойланехъ кху геннарчу махкахъ шен амат юха ден
а луш. Селитин бIаьргара хин тIадам гIамарла буйжира: нза
ерриг а эшаро дIалаьцнера.

Эшарийн марзо дика евзачу, дIогахъ, гIаръяйна, лаьттаху
казахийн а яхьаш цIийеллера: дешнех ца кхеттехъ а, амма
эшарийн лазам церан дегнаш чу дIакхаьчнера. Массо а дIа-
тийра, шаьш болччохъ, хIинца Рашида, ира а хIоьттина, аз кхин
а чIагIдеш, шен тIаьххьара дешнаш олуш:

Дуьненчохъ ца биъна и мерза ва безам
Ха харццал доцучу готтучу лахьти чохъ
Биънарг а мила ву?..

Селитин бIаьрхиш охьаьхура: эшаран тIаьххьарчу дешна-
ша кхойкхура массо адамашка кху лаьтта тIехъ, вовшашца барт
а болуш, ирс долуш хиларе.

— Сихбел уьш хIинца! — омра дира лейтенанта шен гIоьн-
че юха а. Цуьнан гIоьнчаша, дIасахьаьвдда, доьзалш цхьаьний
а нисбеш, шаьш гIо а деш, хIургонаш тIе ховшийра мухIажарш,
массо а, шайн хIумнашца.

Нохчех йоьттина хIургонийн къепал, эшелон санна еха, нов-
кьа елира.

Уггаре хьалхарчу хIургонахъ бара Кериман доьзал. Церан
хIургонна тIехьа а хиъна, ши ког охьа а кхозийна, гIийла шен
узам а беш вогIура Рашид а.

Царна тIаьхьарчу шоллагIчу хIургонахъ, юх-юххе а хиъна,
дIаьхура Тавсолтий, Селитий.

Селита тидаме дIасахьаьжира: дIо, хIорш охьабиссийнчохъ,
аьчган некъаца лаьтта и цхьа цIелиг доцург, кхин цхьанхьа а
гуш я ценош а, я дитташ а доцуш, бIаьрго ма-лоццу шуьйрра
дIасаяьржинера хIинца соьналла тоьхна аре. ДIо геннахъ, аре-
нан йисттехъ, анаюх стиглах дIахотталуччохъ, стиглан сийначу
баса тIехъ Iаьржа гуш къаьстара, цхьаь вукхунна тIаьхьа
йоьду ши эмкал, тIехъ адамаш а долуш. «Мичахьара мича боьл-
ху те уьш кху йист йоцчу арахула» — дагатесира Селитина. Ша
йичахьана хIинца дуьххьара цIера яьллачу Селитина цIеххьана
инзаре йоккха а, еса а хийтира хIара йист йоцу паналла: «Кху-
захъ муха деа те и адмаш?» — юха а дагатесира цунна.

ХIорш тIехъ богIу хIургонаш а, цIахъ ца гинчу тайпана,
ехий-яккхийра яра. Кхузахъ царех рыдванаш олура. КеримгIар

тIехъ болу рыдван гIийлла цIийзара, шина старо халла дIате-
кхош. Тавсолтий, Селитий тIехъ Iачу хIургонахъ боьжна, еха
маIаш йолу, боккха ши сту а партал техкара. И стерчий а, цIахъ,
ломахъ гиначех тера доцуш, кху аренашца ма-товв, тамашена
даккхий хетара Селитина. Амма даккхий делахъ а, уьш мелла-
ша догIура. Стиглахъ, юьхьанца хилла мархаш дIа а евдда, хIин-
ца малх берриг гучубелира, хIара бIаьстенан хьалхарчех долу
де серладоккхуш. Мокха, еса хетта аре хIинца цIеххьана са-
мукъане къегира. ДегIана там беш, Тавсолтина тIе хьоь-
жура бовха малх. Шен кетар, схьа а яьккхина, кIелйил-
лира цо.

— Дада, итт де а далале, Iаьна юккъера бIаьстенга кхечи-кх
вай! — тамаша бира Селитас. Де сиха дохлора. ХIетте а, кхеран
стерчий лоьхкурш, кетарш а тIехъ богIура, улло бевлла, шек а
боцуш, ира бахьаш долу цхьогалан можа куйнаш а техкина.
Уьш юкъ-кара кхаьргахьа гоме схьахьовсура: царна бе-
рияндаша хьалххехъ дIахайтитинера нохчий, беран цIий а
муьйлуш, адамаш а дууш, акхарой ду аьлла.

— ДIа маца кхочур те вай? — хаьттира Селитас.

— И тайша сту кIеззиг ларшха бу, тIе, вайн киранчаш баш-
ха каде а бац, — элира Тавсолтас. Амма цу сохьта, ира юьхьи
йолу беа сара туьйхира кхеран стерчий лоьхкучо аьтту агIор-
чу стеран вортаных. Резабадарца шен еха маIаш юха а ластий-
на, старо ког масабаьккхира. Важа тIаьхьа соьцура. Цунна а ла-
стийна туьйхира кьоначу казахо. Шина а стеран вортанаш
тIехъ, уьш дукъах хьекхалучохъ, даьIнаш гора. Жимма хан
яьлча, церан болар юха а малделира: Iаьнан докъарх а хаьдда,
бIаьстенан керлачу бацах а дузаза долу стерчий, серий санна,
шайн пIендарш а гуш, гуттар эгIаздевлла мур бара. Царна юха
а оьгIазе тIекIирвелира казах, сара бетташ: тIаьхьа богIучар-
на а хьем боккхура цара.

«Ма кьиза бу хIорш!» — дагатесира Селитина.

— Ма етта алахьа! Къа дац церан! Хьайбанаш ма ду уьш,
дала а кхоьल्लीна! — элира Тавсолтас йоIе. Селитас оьрсийн
маттахъ нза шеге дIааьлча, хьаьжкIийн буьртигех тера луьста
кIайн цергаш гучуйохуш, велакъежначу, казахо:

— Билмейман!..¹ — аьлла, стерчашна юха а сара ластийра.
«ХIорш-м вайл а тIаьхьабисина ма бу», — аьлла, хийтира Тав-
солтина. Уьш дуьххьара гучу Селитина церан яхьаш сов гор-
гий, марош кегийра, бIаьргаш вовшашна гена ховшийна, ткъа
массо а вовшех цхьатера хийтира уьш. Доккха са а даьккхина,
юхахьаьжира Селита: я галц а, я очакх а доццу шерачу новкъа-
хула генна могIа бинна йогIура, эмкалш санна, и даккхий стер-
чий доьжна йолу, нохчий шайн керлачу метте балош йогIу хIур-

¹ Билмейман — суна ца хаьа (казахийн маттахъ).

гонийн ковра. Ёжачу говрахъ, оцу моґанна цкѣа коѣрте, тѣак-кха цѣогане хѣодуш лелара, хѣорш спискица багар а беш схѣа-эчна, лейтенантан хормехъ волу казах. Иза шайга хѣинца нис-велча:

— Тхо дубгу меттиг ѣйцахѣа! — хѣяттира Селитас.

— Джамбулан цѣарах колхоз ю... Жал-тубе юѣртахъ... Са ма гатделахъ, цуѣрриг вон юрт ѣц хѣуна... — жоп делира цо цѣеначу оѣрсийн маттахъ.

Хѣалхарчу рыдванна тѣехѣа хѣѣна, шен узам а беш воґу бѣаѣрзе Рашид кхаѣрга схѣа а ца хѣаѣжира.

— Цунна-м белла а хир ѣц, ша миччахѣа а хиларх? — мел-лаша дега элира Селитас.

— Хѣан-хѣа, — схѣа мохъ туѣйхира, Селита цѣѣюккхуш, и хезначу бѣаѣрзечо, — когашна дика хѣа лаѣттан чам, мера-на кѣаѣста аренийн кхитайпа хѣожа... Ткѣа, лергаша а схѣалоѣ-цу... керла аѣзнаш. Хѣан-хѣа, ѣоґиг, бакѣлец хѣо! — элира Рашида.

Ша хѣун эр ду а ца хууш, цѣийелла ѣаддаѣнѣира Селита.

Юѣрта дѣакхечира.

Некѣаца нѣйсачу моґѣаршца лаѣттара, тѣе латта а тесна, паѣштигца таѣош поппарх дина, шера беданаш долу цѣенош: царна гонаха поппарх ѣйна керташ — дувалаш ѣнхѣинера. Цар-на хѣалххахула ѣккхѣнчу саѣнгар чухула доґѣура татол-арык. Нилхо лаѣттара, арыкца ѣйѣґина, хѣинца сенѣелла ѣоґѣу, ґѣар-ґѣанаш, акказеш.

— Хѣара ду-кх шуна билгалдаѣккхѣина цѣа... Джейран, чохъ дуй шу? — мохъ туѣйхира лейтенант-казахо, лохачу учахъ, мал-хехъ ѣачу зудчуѣнга.

— Дика ду-кх... делахъ! — элира Тавсолтас. Селита ѣад-даѣара. Керимґѣеран хѣургон тѣехѣаѣлла дѣаяхара, Керима кхаѣрга забаре куѣг а ластош. Юѣхѣа тѣехъ юккѣерачу хенара хета, ѣаѣржачу гиччошкахъ цхѣаца детин хѣесий а лепаш, хѣа-лаґѣаѣттича, ѣоґстаг санна, дуткѣачу дѣґахъ ѣолу Джейран, кѣедачу боларца, тѣеѣара. Казахѣйн маттахъ кѣеззиг цѣе кѣа-мел а дина, чуѣхара иза. Цуѣнца кѣстта чуѣра аравелира, уккал а таѣна, малхо еттина юѣхъ ерриг хѣбарша чучча аѣхна, кѣена казах.

— А-а!.. Аман¹, Джатыбай! — вистхилира иза беречуѣнга, сѣхдинна, шен муцѣадоѣлла бѣаѣрганѣарш а детташ.

— Аман, Шакен-аґѣа, аман! — говрара охѣа а воѣссина, ка-захо, воккхачу стеган куѣг а лаѣцна, шайн маттахъ кѣамел дира.

— Жакхсы²! Жакхсы! — тѣетовш корта таѣнѣира кѣеначо. Ца-

¹ Аман — моґаш хуѣлда!

² Жакхсы — дика ду.

ра а ґѣо деш, Тавсолтаґѣеран сал-пал охѣа а ѣккхѣина, кхарна кѣаѣстѣйначу цѣа чу ѣхѣѣира. Цѣа доккха дацара: цхѣа неѣ, цхѣа жима кор, юккѣехъ бѣоґѣам, лохо тхов, уѣ тохаза, хѣаѣхна цѣенкѣа. Тавсолтас бѣоґѣам схѣалецира:

— Чѣоґѣа-м бу!.. эрда-бѣоґѣам! Тхов тѣебужур бац! Дика ото ду!..

Шайга цѣѣра схѣаѣнѣитинчу хѣуманех цхѣаерш чохъ дѣа а нис-ѣина, вуѣйш сонехъ, кхалу кѣел, ѣнѣтира Селитас: чохъ готта дара, тѣе, уѣш ловзо дог а ца доґѣура... Хѣорш охѣа а бѣсѣийна, говрахъ дѣавоѣдучу лейтенанте, саца а вина, Тавсолтас хѣятти-ра, Селитас талмажалла а деш:

— Тхо хѣинца муѣлш ду? Мича бѣхкенна, меланна дѣлийна тхо кхуза?.. Хѣинца, мукѣа, алийша!

— Шу хѣинца спецпереселенцаш ду! Шун кѣам Даймахкана хѣарам хиларна, гуттаренна а кхуза кхалхѣйна.

— Сталинна, хууш, мукѣа, дуй хѣара? — хѣяттира, ѣе а ца елла Селитас.

— Цунна ца хууш хѣла а тарлорѣй хѣоккхул доккха ґѣул-лакх? — жоп делира цо.

— Кхѣнѣтирѣй хѣо, сан ѣо! — ѣоѣттира Тавсолтас. Селита ѣаддаѣара корта а оллийна: — «Сталинна-м хууш хир дац хѣа-ра!» — олура цо дега кѣст-кѣста новкѣахъ.

— Дисинарг кхана комендатурехъ дуѣйцур ду шуѣга. Дѣа-дуѣйлалаш! — аѣлла, говрана, луѣитанахъ боллу ког а ѣоѣттина, ѣорґѣахъ дѣавахара и.

Селита, жимачу ґѣанта охѣа а лахѣелла, куѣйга корта а лаѣц-на, ѣилхира:

— Вѣйна хѣлларг, Дада!.. Вѣйна хѣлларг!.. Мичхѣа ду те хѣинца Нурсѣдий, Расуллий?..

— Карор бара уѣш-м... Сатоха... Маржа ѣѣ, хѣо сан кѣант! Маржа ѣѣ!.. — иккхѣира Тавсолтега.

Бѣххачу новкѣахъ ґѣелбелла хѣорш, лампа цахиларна, чохъ цхѣа кѣоѣгам а латѣйна, дѣабнѣшира цѣенкѣахъ, кѣел истанг а тесна.

* * *

Ўѣѣйранна нохчий дѣагулѣира Жал-Тубе юѣрта юккѣехъ лаѣт-тачу спецкомендатуре.

Стиґлан басахъ долчу, даккхѣйчу бѣаѣргаш чуѣра оѣґѣзе алу а туѣйсущ, капитанан хормехъ волчу, хѣаѣрсачу комендан-та, цхѣа кѣхат кара а лаѣцна, юкѣ-кара цу тѣе а хѣоѣжуш, мас-сарна хозуѣйтуш дѣйцира, хѣинца дуѣйна нохчошна кхузахъ хѣоттѣйначу рожах лаѣцна:

— Шу хѣинца дуѣйна массо а спецпереселенцаш ду шайн доѣзалшца, берашца. Жимачун а, ѣ воккхачун а бакѣо ѣц, тхан пурбанца бен, кхузара цхѣа ша а дѣасадовла. Нагахъ цхѣаѣ кху-

зарчу дозана́л дІасава́лла хаалахъ, цунна пхийтта шо хан тухур ю каторгехъ яккха. Шун доьзалехъ цхьаъ дІакъастахъ а, я тІекхетахъ а цу сохьтта комендатуре хайта деза. Ца хайтахъ, доьзалда жоьпе озор ву. ХІор а шух, паспорт оьцу хан мел хилларг, декхарийлахъ ву баттахъ шозза кху чу ван, таьптар тІе куьг таІо, шен меттехъ ша вуй хоуьйтуш. Ца веанчунна таІзар хир ду. Шун къам дерриге а кхузахъа схьакхалхийна даиманна а, кхин цкъа а духа гІур доцуш! — и дешнаш, мухІар таІош санна, озаца а тІечІагІди́ра коменданта, оцунах цхьа тоам шена хуьлуш санна.

Массо гонаха кортош охкийна лаьттара. Вовшашка хуьйсура цхьаберш, бист ца хуьлуш.

Керим а лаьттара неІарехъ, шуьйрачу белшаш тІехъ шен хьаьрса, хІинца гиччошкахъ къежбелла богІу, жима корта ойлане раз а бахийтина, некха хьалха шен массо мидал а оьллина веьна, комендантана хІуьттаренна санна:

— Ткъа вайн Конституцехъ, вайн Советан законехъ бакъо юй-те цхьаннан а оццул йоккха хан тоха дийнна къомана, йина суд а йоцуш? — Іоьттира цо.

Массо дІатийра.

Комендант оьгІазе схьахьаьжира:

— Сталина а, Молотовс а куьйгаш таІийна сацам вайн пачхьалкхехъ уггаре а лакхара закон ду! И ца хууш ву хьо, грамотей? — цавашарца юха Іоьттира коменданта.

— Балхана хІун дийр ду оха? — хаьттира Кесирас.

— Болх бийр бу-кх!.. ТІетаьІинна!.. — тІетуьйхира коменданта. — Колхозехъ... Бошмашкахъ... Артелехъ... Амма... Кху комендатурин дозанахъ: Жал-Тюбе юьртахъ, Джамбулан цІарахчу колхозехъ. Цу дозана́л арахъа болх бан мегаш дац!

— Тхойшиъ хьехархо ю... Школа юй кхузахъ? — хаьттира юха а Кесирас, Селитех дага а яьлла.

Коменданта корта чам боцуш хьалатесира:

— Ю! Амма я школахъ а, я цхьанхъа а идеологически, я куьйгаллин йолчу меттигашка шу балха дІаэца бакъо яд. Цигахъа шу гІерта а ца оьшу! Колхоз тоьур ю шуна! — элира коменданта.

БІаьрзе Рашид хьалхахи́лира:

— Со сайн доьзалх ца-хууш хаьдда ву. Сайнаш, кхузза, гена доцуш, Джамбул-гІалахъ, охьабиссийна бах... Цига дІаваха пурба лохъа суна: со кхузахъ цхьалха ву.

— Лур ю, цкъа къастийчхъана. Сатоха жимма.

— Сан йиша Нурседа а, цуьнан майра Расул а ду тхох цахууш дІакъаьстина. Уьш мичхъа бу а ца хаьа...

— Сатоха! Дерриг къастор ду. Тоха безарш, массо вовшах-тухур бу, кІеззиг собар дичхъана. Сатоха! — тІечевхира комендант. — Шу кхуза курорте дахкийтина дац!

— И-м гора тхуна... Делахъ а... — велавелира Керим.

— Оьшуш дац и хьан «делахъ а». Дерриг хІинццехъ хаа а ца гІерташ, сатоха! Кхуьур ду шу хатта кхул тІаьхъа а... Соьга а... сан хІокху гІоьнче а — накъост Джатыбай Аскеровга — шена уллохъ лаьттачу лейтенант — казахехъа куьг ластийра цо.

Тавсолтина дІа ма-хьаьжжа вевзира шаьш схьадалийна во́лу, говрахъ хилла лейтенант казах.

— ХІинца дуьло шайн метте!.. ДІанисло!.. — бІостанехъа куьг ластийна коменданта арабехира чуьра нохчий.

* * *

Комендатурера чу а деьна, учахъ, лохачу гІанта охъа лах-делира Тавсолтий, Селитий.

Махках а, мулках а дехи, сий а дайи. ХІинца тІе... Нурседех хилларг а ца хаьа...» — ойла йора Тавсолтас. Селита шина куьйга корта а лаьцна Іаш яра. ЦІеххъана:

— Дада!.. дада!.. вайна хилларг! вайга деанарг! — мацах, нана кхелхича санна, сапйзош, елхаюьйлира иза.

— Ма елха, сан йоІ... Ма елха! — йоьІан белша тІе куьг диллира дас: кху дуьненчохъ цунна йиснарг хІинца и бен яцара. Цуьнга кхин хьежа а, и хьаста а гІора ца дисна Тавсолта, уьйтІа велира. Селитин елхар а хезна, шайн учара тІеера Джейран.

— Ма елха! Ма елха! — Селитин коьртах шен кІеда, дуткъа куьг хьаькхира цо. Мелхо а, кхин а чуьраяьлла маьхьарца йоьлхура Селита. Джейрана, цІеххъана четара схьадаьхна, цхьа сийна кехаташ оьгІазе дІакховдийра Селитега:

— Делха эшац!.. Делха эшац! — юккъехула и кехаташ Селитин бІаьрга хьалха а ухьуш, тІечевхира иза.

Цецъаьлла Селита, йоьлхучуьра а сецна, леррина хьаьжира Джейране а, цуьнгарчу кехаташка а.

— ДІаэца! Деша!.. ТІамо хІоранга а кхачийна шен-шен бала... Хьайн бала тамаш ма хета!.. Деша! — элира Джейрана, шена тоьал хуучу, ша меттабуьхъара хаза буьйцучу, оьрсийн маттахъ.

Дог Іовжош девзира Селитина тохара Даудах лаьцна шайга деанчух тера долу сийна кехаташ! Уьш цхьаьний дитъ дара:

— Майрий, кхо кІантий... цхъана баттахъ вийна сан фронтехъ... хІетте а... гой хьуна... еха!.. Хьераяла а ца гІерта... — цуьнан дешнаш Селитин дагах Іитталора. — Цкъацкъа... шу санна хилла а, дийна, мукъа, белара уьш, олий хетало суна.

Селита дІахьаьжира Джейране. Цо шен сийна кехаташ лерана юха чета дехкира. Цхъа хьоме хІайкалш санна, диллина шеца леладора цо, дуьненчохъ уггар а шен гергарчех уггар а къаьхъа кхаъ шена беана кехаташ.

— Делха эшац!.. — юха а элира цо, кьонахаллин озаца. Делахь а, шениш а юха дагадаьккина, цуьнан дуткьа-шерачу лога тIера горга корта ойлане разбахара, мохехь зезаг санна, жимма разховшийна долу Iаьржа бIаьргаш, чу марха хIуьттущ, севцира цхьана метте хьаьвссинчохь. Елхаран чIикъ ца бахь а, цуьнан беснеш тIехула, ладар санна, меллаша охьадоладелира бIаьрхиш. Кьахеташ, эхь хеташ хьобжура цуьнга, хIинца рагI шеге кхаьчна Селита, муьлхачу дешнашца и муха хьостур яра ца хууш. Дош ца олуш кьевлина и марайобллира цо: цу сохьта гергара а, шел тоьлаш а хийтира и цунна. Селита кхийтира шена Джейрана еллачу уроках: кху дуьненчохь шегарчу балех наха бан тамаша боцийла хиира цунна. Массарна а кхаьчна шен-шен дакьа. ХIинца массарна а диснарг — вовшийн дог эцар ду. Шен коьртачу Iаьржачу йовлакхан маьIнгца бIаьргаш а дакьийна, Джейрана дийцира шех лаьцна а. Хьалха, ша марехь йолуш, доьзалца иза Семипалатинскехь яьхнера, шен марзойн махкахь. Майрий, кхо кIанттий тIамехь вийначул тIаьхьа иза стохка схьакхелхинера кхуза, шен гергарчарна тIе, цаьрца гIоле хеташ, цигахь ша ца Iархьама. Шакен-агIа кхуьнан ден ваша вара.

— Суо йисина... Делахь а, гергарнаш а, нах а дика бу... — чекхдаьккхира цо шен дийцар. Тавсолта уьйтIахь лаьттара, лохачу дувалан шина маьIнга тIехула, кевнан метта биллинчу гIуркха тIе а тевжина, кхаьргяхьа букъ а берзийна.

Шена хьалха генна дIахьобжура пза. БIаьрг кхоче мел ю шуьйра дIасаяьржинера гарманан аре. Селита йолчуьра юхашайн чуйобдучу Джейрана, ша Тавсолтега нисъелча, гIиллакхана хьаьттира:

— Муха хета хьуна тхан мохк, акхсакхал? ¹

— Вон бац... Хаза бу... дIа мел хьаьжа а, шера аренаш ю... делахь а... лаьмнаш дац кхузахь...

— ХIан-хIа! Лаьмнаш а ду... Хьуьлла, генахь... Тянь-Шань го...

Леррана хьаьжча халла кьасталора, дуьненан йисттехь, марханийн ИндагIех тера, цхьа лекха гIаларташ.

— ДIора Iам — «Казах-июль» бу... Цул тIехьа, генна дIавахча ю Семипалатинск.

Малхехь таьIно лепаш, цхьа ехий аьлханаш санна, Iоман шина а йистер дIасайоблхура кхин а хин асанаш.

— Иза Асса хи ду... цу Iомах чекхдолу и. Цигахь ю тхан колхозан мазлагIанаш а... Тхан колхозан арыкаш а цигара да-ладо.

— Тхан цIахь а дара оцунах тера цIе йолуш хи! — элира Тавсолтас, малхбузехьа а хьобжуш.

— Са ма гатде, акхсакхал... Кхузахь кхин а ду, шу санна

¹ Акхсакхал — воккха стаг (казахийн маттахь).

схьадалийна, кьаьмнаш: немцой... кхарачой... гIалмакхой... Немцоша тIом муха болийна а хаац суна-м: кхузарнаш-м сов эсала бу... тIе, кхарачойшна тхан мотт а хаьа шера... Уьш-м гут-тар эсала бу... Шу кIеззиг аьрхо дуьйцу... Делахь а... Шу а дIа-нислур ду. Тхан колхоз йоккха ю. Тхан долахь ю и схьа мел гун аренаш! Даьхни, ялта, свеклаш — дерриг леладо!

— Бошмаш юй шун?

— Ю... хьуьлла хин тогIехь... со ма ю бошмийн бригадехь... хидиллархо... мирабан гIоьнча... шортта Iежаш, хьорматаш, гIаммагIанаш... кемсаш а хуьлу яккхий хорханашца.

— Со а ву бешлелорхо, — элира Тавсолтас.

— Ма дика ду и! Тхуна оьшу, хьуна, бешлелорхо! Ас кхан-нехь бригадире эр ду! — чужахара Джейран. Цуьнан шера ко-гаш а, болар а, йобIан санна, дай дара. Шена хьалхахула доь-дучу арыкан гIовIане ладобгIуш, ойлане лаьттара Тав-солта.

Шена тIехьа юха а Джейранан аз хезира:

— Акхсакхал, дуьло тхобга...

Тавсолтега а, Селитега а чай мала чукхойкхура лулахоша. ЦIенкьа тесначу истанга тIехь яржийнера клеенка. Цу тIехь самовар гора, самукъане гIар еш, шена юххехь, аттана уллохь эса санна, жима чайник а лаьтташ. Куьйга дохийна дуткьий хьокхамаш Iохкура хьалха. Цхьана бошхепяхь гора кхерзина можачу хьаьжкIан буьртигаш: шекаран метта чай молуш бага-тосура уьш.

— ТIом дIабаьлчхьана, дахар а толур ду! — элира Джей-рана, шун кьен хиларна хьешашна хьалха бежказа йолуш. Чохь цхьана пенаца лаьттара боккха аьчга маьнга. Цу тIехь сал еш, хьаладоьттинера дерриг мотт-гIайбеш: кьорза юргIанаш, гоь-наш, назбарш. Пенах цхьа куьзга кхозура. Чохь кхин мебель яцара. Сонехь цхьаь вукхунна тIехь, бес-бесара аьчгаш летна, кьорза тIорказаш лаьттара жим-жиманиг тIехула а долуш. Цар-на буьххьехь яра, тIе киса а тесна, схьагарехь, дукха хенахь дуьйна хьаянза патефон. Цунна а тIехула пенах кхозура кьона-чу, хазацу лейтенантан сурт.

— Ахат. Сан кIант! ТIамехь ву — элира Шакен-агIас цуьн-гахьа дIахьаьжначу Тавсолтега. Джейрана талмажалла а деш тадира:

— Зенитчик ву!

— Сайниг... вийна, — элира Тавсолтас.

— Вай-б-ой! — инзар велира Шакен-агIа. Хьокхаман кор-жамаш хьешана хьалхахилийра цо. ХIинцалц цкьа а деца хIумаяа охьахигьна йоцу Селита, хIинца ша цуьнца хиьна Iаш, кьийлалора. Кестта балхара чукхечири, юьхьа тIехь буьрсо хе-та, свеклашлелорхо йолу, ШакенагIан йоккхаха йоI — Айгерим а, детьяслехь няня йолу, данма екхна, елакьажа кийча Кульд-

жан а. Цара оьзда маршаллаш хаьттира, цец а ца бовлуш: цар-на хезнера шайга биссийначу хьешийн хьокъехь...

Ший а маре ца йобдуш цIахь Iаш яра и шиъ, шайн да Iа-лашвеш, тIамера Ахат цIаваллалц. Нана тIом а болабалале кхелхинера. Шинне а оьрсийн мотт хаьара шера. Айгерим шен дена улло хиира, цунна чай а дуттуш. Кульджан, шен кегий цIен доьлаш гучудохуш, дог цIена ела кьежна, Селитина юххе охьалахьелира. Джейрана, йист ца хуьлуш, чай дуьттура кхе-ран, сих-сиха дассалучу, пналаш чу. Селитас тидам бора: уьш цкъа а берттех ца дузура цо. Басар алсамо а тухуш, юккье кхоччуш цIийдина хи а дуттий, тIе кIеззиг шура а тухий, сих-сиха хьешана хьалха шаршабора пнала. Селитина эхь хетара, дена а хьалха, иштта дукха чай мийла. ШоллагIниг меллачул тIаьхьа юахилира иза. Амма, Кульджана ела а кьежна:

— И хир дац! — аьлла, пхьарс а лаьцна, юа тIеозийра хьа-ша. «Цкъа, мукъана, и буьззина доттахьара ахь» — дагатеси-ра Селитина: иза иштта сих-сиха шел ца далийта дуттийла ца хаьара цунна.

— Даьхни дуй шун? — хаьттира Тавсолтас.

— Масех уьстагIа а, ши етт а бара... ткъа, тIом иккхичхьа-на, жим-жимма дIадоьхкина оха уьстагIий а, цхьа етт а, кхин цхьацца совнаха партал а... ХIинца цхьа етт бисина... И бокха йиш яц.

«Шайн махкахь болу хIорш а кху хьолехь хилча, тхуна ма хин дай кхузахь!» — дагатеси-ра Тавсолтина. Делахь а, шаьш-шиъ цаьргара чудеъча, Тавсолтас дог-тешшош элира Селите:

— ЙоI, шек ма яьллахь! Довр дац вай кхузахь! Дика дол-чух тера ду кхузара адамаш!

Учарчу гIанта охьалахвелира и, малхе жимма дегI дохдай-та. ДIахьаьжча мел гун и йист йоцу аре хIинца ерриг лепара малхехь. БIаьстенан дуьххьарлера денош кхузахь, Эскинойхьчух тера доцуш, малх дегIах булуш, хIинцале а дикка довха дара. Кхузара хIуо а аьхна хийтира Тавсолтина. Ойла еш Iара иза.

— ЙоI, — хаьттира цо, корта хьала а ца ойуш, — цIе хIун ю кху мехкан?

— Казахстан ю-кх!

— ХIан-хIа!.. и-м хаьий суна... и ца бах ас... И кху каза-хийн шайн мехкан цIе ю... Цхьа кхин цIе йоккху а хезнера-кх суна...

Селита ца кхетара.

— Ткъа, кхузарчу берриге а махках хIун олу?.. Масала, вайн мохк — Кавказ бу.

— А-а... — кхийтира Селита: — Ази! ХIунда хоьттура ахь, дада?

— Дукха зама хьалха, со жима волуш, дуьйцу хезнера су-на: цхьанхьа-м, сов генахь, цхьа пана бовха мохк бу бохуш...

И хир бу-кх хIара, — элира Тавсолтас. — Боккха а хIара бу, малх а кхузахь бовхха богу... Амма... цкъа а вайн къам иштта кхуза доуьйтур ду бохург-м ца хезнера суна... я жайнашкахь а, я Iеламан наха олуш а... ХIун ду, техьа хIара? Цхьа делан гIу-да ду те вайх хьаьрчина?.. Цкъа а, кхул хьалха, хIара саннарг хилла а дуй техьа кху дуьненчохь? Книжканашна тIехь доьшуш а хааделлий хьуна а, йоI, хIара санна дерг? — хаьттира цо Се-лите.

Селитас корта ластийра. ТIаккха, мелла а ден даг тIера ба-ла байбархьама, элира:

— Дада! Хьажахьа, кху хIусамерчу оцу зудчо, Джейрана, лайнарг а ма доккха вон ду: дукха хан йоццуш фронтехь, цхьа-на баттахь, байинийца цуьнан майрий, кхо кIанттий!

Тавсолта цкъа вогIавелира ша волччохь, тIаккха схьахьаь-жира:

— Доккха вон ду! Инзаре доккха!

Юа а соцунгIа а хилла, элира:

— ТIех доккха вон ду: доьзалера тIамехь цхьаьне виъ стаг дIавахьар! ТIех доккха! Амма, хIетте а и вайчул доккха ду ала а, я и вайчуьнга нисса ду ала а бакъо яц: виъ стаг цхьаьна доьзалера Даймакхехьа болчу тIамехь цхьаьне вер мел бок-кха лазам и белахь а — доккха сий а ду доьзална! Ткъа вай-гара тахана дIадаьккхкина вахарал а дезах дерг: сий! Вайн ора-гара тахана дIадаьккхкина вахарал а дезах дерг: сий! Вайн ора-маш буххера схьадаьхна, вайн хиндолчух а цIенна дIахадом, дерриге вайн къоме доккха эхь доуьйтуш, дийна доллушехь хIаллакдина вай. Амма вай хIаллакхир дац: халкъ хIаллакх-хила йиш а яц. ХIан-хIа! Вайн доь дайалур дац цхьаьнгге а! Вай кхоьллинчу Дала ша а дуьтур дац вай, шен бераш, шен ор-ца доцуш. Сан йоI, йохий ма хилалахь: мел боккхачу балех вай чекхдовла дезахь а, вай довр дац хьуна! — элира Тавсолтас.

Селитас, хих дуьзинчу бIаьргашца, тIе а яхана, йист ца хуь-луш, меллаша маракъевлира шен да.

* * *

Вукху дийнахь — колхозан правленера кхайкха стаг а веа-на, Тавсолта бешлелорхочун балха дIавахара. Селита а, Кульд-жанан гIоьнца, детъясле цIанончин балха дIанисъелира. ХIетте а, хала токхура хIара бIаьсте: тIебазбеллера мацаллин мухь. Колхозо кIезиг гIо дора. Кхиберш а бацара токхо совъаьлла. Массо а санна, хIара шиъ а азлуш догIура.

— ХIуммаъ дац, могуш дисичхьана... Дилх-м юа тIедер дара!.. Барзо шен кIеза дуу бутт бу хIара, — олура Тавсолтас. Набаран тар тесинчохь Тавсолтина цкъацкъа бIарлагIашца дуь-хьалтуьйсуре юххехь а йоцуруш: ов тIехь деттина жижи, кIо-берамца курзанаш, воьтта, кхаьрзина хIоаш, йовхачу сискалца

кІелдаѣттий, гІалмакхан чай. Амма, сїха меттавогІий, шашех вела а лой, цо лохкура и эрна сатийсамаш. Юха олура:

— Хъажахъа! Цхъаверг: «Со!» олий, курра дІахІуттїица цкъа вуьзча, ша цхъаѣ ву моьттуш! Хуур дара-кх цхъана кІира-нах и мацвїча, цуьнан «Со» мїча доьду... «Сой, сїскал!» — ала деза-кх стага ша нийса лехъ... Сїскал хъадча «Со» а!.. дІа-долу...

Мацаллел дазделлера Нурседех, Расулах дерг цахаар.

Селитега яз а дайтина, коменданте дІаделїра Нурседа схъа-лахар доьху кехат: и кехат новкъа а далале, Нурседера кехат кхечира:

«Сан хьоме дада а, Селита а!

ТІаьхъара а шун адрес карий суна. Ас хоуьїту тхо могуш-маьрша, Карагандана юххехъ — Шахтин поселкехъ Іаш хилар. Тхо шул кІеззиг тІаьхъа дехїра новкъа. Расул шахтехъ вагонет-чїкан балххъ ву. Тхуна ши цІа а долуш, дїка хІусам елла. Со шахтан подхозехъ хъелий детташ ю. Тхуна са ма гатде, Сїха жоп даїйта. Оьшург язде. Шун Нурседа».

Тавсолтас шеха корта хьовзїйра:

— ШайтІа яІ! Къарлур йоцуш ю!

Селита йоккхаера йиша, мукъана, дІанїсъяларх.

— Дада, язде ас, вай а цїга дІадахїйта алий?

— Ма язде!.. Эшац!.. Вайн дай а ца лелла цкъа а невцана тІеобхуш...

ЭЗАУ

Оццу Жал-тюбехъ дІанїсбелира Кериман доьзал а, (Тавсолта-Гарна генадоцуш), цхъа куьг бен доцчу, тІеман заїапхочун Жумсантов Полатан хІусамашкахъ. Полат колхозан бухгалтер вара. Цуьнан цІенош а, керт а дуккха а шорто йолуш дара Шакен-агачул. КеримГарна ши цІа къастїйра Полата, жима делахъ а, аннийн цІенкъеш а, урамехъа неІ а йолуш. Иштанах кхузахъ спецпереселенцех цхъанна а кхаьчна а дацара.

Кериман цу-сохьтта Полатца дегайовхо кхоллаелира: ший а, фронтовикаш хїлла ца Іаш, цхъаьна меттигашкахъ, луллахъ, тІе-маш беш лелла а хїллера.

Кесїрий, Каташший чохъ а дїтина, Керим юьрте хъажа ва-хара — «реконгнїсцировка яккха», цо шен дагахъ забаре ма-аллара. Жал-тюба юрт я хаза а, я йоккха а яцара: эха сохьтехъ цуьнан йохалла чекхвелира їза, дуьхъала кхеттачу цхъаццанга хеттарш а деш. ЖарІа боьхкинчу некъан йїстехула нїлха хъа-лаобхура лекхайоцу гІаргІанаш. Бошмаш а, соьналла а кІезиг хаалора. ЦІенош а, чІапа тхевнаш а долуш, буьйдачу кїбарчикех доьттина дара дукхахдерш. ХІинцда кхуза схъакхал-

хийначу нохчел совнаха, юьртахъ юкъ-кара хаалора, кхо бутт хъалха, махкахбаьхна, балийна кхарачайш а, дуккха а хъалха схъакхалхийна Волгехъара немцой а. Кхїн а хъаьттина, хъаьжча, хІара юрт, кхузахъ данма а бегаху казахел совнаха, ерриге а йоьттинера спецпереселенцех, хъавха, нуьцкъаша кхуза схъакхалхийнчу къаьмнех: кхузахъ бара, дуккха а хъалха Даль-ний Востокера, Китайн дозанашкара схъакхалхийна, бусалбанех болу дунганаш а, уйгураш а, буддизман дїнехъ болу корейцаш а. Цхъабакъду, уьш хІинца дІасалеларна паргІато яьлла бара, амма Іен меттиг хийца бакъо церан а яцара. Оьрсїй а бара кхузахъ, дукха хъолахъ, кху юьртан къїлбседан маьїлехъ, «райцентрехъ» дІанїсбелла, цхъацца пачхъалкхан маьхъкамашкахъ, казахашца цхъаьна, балххъ а болуш. Жал-тюбена къїлбехъа, кхо километр гена, кхуьнца цхъа-на сельсоветехъ а лоруш, оьрсїйн юрт — Гредеково ю бохуш а дуьйцура, кхузарчу Джамбул-цІарахчу колхозан дакъош цїгахъ а долуш. Керимна хууш, дуккха а нохчий цу юьрта дІабїгна а бара. Жал-тюбера къїлбседехъа ялх километр гена, ерриге а кху Джамбулски областан а центр йолу — Джамбул гІала а ю бохура, мел юххехъ и елахъ а — цїга баха спецпереселенцийн бакъо а йоцуш.

Юьртахъ бІаьргтоьхна а ваьлла, Керим юха шен лулахо — Полат волчу хІоьттира.

— Охъахаал. Чай а молуш дїйцал: — муха хийти хъуна юрт? — хъаьттира Полата.

— Дїка хийтира. Областан центр Джамбул а генахъ яц, юх-хехъ Гредеково-юрт а ю боху... Нах бега меттигаш иштта вов-шашна гергахъ хилар дїка ду.

— Цу тІехъ гІалатваьлла хьо: иштта кхузахъ бен дац хъу-на. Вай къїлбехъа Іаш ду: кхузахъа латта комаьрша — стоь-маш а, ялта а дїках хуьлуш, Іа башха шийла а доцуш. Амма кхул дехъа, тхан гІамаран арешкахъ а, шийлачу къїлбаседе-хъа а — ярташна а, шахъаршна а юккъехъ шовзткъа а сов чак-кхармаш нїсло. Тхан-м хІара цхъа район а ю шун республи-кал а йоккха, ткъа област-м Францега а дІакхоччуш ю. Дїка ду шу кхуза нїсделла. Къаьсттина аьтто хїлла гІалгІайн кхїн а къїлбехъа — Фрунзехъа, гІиргІизойн махка нїсбеллачу. Амма шун дуккха а нохчий, Іа шийла хуьлучу, тхан къїлбаседехъар-чу генарчу областашка хъажїйна: Аягуз, Актюбинск, Акмо-линск, Лениногорск, Семипалатинск цІераш йолчу гІаланашка-хъа. Царна къаьсттина хала хїр ду цїгахъ.

Ойла еш соцуьгІа а хїлла, Полата тІетуьйхира:

— Амма суна хезна... цїга хъажїйнарш, дукхахберш, Совет-тан Іедална дуьхъал гІаттамаш бїнчу, шун ломан районашкар-наш бу бохуш.

— Баккбаллий? Амма, хуна хаан лаахъ, тхан цхъана а районехъ Советан Иедална дуьхъал цхъа а глаттам ца хилла цкъа а!

— Хъажахъ!.. Тхуна-м дийцира, шу схъа а даладале, шун къомахоша Советан Иедална дуьхъала дуккха а глаттамаш а бина, кху тламехъ Цечу эскарна букъа тлехъахула ямартлонаш а йина, бохуш.

— Бакъ-м дац и цхъа-а! Со гой хуна!

— Ой-й?.. Ткъа шун наха Гитлерна совглатна, дешица а кхелина, дин бахъийтар!

— Тхан мохк гитлерхойн карахъ а ца хилла, тхан наха Гитлерна цхъа а совглат а ца дина!

— Ой-й!.. И ма тамаш бу сел бакъдоцург, сел члогла бакъдина тхуна дийцар! — лаьттах туйнаш туйхира Полата.

— Бакъ ас хъобга аьлларг ду-кх! — Керим нийсса цуьнан блябра хъаьжира.

— Делахъ-хIета, сан кхин цхъа хаттар а ду: цхъа а шена тергахъ бехк а боцу къаьмнаш пачхьалкхо, махках а дохуш, сел къиза хIунда дохийна? Мица хъесапца? Бехк бацахъ а — цхъа хъесап, мукъана, хила ма деза?

— И ца хаьа суна а! Оцунах кхиа гIерташ, бехачу новкъа ойланаш еш, схъакхаьчна со а.

Кесири неIаре хIобттира:

— Чуволлахъ. Каташна дагар ду...

* * *

Каташан хъаж догура. Воьлхура.

— Меца-х ваций-те?

Кесириас, сикха кечдина, хи тIехъ дина, Iайг лаьтта а тоьхна, жоржа хударрий, довха чай делира кIантана.

Каташа кхаьллинарг а схъатесири. Воьлхура, логах ка а етташ.

— Яло! Со кхуьнца Ia. Лор валаве. Поликлиника кхуза юхехъ ю... — йиш йоьхна хъаьвзира Керим: дагадаера вагон тIера делла бер.

Кесири поликлинике кхаьчча, лор неIарехъ лаьттара, арава-ла дагахъ.

— Доктор! Бехк ма биллалахъ, суна хъан цIе а ца хаьа... Сан бер цомгуш хилла. Волахъ хъажа.

— Бехке дац... Сан цIе: Лиена Неухович Нидерз ю, — велакъежира иза, шен и цIе мел оцу зурчунна чолхе хета еза бохург дагатесна. — Амма, и цIе яккха хъайна чолхе хетахъ — сох оьрсийн хотIехъ — «Лев Наумович» аьлча а мегар ду... Иза а дицлахъ — «доктор» алий IаддаIе, — велакъежира лор, деши цергаш а лепош, боьмаша бляьргашкара сирла суйнаш тосуш: — Яло. Со воьгу хъобца.

Шаьшшиъ новкъа доьгуш лобро элира:

— Суна хезна шух лаьцна. Шу хIинцца далийна ду, боху... Бакъду, тхо схъалаьхкина-м дикка хан яьлла...

— Хьо хIунда кхалхийна кхуза? — хаьттира Кесириас.

— Гой хуна, со Польшера жуьгти ву. Шун Сталина тхан Польша Гитлерца барт бина, пирог санна екъча, цигара жуьгтий а реза бацара. Сталина тхо кхуза лаьхкира. Бакъду, Гитлера шен агIорхъа биснарш — хIаллакбира. Тхан-м мелла а аьтту а хилла Сталинан карадахна.

— Ткъа оьрсийн мотт ма цIена буьйцу ахъ?

— Оьрсийн мотт-м суна кхузахъ Iемина. Суна-м вуьшта полякийн а, немцойн а, французийн а, ингалсан а, меттанаш хаьа. Аса лобрийн институт Францехъ, Нанси-гIалахъ чекхъаьккхина... Болх Индехъ а, дукхахберг Польшехъ а бина. Тхо юха Польше дIадаха мегаш ду хIинцца. Полякийн, СССР-н хIинцца бартхилла Гитлерна дуьхъал: Гитлер эшна воьгу.

— Советан махкахъ хIунда ца Ia хьо, Польше юха дIа а ца воьдуш? Хьо-х кхузахъ а лор ву. Вон ду хуна кхузахъ?.. хаьттира Кесириас.

— Ахъ хIун дуьйцу! Со, жуьгти велахъ а, со Польшан патриот ву, тхо жуьгтий, цигахъ а, бакъду, башха дезаш дацахъ а, ас цкъа а дIатосур яц тхайн Польша...

Лор тидаме хъаьжира Каташе.

— ХIума дац! Ангина ю!.. Бакъду, яьржина шина а агIор. Больнице охъавиллича тоьла. Бакъду, больница луларчу Гродеково-юьртахъ ю. Амма юрт гена яц. Ши-кхо километр.

Язйина направлени елира:

— Цигара лор — Эзау Рудольф Рудольфович, — немец ву, амма немец велахъ а, догдика стаг ву шуна! — велакъежира Нидерз, ша араволуш...

* * *

РогI-рогIана Каташ кара а оьцуш, доьдура Керим, Кесирий. ХIорш Жал-тюбена гена а бовлале, Керима тамаш а беш, лаьттан бос сикха хийцабелира: мокхачу гIамарийн метта луьстта яьлла сийна буц а, гонаха тайна лекха акхтаргаш а алсам гора: эцца юхехъ доьгура сирла шуьйра Талас. Гродеково чукхаьчча Керим кхин а цецвелира юх-юххехъ Iуьллучу шина юьртан башхаллех — Гродеково ерриг а дитташа хуьллина, бошмийн ма-рахъ яра. Кхузахъ кхин а юххехула доьгура Талас. ХIаваъ а кхузахъ цIенахо дара. Юьртана юккъехъ айбеллачу сенчу бай тIехъ гучаелира кIайн больница, сийна раманахъ а, сийна басар тоьхна, эчиган тхов а болуш...

Больницан учахъ кхарна тIееара, кIайчу халатехъ, коьртахъ а кIайн йовлакх а долуш, аьрру бляьштига тIехъ жима мо а бо-

луш, цЮцкъамаш тамашена бес-бесара: — цхьаъ доІах-басахъ важа сирлачу аматехъ долу — медсестра:

— Охъаховша. Лор хІинца схъавогІу. Эцца кертахъ ву, шен огород охкуш.

Цо, Каташан пульс а лерина, цуьнан пхъаърса кІел градусник йовлліра.

Лор чувелира, юхъ цІийелла, вехъаш, чІениган кІоргехъ кІаг а болуш, шуьйрачу меран бухъиг тІехъ а, и шина декъе боькъуш, харш а гуш. Хъаърсачу цЮцкъамашна кІелдІахула чордо схъахъаьжира. Медсестрас, градуснике а хъаьжна элира:

— Рудольф Рудольфович! Дагар — «шовзткъа». Пульс — «бІе». Сонехъ кхозучу умывальникана кІел ши куьг а диллина, Керимера схъаэцна, направлени а ешна, лор лерина хъаьжира Каташе: бага, лергашка, бІаьргашка, чкъуре, пехашка а, даге а ладуьгІира.

— Дика ду... Юля! ЙовалгІачу вилла!.. ТІе шиъ шаршу таса. Кесирехъа вирзира:

— Шу паргІат хила. ЦІа гІо. Дедда-юкъа дуьйла. Цхъацца, — аьлла, велакъежира и: нохчийн амалш хуучух тера дара цунна. Сагатдан а ца оьшу: ангина бен кхин хІума дац. Кестта талур ву.

Кериммий, Кесирий дІадаха хъалагІаьттича, Каташ велха волавелира. Ловро тІаккха Каташихъа а вирзина, сирла велакъежна, забаре маІаш гайтира цунна. Каташ, цецваьлла, сецира, амма хІинца а чІинкъаш дора. Ловро тІаккха, шен куьйгнийн дехий пІелгаш леккха хІаваэхъ сеттош, едда йовдучу пхъагалан сурт хІоттийра Каташна. Юха, Керим а, Кесира а цецдоккхуш, шен даккхий лергаш ша-шах дикка ирахдахийтира, мера тІе охъадаьхкина куьзганаш а хъаладодуш. Каташ шуьйрра велакъежира, велхар а дайна.

— Гой шуна, сагатдан ца оьшу, — элира ловро, серлаяьллачу юхъца Кесирехъа вирзина. Кесирин дог тийшира ловрах.

Цигара шаьш духадогІуш, сих ца луш, дуьхъала кхеттачуьнга Керима цхъацца ховттуш, догІура хІара шиъ, нохчий дуьхъалкхетаре сатуьйсус.

Нохчо ву мовттуш Керима новкъахъ сацїйначо, нохчий маттахъ маршалла а хаьттина, элира:

— Со нохчо вац. Со ДегІастанера, Аксайра гІумки ву. 1930-чу шарахъ, кулакаш а бина, махках баьхначарех. Кхин а масех цІа ду кхузахъ иштачех. Со колхозехъ бригадир ву. ДІораниг ду вайн цІа. ЧугІур ду вай, — куьг хъажийра цо аннийн керт а йина, гена доццуш, схъагучу лекхачу дикачу цІеношкахъа. Керимна безам хийтира шега цо шен цІийнах «вайн цІа» аьлча, дегІастахъ нохчаша санна. Чудахара: керт а, чов а цІена

яра. ГІалмакх-чайнаца, кІайн сискал, нехчий кхоллуш къамеле бевлча, Кесирас хаьттира:

— Кху юьртахъ бехарш дукхахберш казахаш хир бу?

— Дера, бац. Уьш-м кху юьртахъ массарел кІезиг бу. ХІара юрт, оьрсийн цІе а йолуш, оьрсийн юрт ма ю. Паччахъан заманехъ, цхъацца бахъаница Іедало човхийна, схъакхелхинчу гІалгІазкхаший, украинцаший йиллина. Юха, вайн заманехъ, 1930-чу шерашкахъ, кулакаш бина Іедало бохийний, мацалло лаьхкиний схъакхелхинчу украинцаша тІеюьзна а ю хІара.

— Ойй!.. ХІара а ю-кх, делхъа, ерриг а мухІажарийн юрт!

— Дера, ю. Делахъ а, тІаьххъарчу шерашкахъ тховга комендатурехъ куьйгаш ца тІеадойт. Тхан кІентий тІаме а бигна. Кестта тхаьш ДегІастана духа цІадахийтаре са а туьйсуроа. Амма хІинца шу а, дохийна, схъакхалхийча, дуьне а доьхча санна, массо хІуманаш а дог диллина оха.

Баркалла а аьлла, хъалагІаьттина Керим, Кесирий, новкъадаккха тІаьхъавелира хІусамда, Насруддин:

— Хъуьлларнаш а, дІогарниг а ду, кулакаш а бина, бохийна, кхуза хІетахъ лаьхкинчу шина аварцан, гІалагІазакхичуьнан цІенош, — гайтира цо, тІе пІелг хъажош.

Керима, и тидаме лоцуш, тамаш бира: уьш а дара, хІокхуьнаш санна, кхечарел дикка къаьсташ, товш а, бІаьрла а цІенош.

Цунах къаьстїнна, шаьшшиъ Жал-тубехъа юха схъадогІуш Керима, соцунгІа а хилла, элира Кесире:

— Тидам бирий ахъа цо схъагайтїнчу цІенойн? Кулакаш бу а аьлла, бохийна бахкийтинчеран — уьш, юха а, цІахъ а санна, кхузахъ а, кхечерачул тоьлаш ду-кх. Кхузахъ-м ма ца хилла уьш «кулакаш». ХІетте а!.. Схъагарехъ, уьш «кулакаш» хиларца а доцуш, цара болх дикаха барца ду-кх, хъуна, церан, цІахъ а, кхузахъ а, бахамца толар...

Луьйш-олуш чукхечира. Каташ чохъ воцуш десо хетара. Ойлане делира: йїсна юург, мел ларъеш хъаьжча а, кІиране ерїоцуш, кІезиг яра.

Вукху Іуьйранна Керим, болх карабой хъажа, Райисполкоме вахара.

Райисполкомна хъалха, шина грузовикна улло, лаьттара цхъацца районан белхахой а, комендант а, шортта спецпереселенцаш а: нохчий, юкъ-кара кхарачайш, наггахъ — немцой, кхиберш. Керима, тІевахана, хаьттира уггаре шена пекъар хетачуьнга:

— ХІун ду?

— Луург шаьш долчу балха бига баьхкина векалш бу. Чулактау бохучу меттера. Кхузара бІе километр сов... Фосфат йоккхучу заводе... Алапаш а, Іен юкъара хІусамаш а, столовеш а ю боху... Шайн машенашца дІа а буьгу... Спецпереселенцашна цига дІаязбалан бакъо а ло коменданта.

— Ткѡа, хѡ?

— Ойла ер-кха... Лама уьш кхин цкѡа а богIур бу, боху. ХIинца дIаязбелларш, кѡона берш, цхьалханаш, шайн бераш доцуршший бу... Хѡвсур-кха...

Комендантна хьалха, чIогIо луйьш, жимачу йѡIиган куьг а лаьцна, лаьттара, кѡолам санна дуткѡа, тайна дегI долу кѡона кхарачай. Керим гергавахара.

— Кхетахь, накѡост комендант: со хIинцца бен армера кхар-на тIе а ца кхаьчна. Кху йѡIан нана — сан йиша, цуь-нан майра а, ший а мацалла делла, со тIе а кхачале. Хьажахь кху кехаташка: со Узденов Ниязби Наинович ву, ткѡа, йѡIиган нана Наиовна, хьавх, сан йиша ю. ХIара бухайнта кхуьнан сол гергара стаг вац. ДIайнгийтахь хIара соьца. Со-х тIеман легчик а ву! Тешахь сох. Ас доьху хѡьга! — бохура кхарачайс.

— ХIан-хIа! ЙѡIнг хьан фамилахь яц. И хѡьца дIаязьян бакѡо яц. Хьайна лаахь, хѡуо дIагIо, иза гергарчийн Iуналлахь йнтий. Вало, сихха, хIара чу а йигий, хьайн ларча а яхьаш, схьавола. Кхуьур ву хѡ.

Ниязби, йѡIнг а эчна, дIавахара. Керим лаьттара, наха лело-чуьнга хѡьжуш.

Цхьа грузовик йѡьттира. Важа а йотта йолийнера. Ниязби а сиха схьакхечира, шьца йѡIнг йѡцуш, кара чамда а лаьцна. Чамда йоккхо яра, шина а агIор даьхна Iуьргаш а долуш: «Гарехь, чохь цхьа юухIума хир ю цуьнан» тидам бира Керима. Коменданта шен кехат тIе хIинца куьг а таIийна, Ниязби а грузовика тIевелира, шен чамда а эчна. Керима, грузовикна тIе а хилла:

— Некѡ дика хуьлда! — элира шена и хIинца вевзаш а лерина. Грузовикаш дIаяхара. Керим а вухавахара, Райисполкома чу а ца воьдуш: эрна дара.

Вукху дийнахь колхозан правлени вахара Керим юха а болх лаха. Полат а вара гIоьнна юххеваьлла. Амма, Полата мел гIодарх а, кхуьнга кхийдориг колхозхочун болх бен, кхин болх бацара. Ткѡа Керима оцунах дегабаам бойла а дацара: дукха бара, кхузахь, Керимна а хууш, цIахь нефтяникаш, техникаш, юристаш, хьехархой лелла нах, хIинца колхозехь куьйгабечу белхашкахь.

Лама Iуьйранна Керим юха а райцентре вахара, райисполкомехь болх бежа. Юха а гира цунна циггахь лаьтташ спецпереселенийн пхѡьбха а, комендант а, районан цхьацца белхакхой а. Пхѡьбханахь тохарлеррачуьнга, и юха а кхузахь а нисвелла, хаьттира Керима:

— ХIун ду?

— Чулактаура машен а, векалш а бу юха а хIинцца схьакхача безаш... Кхин а белхалой бига: гой хѡуна, мел гулбелла?..

Шаьш болччохь уьш а битна, Керим, райисполкома чувахара. Председатело тIе а ца витира. Ответсекретаро элира:

— Шуна кхузахь белхаш бац... Лаахь, Чулактау гIуо.

Керим пхѡьбханна юха тIевеара. Кестта цхьа грузовик а, цуьнца ший векал а схьакхечира Чулактаун заводера, тIехь, хьалха дIабаханчех, реза а ца хилла, вухавеана пхи-ялх стаг а волуш. Массо охьабиссира. Цаьрца охьавоьссина, юьстах а ваьлла, ойлане лаьтта Ниязби а гина, цунна тIевахара Керим:

— Ассалам Iалайкум, Ниязби! Тохара вайша вистхила ца кхиьнехь а, суна хьастагIа гира хѡ кхузахь. Со а, хѡ санна, фронтовик а, хIинца, хѡ санна, спецпереселенец а ву. Нохчо. Сан цIе Керим ю.

— Алейкум салам, Керим. Со-м вухавеа: алапа а кIиранна тоьал дацара... Столовера юург а, киса дассош, бошхепан бух гуш, яра. Баракашна чухула хецца мох а, тIе сыпной тиф а лелара, мезашца цхьа барт бина. Цхьаберш-м севцира цигахь кхин дан амал а ца хилла. Со схьавеа-кх.

— Хьан чамда? — велакѡежира Керим, цо иза цигахь йѡьккийн тIе, аьлла дагадеьна. Наязбин юьхь кхѡьлира, бIаьргех, суй санна, сирла тIадам тесира. Керим цецваьлла висира, вист ца хилалуш. Ниязби а цхьана ханна иштта лаьттира, вист ца хуьлуш.

— Бежк ма биллалахь, Керим, — элира эххар Ниязбис — хѡуна ма хезира сан комендантаца хилла кѡамел... Ас чамди чохь дIаяьхьнарг и сан йишех йисна йѡIнг яра, цхьаьнца а и кхузахь бухайнта таро а ца хилла. Тхо цига дIакхаьчча, ас чамда схьайиллича и чохь елла карийра суна, чамдина ас Iуьргаш даьхнашшехь... Цигахь и дIа а йѡьल्लीна, каш даьккхийнчарна и чамда а елла, кхин яла хIума ца хилла, вухавеа-кх со... Ишта ду-кх вайн гIуллакх хIинца, сан ваша, фронтовик.

Комендант тIевеара:

— Накѡост Узденов! Ахь цIахь йитина боху и йѡIнг суна хаалуш ма яц. И суна схьагайта еза ахь кхана. Кхочуш ца дахь, ас жоьпе озор ву хѡ, — аьлла, комендант юьстах велира.

— Гуш ду-кх, хѡуна, вайн гIуллакх фронтовик! — Кериман Iодика а йина, дIавахара Ниязби.

* * *

Чувѡьна, Керима, шена дайнарг дийцира Кесире. ТIаккха, Каташе хьажа дагахь, Гродеково ваха аравелира. Жал-тюбех ара воллуш гира кешнашкахь барма эчна боьлху нах. ДIакхийтира царах — гIо дан. Нохчий бара. Веллачуьнан гуш юьхь яра: айрин басахь... КIоргге чуэгна хьабдина бIаьргаш... ТIеевлла беснийн даьIажкаш... Буц йиьна сийна, лилхина балдаш...

Хетта а ца оьшура стенах велла. ТѣахѣахИттинарш а бацара дилхана дукха тоьлла. Жал-тюбена тѣхѣа, уйгурийн кешнашкахь дѣавоьллира и. Кѣамелаш кѣзга дора. Массо дог эшна а, дегI эшна а вара: мацалла массеран а неIаре схѣахИобттинера. Кхин цкѣа а цаьрга кадам а бина, Гродековѣа дѣаволавелира Керим. Гродековона чувуллучохь, некѣаца лаьттаху, жимачу хѣерана тѣхилира, хи мала дагахь. Цунна тѣхѣа, уьшал чуьра цхѣаьне бертахь хи муьйлуш кхокхий а, шиь тиша бер а, кхоь жѣаьла а гира Гергавахана хѣаьжча, Кериман тидам хилира: уьшалахь дуккха а дуьйраш яра хѣера чуьра хица схѣаьна. Шина берах цхѣаь Каташах тера хийтира. Болар сихдира Керима больницехѣа. Дехьарчу некѣан йистехула хьош кхин шиь барма гира. Кхин а сихдира Керима больницехѣа болар. Больницан учахь хѣасене ела кѣежна, дуьхьалѣеара, ши цѣокѣам шина басехь долу, медсестра Юля:

— Дагар дац. Наб а дика йо. Поле хилла. Ловза а ваьлла.

— Баркалла. Гайтахѣа.

— ХИинцц!.. — Каташ а валош схѣаеара Юля.

Каташ маракхийтира дена.

Керима шиь печени кховдийра: кхин яла хIума яцара. Каташа стоьл тѣе охѣаехкира уьш.

— Юург хИинца а ледаро йоу. Делахь а, хала а, атта а кхача-м йойту оха.

— Воьлхий?

— ХИан-хIа: лоьро денна а гойту кхунна шен «пхѣагал».

— Папа, хѣуна хаьий тхан лоьрана санна, ши лерг ирахдахийта?

— Ца хаѣа. И цунний бен цхѣанна а ца хаѣа, сан кIант... Мичхѣа ву лор?

— Кха тѣхѣ воллу!.. Вало хИинца! — Юляс юха палати чу вигира Каташ.

Керим, больницан керта тѣхьарчу, кха тѣе вахара. Лор тѣе-таьШина латта самсадоккхуш воллура. Юѣхѣа тѣхѣ кѣеззиг азвеллера. Керима маршалла а хаьттина, бел схѣаозийра цуьнгара:

— Бехк ма биллалахь, жимма соьга а ахкийтахѣа, лор.

— Баркалла. И-м мегар ду. Ас садоIур ду кѣеззиг... — гуьйриг тѣе охѣахира.

Лаьттах бел а Iуьттуш, Керима дийцира лоьре шена тахана схѣавоIуш мел дайнарг: Ниязбих лаьцна а, мацалла велла кхо стаг барамахь кешнашка вахьар а, уьшал чуьра цхѣане бертахь хи муьйлуш кхокхий, бераш, жѣаьлеш гар а.

— Иза... юьхьиг ю. Тахана кешнашка кхехѣа а кхуьу... — Тѣе хиндерг кхин а доккха ду.

— Кѣахета-кх царех...

— Суна-м дукхаха кѣахета, хѣуна, оцу кхокхех, берех, жѣаьлех. Адамийн-м шайн бехк бара.

— Вайшиннан-м ма бац.

— Вайшиннан а бу, кIорге хѣаьжча: уггаре хѣалха, вовшех цатешар, барт цахилар. Тѣаккха — лакхарчех кхерар. И ши хIума адамашца дацахѣара, массо оьздачара цхѣа барт а бина, и зуламе болу лакхарнаш эшийна хир бара.

Керим цецвелира немцочо и аларах, и шега ала и вахьарх а, ша мила ву шена ца хуьушшехь.

— Суна нийса ца хета ахь бохург: цхѣадерг вайн степихаллица а доцуш, вай атта тешарца а, хѣекѣал цатоарца а ду.

— ХИан-хIа! Бакѣлец хьо, нохчо. Шен йина а ца Iаш, массеран а ойла еш стаг хилча, мел жима хѣекѣал а лакхадолу. Ткѣа хѣекѣалдоцу стаг хѣакъ а вац ирсе хила.

Керим юха а цецвелира цуьнан хѣесапан ша-тайпаллех.

— Дика ду, делахь: оцу хѣесапе диллича, бераш а ирсе хила хѣакъ ма дац?

— ЭхIей! Делара вай хIетте а церан хѣекѣалехь! Мел доккхачу а Бисмаркан хѣекѣалал а тоьлу, нана гича, делахѣежначу беран жима хѣекѣал: ас дуьйцург син хѣекѣал ду. Хаарш дац... Хаарш-м — ахча санна, гулдича, хуьлуш хIума яра... Гой хѣуна, ас хИинца сайн долла хѣекѣал а, долла хаарш а, ца кхоош, дIалур дара, жимачохь айса Волги йистехь дIакхехьначу денойх, хIетахь сайн коьртехь хиллачу ойланех...

— Хьо Волгин йистехь кхиьна? — кѣамелан апари хийцира Керима.

Эзаус дийцира шен кѣоналлех а, юха, лоьрийн институт чехк а яьккхина, ша сихха кандидат а, доктор а хиларх а.

— Амма суна институтехь профессоран меттпг кховдийнчу муьрехь Волган йистошкара немцой махкахбехира, хИинца шу санна. Сан ирс дуьйхира. Массо а, сайн мел хилларг, мацалла а велла, хИинца суо Iаш ву... Схѣая сан бел... Баркалла... — хѣалагIаьттира лор.

Эзаун Iудика а йина, Керим юха Жалтубехѣа новкѣа велира... Шайн чукхаьчча неI йиллина карийра, кехат Iуьллура стоьл тѣхѣ: «СелитагIаьрга яхана. ХИинца юхайогIур ю. Кеси-ра». Цѣенкѣахь божарийн мачийн — ларш гира. ДIасахѣаьжира: шекар, даьттий чохь долу банканах а, тѣаьхѣара йисна Iаьржачу баьпкан ах а, ахьаран тIоьрмиг а баьхьнера.

Кеси-ра чуелира:

— А-а!.. Дийцал: муха ву вайн Каташ? Керима дийцира.

— Со Селита йолчу яханера. Жимма цаьргахь хIума а кхаьлина йогIу... Хьо меца хир ву...

Юха цѣеххѣашха:

— ХIара хIун ларш ю? — цѣенкѣах бIаьрг кхийтира цуьнан.

— Хіумма а дацара и-м. Довхна хир дац вай... Цхьа орца кхочур ду вайна, — элира Керима, и кхета а йина.

— Дика ду Каташ больницехь волуш!.. Кхана базарде ду. Вайна ца оьшу хіумнаш йохка Джамбул-гІала гІур ю со, ахь бакъо яккхяхь... Сохьтехь дІакхочу бах...

— Мегар ду... Хьо цига яхханчуьра, лъбраш тІе а гІолахь: хьан йовхаршна реза вац со...

Вукху Іуьйранна, лъбрера направлени а, комендантера бакъо а карахь Кеси́ра Джамбул-гІала яхара гІаш, базарахь йохка шен Іай юху кофта а, Кериман Іай лелон эткаш а, кхин цхьац-ца кега-мерса хіума а э́дна.

Малх дІабуззуш юхакхечи́ра Кеси́ра.

ГІалахь э́дна хіуманаш Керимна хьалха стоьла тІе а йохкуш, Кесирас каде, хіумма а ша гІел а ца елча санна дуй-цура:

— Вай деха хІинца: шина банки чохь даьтта, джем. ХІара якъийна паста... туьркаш — кхо килограмм. ХІара Іаьржа бениг — пхи «кибарчиг»... ХІор а ахкийла узу. Кхарах кибарчигаш олу, хІорш боккъал а шайн кепаци кибарчигех тера хиларна. Ткъа, туьканахь бениг духкург мила яра хаьий хьуна? Мах-нон йоІ ю бахара-кх! Тера-м яра: шуьйра бат а, юькъа кхесс а, яккхийра кІайн цергаш а йолуш... Ткъа, хьан эткаш соьгара хьан ийцирий?.. Чубаран кІант ву ша бохура... Базарахь, бел-шах тесначу жимачу боьчки чуьра мала шийла хи духкуш леларг мила вара? Нальчикера — гІебарто! Цо дуйцура ша правительственни санаторехь хехо волчу хенахь, цига садаІа Сталин веьна волуш, цо ной чохь, ца-хууш, ког багабар, хи тІех довха а хилла. Берияс цу дийнахь цигахь балхахь мел хилларг а лаца а лаьдна, вийнера: цара массара а дарий динера. Ткъа со, итт шо хан а тоьхна витира, цу дийнахь, цомгуш сайн цІахь Іуьллуш а хилла, балхахь хилла цахиларна. Ткъа, сан пехашка ладоьгІна лор мила яра?.. Яго́да!.. ХІаьанний — «оцуьнан» йиша. Сан даге ладоьгІна кьена лор? Антаки — ах-грек, ахтурок. Мел дика стаг вара хаьий хьуна, шурула кІайн цІена куьйгаш а долуш!.. Со шайн чохь юза а йира... Мах бо-цуш, шен чохьтах молханаш а делира. 1913-чу шарахь, ГІизла-рехь ша болх беш волуш, хІеттахь вийначу вайн гІараваьллачу обарган Зелимханан дакъа теллинарг ву ша бохура... Цхьан-хьа — Троцкийн хилла секретарь... Вукхузхьа — Коси́оран ва-ша... Цигахь воцуш стаг вацара. Массо а уьш спецпереселен-цийн хьолехь а бара... И гІала якккхина-кх, хьуна, ле́дна хил-лачу а, маьрша до́цчу а адамех... Суна хетарехь, вайн Полит-бюрон членаш бо́цурш, Советан махкахь цхьа а вац-кх, хьуна, маьрша, кхерамехь воцуш...

Керим велакъежи́ра:

— Делахь а... Политбюрон членаш а-м бу, хьуна... кест-кеста хийцалуш.

Кеси́ра ца кхийтира.

— ХІа! БІаьрзе Рашид а вара базархула лелаш, жима кІант хьалха а ваьккхина. ЧІогІа хазахийтира со дуьхьалкхетта. Шайга йола а элира... Амма Эскинойра-м ца гира суна цхьа а.

— Дика ду... Ахь деьнарг-м доккха беркат ду... Кхана Ка-ташна тІаьхьа а гІур ду вайша. Болх лаха а бе́за...

* * *

Амма и «беркат» кІиранга бен ца делира.

Шайна бегІийла хета болх кхин карориг а ца хилла, ший а, къар а делла, колхозе куьйгабечу балха дахара.

Каташ, ангинех жаннашна Іаткъам а хилла, кхин а больни-цехь висира.

Кеси́ра кхин цкъа а яхара базара, шайн тІаьхьара, йохка мега хіуманаш а э́дна. Царех хилла напгІа а кхин цхьа кІи-ранна бен ца тоьира. Мацаллин мур схьахІоьттира — Керим-гІеран чу а! «Ма дика ду Каташ хІинца а больницехь Іуьл-луш», — элира Кесирас. Иза юкъ-кара ТавсолтагІаьрга йоьду-ра: Селитас шайн ерг кхалла лора: церан ахьар хІинца а кхачо-за дара, тІе, Шакен-агІара жим-тІам гІо а дора царна.

Ткъа Керим, цкъа ПолатагІаьргахь чай молуш, юха Каташ-на тІаьхьаваханчохь — Эзаус чорпин кад луш, кІелхьара волу-ра. Оцу мецачу чоьнна тІе денна колхозан балха э́ха а дезара шиннен а. Цхьадика колхозан кхаш тІехь юкъ-кара стохкалера бухайисна картол, я бурак карайора.

* * *

Тахана Іуьйрана дуйна а, юучух кхеттане а кхетаза, кол-хозан кхаш тІехь доллур Кеси́рий, Кериммий, вовшашна гена доцуш, шайн-шайн дакъош тІехь.

— Хьажал! — цхьа гІорза хьалаайира Кесирас, юьхь серла-ьялла. ТІевахара Керим:

— Ах яхкаелла-м ю... Делахь а, и ах дІа а якккхина, кхех-кийча мегар ю.

Шимма а леррина кхин а аьхкира циггахь: кхин ши картол а карийра, вукхунах тера. ТІетаьШина саьнгаран йи́стера латта а аьхкира: халла кхин цхьа бурак а карийра, жимо елахь а, яхкаялаза.

Цхьа картол, цІан а йина, буьйда йоллушехь йи́пра шимма а кхуззахь.

— Товар ду цкъачунна... Чу гІой хІорш кхехка а еш, жимма

садаIа. Со а, хъан латта, ах мукъна, чекх а даьккхина, дIабо-
гIу, хъе ца луш.

Кеси́ра чуя́хара, куча йи́сте хьарчийна и рицкъа а э́чна. ДIа-
йо́вдуш и, мохехь маргIал санна, яй леста́ш гинчу Керима́н дог
Iовжийра...

Малх гIушлакхе белира. Цо дохдора белшаш а, букъ
а. Делахь а корта хьийзара: хьалха — жимма, тIаьхь-тIаь-
хьа алсамо. Ге чохь саццанза гIур дора. КIеззиг лазаевл-
лера настарш а. Вортанах, юьхьах дуьйлучу хьацарна йов-
лакх а хьокхуш, са а доIий, юха а дIаволалора иза бел Iит-
та. Болх хIинца а дуккха а биснера: вукху саьнгарна тIекхача
ткьех сов гIулч яра. Малх нийсса коьрта тIе хьоьжура. Де дох-
делира. Хотторашкахь а, пхьаьрсашкахь а, цхьа тамашена та-
мехь йолу малолла яьржира. Долла дегI а тамашена дайдели-
ра, пелаг санна. Кериман ойла а, ша а цецволуш, цIеххьана
дуьненан массо гIайгIанех цIанъелла, шен гура́ра цIеххьана хе-
цаделла олхазар санна, аре ма-ю, тIомаяьлла дIахьаьдира,
цхьанхьа а шена дуьхьало йоцуш.

Кериман лергаш чохь цаьпцалтийн цхьа зов делира. Бага
якьаелира. Вахана, юххерчу арык чуьра хи мелира каныхь.
Жимма чу са а деана, юха а шен балха дIахIоьттира, малхехьа
букъ берзсш.

Ге чохь ден гIур, хIинца кхин а совдаьлла, лергашна а схьа-
хезира цIенна.

Ге мацалло Iийжадора.

«Делхьа, наха а ма йоура и... ХIун дара-те со а хьаьжча...
Ахка а ца дезара»... — дагадеъна, волавелла, юун буц-татиш
лехира Керима гонах. Кари́йра. Iаьвшира. Чаьммаза яра. Де-
лахь а, Iаьвши́на-Iаьвши́на, чуяхийтира. Ге лозачуьра тийра.
Юха а дIаболийра болх. Болх меллаша боьдура дIа. Лерга́йлка́ра
зов совдуьйлура. ЦIеххьана ге чохь лазар иккхира:
«Схьагарехь, татиш ца тайна суна», — Iетто гIоьртира. Ге
чуьра гIур карладелира, хьалха а ца хиллачу кепара чIогIа.
ЦIеххьана чоьно хьавзийна дIахьаьдира Керим арыкехьа, акка-
ци кIел. ДIакхоччуш охьавуьйжира арык чу, кхетамчуьра а
ваьлла. Делахь а, шийлачу хино меттавалийна, сикха, хьала-
айавелира. Ма-хуьллу тIе хи а муьйлуш, Iеттийна, цIакве-
лира иза йиничу бецах. Жимма Iийна, юьхь-куьг а дилина, тIера
бедар а цIанийна, юха а малхе дIахIоьттира: дуьнен тIехь цхьан-
хьа а цхьа а бала боцуш санна самукъане чу хьоьжура малх.
Лергаш чуьра зов а, дегIацара малолла а дIа ца йолуш, лаьт-
тара. Тамашбора: хIумма а мацалла ца хаалора, я юург елара
аьлла а ца хетара хIинца. ДегI а, чуьра са дIадоьдуш санна,
тIеттIа дайлуш, догIура: «леш воллу-кх со кхузахь хIин-
ца!» — цIеххьаша дагатеси́ра Керимна. ДIасахьаьжира ше-
на гонаха дуьненан Iодика ечух, а цхьаьнга-м орца дов-

хучух тера. ДIо, геннахь, урамехь меллаша дIатекхаш
гира, месала куйнаш коьртехь, адамийн жу́та — дехий-
ра бармашца «цхьаь... шиъ... кхоъ»... — дагахь багарбо-
ра Керима: «Со а... кестта»... — ойла хилира. Вукху агIор
тIехь цхьанхьа а цхьа бала боцуш санна, ша цкъа а духур
доцуш санна, кьегина лепара дуьне. Генна Iаьршашкахула лов-
зуш дIаоьхура, маьлхан зIаьнаршлахь дешин баса яхна, пела-
гех тера яй мархаш. Стиглан сийналла, беран ойланел цIена,
детин суйнашца кьегара. Малхбузехьарчу анайистехь, хIурдан
кеманаш санна, кIайн мархаш лаьттара, меттах ца хьовш,
вовшашна тIе а таьIна, вовшашца цхьа кьамел дан шаьш
севчича санна. И сурт а шена тIаьххьара гуш санна хетта,
цу хазаллина тIера бIаьрг ца баккхалуш, цигахьа леррина
хьоьжура Керим: «Со-м велча а хIума дацара... Хьо, хазалла,
мича гIур ю-те тIаьххьара?» — ойла хилира. «Оцу хазаллин
кхоам бу-кх... Массо адамаш даларх а — дуьсур ду-кх латта а,
и стигал а... Амма и хазалла, шега хьежа, шех цецдийла, уллохь
адамаш ца хилахь — иза а дIайовр ю-кх дуьненчуьра... Цуьнан
бу-кх кхоам!.. Адамийн чул а чIогIа!.. Иза кхин гур яц-кха суна
а кестта». «Делахь а хIун до кху дуьненах а — адам ца
хилча?..

ДегIера нпцкъ тIеттIа бешаш лаьттара, бIагор оьхура, лер-
гашкахь зов совделира.

Юххехь екаш кхин цхьа керла хIума тIекхетча санна
хийтира. Лергаш чу иIелгаш дехкича — лахлора и, амма дIа
ца йовра. Керим шена хьалха охьахьаьжира: юткьачу
лекхачу хелига тIехь, цуьнан буьххье а хиъна, шен чекх сагун
дуткьий, дехий тIемаш а даржийна, яйн дIасатехкара цаьпцалг.
Хаза яра.

«Меца хир яц... Цунна юург массанхьа а ю»... — ойла хи-
лира Кериман.

ТIаккха: «со тахана лахь а, и-м лелар ю кхана а, лама а...
ХIумма а дац! лелийта!»... — элира цо дагахь ша-шега. ХIинца
цунна инзаре а ца хетара, сахьт хьалха дIадихьначу барамех
шен бIаьрг кхетча санна, кху минотехь шена гергадеъна валар.
Кериман ойла хIинца, дуьненан гIайгIанех буххе́ц цIанъелла,
хе́чна дIаоьхура гуш доцчу тIемаш тIехь, дуьне ма-дду, цхьан-
хьа а шена доза доцуш. Цунна дагатеси́ра: «ХIун бен ду и?...
ХIинца я тIаккха... Ирх-пурх а лийр ма ду вай кестта... Дер-
риш а... хIун ю бIешо?.. Ткьа... Кеси́ра?.. Иза а лийр ю... Ка-
таш а вехар вац ур-атталла бIешарахь а... Ткьа бIе шо хIун ю
абадена гергахь?.. Массо а адам а лийр ду, цхьаь буха ца дуь-
суш... И латтий, и стигал доцург... И дIора хазалла а лийр ю... —
юха а стигалехьа хьалахьаьжира иза. Цуьнан ойла эццигахь
кхечу агIорхьа хьаьвзира: «Делахь а, сайл хьалха, со валале...

ка а делла, цуьначух шениг туьйхира цо, ондда зов доккхуш. Цу-сохьтта Репалкон, хьех санна, боданечу йоккхачу багахь тле-паза яйра и кIайн лепа тIуналла. Керима шениг, кIезниг дIа а мелла, охьадиллIра шишана тIехьа, ца гайта.

— Э-э!.. И мегар дац, сан ваша. Вайшиъ дуьхьара гуш ву, дIаэцал и! — аьлла, стака Кериман кара а делла, дIамалийти-ра, чекхдаллалц. Юха а дуьзира ший а. Йоккхачу стага малла-не-а ца молура: иза, реза йоцчу юьхьца шен майрачуьнга а хьобжуш, тийнна Iара: тера дара, шена хетарг цуьнга баха кIорда а дина, хIинца, дог а диллина, иза IаддаIачух:

— Венгрехь... Го лаьцна висинчохь, Iемина цунна иза... — бехказа вохура йоккхачу стага шен майра, Керим шена ца мо-луш гича, цунах эхь а хетта.

— ХIа!.. Дахара вай!.. — аьлла, Репалкос юха а дIамелира шениг Керимачух а тоьхна, амма цуьнга кхин мала а ца олуш. Репалкос, хIоразза а, кад дIа моссазза молу, юьхь кIон хебарш-ка йохуьйтора, бIаьргаш мерза хьабдора: Керимна хетарехь, и цуьнан дегIана марзделларг цуьнан кхетамо кьобал ца дора.

— Дийцал хIинца, сан доттагI, бераш дуй хьан?

— КIант ву.

— И дика ду. Зудабераш оьшуш дац: хьан де эшначу муь-рехь, хьо а тесна, дIагIур бу, хьуна уьш, — Репалкон бIаьргех суй белира...

Цо Iийна, тIетуьйхира:

— КIентий а ца оьшу: уьш... уьш а тIам тIехь ле! — мел-лаша, бер санна, вилхира и, бIаьргех буй хьобкхуш. — Хаа-лахь, бераш хиллане а цахилар тоьлу, хьуна, кху дуьненахь!.. — Керимна кIорггера кьахийтира цунах.

ЦIеххьашха бIаьргех йовлакх хьаькхна, Кериман бIаьргаш чу хьаьжира Репалко. Цуьнан юьхь а хийцаелира, забаре йоцчу аматехь: Керимна гира цуьнан бIаьргийн кIорггаллехь догу, цо Берлинах латийначу цIеран, можа суйнаш. Репалко хьалагIаьт-тира:

— Ахь хIун дей? Иштанехьа Iийр ву хьо!.. Мах боцуш!.. Суна хIинца кепек а ца оьшу!.. Хьенан дуьхьа?.. Хьуна луллахь, дехьа чохь, Iаш кхин цхьа фронтовик — кхарачай а ву, хьуна. Кханнехь, хьайн хIуманаш а яхьаш, добзалца, схьакхалха.

Вукху дийннахь Керим больницан хIургонахь, Жал-тюбера, шайн хIумнашца, Кесира а ялош, шина цIа чу схьакхелхира. Кериман лулахь, эскарехь политрук а лелла, капитанан чинехь цIавеьна кхарачай Азрет Шихангиреевич Шаманов, зуда а яло-за ша Iаш вара. Гродековора денна Жал-тюбе балха а оьхуш: иза цигахь, райцентрехь, райпотребсоюзан председате-лан заместитель вара, спецпереселенцашлахь, кхин лакхара хи-ла йиш а йоцуш, уггаре а лакхарчу гIуллакхехь.

Кериман дахар цIеххьана диканехьа дирзира: Каташ а, та а велла, цIа валийра. Кесира а, Эзаус поваран гIоьнчин балха ийцира. ТIе, цо кхарна кха тIера дакъа а дира.

Iуьйрре вахара Керим цунах бIаьрг тоха. Массерачул а тIе-хьа дара иза. Юххе дIакхьачча, ши жIаьла гира Керимна саьн-гаран йистехь, цхьа даьIахк кьуьйсус, леташ. Цара кьуьйсург генара хьаьжча, котаман тIомах терахийтира. КхоалгIа жIаьла, юьстахо, лерг таIийна, цхьа горга еха даьIахк, йожуш доллура.

Iорзалгаш тоьхна, дIалаьхкира уьш Керима. Дехьа а ваьл-ла, гергавахна хьаьжча: кхунна котаман тIомах терахеттарг адаман тIара дара. Горга даьIахк адаман бунастарх терахийтира. ДIасахьаьжира: гонаха кхин а адамийн даьIахкаш Iохкура, жIаьлеша яьшна. ДIогахь, цара коган мIарашца аьхкина, схьа-диллина шиъ-кхоъ адамийн каш а гора. Вагийча санна хьаьдда, больнице вухавеара Керим — Эзау чохь вацара. Юлега, гинарг а дийцина, хьаьттира:

— И хIун ду?

— Дела ве и дала хIаллак! Бовьха хIума! Кьаьркьанча! Мел бахарх а гIуллакх ца хуьлу-кх! Бехк ма биллалахь — хIун ду хаьий, хьуна?.. Кху больницехь — кхузткьаннал а сов лазархой Iохку, шовзткъа маьнгина бен хIара лерина йоццу-шехь. Дукхакхберш мацаллина кIелбиснарш бу. Денна а ле цхьацца-пишша. Юьхьанца шайн наха дIабуккура уьш. ХIинца уьш дIабохка а стаг вац, дийна берш а мацаллина шайн цIахь боьжна Iохку. Эзаус вайн ворданчина — Штольцна тIедилли-на — хIор велларг, хьуьлла дехьа а воккхуш, кIоргге, волла ма веззара, дIаволлар. Хьалха а гучаваьлла Штольц, ор гомха а доккхий, дай-й тIе латта а тосий, дуьтуш. Цу тIехула Эзаус вы-говор а дина, бага а лейина цуьнга. ХIетте а, кхета ца туьгу и сий доцу хIума!

— Муьлш бу мацаллех лийраш?

— Спецпереселенцаш. Дукхакхберш — нохчий.

«Чамм» — аьлла бос баьхьира Кериман.

— Палаташ чу хьажа мегар дарий?

— Завхозан белхан хьашташна хьуо хьожучуха ме-гар ду.

Цунна тIе халат а кхоьल्लीна, Юлиас палаташ чухула чекх-ваьккхира Керим. Керимна гира: балдаш а сийна, дIстина, ду-сийна геи а долуш, беснеш чу а кхетта, бIаьргаш кIоргга хьеле а дахана, Iохку нах а, бераш а. Керима цхьаьнге хьаьт-тира:

— ГIоле юй?.. — кхин ала хIума а ца хилла.

— Хир ю-кх гIоле а, Дала йовгIнехь... Сатуху-ш ду хIин-ца-м хьал...

Цунна юххерчу вукхо элира, ор чуьра схьахезачу озаца:

— Хьо-м нохчо ма хилла!.. Ма далийтахъа тхо... Даккхяхъа орца! Тхан чохъ биснарш а бу иштта бала эгна...

Берашка-м дла а ца хъажалуш, сикха аравелира Керим. Шен чу а веъна, куьйга корта а лаьцна, ойлане вуьйжира: — «Бок-къалла а кхин стаг вац те со?.. Сан миска къомахой, мозий санна, мацалла леш лаьтта, ткъа, со, сайн зудчуьнца, хаза юучуна юххе а нисвелла, паргIатваьлла»...

Колхозан председателъна тIевахара маса.

Буьрканахъ санна горгий, даккхий деза буйнахъ оьгIазе стоьл тIе а дехкина, ойла еш Iара Федунько Петро Макарович. КIел-дIахула Кериме хъалахъаьжира вон:

— Дийцал! — цабезаме хъалакхоьссира.

— Петр Макарович! Нах мацалла леш бу. Больницехъ а Iохку, геш а дистина. Шайн хIусамашкахъ Iохкуш бу а, боху, дуккха а, хъалагIатта де доцуш. Уьш спецпереселенцаш белахъ а, хъан колхозана тIеязбина бар-кх! ГIодехъа! Ма балийтахъа уьш кхин мацаллех! ХIинцале а мацаллех беллачеран циггахъ хIиттина кешнахъ ду, жIаьлеша а охкуш. Ца тешахъ, хъажа вола соьца! — дийхира Керима.

— Оцуьнан сан бала бац. Сан колхозехъ мацалла оьгуш лаьтта даьхни! Сийсара, — цхъана буса! — кхин бархI етт белла! Тахана обкомера ян езаш комисси ю. Сан корта баккха санна, хьийзор ву со цара... Оцуьнан ойла йо ас.

— Ткъа дика ду: ирх-пурх а, леш лаьттачу оцу бежнех цхъанна-шинна, мукъана, урс хъакхийтахъа... цу нехан гурахъ хин йолчу човтана чуларий. Ца мега ишта дан?

— Айхъа хIун дуьйцу а хаьий, хъуна?! — ирх кхоссавелира Федунько, — тхан колхозникийн дуьхъа а цамагориг, шун дуьхъа хъан магор дара! Ца мега! ТIаккха-м, и бахъана а хIиттош, хецца дойур дарийца пачхъалкхан бежнаш!.. Делларш а-м ца мега нахана жижигна дIадала: цамгарш яржа тарло! Ахъ хIун дей? Шайн комендантана тIе гIо: и цуьнан бала бу — Федунько охъахира. Керим, ара а ваьлла, комендантана тIе вахара.

Дийцира: спецпереселенцаш таппашца мацаллех леш бу, аьлла!

— Ткъа, шуна шаьш кхуза курорте дахкийтина моьттура? Шу-х велларг список тIера дIавайар доцург сан кхин декхар дац. Райисполкоме гIо! — аьлла, шен къацахетачу бIаьргаш чуьра цIе туьйхира Керимна коменданта.

Керим ца вахара райисполкоме. Шайн чу веъна, буьйса юккъе яххалц, юх-юха та а деш, кехат язира цо Джамбулски областан кхаа а куьйгалхочуьнга: обком партин хъалхарчу секретаре, облизполкоман председателе, НКВД-н хъаькаме. Iуьйранна Эзаух дагавелира. Эзаус, шен кабинетан неI, дика дIа а чIаьгIна, леринчу тидамца деша а дешна Кериман кехат, элира цуьнга, къолам кара а лаьцна:

— Ахъ хIун дей: хIоккхузахъ... кху могIанехъ: «Мацаллех ле» боху дешнахъ дIа а дахий — «юург цатоарна, дистрофия а хуьлий ле», алий, кIадде. Советан махкахъ адам мацаллех ле бохург политически нийса лорур дац хъан. ХIокху могIанашкахъ — хIоккхузахъ — меттигерчу Iедалан бехк а ца беш, и бехк меттигерчу колхозан куьйгалхошна тIе хъажабе: «цара кхачам цабарна, кху халчу тIеман заманахъ, колхозан балхана а, пачхъалкхана а сов оьшу и белхан ницкъ эрна бовш лаьтта» — алий язде... ТIе... кхуза... кIел цхъа бен а йоцу кхин цIе а язъе, хъайн куьг а ца таIош. Суна дагадогIу, тхан цхъа немцо, хIокху тайпана кехат яздица, таIийна чувоблIира, итт шо хан а тоьхна, Советан Iедална дуьхъал аьшпе пропаганда ярна.

Керима шен кехаташ, Эзаун хъехамца та а дина, дIахъажийра кхаа а адресе. Амма кIел шен бакъ куьг таIийра цо: «Итт шо башха йоккха хан а яц, кху тайпана долчу гIуллакхан дуьхъа, и хъан яздина царна ца хууш а дуьсур дац» — хъесапдира Керима...

* * *

Мацаллина тIе тифаш а кхетта, белларш дIабохка а ца кхнабора. Гродековон йистахъ а, больницан кхашна тIехъа а нохчийн кешнахъ денна шорлуш догIура.

Юьртахой а дарбеллера: массарна а ца тоьура юург. Колхозан фермашкара а, колхозхойн керташкара а бежнаш а, уьстагIий а лечкъор алсамделира. Оцуьнан бехке Iедалхоша а, кхузарчу бахархоша а шайлахъ гуттар нохчий лорура: уьш кхечарел тIаьхъа тIебаьхкина а, дукхаха а бара. Жал-тюбехъ а изза хъал дара. Цигахъара хабарш денна а Азрета дахъара Керимна.

Тахана сарахъ а КеримгIера чу хIоьттира Азрет:

— Тхо долчу шун больницана а хIумнахъ кхаьчна. ДIаяхъа вола. Юха тIетуьйхира: — сийсара Шакен-агIагIеран а етт бигина.

Iуьйррана Керим больницан керта веъча, Штольце хIургон кечъайта дагахъ, цкъа хъалха Эзаун кабинета чу хIоьттира иза, цуьнга кехаташ тIе куьг таIадайт. ЦIаста санна цIийвелла Эзау вара, мара а бусийна, чIениг а егош, маьхъарца тIечехаш, неIарехъ вегош лаьттачу, Штольцна — немцойн а, оьрсийн а маттахъ:

— Хъажжахъ цу эхъ доцчу тодакхе: ша божална юххехъ буьйса йоккхуш воллушехъ, сийсара, шен мера кIелхъара, вайн цхъаь бен йоцу говр яхъийтници кху йовсаро... Доннер веттер!

Керим ша лаьттачохъ вогIавелира: «Говр!.. Кхин ма хир яц и кху больницана»...

— Со йовсар дац!.. Со Изидор Карлович Штольц ву!.. — дуьхъало йора къаьркъанан хъожа а етталуш, лешаш лаьттачу Штольца.

— Тіехула тіе, — тіетуыйхира цо: — со хьан хехо а вац! Со — ворданча ву! Говрах жоп лург а со вац, завхоз ву! — Керимехьа корта ластийра Штольца.

Ціеххьашха дегіах зуз деара Керимна: «Массо хіума а хіинца нохчошна тіедохуьйтучу кху муьрехь там бара...» — ойла чекх а ца йоккхуш, иза Эзаун юьхь тіе хьаьжира: цуьнан юьхь тіехь шех шеко цахааелира. «Делахь а, ма дика дар-кха и схьа-карийча» — бохург дагатесна Эзауга вистхилира Керим:

— Ахь, пурба лахь, кхидерг буха а дитина, сихха, хіинц-цехь и лаха гіур вара со юьртахула... Хьанна хаьа... Хан а дукха ца яьлла.

— Дика ду, гіо... — шен бусийначу ціечу мерах йовлакх хьаькхира Эзаус.

* * *

Керим, цу-сохьтта больнпцера араваьлла, ураман аьтту агіорхьа, вахара хьалха, вухавогіуш дехьахула схьаван дагахь: кху юьртахь болу нохчий, дукхахберш, цу агіор Іаш бара, цхьацца лаппагІанаш чохь: «Хьанна хаьа... царех цхьамма, мацалло са кхачийча, йигна хила а тарло», — бохург дагахь дара Керимна — урс хьакхале тіе, мукъана а кхачахьара... —

Ша чу вах-вахана керт блокнота тіехь билгалйора Керима. Дукха хьолахь неІарш йиллина хуьлура. Цхьаннахьа а ца хаалора говран лар а. Хіинца хІара тіеваханчу ціенойн неІ тіечІаьгІна яра. Схьа а йиллина, чувахара. Нара тіехь шиь дакъа дара. Бецаш йиьна, сийна балдаш а, дистина хьаладахна геш а долуш. КхоалгІаниг лаьттахь эрзан черта тіехь Іуьллур. Кхин цхьа а чохь — я схьагуш а, я схьахезаш а — вацара.

— Чохь мила ву? — хаьттира Керима — цхьа а вуй техьа, шена ца гуш а, кху даьссачу чохь, — бохург дагатесна.

— Бехк ма биллалахь, со хьала ца гІаттало, хьуна...

Черта тіехь Іуьллург, охьахаа гІоьртира, амма ницкъ ца кхавьчна, юха а охьавахара.

— Хьуна охьахаа хІума а яц... кху чохь, — элира цо гІийлачу озаца. Амма цо хІумма а ца доьхура шена чувеанчуьнга.

— Іодика йойла! Дала маршалла дойла! — аьлла цу чуьра а сиха аравелира Керим, ша-шега корта а лестош. Юхжерчу ціенош чу вахара. Кхарачайн доьзал хиллера. Цхьана кедара дечигчаданашца чорпа санна цхьа хІума юуш доллура, пхиппа шо хир долуш, ши беррий, церан наний.

— Да мичхьа ву? — хаьттира; ца кхийтира, юха хаьттира и оьрсийн маттахь.

— Белла... Кіира хьалха — охьахьаьжира зуда. Жимачу кІанта чада хьалакховдийра Кериме: «Охьахаа, яа!» — бохучу маьІанехь.

Церан кед а чу хьоьжура Керим: яккхий кІайн даьІахкаш-ший, цхьацца даьттанан тіадамашший хаалора кедехь. Пешана юххехь Іохкура кхин а царех тера яккхий даьІахкаш а, йохоза, йолоза йолу цхьа йоккха виран коьртан кІайн туьта а. Керим кхийтира: говр яцара и.

Кхин шина кертахула а чекхвелира — цхьанхьа а говран лар а ца хаалора. Эххар а, цу агіор долчу тіаьххьарчу ціеношна тіе кхечира. Массо а корашна, уьш дика діадукъуш, дуьхьал цхьацца хІуманаш оьхкинера чохьара. Тиша ков а, ринжа а тіечІагІдина дара. Царна хьалхахула, ураман некъаца говран лараш а гора, амма уьш цу кертахьа ца йоьрзура... Ков кхин цкъа а діатеттира Керима — діа ца деллалора. Нуьцкъала схьадиллира тиша ринжа. Чувахара. Бодане дара. Цхьана корера шаршу діаяьккхина хьаьжча: ціенкъа юккъехь, истанга тіехь, гІорийча санна, меттах ца хьовш, корта а оллийна Іара цхьа зуда, шена тіехула, коьртана а тіехь, цхьа тіелхигъяьлла шаршу а кхоьल्लीна. Зудчунна юххехь, тіехула тиша галеш а тесна, цхьа сал хаалора. Діо нара тіехь ша Іуьллур боьрша стаг, тіе тиша юргІа а тесна: цуьнан яьшна тіуьска гуш яра.

— Де дика хуьлда хьан, — вистхилира Керим, зудчунна юххе а хилла.

— Де дика хуьлда... — гІийлла корта айбира зудчо.

— И мила ву? — нара тіе пІелг хьажийра Керима.

— Мар.

— Наб кхетта ву?

— Велла... КхозлагІа де а ду...

— Ой-й!.. — Керима, тіе а хилла, юргІа хьалаайира стагна тіера: юьхь яьлла, балдаш сийна, ге дистина дара. Са ца доьлура.

— Діа хІунда ца воьल्लीна?..

— Хьан вуллур ву?..

— Ткъа кху кІел хІун ю? — зудчунна юхжерчу сал тіе пІелг хьажийра Керима.

— Бераш ду.

— Муха?.. Бераш?..

— Сан бераш... Делла ду... Ши де хьалха...

Керим тіера галеш діатесна, хьаьжча: юх-юххехь, доккхалица діанисдина, Іуьллур диг бер. Сийна балдаш. Лаккха тіеьна геш. Юткъий настарш.

— Ткъа, хьо хІун деш Іа кху чохь, ціенкъа юккъе а хиьна?

— Кхин хІун дийр дара аса?

— СагІа доьхур дар-кха, ара а яьлла!

— Цо дихкина ша валале. СагІа ца доьхуш ле аьлла... — Корашна дуьхьал хІумнаш а охкий... Кху чохь... ле! — Нар йолчухьа байн корта ластийра зудчо.

— Це ю хъан?
— Мариглаз... Жуглуртан йол.
— Фамили?
— Ца хаба.
— Глазакхийн мотт хабий хъуна?
— Цха дош а ца хаба... Тхо маълхий ду... — элира Мариглаз куро.

— Хинца хлун дан ойла ю хъан?
— Кху чохъ ялан... Сайн берашна уллохъ... И воллучохъ, — юха а корта ластийра цо нар йолчухъа.

Керим кхийтира, цо ков, ринжий дла хлунда кьевлина а, корашна дуьхьал хлумнаш хлунда оьхкина хилла а: и цла церан юкъара каш дара, цо хьалххехъ кечдина, шаьш длабохка стаг хир воцийла хууш.

Ураман дехъахула ша вухавоглуш, цхьадолу цла дуьтуш, вукхунна чувьодуш, белларш, балабохкурш блокнота тле длаязбеш, сикха чекхвелира Керим. Цхьанхъа а говран лар яцара, вогглушехъ Эзаун кабинета чу веъна длауьхъира цуьнга блокнотан кехат:

— Кху тлехъ, хлукху адресашца, вала герггавахна, амма хинца а валаза, исс стаг ву. Царех шиъ геш дистина а ву. Уьш кху-сохьтта вайн больнице схьабало беза, Рудольф Рудольфович! Лечуьра бахахъа уьш!..

— Вало сикха, колхозера хлургон а яккхий, ворхI схьавалаве. Геш йистина шиъ вита.

— Доктор! И шиъ вукхарел а эшна ма ву! — цецвелира Керим.

— Геш дистинарш ирх-пурх а ле. Тхьогга лечуьра ца бахало уьш. Цара эрна меттиг длаоцу.

Эзаун аьчгачу хьесапо ойлане вожийна Керим корехъа велира: цлехъашха гира, юьртан некъо голатуххучохъ, чларх аьлла больницехъа а йирзина, нисса кхарна тлейоглу виллис. Хетарехъ, областера хьаькамаш хила безара: райцентрехъ цхъана а куьйгалхочун а яцара машен.

Виллис хецца больницан керта еара. Тлера охъавоьссира кхо стаг: цхъаь стоммачу деглахъ, НКВД-н капитан, важа шиъ — штатски. НеI ца тухуш, кхоь а Эзаун кабинета чохъа ваьлла, маршалла ца хоттуш, гланташ тле охъахевшира. Эзау дегI нисдеш, хьалаглаьттира:

— Диканца догIийла шу! — пенаца длахлотьтпра и.
Капитан, ша лачуьра глаьттина, корехъ лаьттачу, Керимна юххе хилира.

Макинтош юьйхина верг Эзауна юххехъ охъахира. Хьалха чуваьллачу, нисса Эзауна дуьхьал глантахъ лачу, тлаьрсиган

курткица волчо, къамел долиьра, Эзауна тле бляьргаш а доьгIна.

— Хла! Дийцал! Хлун ду кхузахъ?

— Гой шуна, — тийсалуш дийца волавелира Эзау, «мацалла» боху дош ма-хуьллу юкъа ца дало а глertaш, — нах дукха ле кху муьрехъ.

— Стенах?

— Дистрофиях.

— И хлун ю?

— Юург а, витаминаш а ца тоьъча, дегI аз а лой, ге есташ цамгар ю. Тлаккха ле. Палаташкахъ шортта бу уьш... Лаахъ, гойтур бара ас...

— Дика ду, — хьалаглаьттира таьрсиган курткица верг.

Юляс сикха кхаанна а тле халаташ а оьхкина, уьш, Эзау хьалха а волуш, палаташ чухула чекхбевлира. Юха Эзаун кабинета чу а баьхкина, бист а ца хуьлуш лара уьш цхъана ханна.

— Ледара хьал ду!.. — элира, кхоьлино тлаьрсиган курткица волчо. Майраваьллачу Керима, цуьнгахъа а вирзина, иза царалахъ лакхарниг хетта, къорра элира:

— Кхузахъ... Генатоцуш... Шайн хлусамашкахъ локхуш а бу иштаниш. Гайтий? Хлумма а гена дац шуна?

— Мегар ду! — хьалаглаьттира курткица верг а, цунна тлаьххье вуьйш а. Капитана Кериме кхоьссира:

— Хьо тхьогга вола...

Керим а виллис тле хпира, неларан йистехъа.

Хинца, цхъа сахът хьалха, шена гинчу цу массо цленош-кахула чекхбехира цо уьш... Тлаьххъара а шаьш Мериглаз йолчу кхавъча, цленкхъахъ юх-юххехъ, доккхаллица дланисдина, делча луьллу цуьнан дие бер а шайна дайча, тапп-аьлла глар яйра церан. Макинтош юьйхинчо бляьргех йовлакх хьаькхира.

— Товар ду!.. — аьлла неларехъа волавелира тлаьрсиган курткица верг, шена тлаьхъа вуьйш а хлуьттуш.

Виллис тле шаьш охъахевшича, цо Кериме элира:

— Жоп хир ду хъан арзана, жимма хан яьлча.

Виллис длаиккхира.

Керим сикхачу боларехъ больнице вухавеара. Эзаун кабинетехъ Эзау а, Юля а, хинца схьахъаьдда Кеси́ра а яра — Керим цара, лаьцна, шайца дла-х ца вигний-те, аьлла, сагатдеш.

— Гайтин ахъ? — хаьттира Эзаус.

— Берриш а-м гайти!.. Цхъаннийн бляьргех хи а ма делира... жоп хир ду элира...

— И дика ду. И дика ду! — серлаелира Эзаун юьхъ:

— Хинца глой, колхозера хлургон а яккхий, малх чубуза-ле, сихонца больнице схьабалабе айхъа и билгал мел бина ларзой!.. Берриш а!.. И геш дистина шиъ а тлехъ... — элира Эзаус.

Цхьа кIира даьлча Кериме, кхеран комендантехула райцентре дIакхайкхира — районан комендант капитанна Ануфриенконе тIе! «Лаца бохку-те?» дагатесира: тохара Эзаус дийцинар даг чуьра ца долура. — «ХIун хаьа, сан арз цара харцахьара тиданий?»

Шеконаш нуьцкъаша дIатеттина, «хиндерг — хиндай!» — аьлла, цига вахара Керим.

Капитан Ануфриенкон кабинетан неIарехь, стоьл тIехьа, секретаран меттехь, Iаш гира полковникан хормица, хьалха шортта орденш а йохкуш, даккхий Iаьржа мекхаш а долуш («Буденныйнаш санна» — дагатесира Керимна) цхьа кьонаха: «ГIалара хьаькам хир ву»... юха: «Суна-х ца веьний те?» — шеквелира Керим.

Чохь гIанташ тIехь Iаш кхин цхьа-ши стаг а вара. Полковнико меллаша, сапаргIата хьаттира оьрсийн маттахь: — Албастов Керим?.. Эцца охьахаа. Ас хьо веьнийла хоуьйту! — аьлла иза комендантан кабинета чу вахара, меллашчу боларца. «Мила ву те и?» — Керим ца кхетара: «Jеларан амалца а, шен хормица а баккхийчу хьаькамех а ма ву, ткьа... цо кхочуш-дийриг, гарехь, секретаран декхар а ма ду?» — ойла йора Керима.

— И мила вара? — хьаттира цо чоьх Iачу цхьаьнга.

— Дукха хан йоццуш Джамбул-гIалара кхуза балха ваьккхина вайн комендантан гIоьнча... — Кериман хьаьрса цIоцкъамаш цеце хьаладахара.

— Нохчо ву... — тIетуьйхира оццо, Керим кхетош. Керимна хIинца дагадеара шен лулахочо Азрета, ша а тамаша а беш, шега дийцинар: Джамбул гIалахь, гIалин комендантан капитанан гIоьнча нохчо-полковник ву бохуш. «Билггала изза ву-кх хIара гIалара кхуза ваьккхина», — сацийра Керима. Керим ойлане вахара: полковник Идрисов Абубакар цIахь — Керимна хезнера и цIе йоккхуш — воккха хьаьким вара, Нохч-ГIалгIайн республикан НКВД-хь, наркоман заместителе кхаччалц, даккхийрачу гIуллакхашкахь а лелла. Нохчий, гIалгIай махкахбаха гергабахча, иза Соьлж-гIалара генарчу, Чуваше хьажийнера, цкъачунна новкъара дIаваккха! ЦIахь а цуьнан хиллачул лакхарчу гIуллакхе.

Ткъа, нохчий-гIалгIай махкахбахар кхочуш хилла даьл-лачул тIаьхьа, иза Чувашера, шен лакхарчу гIуллакхах а воккхуш, Джамбул-гIала схьавалийнера, комендантан — капитанан гIоьнча а вина. Нохчо хиларна. «ХIинца, гарехь, цигахь а сов хетта, кхузахьа ваьккхина и», — ойла хилира Кериман. Амма Керимна новкъадеара нохчийн маттахь и вист цахилар: «Оццул чIогIа кхеравелла те и?» — дагатесира Керимна.

Полковник Идрисов, комендантан кабинета чуьра ара а ваьлла, чоьх болчаьрга дIаса ца хьожуш, оццу меллашчу боларца вахана, шен стоьла тIехьа а хиьна, сих а ца луш, цхьа кехаташ хер-цо вуьйлира.

Царех цхьаь схьа а къастийна, иза эцна, шен оццу меллашчу, — Керимна куро хеттачу, — боларца, ша хIинца а тохар-леррачу хьаькамаллехь волуш санна, сапаргIата, комендантан кабинета чу вахара. Керима, лерина тидам бора цуьнан леларан: Керима лобхура, цунна тIеIиттаеллачу яккхийчу киртигаша цуьнан леларехь бина хила беза, хийцамаш. Уьш бIаьрго схьалаца бацара. «Барзана хаьа шен хьалхалерра кура кеп хIинца а дIакхехьа, кийрахь зу керчахь а», — сацийра Керима.

Комендантан кабинета чуьра араваьлла полковник Идрисов, вела а къежна, Керимна тIевеара:

— Хьо-м нохчо хилла!.. Суна ца хаьара. Кхузахь кавказхой кхин а бу... Бехк ма биллалахь!.. ХIинца хьо цига чугIо. Со цхьана гIуллакхе хьажийна! — аьлла, Iодика еш, Кериме куьг а делла, Идрисов дIавахара...

Ша комендантан кабинета чу ма-велли, Керимна вевзира стоьл тIехьа Iа, тохара больнице баьхкинчаьрца хилла, стом-ма капитан.

— Марша вогIийла, накъост Албастов. Охьахаа эцца! — Корта ластийра капитана, тIаккха тIетуьйхира:

— Муха ду вахар?.. Болх балой?..

Керим кIедачу гIанта тIехь ма-хуьллу кьийлалуш Iара, капитана шеца хIинца дийца кечдинарг хIун ду ца хууш.

— Реза вуй хьо хIинца балхана?.. — юха а хьаттира коменданта, Кериман болх лехарца хилла халонаш шена хаар къадош.

— Болх а хала бац, дIабобду шен новкъа.

— Спецпереселенцашна гергахь жобпаллин болх лоруш бу больницан завхозан болх а. Тхобга хьаттира. Оха пурба делира хьо цига дIаэца: хьо майор, фронтовик хиларна.

— Баркалла! — элира Керима доцца, чуьра а ца волуш, хIинца а, цуьнан къамелан юьхьиг муьлхачу агIор йоьрзу-те ладобгIуш.

Капитанан лер а, аз а эсала, маьрша дара. Капитан, ойлане соцуьгIа а хилла, юха а кIеда волавелира...

— Гой, хьуна... Накъост Албастов, хьо тешаме коммунист, фронтовик ву, хьо санна бехкебоцхарна а доккха зулам даьлла шуна юккъехь цхьацца ямартхой хилар бахьана долуш. Тахана а цхьаберш царех кхузахь а паргIат лелаш бу, шайн дагахь дерг дIалачкьийна. Уьш гучубаьхча, шун къам а, хьо санна берш а, цIанлур бара совнах тIекхийдочу бехках. Ахь, хьуо ре-за велахь, гIо дан дезара тхуна цу тIехь — хьох теша тхо!.. — оцу дешнашца комендант, юха а соцуьгIа хилла, Керимна тIе-нисса шен ши бIаьрг а боьгIна, велаькежира.

Керим кхийтира. Цо цу сохьтта жоп делира:

— Реза ву, аша, сан хилла майоран чин а, хорма а юха а луш, шайн могааре балха длаэцахь. Болх тешаме а, дика а бан тле а лоцу.

— Хлан-хла!.. Ишта ца боху ас...

— Муха боху?

— Къайлаха нехан дагара толлуш, тхуна гло деш хила веза хьо, шайн къомана юккьехь хлпнца а левчкына лела вайн мостаглий гучубохуш.

— И ахь буйцу левчкына лела мостаглий сох а, дагара дийца тешар бац, хьохчул башха: со массарна а коммунист а, советан патриот а вуйла хууш вевзина стаг ву.

— Дика ду, делахь, — кхечу аглор хьовзийра коменданто шен къамел: — Дика ду, делахь, хьоу цавевзачу оьрсашна юккьехь а, кхечу къаьмнашлахь а бан тлелаца и болх.

— Лоцур дац! Со айкх вац!

— И хлун къамел ду?! — оьглазе схьахьажира капитан.

— Со коммунист, советски эпсар ву, суна беглийла дац и тайпа гуллакх.

— Хьоу — нохчо, спецпереселенец вуй хьий, хьуна? — тлечевхира капитан.

— Хаа. Хлетте а, со тылехь а ца воллуш, тлеман цлержах чекхваьлла, советан майор, фронтовик ву, накъост капитан! — Юьттира Керима комендантна, и фронтехь цахилар шена хезна хилар гойтуш.

Комендант, ша волччахь хьалакхоссавелира, гай а дегош:

— Шун къомах берш массо бу ямартхой! «Фронтовик». Тхуна ца хаа моьтту, хьуна, аш тлом муха бина: тлехьахула тхайчарна тле а етташ. Хьо хлпнца цхьа а «майор» а вац хьуна, длахаалахь!.. Гирий хьуна и дло араваьлларг а? «Коммунист»... Ас толлур ду хьо хлун «коммунист» ву а... — шен юьхь а кхохкийна, вегавора комендант. — Хьо бакъ волу коммунист велахь — тлелаца! Ца лоций — хьажал дло корехьа! — пелг хьажийра коменданта: кертахь шарабанна юххехь ежаш лаьтта-ра кхел, комендантан балхара транспорт — оцу сан кхелана нлаьнийн цамгар ю... Тлехьахула цуьнан и нлаьнийн дладохуш хир ву хьо, кхийтин хьо? Нохчийн «майор»? — аьлла, юханехьа тлехтохам а бина, тле маьттаза «дена а диллира» коменданта Керимна.

— Хьан бакъо яц, накъост комендант, соьга цу тайпана маьттаза ле! — элира Керима.

— Бакъо ю — яц ас гойтур ду хьуна кестта! Хлпнца яхийта кхузара хьайн алаша. Кхо де хан ю хьуна. Ойла а яй, вухавола. Реза хилин — хьайн болх а беш ийр ву хьо. Ца хилин — ас чувуллур ву хьо! Бахьана суна карор ду, хьуна! Валю!

Цуьнан Юдика ца еш, ара а ваьлла, Гродековохьа схьавоглу-

ра Керим. Ойланаш кхехкара. Ша шена реза вацара — коменданта шена аьлла «дена» цунна ша юха цааларна. «Ма дика ду и Тавсолтина ца хууш», — дагатесица цунна. Церан хлусамна а чу ца хлуттуш, тлехвелира иза. Гродеково ша длакхьачча а я Эзауга а, я Кесире а ца дийцира цо шен комендантаца хилла клоршаме къамел.

Амма сарахь шайн чухлюьттинчу Азрете дийцира шегга, иза ша санна фронтовик а, спецпереселенец а хиларна.

Азретна башха тамаша ца хийтира коменданта кхуьнга баьх-нарг.

— И-м цара массаьрга а цкъа ишта олуш, ду, хьуна... Соьга а элира... Реза ца хилча, кхин хье ца веш, ладда а витира. Ахь ша фронтехь цахилар шена тлехтохар ца лайна цо. Вуьшта, вон стаг а вац, хьуна, и... Тхо, кад длабоккхуш, цкъацкъа цхьаьна нисло... И «мат-перемат-м» даима а цуьнан багахь деца хьаьнца а: шен зудчуьнца а, шен оцу кхелаца а... — велавелира Азрет. — Амма, вуьшта ша вон стаг вац... Цкъа, тхо молуш лаш, ас тамаш а беш, цо хлун элира хьий, хьуна соьга: «хьожуш хилалахь, — аса и ца элира олу дац хьан, — цхьа зама яьлча, шу махкахдахаран бахьанехь, цхьаболчу баккхийчу хьаькамийн кортош дла ца дахахь!..» Муха хета хьуна? Со цецвелира... Юха къамел кхечунна тле даьккхира цо... Иза хьалха белхало — нефтяник а хилла, тлаьхьа паровозан машинист а лелла, тешаме стаг ву... Бакъдерг аьлча, фронтехь-м ца хилла. Воккха маьттазча а ву... Кедана дика лара а во. Са ма гатде ахь... Чувуллур вац, хьуна, хьо цо...

— Суна-м кхо де хан ма йилли цо.

— Хлума хир дац... тле, мича бахьаница вуллур вара хьо цо чу?

— Бахьана-м кхуллуш а хуьлура... Иза-м царна башха хала хлума дац.

— И-м бакъ ду... Ларлуш хплар совнаха хир дац... Цара шаьш хьан хлусамна я кабинета чу цхьа луьра хлума таса а тарло... — Хьожуш хила-м веза. Амма вуьшта хьогара дала хлума дац — Кериман сатедатла глертара Азрет.

Цуьнан тлаьххьарчу дешнаша, мелхо а, са карзахдаьккхира Кериман. Шоллагичу дийнахь, луьйранна, Кесира балха а яхийтина, шайн чохь ша обыск йира цо: хлпнциале кхеран чу цхьамна а чукхоьссиний те цхьа а хлума а — аьлла, теллира цо. Яцара. Керима сикха неларна шолгла догла а нисдира. Кораш члагидира. Жимачу корана аьчган бой лецира. Сарахь больницехь а, дукхахболу белхахьой длабаханчул тлаьхьа, теллира шен кабинет: неларш а, кораш а дика тлехьовлалуш дара. Жимачу корана кхузахь а аьчган бой лецира цо. Амма кхуьнан кабинета неларна дехьа, сени чохь, лаьтташ юкьара ишкап яра, цхьац-ца шира папканаш, тептарш а чохь. Ишкапахь кхуьнан а цхьа

терхи яра, папканаш тлейохкуш. Теллира: кхуьнан терхи — маърша яра. Вукху терхиш тле а хьаьжира. Уггаре бухарчу терхи тлехь а, цунна кел а, ченах юьзна, хетарехь цхьамма а дукхакхенахь дуйна куьг а тохаза, Юхкура: шира телефонан справочникаш, терахийн тептарш, профсоюзни кодекс, цхьацца ца оьшу, тиштелла, книжканаш. Царна юккьехь цлеххьашха цхьанна тлехь блаьрг сецира Кериман: иза вукхарел стоммо яра. Мужалт бехийна, этла яра, кехаташ а мажделлера. Книгин цле юьззина ца кьаьстара: «Азбука.....изма». Бухахь — «192... шо». Лакхакхь авторан цле: «Н. Бухарин». Воглавелира Керим ша волчоь: «Цхьамма кесталгла чутесначух тера а ма яц хлара... Делахь а»... — ойлане велира: и цхьа книга тоьар яра хланда муьлххачу а стагна, кьаьсттина — спецпереселенцана, лахарчу барамехь итт шо хан тохийта! Дласахьаьжира Керим: гонаха гуш цхьа а вацара. Книга а эцна, шен кабинета чу вахара. Кора дуйхьала кирхьа а оьзна, лампа а латийна, охьахира Керим, леррина оцу книги тле хьажа: хийла шераш длаихнера, авторх а, цуьнан книгех а лаьцна сталинхошкара вон мел дерг хезаш. Амма цкьа а Бухаринан цхьа а книжка а шен кара лаьцна а, я гина а вацара Керим. Хланда тидаме хьобжура и цуьнга: «Хьан йиллина те хлара цига?.. Маца?.. Хлара больница йолу а ма ду, боху, ткьех сов шо... Масаний лобраш, лазархой хийцабелла... Мацдах цхьамма охьатесначохь йисина хир ю-кх»... — ойланаш керчара. Бехчалгаца ченах цлан а йина, иза еша вуьйлира Керим. Цхьа сахьт а дладелира. Массо хлума а кхеташ а, Советан ойланехь доглуш а дара. Цхьа а, шена дуйцуш хезначех, «бухарински галаташ» ца хааделира Керимна книги тлехь, шен хьекьалца схьалаца. Мелхе а, таханалерачух тера, пропагандан алу етталора схьа цуьнан могла-нех. Цлеххьана керта воглуш Штольц хаавелира Керимна корехула: «Хлунда веьна?.. Цо-х ца йиллиний те хлара эццига?.. Тлаьххьарчу деношкахь цуьнга сов дукха ма кхойкху районан коменданто... Хлунда? Яйначу говрана?.. Я... комендантца хлара бертавахна те — суна тешнабехк бан?». Керима, корера кирхьа жимма дла а хилийна, тидам бира Штольцан: цунна тлехьа воглуш а, я арахьа цуьнга хьобжуш а цхьа а вацара. «Нагахь санна, хлара книга цу метте Штольца йиллина елахь иза хланда сени чу хьалавер ву, ишкап чу хьажа», — ойла хилира Кериман. Штольц теббина кухни чу вахара, цига тесна йолу члург ша схьа а яьккхина, юха теббина аравелира, тлома кел хьарчийна цхьа жима ларча а эцна: «гарехь, картолаш лачкхийна вьоду», — дагатесири Керимна. И кех араваьлча, книга юха шен метте, ша ма-хиллара, охьайилла дагадеара Керимна. Амма, «цлеххьашха... цхьа пайдабоцчу бахьаница йедална и кхузахь хаалахь... Хьанас тасалур бу?.. Уггаре а хьалха спецпереселенцех... Со-х. Хлара ягийча тоьлу!» — сацийра Керима. Газета

юккье а хьарчийна шайн чу яьхьира, тлома кел а лаьцна. Кесири а, Каташ а дара чоьхь, пеш йогуш яра, тлехь чайник а кхехкаш. Жимачу гланта пеша хьалха а хлгна, Керима книгин кехаташ, кегийра этла а деш, цлерга тийса долиьра. Кехаташ цлергахь сенчу алуца догура, амма цхьадерш, ийа а луш, тлома девлча санна, дага ца туьгуш, духанехьа цленкьа кхиссалора, ара-хьарчу мохо схьайзорна.

Керима, уьш, схьа а лобцуш, юха чу а туьйсуш, аьшкалца кега а деш, цлергахь догуьйтора, тлера блаьрг ца боккхуш. Тлаьххьара кехаташ а чутийсина, дагийна хлара ваьлча, кехатан цхьа цуьрг, овкьарна келхьара, дийна хлума санна, схьаиккхина, цленкьахула длаедира неларехьа. Керима тлаьхьакхийна схьалецира иза. Леррина тлехьаьжира: цларо дагоза бухадисна кхо элп гора: «Бух»... «Хлан-хла! Верриг а ваьгна ван ца лаьа-кха Бухаринна а», дагатесири Керимна, цу кехатан цуьрге блаьрг тоьхча. Юха шен ойланийн клоргехь, ша дийриг новкьа хеташ, ша-шех эхь хийтира цунна, амма кхин дан хлума дацара: Керима кхе яхийтира Бухаринан книгин и тлаьххьара кийсиг.

Аьшкалца клегий тлеклаладохуш, цлеран алунгахь дайира книгин тлаьххьара доь. Диван тлера хландацалц йист ца хуьлуш, шен майрачо лелочуьнга хьобжуш ййначу Кесирас хланда, шен семачу дагца и сингаттам баьлла леларх кхийна, тле а еьна, хьаттира Кериме:

— Алахьа соьга — хьан зуда яц со? — хлун ду, ахь, соьга а ца хоуьйтуш, сел члогла сагатдийриг?

— Хлума дацара и-м... Цхьа ца оьшу тиша книжка яра...

— Муха «хлума дацара?».. Суна ца го моьтту хьуна, кху деношкахь хьан ойлане хилар?.. Хьан набарх лер?.. Ахь неларна нисдина шоллагла догла?.. Жимачу корана лаьцна аьчган бой?.. Хланда сел лерина ягийна и книжка? Дийца! Со зуда яц хьан? Со хьайн накьост ца хета хьуна? Каташах ас дуй боу хьуна: ахь аьллачунна тлехь сецна хир ма ю со! Дийцахьа!

Каташ хланда шен меттахь наб озийна, йуьллара. Керима шена юххе диван тле Кесири охьа а хаййна, ма-дарра, дийцира цуьнга дерриг а. Кесири йилхира, меллаша, Каташ сама ца ваккха глерташ. Тлаккха, блаьргех йовлакх а хьаькхна, кьонахчун озаца элира Кесирас:

— Ас кьобалдо ахь цунна делла жоп: шен кьомана айкх хуьлачул, чуволлийтар тоьла. Амма хьо цара чуволларна ца кхоьру хьуна со! Воллал шаьш майра белахь! Ас и Джамбул а тлеклел оьккхуьтур яра, царна, мохь хьобкхуш, хьан бехк бацар гойтуш.

Керима маракьевлира Кесири.

— Тахана Сталинна, йедална ца луьйш мила ву, кьаьсттина — вайх? — тле, уьш массо длабийцина вера вуй? — тлетуьйхира Кесирас.

Самаваьлла Каташ велакежира Кериман марахь шен нана а гина. Керим вухахира. Не! йиллина, маршалла а хоттуш, чувелира самукье велакежа Азрет, юха цеххьашха кхоьлинчу юьхьца гIанта охьалахвелла, элира:

— Сан кадам бу хьобга, Керим.

— Тавсолта?.. — ИрахIоьттира Кесира.

— ХIан-хIа!.. ХIан-хIа!.. — юха велакежира Азрет. — Кхана... Ануфриенко... дIавуллаш ву.

— Муха? — цецвелира Керим.

— Селхана — суна вайн районан льеро дийцарехь, — цеххьана ге чохь лазар а хьаьдда, иза Джамбул-гIаларчу больнице дIавадийнера. Аппендицит иккхина а карийна, этIо охьавиллинчохь, операци чекх а ялале стоьл тIехь велла.

— Алалур дарий кхул тIаьхьа Дела вац! — Кесирас ши куьг хьалатесира.

Кесирас хьалха диллина пхьор а диъна, дIавовдучу Азрета, цеххьашха дагадеъна, кисанара схьадаьккхина, цхьа кехат а кховдийра Кериме:

— ХIара хьобга дIало элир-кх райисполкоман секретара: председатело хьобга а, Эзауга а кхана тIекхойкху.

— ХIунда?

— Хаац. — Азрет дIавахара.

Керима юха а сингаттаме ойла йора:

«Гарехь, говрана тIехула со хьийзо бокху уьш»...

Иуьйранна Эзау а, Керим а райисполкоме чукхьаьчча, бухаьхь, кхаьрга хьобжуш Полат вара:

— Вайга цхьана гIуллакхна кхайкхина, — элира цо. Цу-сохьтта, председателан кабинета не! а йиллина, секретара:

— Чудуьйла! — аьлла, дIакхайкхира. ХIорш чубевлча, доц-ца лергина кьобжа маж-мекх долу, бIаьргех маьIан куьзганаш а дохку, председатель хьала а айавелла, хьасене велакежира кхарна. «Гарехь, гIуллакх луьрачех а дац» — аьлла хийтира Эзауна а, Керимна а.

— Охьаховша!.. Облисполкомера, Джамбул-гIалара, хIара сацам кхаьчна — спецпереселенцашна гIо даран хьокъехь. Цу тIехь оха а кхузахь сацам бина. ХIара бу. Беша... Шун хаамца хIоттийна бу...

Массаьрга а цхьацца экземпляр а елла, председатель дехьа чу вахара. Сацамо бнлгалдоккхура меттигерчу колхозан а, юьртан а куьйгалхоша шен хеннахь хьакъ боллу гIайгIа цабарна (Облисполкомо ша и цаьрга аьлла цахилар-м хьехош а дацара) дукхахболу бахархой, кьаьсттина спецпереселенцаш, витаминаш-ший, напIий цатоарна, алиментарная дистрофия цIе йолчу цам-гарх кIелбисна хилар, и бахьанехь, царех дуккха а нах балар а. «Мацалла» боху дош а дацара юкьадалош. Колхозана оьшуш болу и белхалой лечуьра кIелхьарбахаран дуьхьа, сацамо тIе-

дуьллуря районерчу массо а колхозийн а, яртийн а куьйгал-хошна:

— Спецпереселенцашна сихонца, колхозийн чохтах, церан гурахь хиндолчу жамIана чу а лоруш, мах боцуш, жижиган-шурин напIа дIахецар, оцу гIуллакхан нийса тидам байта, шен-шен меттехь жобпаллин комиссеш хIиттаяр а, меттигера лор а, колхозан бухгалтер а, спецпереселенцийн староста а юкьава-лош... Сацам бешна хIорш бовлушшехь председатель юха чу-веара:

— Шун участкехь оцу комиссин председатель — тхан сацам-ца, оха чIагIвина лор Эзау Рудольф Рудольфович, членаш беш юкьабахийтина колхозан коьрта бухгалтер Полат Жумсаитов а, Албастов Керим а... ХIан, дIаэца тхан сацам а. Дуьло, сихо е! — аьлла, уьш дIахьажийра цо.

Цигара духадогIуш Полата элира:

— Ма дика ду и аша яздина. Шу бахьанехь, мацаллех ба-ларш совцур ду-кх районехь.

— Ерриге а областехь а! — тIетуьйхира Эзаус. — ХIара Керим бахьанехь: кхо ца яздинехь хир бацара и сацам.

— Рудольф Рудольфович, ахь тидам бирпй: сацама тIехь, сан кехат тIера дIаэчна, ахь яздайтина, дешнаш а ма дара дук-кха а.

— И дешнаш-м царна вуьшта шайна а дагадан хьакъ долчех дара. Вуьшта, ас деза лорург, сацама тIехь, цIе а йоккхуш, спец-переселенцашка хIоьттина хьал Iорадаккхар ду.

— Мел хир бу те мацаллех белларш вайн районехь? — хаьттира Керима.

— Сан хьесапехь, ах гергга, — шен цхьаь бен доцу куьг хIаваэхь тамаше ластийра Полата.

— Областехь а хир бу оццул: цара и сацам, вайн районна лерина ца Iаш, областана а баржоре хьаьжча, — тIетуьйхира Эзаус. ТавсолтагIеран чухIоьттира Керим, цуьнга а и дийца.

— И-м дика ду!.. Ткьа! Вай цIа маца дохуьйту ала-хьа? — иза цхьаь дара, Тавсолтина данма а диллина дагахь доллург.

* * *

Вукху дийнахь дуьйна Полатан колхозера оьшшучул сур-саташ схьахоьцура, Керима уьш больнице схьакхачадора кол-хозан ворданахь. Эзаун куьйгаллица, больницан кухнехь, льераллин хьесапца кеч а еш, жижиган, шурин йовха чорпеш яла йолийра мухIажаршна. Больницан кертахь, кухнина хьалха, шайн кедаш каралаьчна, рагIийнна, лаьттара мацаллина бIаьр-гаш чу а эгна, тиша тIедуьйхина, беснеш макхьелла нах, зуда-рий, бераш. Царна чорпеш Кесирас кечйора, МаригIаза кедаш

чу юттура. Ялх шо хир долуш жима кІант Арсен шоллагІа тІе-
веара МаригІазна, ша сиха бассийна кад буха бахъаш. Мари-
гІаз цуьнан кеда чорпа йотта кечъеллачохъ, Кесирас сацийра и:

— Мегар дац! ЦІехъана дукха йиъча кхераме ду боху
Эзаус.

Діо, кхера тІе а хиъна, шен кедара хІума юуш Іачу воккха-
чу стагна тІевахара Арсен.

— Дада, ло суна — дІакховдийра кад. Воккхачу стага шен
йисина чорпа ерриг цуьнан кеда йоьттира. «Суна кхин а ели», —
аьлла шечарна тІе вахара Арсен...

ХІор денна а Іуьйррехъ доладой и гІуллакх, делкъехъ чекх-
доккхура.

ТІебахка де а доцуш, цІахъ Іохкучарна, ша-тайпа, къа-
стийна кечийна, хъена йоцу чорпа а, маннин хударш а Мари-
гІаза дІасахъора Кериман билгалъяхначу хІусамашка.

Кестта мацаллех баларш севцира цу юьртахъ. Шайн хІуса-
машкахъ Іохкурш а кестта гІевттира, дукхахберш. Нехан чу са
деара. ХІинца уьш колхозан балха эха а, вовшийн чухІитта а
ларабора.

Амма МаригІаз чухІитта цуьнан гергарчех цхъа а ца висне-
ра кхузахъ. Шен дигъ бер а, майра а дІа а воьллина, царна тІаьх-
хъе ша а ялан кечъелла, Іожаллина резахилла, цунна кІелсецна
Іаччуьра, цІехъана, Делан къинхетамца, ялаза йисина Мари-
гІаз хІинца, шен дегІана чу юха садеъча, шен белларш хъалха-
чул чІогІа дагаохуш, кухнин чохъ соне а хойй, кест-кеста тий-
жара. Керимна а, Кесирина а къаьсттина къахетара цунах.

Керима эххар, комендатурехула кехаташ дІасакхехъийтина
а, нахехула и хоьттуш лелла-а, цхъана-шина баттахъ къахъегна,
схъалехира МаригІазан шичой бежа меттиг.

— Уьш къилбседехъа, Іа шийла хуьлчу генарчу Аягузехъ
бу. Хъуна кхузахъ Іийча тоьлий те? — хаьттира Керима йоьл-
хучу МаригІазе.

— Делахъ а, дІахъажаехъа со царна тІе, хъайн ницкъ кха-
чахъ, — дийхира МаригІаза.

Керима, комендатурера яьккхинчу бакъонца МаригІаз ша
Джамбул-гІалин вокзале а кхачийна, шен чохътах билет а эцна,
некъана кхалла хІума а, кІеззиг а ахча а делла, цІерпошта ха-
ийра. Тамбур тІера гІийла чухъоьжура МаригІаз перронехъ
лаьттаху Кериме:

— Ахъ суна мел динарг хъуна Дала духа доькхийла: сан и
хъуна духа декха ницкъ хир бац цкъа а. Амма шу а, шун ди-
калла а ас йициййр яц. Дала ахъ дагалаьцначу дикане кхача-
войла хьо!

— Хъуо цига дІакхачарх хаам белахъ. Дала некъ нисбойла
хъан, МаригІаз!..

ЦІерпошт тохаелира, меллаша йолалуш. Тамбурехъ лаьтта-

чу МаригІазин бІаьргех хиш охъахъаьвдира. И ца гайта цо Ке-
римехъа букъ берзийра. ЦІерпошт, сиххачу боларе а яьлла,
къайлаелира. Цхъана агІор дикачу дагара, амма вукху агІор
гІийлачу ойланехъ вухавирзира цигара Керим.

* * *

МаригІаз новкъа а яьккхина, Джамбулера вухавогІуш, Жал-
тубехъ ТавсолтагІеран чухІоьттира иза. Тавсолта чохъ вара:
иза а юьхъан басца мелла а меттавеанчух тера хийтира Іорим-
на. Эххар чуелира Селита а, екхаеллачу юьхъца, Нурседера
деъна кехат а дахъаш. Кериме маршалла а хаьттина:

— Деший, дада? — дІауьйхъира цо даьстина кехат.

— Дешал! — юьхъ серлаелира Тавсолтин а. Нурседас, кхаьр-
гара хъал-де а, шайгара посылка дІакхаьччий бохуш а хоьтту-
ра, шаьш дика Іар а дуйцура, Кесирей, Керимей маршаллаш
а лора. Оцуьнан тийнна тидам беш Іачу Кериман бІаьргаш къе-
гира. Кехат чекхдоллуш, яздора: «КІант вина. ЦІе хІун тилла?».
Кхааннен а цхъаьна даьккхина сурт а дара: Нурседа бер ма-
рахъ хиъна Іара, юхехъ ирахъ лаьттара Расул (стундеца гІил-
лакх лоцуш, цунна и сурт гур дуйла хууш).

Тавсолта вехха хъийжира суьрте:

— Джамбул!.. ДІаязде: Джамбул цІе тилла алий! — Сели-
та жоп яздан охъахира...

Бутт чекхболлуш Тавсолте кхин цхъа кхаъ а баьккхира Се-
литас: Кесирас а, шен кІантана — Каташна тІе йоІ йира.

— ХІай-хІай! Довр дац нохчийн доь! — шежа корта ластий-
ра Тавсолтас.

АХАТ

ТІом чекхбалар даздеш, Советски халкъо, дуьнено а сатий-
сина Толаман де — иссалгІачу майхъ схъакхайкхийра радиос.
Оцу дийннахъ, дагахъ а доцуш, делкъехъ цІа кхечира лулахойн
кІант — Ахат: масех баттахъ кехат а даза волу и, эцда нов-
къахъ сецначу машинара воьссина, цІехъана шайн керта вели-
ра лейтенантан хормехъ, хъалха шортта орденаш а кхозуш.
УьйтІахъ хиллачу Айгеримий, Кульджанний — «Ахат!» — олуш,
мохъ хьокху а хезна, наггахъ бен чуьра ара а ца волу, къена
Шакен-агІа а схъахъаьдира, Іаса а лубйзуш. Дайчу боларца ма-
са схъакхечира Джейран а: цхъаь бен воцу шича доггах мара-
вуьхкура цо, йижаршкара а ваьккхина. Гара когаш шуьйрра
дІаса а хІиттийна, хъалха Іаса а гІорттийна, чІениг а егош, мал-
хана санна кІантана къежна лаьттара да, Ахатана тІера бІаьрг
ца боккхуш и тІеваре хьоьжуш. Зударийн марара а ваьлла, тІе-
ведира Ахат дена.

— Аман, ата¹, аман! — кІентан белша тІехъ дехха Іахкпй-ра дас, саксаулан басахъ, маззакъдоьлла куьйгаш... Хебарша аьхначу цуьнан юьхъан тачанаш чухула охъахецаделира бІаьрхиш...

Ахат цІаварна той, тІаьхъа ца тоттуш, оцу саррахъ дар сацийра дас:

— Маццалц веа а хаац... хІор де а деза ду.

Маса кечам бан буйлабелира йижарий, Джейранний... Тахана Джейрана ша дехха леллийна, Іаьржа духар, дуьххъара охъадиллила тІеюьйхира кьорзачу дарин коч а, цІечу тІаьрсинган эткаш а, коьрта тиллира чиллана кІайн йовлакх. ЙоІстаг санна хетара и хІинца, юьхъ галлац.

Шакен-агІеран уьйтІахъ доккха той хІоьттира малх дІа а бузале. Кхайкхина дІавигна, Шакен-агІаца, баьрчче охъахайира Тавсолта а. Гена воццуш, юьртдеца Іара Керим. Кесира берашца цІахъ сеццера. Нийсархошца къамел деш лаьттара, эпсаран хормехъ некха хьалха орденийн дийнна цІов богу Ахат. Цуьнан йижаршца лаьттара Селита. Бал болош Шакен-агІас, гІаж а буйнахъ юккъеваьлла, баккхийчу нехан хелхаран цхъа бук-машаран кеп йира. ТІаккха Джейранний, Тавсолтий хелхадаьккхира цхъаьна. Тавсолтас нохчичух, ткъа Джейрана кхечу хотІехъ избеш баьккхина и хелхаран бал самукъане хийтира массарна а. Тавсолтин астагІалла, и хелхаволуш хІумма а ца хаалора. Шен йоккхачу йишица Айгеримца юкъаваьккхира Ахат.

Репродуктор чухула схъахеза Шостаковичан «Хелхаран сюита» а тамехъ йогІура ловзаран эшаршца. Шакен-агІа тапъаьлла хьоьжура Ахате.

ЧІу санна тайна, хелхаргахъ вай-й хьийза лейтенант массарна а товш хетара. Къеначу дена дуьхьал хІуьттура кІентан жима хан а, цунна ша сагатдеш баьккхина мур а.

1942-чу шарахъ, институт чекх ма-яьккхи, школахъ ша физика хъеха вуьттушехъ, шен лаамехъ, Джейранан кІенташца йохъе ваьлла, тІаме вахара Ахат. ХІинца иза цІавеана. Амма... Джейранах бІаьрг кхетча, дог лазадолура Шакенан: шечух ца къа-стабора цо цуьнаниш! Шакен-агІас, ша таханенна тІеюьйхинчу, кьорзачу дарин обанан пхьош хьаькхира бІаьргех. Хелхавуьйлу Ахат, шен белша тІехула цкъацкъа раз Селитегахъа хьоьжура. Хелхар деш, Айгеримна юххе кхаьчча, меллаша, цхъаь-м элира цо йишига. Айгерим елакъежира, корта а таІош. И тосаделла Селита, цара юьйцург ша хетта, кхин Ахатехъа дІа ца йоьрзуш лаьттара хІинца. Делахъ а, бІаьргаш юкъ-кара ларамза хьовсура цуьнгахъа. Хелхар дина ваьлла Ахат, тІемалочун боларахъ кегиьрхошна тІе а вахана, паргІат охъахира.

Айгерима, ела а кьежаш, хаьттира Селите:

— Муха хета хьуна тхан хелхар? — шен вешех лаьцна хьалха Селитас схъа хаттаре сетуьйсуре цо.

— Хазахета. Товш хелхар ду, — элира йоІа, хІинца хелха-буьйлучу Кульджаней, юьртдегий а хьоьжуш. Ахат шоллагІа а юкъаваьккхира. Схъагарехъ, цо йишица бинчу бартаца, Айгерима шена юххера Селита юкъаозийра. Хелхаяла а, нахана а гуш юхаййзаяла а цхъабосса эхъ хета Селита, цаяьллачу денна, юкъаелира. Массо цецбехира Ахата, бохъ а бугІуш, юкъ-кара — «хІорстох» — олуш, динчу нохчийн хелхаро. Тавсолтин бІаьрг серлабаьллера. Селита, ийзалуш, дика ца йолура хелха, амма и ца гора я Ахатна а, я кхечарна а, цуьнан куьцехъ хиларна. Ахатна, шен дагахъ, цул хьалха цкъа а ца яйнера иштта цІена кІайн юьхъ, цу тайпана нисъелла чІабанаш, иштта тайна айделла дегІ, иштта ойлане, богу бІаьргаш.

Баккхий нах Тавсолта а тІехъ, хІума яа чубигира. Ахат тІе-веара, шен йижаршца лаьттачу, Селитина.

— Шу нохчий ду? — хаьттира цо, цхъана хелхадаьллачул тІаьхъа, шаьшшиъ девзаш а лерина.

— Ду те... — жпмма ийзалора Селита, амма шайн къамел дІахедийла а ца лаъара цунна: шена хьалха, ша дечу къамелан ойла а еш, лаьтта кІант, Селитина а кхечарех тера воцуш, башхачу аматехъ хийтира. Цуьнан стаммий цІен балдаш дош кхачочохъ ша-тайпа кьовллий ваьштадоьлхура. Боьмашчу бІаьргийн кІоргехъ гора деган цІеналла а, амалан кьонахалла а. Сен санна, чукхетта гай, гІеххъа хьалхатаьІна некхан ваз, дуткый де-ха маргІала пІелгаш — тера ца хетара тІамна кхоблпнчех. Ткъа цуьнан аз тамашена, дукха хенахъ дуьйна и вевзаш хилча санна, декара.

— Хьуна мичхъа Іемина тхан хелхар? — хаьттира йоІа.

— Тхьоьца эскарехъ нислора кавказхой а, нохчий а. Майра бІаьхой хуьлура уьш... Массарна а вевза шун Нурадилов Ханпаша, Маташ Мазаев... — Ахата, шена нохчий бовзар гайтира.

— Хьуна-м тхан къам девзаш хилла! — элира Селитас.

— КІеззиг... Хъан юй шайн халкъах лаьцна книжканаш? Ас йоьшур яра уьш?

— Цхъаерш ю... — Къамел исбаьхьаллин литературехъа дирзира. Селитина евзара оьрсийн литература, къаьсттана Лермонтовн, Пушкинан, Лев Толстойн, Тургеневн произведенеш. Цахуург хаьа моттийта гІерташ а, я хуург гайта сиха а яцара йоІ: хаттарна дуьхьал, ийза ца луш, шен хьессапехъ, жоп лора. Тавсолта чуваханчу неІарехъа нагахъ бІаьрг а тухуш, эпсаре лерана ладобгІура йоІа. Цунна цкъа а хІетталц ца гинера оццул дукха мехкашкахула чекхваьлла стаг. Жима воллушехъ, Ахатна дуккха а къаьмнийн дахар дайнера. Цунах а дуьйцура цо, делахъ а, литературах кхин а догдогІуш дуьйцура. И шен корматаллех а доццушехъ, цунна литература сов дика йовзарх Се-

¹ Ата — да (казахийн маттахъ).

литас дагахь тамаша бора. ЙоІана цІеххьана дагатесира шайна юккѣра йоккха башхалла: дешна а ялаза, кхин цхьа а меттиг а ганза, кхузара меттахъяла бакъо а йоцу шай, ткъа, шена хьалха, Европехула а чекхьаьлла, орденаша лепош лаьтта и кѣона эпсар — физиккий! Селитина шен вайша-Дауддий, Увайссий дагавсара: «дийна бисинехь уьш а хир бара-кх хІара санна». — аьлла дагатесна, цуьнан бІаьргашна тІе яй марха хьаьдира.

— Казахийн яздархойн книжканаш ешний ахь? — хьаттира Ахата.

— Ца ешна... Йоккха юй шун литература?

— Дера ю! Революци а хилале дуьйна схьайогІу: Абай, Алтынсарын, Чокан, ткъа, вайн заманахьлера: Мухтар Ауэзов, Джамбул, Сабит Муканов... Уьш-м ерриг а Союзехь бевза... Ца хезна хьуна? — дозалла дора Ахата. — Сабит Муканов шен дахарца вайн Максим Горький саннарг лору. Ас, хьуна лаахь, цуьнан «Ботогоз» роман лур ю хьов... — йобІан бІаьра хьаьжир а иза. ЛадугІуш, ша юкъа а ца гІерташ, юххехь лаьттара Кульджан. Айгерим хьешашка хьажа чуяханера.

— Дика ду, — корта таІийра Селитас.

— И-м ас фронтехула чекхъаьккхина еьна цІа. Цкъа соьца полкехь хиллачу шина нохчочо а ийишира... Цхьадолу гІиллакхаш шайчух тера ду бохура...

— Муьлш бара уьш?

Шен горга, шера хьаж а хабийна, дагалоьцура Ахата:

— Дага ца богІу... Цул тІаьхьа хпйцаделира тхо... Ас... хІинца!.. Тхан сурташ ма ду! — аьлла, жима кІант санна, каде чуведира Ахат.

Кульджана хьаттира Селитега:

— Муха хета хьуна сан ваша? — шен кегий цергаш гучу а йохуш, елакѣжира иза.

— Хьекъале... оьзда ву.

— Ткъа, хаза вуй? — юха ца йолура Кульджан.

— Божарийн хазалла ца къастало соьга.

— Кульджан! — учара схьа мохь туьйхира Джейрана: хьешийн гІуллакхна эшнера иза а.

Ойланашка даханчу бІаьргашца, шен кхинэле ладоьгІучух тера, сикделла детталу дог а хезаш, лаьттара Селита... Книжка а, цу юккѣе диллина сурт а дахьаш вухавсара Ахат. Сурте ма хьаьжжи бос баьхьира Селитин. Коран бІаьрга тІехула догІанан тІадамаш санна, тийса а луш, цкъа соьцуш, тІаккха хеьцалуш, беснешна тІехула охьахьаьвдира бІаьркиш.

— Бевза хьуна уьш?

— Сан ваша... Дауд... цуьнан доттагІ... Увайс! — сурта тІехь, тІехьарчу могІарехь лаьттачу шпинна тІе пІелг хьажийра ЙоІа.

КІантаца цхьаь-ша латтар бегІийла а ца хетта, Селита, книж-

кий, суртний эсна, цуьнан Іодика а йина, чуяхара. Дукха хан ялале, самовар, шун а дахьаш, екаш, кхеран чуеара самукъа-даьлла Ахатан ши йиша, шайн чохь сов дуькъа хиларна, кхаьргахь, Селитица цхьаьна, хІума яа. Селита, тахти тІехь йоблхуш карийра царна.

— ХІун хилла... ХІунда йоблху хьо? — цеьцелира и шиь.

— ХІуммаь дац... иштта... цІа дагадеанера... — церан хаза де ца кхоло, шен сингаттам буха а теттина, хьалагІаьттира Селита. Истанга тІехь, цІенкъа клеенка а яржийна, зевне йоблуш охьахира ши йиша, пхьарс лаьцна, озийна шайца Селита а хаош.

Клеенки тІехь шортта Іохкура: цІийеш даьттанца етина боурсакхаш (локъмаш), кегийчу кедаш чохь буькъа тІо, шекар, шура. Цкъа хьалха чай меллачул тІаьхьа, Кульджана жимачу тесахь, гІумгІи чуьра хи а дуттуш, куьйгаш диллийтира Селитей, Айгеримей. Селитина юьхьанца моьттира — уьш хІума йиьна довларна дуьлубйту. Текх санна, доккхачу хедар чохь чуеара бешбармакх: кІеззиг хи а тухуш, кхехкийна, даьлахкех цІенна цІандина жижиггий, цуьнца цхьаьна эйна, вайнехан деман галнийн тайпа, йоцца йина гарзанаший. Йижарша, куьйгашца атта схьа а оьцуш, нана-пІелгашца гІо а деш, чомахь йоура и, амма Селитин пІелгаш дагадора. Кульджана, ела а елла, Іайг кховдийра цуьнга.

— Дийцахьа, муха хета хьуна тхан ваша?

— Хьекъал долуш хета... Оьзда кІант ву!

— Хьо а ю элира, хьуна, цо коьрто болх беш, — шен хьажах Кульджана беламе пІелг хьовзийра. Айгерим, Селитий елакѣжира.

— Тхуна юьхьанца шу муха хийтирий, — йолаелира, цхьаь дийцаза ца Іалуш йолу догІена хабарча Кульджан: — кортош дехий, бІаьргаш сов юх-юххехь, марош даккхий. Цу тІе, кІайн, беса хеталора шу массо а... ХІинца-м ца хета ишта: хазанаш а къастало... масала, хьо... ма хаза ю! — саццанза екара Кульджан.

Селита ела а къежна, ІаддаІийра, тохара шена кхарах хеттарг а дагадеана. ХІинца цунна а, хІорш юххера бевзича, дика къаьстара кхеран оьздангалла а, хазалла а.

Тавсолта чуеара. ХІума йиьна бевлла йижарий, Іодика а йина, дІабахара самукъане бекаш. Чувеанчу Тавсолтин бІаьрг кхийтира стоьл тІехь Іуьллучу суртах. Селитас дийцира. Куьйга корта а лаьцна, вехха хьийжира Тавсолта сурте:

— Кху тІера духа сурт даккхийталахь вайна! — элира цо. Даудца цхьаьна лелла хиларна Ахат хІинца Тавсолтина кхин а безам хийтира. Ойла кхоьлина дІавижира иза.

Чуьра гІуллакхаш а дина, книжка еша хиьначу Селитин коьрте ца кхочура цуьнан могІанаш: дуьне а доккхадедечу кху

толаман дийнахъ, дог-ойла серлайолуш, кхарна а хъаам хиллехъ а, амма шайга деанарг тахана кхин а йоккхачу къахъонца дуьхъалтуьйсура.

Стоьл тIехъ Iуьллучу сурта тIехъ бIаьрг сецира цуьнан: «Схъавелахъара, Ахат санна, хир вара-кх хIара шиъ!» — дага-сьхура юха а. Еха Ийра иза дIаяхана зама дагалоьцуш, цу шиннан аматаш дуьхъалхIуьттучу. Цкъа шен ваша Дауд дага-сьхура: тIаьхъара а, машен тIе а ваьлла, куьг ластийна, тIаме дIавоьдуш... Цуьнца цхъаьна дуьхъалтуьйсура Анна Львовна, Нурседа... юха а — Увайс! ХIан-хIа! Иза дагара ца волура, иза къаста а ца лора, уггар гергарчех. Дерриг цуьнца мел дозург, кинохъ санна, цхъаь вукхунна тIаьхъа, хъалхалхIуьттучу: шавш цхъаьна дечиг хедор, цуьнан пIелг лазор, шен йовлакхца и бех-кар... И тIаме новкъа воккхуш, шавш орцахула чекхдовлуш, дуьхъара шайн безам бийцар... цо делла зезаг, ша делла дош...

Торказ чуьра шен блокнот схъа а эцна, лерана юккъе хъаьжира: ша ма-дарра Iуьллучу хъоме, амма маргIалдоьлла, баса-даьлла зезаг. ТIаккха шена хъалхарчу Ахата еша еллачу книж-кех бIаьрг кхетта, кIант шегаша-тайпа вистхилар а, цуьнца ша эвхъаза хилар а дагадеана, юха а Увайсан суьрте хъаьжна, луь-ста цIийелира Селита, шех чекх са гуш, шегара яьлларг хъарам-ло хеташ.

«ХIан-хIа! зезаг санна атта маргIалбола йиш яц безам, и ада-мийн хиллехъ!» — ойла йора цо. Набкхеттачу дена хазарна кхоьруш, кыйлалуш, къурдаш а деш, йоьлхура Селита, Увай-сан суьрте а хъоьжуш, цо, юха а, шена хъанал хилар доьхуш санна хетара! «ХIан-хIа! И велла вац! Со хъоьжур ю цуьнга, сайн дош ас дохор дац!» — и сацам буха чIагIбелира йоьлан даг чохъ.

ЦIеххъана, стелахъаштиг детташ санна, декъа татанаш хезна, цецъаьлла араелира иза. Новкъахъ лаьттара синкъераме, дак-кхийде адамаш.

Бодане стигал бес-бесарчу цIерашца серлайохуш, хыйизаш, хъалаоьхура луларчу гIалахъ, Толаман де даздеш, кхуьйсу ра-кеташ: геннахъ чухерцачу бердех тера, къорра схъахезара шат-лакхна юьйлучу яккхийчу тоьпийн гIовгIа.

* * *

Цхъа-ши де даьлча, йоIаца кхин а къамеле вала дагахъ, це-ран уча хIоьттира Ахат, делкъанна и чуйогIуш а яйна.

Тавсолта чуваза вара. ХIетте а къамел ца деара: йоI кхуьн-ца кхоьлина яра. Дог Iаьвжина, вухавахара и, оцуьнан бахъа-нех ца кхуьуш. Хан ялийтина, юха а веара: цкъа йоI чузачу кхечира, тIаккха — Тавсолтина тIе нисвелира. Эххар а, Селита ша чохъ карийра цунна. Амма дарехъ йоI къамеле яла лууш

яцара кхуьнца. Кхин ца ван сацийра кIанта! Амма йоIа йиначу дуьхъалоно кхин а марсаяьккхира цIеххъанчу безаман алу. Жимма хан яьлча, цхъа гIуллакх иккхина, Ахат детъясли ва-хара, Кульджан йолчу: цигахъ Селита а яра балхахъ.

— Хъуо чуйогIуш хIара дIа а лой, кхуьнан тIаьхъе ялахъ библиотекера, со перерывехъ нисвелира! — йишига шегарчех цхъа книжка дIакховдийра цо. ТIаккха, цахуучуха, шена гинчу Селитега а вистхилира: — Де дика хуьлда, Селита!.. Елин хъо роман ешна? Муха хийти?

— Дика хета... юккъе бен-м ца яьлла со. Хазахеташ йоьшу. Бераш дIадийшийна сахът дара. ХIорш учахъ Iара.

— ХIара ешний ахъ? — хайттира Ахата.

— Мухтар Ауэзов... «Абай»... Ца ешна.

— Ешалахъ... тхан халкъан дахар а, дог а девзар ду хъу-на! — гIанта охъахира и. Цу книжки тIера цхъацца дийца ве-лира. Ша дуьйцучунна тидам тIеозо хавара кIантана. Хаз-хаза-ниг ша-шах дагадогIура йоIана дийца. ТIамах дийца сIха вацара.

— Берлин схъайоккхуш, хъо хилирний цигахъ? — тIаьхъа-ра а хайттира йоIа. Цунна хаа лаьара тIамах дерг а. Селитас гуттар тамаш бора адамашка вовшийн дайадаларх. И церан муха нисло хаа гIертара иза. Ахата дийцира шена гиначух цхъадерг. Дуьхъара цуьнгара бен Селитина хезза а йоцу турпалхойн цIе-раш, эеш, охъаягарйора цо: Момыш-улы, Тулегенов, Мамедова, Панфилов...

— Инарла Панфилов а вара... казах? — хайттира Селитас.

— Вацара... Казахстанера вара-кх. И ма ду коьртаниг!

Шен хъоме Казахстан, цуьнан халкъ, шена санна, массарна а девзийла а дезийла а лаьара Ахатна:

— Хайий хъуна, Даймакхехъа хиллачу тIамехъ Казахстано шен турпалхойн дукхаллица къоман республикашлахъ уггар хъалхарчех меттиг лаьцнийла?..

— Хайий хъуна, Союзни республикашлахъ Казахстан шен лаьттан дукхалица массарел йоккха юйла?..

— Хайий хъуна, Алма-Ата бошмаш алсам хиларца дуьне-нан шахъаршлахъ уггар хъалхарчех лорийла?

Хоьтту-уш цо жобнаш а ша лора.

— Ахат! Ахъ-м... «Огонёкан» тIаьхъарчу агIон тIехъ санна, хаза ма дуьйцу! — елакъежира йоI. Мацах хъуьн чухула дов-луш Увайса шена елла ботаникан урок дагаера Селитина. Йоь-лан дешнашца кIелдIахула Iоттар хетта Ахата юхауьйзира къамелан чап, ша дийцинчуьнан ойла еш.

— Ахат, хъуна гиний юххера... адамаша вовшийн дойуш?.. Ахъ виийний цхъа а? — кIентан бIаьра хъаьжира йоI.

— Ца вийна... я ган а ца гина!.. — и хаттар цунна ца деза-чех дара.

Цу сохьта дийшинчуьра глевтина бераш дуьйладелира чу-хула. Учахь керла стаг а гина, Ахатна тевеара техкачу бола-рехь цхьа бутлаз, кехат, кьолам а карахь.

— Ваши! Хьуна говр йилла хаьий?

— Хаьа.

И тле а озийна, цунна а гойтуш, сихха сурт диллира Ахата: динахь, леккха байракх айнна, воьдура цлен дошло. Кхин а бераш тегулделира.

— Суна а... суна а!.. — го бира цара. Ахат ца кхнавора: пийл... була... лом... кема... Берийн сакъералора, амма, цо уьш дерриш а шен дагахь Селитина дохкура. Селита тлехь а лаьтташ, Ахата кехата тлехула кьолам, котамо бай тлехь млараш санна, бен доцуш сиха дласахьобкхура, юкь-кара Селите хьала а хьожуш. Кхуо хIун леладо техьа, бохуш лаьттачу Селитина цлехьана, дохк дласадаьржича гучуболу бутт санна, кехата тлехь шен сибат кьаьстира. Ахата тле а ца хьожуш, дагахь дохкура берашна сурташ: Ленин, Амангельды, Панфилов, Пушкин, Джамбул... Амма Ахата диллинчу сурта тлехь цхьаболу оьрсех берш а Селитина клеззиг казахех тера хийтира. Делахь а, и ца олуш ладийра иза.

— ХIа! Со вада веза! — аьлла, лодика а йнна длавахара, хIинца дагна хьаам хилла, Ахат. Цул тлаьхьа кест-кеста, цхьац-ца бахьаница, детъясли вогIий, я и новкьахь лоций, я цкьа-цкьа, кертахь тлеотталой, йолаца кьамел нислора цуьнан. Шена мел хуу тамашениг — дерриг цуьнга дийца лаьара. Амма йоI цуьнан кьамеле тидаме ладугIуш елахь а, цуьнца тлекаре ловхуш яцара.

Ахат, шена хетарг ца хилча, тлаьхьар а и дага чуьра ериг а ца хилла, гIала вахара. Шен гуллакхаш нисдеш а, йоI йинцъан гIерташ, сакъобруш а, цхьа ши бутт баьлча, эскарера а мукъаваккхина иза эххар вухавеара, кхуззарчу школе, физика хьехархочун а, завучан а болх а белла, ша гIалахь а вуьттушехь. Шегахь товш хилла темалочун хорма охьа а йиллина, цо тлеюьйхира сирачу коверкотан костюм, амма иза а эпсаран хоррамехь товш хетара цуьнгахь. Балхо и сихха верриг дIалецира.

Кхин а нилхадевлера цуьнан Селитица цхьаьнакхетарш: хан ца тоьура. Шкоলেখь тлебогIучу сентябрана кечамбан а безара. ХIетте а, Селита ша волчу балха яло-м гIоьртира и цкьа, хьалхарчу классехь хьехархо йина. Амма коменданто бакъо ца елира. Селитин дагахь баркалла дара Ахатна, цо шен гIайгIа барна, амма и кхочуш цахиларо дегаIовжам юха самабаьккхина, Селита сарахь, учахь жIайгIанта а хоний, шинна куьйга голаш а лоций, ехха Iара малхбузехьа хьожуш: Анна Львовна, Яссахи, Нурседа, нана... Дауд... Увайс! — дагаобхура юх-юха.

Йоллу марзо хIинца дагалецамех йоллура. Цхьаволчуьнан амалехь шира баланаш сихха дахаран синкьерамехь бицбар де-

лахь, Селитас мелхо а, ма-хуьллу уьш, юх-юха дагаловцуш, шен даг чохь кхобура. И мелхо а, кхобура беллачийн аматаш а шена бицбаларна, тIаккха ша бакъал а царех йолуш санна: белларш а, уьш дагахь мел латто, дийна болуш санна хетара Селитина. Цу ша-тайпанчу амало хьалххехь яьккхира иза жималлин йоккхаерах, амма оццу амало хьалххе дуьзира цуьнан экаме дог, баккхийчеран а наггахь бен ца хуьлучу, кIоргачу адамаллех а, оьздангаллех а. Цундела Ахатна а, цул хазанаш а шена дукха гиннашехь, кхечерачух тера йоцуш, ша-тайпа тамашена хийгира цуьнан, де санна, сирла, амма буьйса санна, забаре йоцу хазалла.

ХIинца ша балхана чувовлла хьийзаш а, дагара ца йолура и цунна. Мел дийриг а, мел дуьйцург а, мел гург а — цуьнан даиманна дуьхьал лаьттачу аматан пардох чекх гора кIантана... ХIетте а, йоI шеца билггал шийла хилар гуш, Ахатан ницкь кхечира и йолчу эрна ца эха. Амма цунах лаьцна ойла ца ян, иза мел эрна делахь а — цуьнан ницкь кхочуш бацара. Шен кийрахь эрна безам гIуьттийла ца лууш, иза ма-хуьллу кьахкара хIинца йоI шена совнаха гарх.

Амма йоI, ца хууш а, юха ма-гиннехь, и юха а ган лаар совдолий, цхьа хан йоллушехь, хьаьвззий детъясли кхочура Ахат.

Селита, цо шен бечу тидамах дагахь йоккхаехь а, амма зил тIера ца йолура, шегара совнаха дегайовхо а ца гойтура кIантана: Увайсан амат даг чуьра дIататта ницкь хIинца цхьана а хIуманан бацара. Цундела Ахат, йоьIан шело гуш, вол-волуш вухавелира. Цуьнан йнжарий а херабевлира Селитех. ХIинца Селита цхьа-а йиснера.

Тавсолта а, дукха хьолахь, вист ца хуьлуш, шен гуллакхаш дой, дIатевжара нара тле, я араволура. Нурседера кехаташ а нилхадевлера. Амма сингаттаман кара ца яха Селита, тохара Эскинойхь санна, ма-хуьллу юха а книжканашна чуюьйлира...

Юьртахь массеран а багахь вара Ахат. Массара ладоьгIура и хьанна кхочу те, бохуш, цуьнчуьнца цхьаьна йохуш кхин цле а ца жезал: нохчийн йолаца цуьнан хилла и доций цхьаьнакхетарш а нахана хааза дисира.

Ахатна а кIордийра шен цхьаалла: могуш а, кьона а, вара, хийланна хага а хетара хIара, кьаьсттина, кхеран школерчу химик-лаборантка йолчу — Карынбаева Асеткульна. Дуккха а бара кхуьнца гергарло ловхуш — «цхьаь йоцург» — цу тлехь чекхийолура Ахатан ойланийн зIе. Бакъду, тайна а, хьекъале а йолу Асеткуль, шеца доттагIалла хила мегар долуш яра. «Важа дагара ялахьара!» — бохура юха а Ахатан ойлано.

Асеткульта доттагIалла ша тлаьхьхара а тлеэцале, кхин цкьа а шен кхоллам тлаьхьхара зен, детъясли вахара Ахат. Дикка хан а яьллера вахаза. Кхана сарахь шкоলেখь Октябран

дєзчу денна бечу синкѣраме кхойкху кхо билет кховдийра цо Кульджане:

— Шу шинней... Селитиний, — юххе лаьттаху Селитегахьа корта а ластош.

— Баркала Ахат... бехк ма билла... сан ян йиш хир яц! — кІант тІекІава лаацара Селитина.

— ХІундий? Цхьаьна хир ма ду вай! — тІехьаьрчира Кульджан.

— Кхузахь а ду вай-м цхьаьна! — бегаш бира цо.

Ша шена обгІазвахана, кхин детъясли а ца ван, дІавахара Ахат!..

Кестта цхьаболчийн сапарІатделира: Октябран дєзчу дийнахь дуьйна Ахат хазачу Асеткульца хуьлура — школехь а, клубехь а, кинохь а. Дукхамма, кѣаьсттина зударша, цхьаьна товш лорура и шиъ. Бакъду, цхьацца мехкарша, йоІ кІанте ца кхочу олура. Ахатан йижарий-м баккхийбера: церан хьесапехь, ло санна кІайн, тайна йоІстаг Асеткуль, цхьана кѣомах а, тІе дешна а хиларна Ахатца дикаха йогІура.

Кертахь, йиттина бедарш хьалаухкуш, Селитех ша кхетта-чохь, дагахь хІума доцчу Кульджана еккхийтира:

— Селита! Ма хаза ю, моьтту хьуна, Ахат тІехьийза йоІ! Гиний хьуна?.. Асеткуль! Селхана а яра Ахатца кинохь.

— Хьажахь, ма дика ду и! — догцІена кѣобалдира Селитас.

ХІетте а деган кІоргехь, Ахат цІеххьашха цІенна дІахадар новкѣа-м деара йоІана: тІе цахьийзарх, вуьшта вєвзаш хила а ца тарло те, хетара Селитина. Наггахь, ца хууш бен ца гора и хІинца, хІорш цхьана кертахь а Іашшехь, я гина меттиг хилча а, тохара санна, кѣамеле а ца волуш, маршалла хоттий, я цхьа бен доццург олий, тІехволура, Селитин мелла а дог кѣовзош. Делахь а, я и Іехо а, я яхь дІаяла а дага ца лоцуш, шен гІай-гІанна кѣурд а бина, дог кѣевллина, ІадаІара йоІ.

* * *

Керлачу шарна клубехь дийнахь хІотточу спектакле кхойкху кхо билет кховдийра юха а Ахата чохь Кульджане:

— Шу шинней... лаахь, Селитиний... меттигаш хьалххехь лаца... Со Асеткульца тІаьхьо тІевогІур ву.

Кульджан СелитагІаьрга еара. Тавсолта а вара чохь. Селитас гІиллакхе элира:

— Ян йиш хир яц сан... Бехк ма билла. — Кульджан дІа-яхара. ЦІахь йише дийцира.

Айгерим обгІаз яхара вешина, шаьш клубе дІакхавчча, ша лаьттаху Ахате элира:

— ХІунда кхойкхура ахь цуьнга юха а?.. Мила ю а ца хуу нохчи! ХІара стенна язъелла!..

Кульджан а тІетайра:

— Зєн гІєрта-кх... Йитахь и, ваши, тергал а ца еш! — ша мел догцІена елахь а, вешех хьакхаделларг ловр долуш иза а яцара.

— Ас хІун до, ца йитина?.. Дика ду...

Цкѣа а цунах ойла ца ян а сацийра Ахата шен дагахь.

— Асеткуль? — хаьттира Кульджана.

Ахат цІийвелира:

— ХІинцца... схьакхача еза...

Ахата цул тІаьхьа хьаха а ца йора Селита. Кѣонахчун ницкѣ гулбина, догцІена чІагІо йира цо: «Иза йицъян, дагара дІаяккха, эрначу синІаткѣамах паргІатвала!»

Нийссачу хьесапе сема ладоьгІча, Ахатна цхьа а совло а ца гора Селитин аматца Асеткульна хьалха: «оьздангаллица а, я хазаллица а оьшуш яц, тІе, дешна яьлла а, даггара со вєзаш а ю...» — ша-шен чІагІвора Ахата. Асеткульца гар а ша леррина садаьккхира кІанта: школехь денна цхьаьнакхетара, дєдда-юкѣа кино оьхура хьошалгІа а цуьнца бен ца воьдура. Шен ерриге ойла а доггах, нуьцкѣуша цунна тІеерзийра цо.

ХІинца, Асеткуль ца гуш цхьа-ши де далахь, ша дІахьодура и йолчу.

Йоккхаера Асеткуль: тІаьххьара а шена вєзарг карийна, ша прсе хетара... Ахат а вара хІинца шена реза: дог шен буйна кѣовлуш, кхочушдира цо шен кхетамо сацийнарг! Хьалххе дуьйна Іеминера и деган лааман коьртаца литта. Селита цо дага а ца лоцура хІинца, ткѣа, дуьхьалкхетча а цуьнгахьа хьажа а ца гІуртура. Ша-шех воккхавера Ахат: и бара семачу кхетамо дагна тІехь, юьззинчу стогалло безамна тІехь баьккхина бакъболу толам: «Наггахь бен баккхалуш а боцу, поэташа ца хуьлу а — боху» — шех дозалла дира цо дагахь.

«Нах эшийнарг — ницкѣ болуш ву, ша эшийнарг — турпал ву» — дагадеара шайн комиссаро олуш хєзна кпца.

Ахатан болар а, хьажар а хІинца хьалхачул, стогаллех дуьзна, синтеме дара. Амма хІетте а...

ХІетте а, овкѣарна кІєл богуш Іуьллу кІєга санна, кхетаман кІоргехь гуш а боцуш, амма дІабан ца туьгуш, наг-наггахь дог а кѣовзош, меттаххьеш, цхьа шира цатам хаалора, цхьаммо-м исбаьхьа йиш уггаре хазачохь цІеххьана хадийча санна.

* * *

Кхин ши-кхо бутт а белира Ахат Селитина дуьхьал ца кхеташ а, и ган ца гІуртуш а, Асеткульца шен доттагІалла цо хаза дІакхоьхьуш...

БІаьстена юккѣехь вирусни грипп кхетта, пєхашна а хьу йоьлла, вуьйжира Ахат. Бєснєш йогура, бІаьргаш чуэггєра.

Лоччарна крахмал а тухуш йижарша кечбинчу кІайчу назбарна тІехъ, мархашлахъ бутт санна, Іуьллур цуьнан гІораснз дІа-керчина корта.

Могушалла эшна йогІура: кест-кеста, гаррехъ вегавора, хоршин чорпахъ санна, хъажа тІе шийла хъацар а детташ. Бес-бесара ойланаш оьхура лозучу коьрте. Цкъа шен тІамехъ лелар дагадогІура, ша цигахъ ца вуьйш висарх хІинца тамаша а беш. ТІаккха, хІинца вала там бара ша, олий, шекволура. «ХІинца валар, ма хатІ доцуш а хир дара-а», — дагатесна, кхоьлира и. ТІамехъ, цхъа юьхъ дІаиккхичхъана, вола а вулий, валарх ца кхоьрура, и хъавха, ойла толамехъа а йолий, валар-висар тергал ца дора: хІор сохътехъ а гонаха дукха гора шел тоьла накъостий оьгуш. Цигахъ даима массеран а коьртехъ цхъаъ дара: толам баккхар! Ша валарх хІумма а ца хетара биснарш толаме кхаьччахъана. «Ткъа, хІинца лахъ?» Кхеравелира и: дукха яра кхочушъянза, хъаяза а йисина хьоме ойланаш: атоман ницкъаца мотораш лелийтар, Эйштейнан цхъадолчу терахъех кхи-ар, важадерш юхаталлар! Цкъацкъа, цуьнан коьрте, кхечуьнга и хъахо а ца хІоттал, яккхий, аьрха ойланаш хъаьвзира. И ваьхъар а вацара хъаьнг-хъаьнга а уьш йийца, нах инзар а бевлла, шех къахкарна кхоьруш. Амма шен кхетаман кІоргехъ уьш кхобучуьрий, цаьрга сатуьйсучуьрий ца соцура и цкъа а.

«Вуьззинчу Іилманчин некъ шина декъехъ бу: хъалха — шен Іилманан устазна кортабеттар, тІаккха — иза ластавар, цуьнан гІалаташ дІадохуш», — дагадеара цунна, тоххара институтехъ шайна хъехначу профессоран дешнаш. «Ишта ца дира, ткъа, къоначу Эйштейна цу къеначу Ньютонна? Гуттар и цуьнан йийсарехъ висинехъ, хилла а хир вариь цунах Эйштейн?.. — ойла йора цо.

Доьшуш а, тІамехъ а, даима кисаныхъ лелош блокнот яра Ахатан, цхъацца хъесапаш тІеяздеш. ТІорказ чохъ ткъех сов Іохкура уьш тІехъажа рагІ ца кхочуш. Царна тІехъ а дара хІинца а цунна мехала хета хъесапаш... Ткъа, цІеххъана ша лахъ, — уьш кхоам хетара. ТІаккха юха а, ойла хийцалора: «ХІуммаъ дац сан сайн цІе Іилманехъ ца йисарх а: суна дагадаьхкинарш цхъана кхечунна а дагадахказа дуьсур дац... Ткъа, нагахъ, со сайн цІе иштта чІогІа юьйснийла лууш велахъ: «Эйштейн» я «Ландау» — сайн псевдонимаш леричахъана ца волу со? — ша шех велахъежара иза. «ХІун башхо ю? Велча дІа ма долу ша-дерг а цІенна! ХІетте а, дахаран марзонах а Іабаза, шен декхар кхочушдаза валар новкъа-м хета...» цу тайпана ойланаш оьхура юх-юха коьрте. Цамгар а яхъеллера.

Денна йогІура Асеткуль собаречу бІаьргаш чохъ безаман йовхо а йохуш... Там хуьлура и юххехъ гуш. ХІетте а, даго къайллах цхъана кхечу хІумане а сатуьйсуре, шена а ца хууш. Ма-дарра ца къаьстара и. Амма...

Цамгаро цкъацкъа, маларо санна, къонахчалла малйой, кхетамо хІинццалц нуьцкъаша дагна тІейожийна ойла дІа а тоттий, деган буххера хъалайоккху, хІетталц хуьлийна латтийна деган бакъйолу ойла...

Тахана, Асеткуль янза йисинчу кху сарахъ, къаьсттина ойла-нашка вахана, сагатдеш Іара Ахат. Кест-кеста корох арахъоьжура: цхъа а ца гора... «Асеткуле кхайкхийта а хала ма дацара»... Ткъа, ойла йича, ша Асеткульна сагатдеш а ца каравора Ахатна. Селхана дуьйна сихха гІоли хилла йогІура цунна, хІетте, дагна луург хІун ду а ца хууш, йочанечу дийнахъ санна, гуш бахъана доцуш, сахъийзара! ЦІеххъана цецвелира иза: Селита... хІаъ, Селита яра цуьнан даго йоьхург! Цу ойланна тІекхаьчча, дерриг шашах къаьстира. Корта серлабелира, мархаш дІасахилча санна, даг чу нур летира. Амма, юха, Асеткуль шеца дика хилар а, шаьшшиннан чІагІьелла яьлла юкъаметтг а дагаеьна, цІийвелира Ахат, ша оьзда ца хетта. Ша шена бехк а биллира цо, амма хІетте а Селитин амат, набарх дуьхьалтуьйсу гІаларт санна, юх-юха а лаамаза хъалха-хІуьттура. Асеткуль юха нуьцкъаша дагалаьцна, ша шен човхийра Ахата, шен ма-хуьллу Селитин амат даг чуьра дІатоттуш... Амма... ницкъ ца кхочура: бІаьра хъалхахъ суй хилла сегара Селита. И суй, севсаш сихха боккха хилира... Цунах яьлла цІе цІеххъана яьржира, берриг а кийра дІалоцуш. Кхин цкъа а, кхин цкъа а, и цІе мел яйа и гІортарх дош ца хилла, тІаьххъара а, ша шен лаамехъ, кхин цхъа а дуьхьло ца еш, я ян а ца гІуртуш, дуьнен чохъ массо а хІуманел а и цІе мерза хетта, хецца ша цуьнан маравахара цомгушнинг. Селитех йоьзна самаевлачу ойланаша верриг а юкъахъарчийра иза.

«ХІун ду те хІара? Нахана а хуьлий техъа хІара санна дерг?.. «Мила ю а ца хуу нохчи»... — дагадеара цунна. Цкъа ойла хуьлура кху сохътта, кхин тІаьхъа ца тоттуш, Кульджаныхъ безаман геланча йина, эхъ-бехк а дитина, Селите схъакхайкха, дог паргІатдоккхуш, шадерг а цуьнга дІадийца. Амма, ша тоххара, шина а йишина хъалха йина чІагІой, шена сел хъанала йолу Асеткуллий дагалоцний, эхъ тулий, Іаддалара и, чухула хъийзачу Кульджане а вист ца хуьлуш. Вешин кхоларан тидам хиллачу Кульджана хаьттира:

— Ваши! Хьо ма таьІна ву? Корта-м ца лозу хъан?

— ХІан-хІа... Ца лозу... иштта дІа ойланаш йо-кх...

ТІаккха а бохура Ахата дагахъ: «ГІиллакхехъ а ма дац иза, лулахъ Іашшехъ, ша а соьга хъажа цаяр... со цомгуш хилар хазаза-х ядий и... Тавсолта а ма веанера».

Селитас-м хоттура йижаршка цуьнгара хъал-де, цкъацкъа чу-хІотта ойла а хуьлура, амма, цуьнан йижарий шеца шийло а гой, бІо ца булуш, Іаддалара.

Вукху дийнахь еанчу Асеткуля хаьттира Ахате:

— Муха яьккхи ахь буйса?

— Дика яьккхи.

Ахат кхоьлина а хетта, цуьнан дог айа, Асеткула забар йира:

— Са-м ца гатдира ахь? — ша селхана цаярна бохург дара цуьнан и.

Блаьрганегларш дла а дийшийна, юьхь яй-й цийлуш, гийлла велакежна, мукларло дира кланта:

— Сагатдира...

И тайна, сарралц а, цуьнца къамеле яьлла, дла ца йоьдуш ийра Асеткуль...

И даяхча юха а кхоьлира Ахат. Чухула тийнна, шен йимаш деш, хьийзачу Кульджане, бен доцчука, хаьттира цо:

— ХIун деш бу вайн лулахой? Гучу а ма ца вели тахана... Тавсолта а?

— Дика лаш бу уьш-м...

Тлаккха цехьхана, Ахат цецвоккхуш, догцIена:

— Селитина сагатдо хир ду ахь, ваши? Кхайкха ас цуьнга? — эькхийтира Кульджана.

СоцунгIа а хилла, шовда санна, шен цIена лепачу блаьргашца вешига хьоьжура и, ладоьгуш.

— Ма кхайкха те!.. И мичара даьккхи ахь... газа! — оьгIазвахара Ахат.

— Со кхийтира, ваши... — элира юха а, елхайзочу Кульджана, — ахь Асеткуле: «сагатдира» ма-элли, и хьанах дара.

— ГIалатъяьлла хьо, сан йиша, — хьастарца и тейира Ахата, амма шена а эхь-м хийтира ша бакъ ца луйш. Тлаккха шен дагахь цецвелира: «суна сайна а ца хууш, со-м верриг а гуш ма хилла суо ма-варра... ХIан-хIа... кхин дIа ишта дита йиш яц хIара... къасто деза... цхьа йист яккха еза»...

«Бакъду, дуккха а хуьлу дуьнен чохь кхин а баккхий бохамаш: бларзвалар, хьервалар... валар. Делахь а, мел баккхийчех бала бу-кх езачунна цавезар!» — дагатесира цунна.

Шех кIеззиг къахетта юха а ойла кхоьлира Ахатан. Тлаккха, и осалалла хетта, ша шен дагахь човхийра цо. Цуьнан юьхь юсаелира. Тлаккха юха а карара яьлла, генна дIаяхара Ахатан ойланийн зIе.

«Суна-м ца хаьий-ца, ма-дарра цуьнан дагахь дерг хIинца а!... Тлаккха дагатесира «ХIун дина вер вара те кху балех?». Ша Iуьллучохь, Кульджане, схьа а кхайкхина, кехат делира цо:

— ХIара книжканаш ял библиотекера...

Ойла йира: «Хааро а наггахь гIо дора-кх балех вала»... ТIе-

таьИнна, боккхачу тидамца йийшира цо: Стендалян — «Безамах трактат»; Тургеневн — «Безамах повешаш»; Купринан — «Олеся», «Гранатовый браслет»; Горькийн — «Безамах дийцарш»; Стефан Цвейган — «Цавезачун кехат»; Джек Лондонан — «Зудчун хьуьнар», «Мартин Иден», кхиерш а.

ХIинца Ахатна ша хаарча хийтира цу гIуллакхан — «практикехь а, теорехь а», шех гIийлла велакежира и. Оцо боккъял гIо а дира кийрахь йогучу алух кхна, и йовза, амма и яйа хIумма а гIо ца хилира оцу «хаарех»: «рак цамгарх лечу лояранчул башха», — юха а шех муьста велакежира и.

И холча хIоьттира: «Ахь Iалам неIарехула дIаэьккхадахь — и корехула юха чуэьккха: ахь тIечIагIдахь кор — цо оьькхуьйту хьан деллу цIа», — дагадеара цунна цхьанхьара-м дешна и кьнза шира кица. Эццигахь тIаьххьара сацам бира: ша хьала ма-гIаьтти, доллучул хьалха Селите дагардийца, шен юкъаметтиг тIаьххьар а къастош. «Со ма Iовдал ву! Цунна хIун хаьа? Ас аьллий цуьнга цкъа а — хьо еза! Дийцинний ас цуьнга ма-дарра?.. Цуьнца шецца дийцича, къаьстар ду дерриге а»...

Кхин а кIиранах Iиллина, хьалагIаьттира Ахат. Ша дуьххьара араволучу дийнахь, корехула, балхара чуйогIу Селита а гина, маж а яьшна, цIена тIедуьйхина, цуьнан неIаре хIоьттира и. Яй неI туьйхира. Уча елира Селита, белшаш тIехула охьахецца чIабанаш а лестош. Цунна тIехь, цуьнгахь сов товш хета, боьмашчу штапелан, гIодаюккъехь кIеззиг хабийна, кIайн мохарчий оьху, коч яра. Коьртахь дай тасаделлера, и хьалатилла ца кхийна, сийна тIедарчий долу дарин йовлакх. Еькхначу юьхьаца, кIархаш туда а кхназа, коьгашIуьйра дуьхьала сара Селита:

— Марша вогIийла, Ахат! Ма дика ду хьо хьалагIаьттина!

— Де дика хуьлда хьан, Селита!

— Кхин цомгуш ма хуьлда!.. Йижаршка-м хоттура ас... цаярна беьк ма билла!

— И-м хIума дацара... еанехь, хаза хетар дара.

ЙоIе хьаьжжинчохь соцунгIа хилира Ахат: хьалхачул а хаза хийтира Селита. Къона ницкхий, могушаллий цхьаьна ийна цуьнан кIайн чкъор кийрарчу алунах догура. Бен йоцу и коч а йоьлан оьзда гIодаюкъ билгалйоккхуш, башха товра. Лайл а кIай пхьаьрсаш блаьрг шайна тIехь совцош, хаза дара. Лазара царех хIинца хьакхавала, уьш хьаста, амма, ойла санна, уьш а, юххехь а доллушехь, кхунна тIе ца кхочехь дара. Ларамаза йоьлан берзинчу когех блаьрг кхийтира цуьнан. Царна тIоьхула а хаза дIсаоьху сийна пхенаш чкъуран кIайлла кхин а къастош дара. ЙоI шийло схьахьаьжира. Ахатна дагатесира. «Ма йокха башхалла ю — тхойшинна юккъехь: кхузахь, синтеме а хеталуш, лаьттаху суна цуьнан когана оба алар

а доккха ирс хетар дара, ткъа цуьнан дагахь аьттехь а дац и санна дерг»...

Селитас б'аьргашца кхуина х'ун оьшу хьоттура... Цуьнан хазалло х'инца а вагийна, ша лаьттахохь к'еззинг вухахилира Ахат. Х'инца цунна байра йоб'ан ховхачу лога т'ехь, динбухка улохь, ц'енчу чк'уран к'айлла кхин а серлайоккхуш, богу жима б'аржа т'еда: иза а, йоб'ан массо х'ума санна, тамашена хетара. Ц'ехх'ана дагатесира: «ма дика ду со т'амера ц'а кхаьчна, дуьненчохь хьо юйла хиьна! Хьо суна гина! Дукха хан йоццуш со веллехь а кхин гур яцара-кх.

Ма инзаре ду-кх: и исбаьхьалла мацца а цк'а лаьттаг г'ур ю бохург!»

Амма кху сохьта, мел ч'ог'а тидам барх а, гуш яцара цу хиндолчун цхьа а билгало. Даго т'е а ца лоцура, кхиберш а санна, иза а лийр ю, я к'анлур ю бохург: лаламо, иза кхуллушехь а, ша-тайпа, цк'а а хийцалур а йоцуш кхоьллича санна хетара Ахатна.

Хецца йоб'ан б'аьра хьаьжира Ахат. Тохара т'амехь атаке вахарал а хала хетара х'инца йо'е дог даста. Х'етте а, цк'а ша сацийнарг, кхочушда йемина вара и, т'аьхьа х'уьу хир делахь а.

— Селита! Хьобца цхьа к'амел долуш веана со... мегар делахь? — хьаттира цо тийначу, амма цадегочу озаца.

— Дера мегар ду-кх! — йог'аелира йо'.

Цамгарх х'инца а дика меттавазачу Ахатна, сов вулаваларна, шен детталу дог хезара, голашкахь а ша-тайпа шело хаалора. Г'анта охьалахвелира и меллаша:

— Мегар дуй?.. Охьахаахьа хьо а.

Шен кучан юх хаза нис а еш, дуьхьаларчу г'анта охьахира йо'.

— Селита, хьобгара цхьа х'ума хаа лаьара суна... Хьобга ханйта а дара... мегар делахь? — к'оро луьйра и.

— Дера, мегар ду. Сайна хуург эр а ма ду ас хьобга, Ахат...

— Селита, хьобга и ханйтаза ву со х'инццалц... хьуна хьайна и хиьна дацахь... амма кхин д'а хьежа сан йиш яц. Суна еза хьо... Х'умма а хьайга сатийса бак'о лой ахь суна? Соьга ян хьо реза елахь, ахь дош лахь, оьшшу собар дан а, ахь аьлларг кхочушдан а кийча ву со. Амма цхьа дехар ду сан хьоб... со т'емало ву... мел к'аьхьа хиларх, бак'дерг, хьийза ца деш, ма-дарра, схьаалар... Бехк ма биллалахь... — Ахатан юьхь жимма к'айелира.

— Дика ду, Ахат. Ахь дехарна, ас нисса д'аэр ду хьобга. Хьуна ала х'ума дац сан, амма суна кхин веза хьалххе дуьйна. Ас дош делла. Со кхечуьнга хьобжуш ю.

Ахатан ц'оцк'амаш к'еззинг хьаладахара:

— Баркалла хьуна!.. Х'инца со т'ехваьлларг ма ларахьара

ахь... Хьо кхузахь йолу ши шо а сов ду... хьуна т'еххийзаши кхин цхьа а ца го, я оьхуш кехаташ а ца хаало... Бехказлонна-м ца боху ахь... Мила ву иза?

— Увайс.

Ахатан б'аьргаш т'е марха лецира:

— Иштта ч'ог'а веза хьуна иза?

— Веза.

— Иза вайна-х масех шо ду... Мел хьобжур ю хьо цуьнга?

— И ц'а валлалц.

— Ца ваг'ахь?

— Бо'г'ур ву!

Ахатан б'аьрганег'арш ойлане охьадахара. Юьхь а, т'улгах йиша санна, ч'ог'ачу сибатехь лацаелира цуьнан. Масех секундехь, меттах ца хьовш, иштта йиша и, г'орийча санна. Т'аккха меллаша хьалаг'аьттира.

— Йодика йойла хьан, Селита... Дала ц'а верзавойла и! — д'авахара Ахат.

Шена ца луучу аг'ор чекхдаьлলেখь а, и к'амел хилла дохко ца ваьллера Ахат: «Х'инца г'уллакх к'аьстана ду! Иштта тоьла! Х'ун ду а ца хууш, сагатдечул!» — ойла йора цо, чохь г'ан-та а хиьна. «Бак'ду: йожаллел ч'ог'а бу, олу, безам... амма безамал ч'ог'а ду дахар!.. Ваха бан деза!.. Т'е'а мегар дац, Ахат!» — ша-шен дог уьйура цо: «Массо а тайпа ирс цхьаьнге ца кхочу кху дуьненчохь... Товар ду суна толам гар... И боккхучохь хилар... Т'амера сийлахь ц'акхачар... Ц'ераниш дийна карор... Институт чекх'яккха кхиар... Тк'а, х'инца... Инлма! Иза а ма ду сан карахь. Цуьнан а кхочу дахаран марзо йовзийта ницк'ь. Дерриг сайн дисина са х'инца ас цунна д'алур ду»... — ойла йора цо...

И д'аваханчул т'аьхьа кестта чукхечира Тавсолта. Селита диван т'ехь йоблхуш лара.

— Х'ун хилла х'инца? — хьаттира дас. Дег'I нисдеш хьалаг'аьттина, йовлакхан т'омаца б'аьргаш а дак'ийна, д'айирзи-ра Селита, бук'а т'ехула еза к'аьжарш а карчош.

— Сагатло-кх — дара йоб'ан доцца жоп.

НУРСЕДА

Суьйре та'лано еьнера. Д'абузу малх, шен ерриг з'аьнарш цхьамма ц'енна д'аьльшча санна, берзинбаьлла, йовза чара санна горга, анайистехьа охьаоьхура меллаша. Лалийна даш санна еза, сира лепара д'о генахь йоман эк'а, цунах д'асаоьху хин тачанаш, кхузара д'ахьаьжча, севцина лаьтташ санна а хеташ. Йист йоцу аре ерриге д'атийнера. Куьйгаш гоьлех а тесна, учахь хиьна лара Селита, малхбузе хьобжуш...

Дагаяла, я кѣамел дан, юххехъ цѣа а вацара. Тавсолта а, балхара жеррехъ цѣа а воГий, шен гѣуллакхаш а дой, сикха Керимгѣарга, я, хѣинца санна, луларчу Шакенгѣарга воѣдура. Селитин берриг сатийсам хѣинца Нурседа кхуза схѣаѣре бара: «маца йогѣур ю техѣа и?!» Маццалц Іер те иштта.., вовших а хѣоѣгуш?»...

Кех чу а хѣаѣжна, почтальоно конверт гайтѣра. Селитас, едда, схѣайцира и.

Кехата тѣхъ Нурседас хоуѣйтура: шайн йоІ а хилла, цунна цѣе — Зама а тиллина. Конверта чохъ хѣинца деаннан сурт дара цѣаѣна даѣккхина: денѣй-нанѣй юккѣехъ, берѣйн гѣудалкхехъ, тайниг санна, Іуѣллѣура Зама; юхехъ, жѣанк санна, лаѣттара, буйнахъ жима тур а кѣуѣйлуш, Джамбул. «Дѣадуѣйла!» — бохура юха а. Хѣинца кхин а воккха хиллачу Джамбулан сурт даѣйча, Тавсолтин цергех хи делира. Царна тѣе тахана дѣакхалхал, сахѣаѣгѣира цуѣннан. Дагавала Керимгѣарга ваханчохъ, Кесирин бераш хѣоѣстуш Іийра вехха. Чукхѣаѣча Селита сикѣйира:

— Хѣан, йоІ, яздел цаѣрга: схѣакхалха али!.. Кхузахъ а карор бу болх а, хѣусам а... Шахтанаш яцахъ а, колхозехъ докхург а тоѣар ду.

Маѣлхан цѣеста горгал, ша дѣабузале тѣаѣхѣара бегиѣна, анаѣистах хѣакхабелира. Шоллагѣчу дѣйнахъ юха а кех чухѣаѣжира, Іиндагѣа санна, татанза, почтальон. Селите телеграмма дѣа а елла, дѣавахара.

Селитас ѣийшира: «Бохам хилла шахтехъ Расул велла Нурседа».

Селита, диван тѣе охѣа а йоѣжна, йоѣлхуш, чукхечѣира Тавсолта.

— Хѣун хилла хѣинца? — йоѣан елхарехъ а хилларг кѣезиг хѣума доѣийла хѣара. Телеграмма шена ешча, корта охѣабахара Тавсолтин. Зу санна кѣохцале мекх кегѣйира дегадора. Кѣац ѣиллинчу кондарех тера долу цѣоцкѣамаш ваѣштадахара. Бѣаѣштига тѣера сѣйна пха, цѣубдарх тера, бусабелла, сеттира.

— Ма елха йоІ! Хѣара вайна хила Іеминчех ду... Лан де-за! — малделлачу боларца уча велира иза. Бакъ ца хиллера: «Арахѣара вон — нуц велла догѣйила», — боху кица... Кериме хабар дахѣйтира.

Нурседин доѣзал схѣабало яха тохаелира Селита цу-сохѣтта.

— Хѣан-хѣа, оццул беѣачу новкѣа йоІ яхар тоѣш дац. Со гѣур ву, — дуѣхѣалвелира Тавсолта.

— Хѣуна некѣаш а довзац, оѣрсѣйн мотт а ца хѣаѣ. — Тѣе ца тайра Селита: балхехъ а, лулахъ а биллина буѣйцу казахѣйн мотт Тавсолтина хѣинца шерра Іеминехъ а, амма оѣрсѣйн мотт кхин ца шарлуш бисѣра цуѣннан:

— Хѣума дац: суна казахѣйниг хѣаѣ!..

Іуѣйранна схѣакхѣаѣчна Керим, комендантера бакѣонаш а

яхна, Нурседа схѣаѣлон оцу саррахъ цѣерпоштахъ ша новкѣавелира. Цѣа иттѣх де даѣлча схѣакхечѣира Нурседа шен берашца, Кериман гѣоѣнца.

Цуѣннан ерриг ѣийбар контейнерца схѣатесѣира цѣгара, ца оѣшу севликаш аха мехах дѣа а йоѣхкина. Іѣ схѣакхѣаѣча ма-дарра хѣира хилларг: шахтина бухахъ, кѣоранна буру тухуш ткѣех сов белхало а волуш, тѣехарца йоллчу гѣайрахна кѣел Расула шен вагонетка хѣаѣкина. Эццахъ окѣам тѣе а йоѣжна, и хѣаѣшна, амма, цуѣннан вагонетко ѣаѣккхѣинчу хараллехула, ара а лелхаш, адам лечуѣра даѣлла. Шахтин урхаллой, цѣгарчу бахархоший чѣогѣа сѣй деш дѣаверзѣйра Расул. Доѣзална ахчанца гѣо а дѣира, берашна пенсѣа а хѣоттийра. Амма, рицкѣанан хало яцахъ а, Нурседина Іаѣткѣйра ша хеназа Расулах ялар а, бераш сел хѣалхе байлахъ дисар а... Іѣ схѣаѣтна бутт чуѣрчу тезѣтахъ: сагатдеш, боѣлхуш, кадамаш схѣаѣѣуш, массара а Нурседин догѣоѣѣуш чекхбелира...

Ялташ лелочу бригаде балха яхара Нурседа, шурин-товарни фермехъ меттиг а ца хилла. Детѣясли нисдина Джамбуллий, Замѣй, нене ца кхочуѣйтуш, ша дѣасакхуѣйлура Селитас. Шен махуѣллу балхана чуѣѣйлира, шен бала сикха бицбан гѣерта Нурседа. Тавсолта хѣинца хѣалххе чувогѣура: кѣаѣсттина синкѣераме вара, хѣинца мотт Іемина вогѣу, дѣаѣндарг санна, чухула хѣйѣза Джамбул, и тѣе а озаѣой, мара а кѣовлий, Тавсолтас олура:

— Хѣо-м хѣайн метте схѣакхѣаѣчий, хѣайн цѣарах йолчу колхозе!

Цѣаѣна дара. Бертахъ Іара. Амма, шина бераца Нурседа а тѣекхѣтча, пхеанна сов готта дара хѣара цѣа цѣа. Нурседин цѣхѣайолу хѣуманаш, чу ца тарлуш, арахъ рагѣу кѣел Іохкура. Нурседа тохаелира. Цкѣа дѣаѣѣлла цо, гѣоѣнна кѣйчачу Шакен-агѣагара, и шаѣш чохъ Іан цѣа, боггѣу мах а белла, учица схѣаѣзна, шайн дола даѣккхѣира. Шакен-агѣас иштанехѣа тѣе варкхалш а, уш кѣовла атланаш а делира. Тѣаккха, раѣбанкера, переселенцашна цѣеношна луш долу, ссуда даѣккхѣира Нурседас. Мел оѣшу гѣирс хѣалххе гул а бина, августехъ катѣѣххана тѣедан долѣйра кхин цѣа цѣа. Цкѣа, сикха чхо а ѣаккхѣитина, тѣон лард йогѣйѣтира. Тѣаккха, нахѣра эцна, буѣйда кѣбарчѣгаш мехах дѣа-ѣоттийтира. Шѣифер елира колхозо. Тавсолтас тхѣв тиллира Кериман гѣоѣнца. Оганаш, пенаш хѣохуш белхи бѣира. Кесѣира тхѣамда а йолуш, Аѣгеримас, Кульдѣжана гѣо а деш. Кѣир бацарна, Нурседасѣй, Селитасѣй цкѣачунна кѣир туѣйхѣира, кхузахъ кхечара а санна. Октябрехъ дина делира и цѣа, массѣран а гѣоѣнца. Амма Нурседа суй санна, ша ца хѣаѣвзѣинехъ и хѣир дацара иштта сѣиха. Тѣаккха, дуѣйладеллачуѣра, вукху цѣенна а ремонт ѣйтира кор, неІ а тоѣѣйтуш. Шина а чу аннаш тохѣйтира. Керлачу цѣа чу а ѣялла, денѣй, ѣишинѣй юххехъ яха хѣира,

Нурседа, шен берашца. Селита а, ша йолчу цІа чу яьккхира цо. Тавсолтина дехъа чохъ паргІато йитархъама. ХІуманаш, ериш схъа а яьстина, дІанисйира керлачу хІусамехъ. ТІорказахъ дІадиллина Іиллинчуьра схъа а эчна, Нурседас пенахъ дІатуьйхира цІера схъадеана долу Ленинан доккха сурт. Гуьйрено схъакхачийра шен комаьрша совгІаташ а: стохкачул сов делира Тавсолтина ялта, гІеххъа Нурседина а кхечира. Пачхьалкхо гІо деш, уьстагІий а делира цу шарахъ. Юха а даха догдогІура.

* * *

ХІорш массо чохъ а болуш, уча хІоьттира къена Шакен-агІа.

— Джахсы кибитка! ¹ — хастийра цо. Лохачу гІанта охъахира. Тавсолта ирахъ лаьттара.

— Отар! отар! ² — аьлла, Тавсолта а охъахайира цо. ТІаккха кІеззиг казахийн маттахъ, Ахатан цІе а йохуш, къамел дина, вела а къежна, дІавахара Шакен-агІа.

— ХІинца тІекхочучу дезчу дийнахъ Ахатна зуда ялайо. Шайгахъ ловзар хир ду, боху. Вайга а чукхойкху. СовгІат кечде! БІаьрла кІант ву Ахат! ГІур ду вай! — схъахайитира Тавсолтас.

Да араваьлча, Нурседас хаьттира:

— Селита! Ахъ-м ца хъахийра... Ахат чІогІа хьо езаш хилла бохуш ма хезара суна?

— Шега йола аьлла-м хъаьвзира.

— Ткъа, ахъ?

— Реза яц элира-кх.

— ХІундий? Хъан метта хилча, со-м гІур яра нштачу кІанте.

— Даг чохъ цхъаъ а волуш, кхечуьнга муха йоьду?

— Увайс тІамехъ вайна масех шо а даьлла. Масане хир бу уьш, цІераш а йовзаза, вежараллин кошахъ Іохкуш. И цхъанхъа вуйла хиъча-м, хъежар тІехъ дара! Ткъа хІинца, эрна, маццалц хъежа йоллу хьо. Ахат санна болу кІентий тІех а туьлуьйтуш? Эрна йов-кха хан...

— Эрна ца хіла а мега!.. Сан даго кхин хьоьху. Дадига а хІун ала йоллура хьо?

— И-м тІевоьрзур вара тІаьхьо... Расулна санна, шена нуц тайчхъана...

Шакен-агІан кертахъ ловзар хІоьттира. Нускална — Асеткульна — гІо деш, хехъ лаьттара Нурседий, Кульджанний. Юург кечъечу Джейранна гІо деш хъийзара Айгериммий, Селитний. Шакен-агІас, кхин дах ца деш, цхъана дийнахъ лаьттина

¹ Кибитка — цІа (казахийн маттахъ).

² Отар — охъахаа (казахийн маттахъ).

ловзар хаза чекхделира. Ловзар ДІадирзинчул тІаьхъа хезира: Ахат, шен нускалца, гуттаренна а Алма-Ата дІавоьду, аьлла. Цигахъ, Асеткулян ден — профессоран Карынбаевн гІоьнца, Казахски Пачхьалкхан Университетехъ Ахатна фазик-ассистентан болх а, квартира а хъахийна хиллера.

Ша дІавоьдучу дийнахъ Ахат хъалха Тавсолтин чухІоьттира Іодика ян, тІаккха Нурседа Іачу а вахара. Ший а йиша чохъ яра. ПаргІат, сих ца луш, хъевала ца гІерташ, йижарийн Іодика а йина, вай-й вела а къежна, дІавахара Ахат. Селитина и мелла а хийцавеллачух тера хийтира. Амма цуьнан хийцаделларг схъакъасто хъесапан ницкъ ца кхочура: дегІан меженаш, хъалха санна, каде лелайора, аз а тохара санна декара. Делахъ а бІаьргаш хъалхачул кІоргге а, ойлане а хъуьйсуре цуьнан. Цунна тІаьххъе чуььна Асеткуль а, массеран а Іодика а йина, Селитина а, Нурседина а берташ а баьхна, шинна а совгІатна дикачу кІадин кийсигаш а елла, дІаяхара шен прсечу, дайчу боларца.

Кхо де даьлча уьш Алма-Ата дІабахара...

Айгерим а кестта маре яхара.

Шакен-агІай, Джейранний шаьш дисира, Кульджанца. Лулахоща уьйр алсамъелира шина йишийн. Къаьсттина чІагІа-ла дуьйлира Нурседин, Кульджанан доттагІалла. Тавсолтин Шакен-агІагІаьрга эхар а совделира.

* * *

Аьхкенаан балхах садаІар а, гуьйренан беркатех пайдаэцар а дохьуш схъакхечира кІайн Іа. Нурседин саметтадеанера: къоначу, ондачу даго дІаловхкура кхоьлина ойланаш. Коьртехъ а, куьйгашкахъ а шортта гІора дара, мича хьур ду а ца хууш. Шен комсомолалла карладаккха дагадаера цунна. Шаьш Караганде дІа ма-кхеччи комсомольски учете хІоьттира иза. Амма, бохам а хилла, кхуза кхелхичхъана и гІуллакх кІелдисинера. Селитин билет-м чамди чохъ Іуьллуре схъаеъчахъана а: шега и цхъамма а хоьттуш а ца хиларна ІаддаІийнера иза.

Тавсолта маьркІажехъ чувеъча, Нурседас, йишица бинчу бартаца, хаьттира:

— Дада! Хъуна ма-хаъара, тхойшинъ комсомолехъ ма ю. Кхузарчу комсомольски организаце дІахІотта йоллу тхойша.

— Ваша-ватІа цу къамелан! Аш хІун до хІинца комсомолах?.. Шайн белхаш а беш, бераш а Іалашдеш цІахъ Іе...

— Дада, хьо-х кху Іедалехъа вара гуттар а. ХІинца комсомолана дуьхьал ву хьо? — хьовзийра и Нурседас.

— Ахъ хІун дей, йоІ! Хъайга цадогІург а ца дуьйцуш, ІадаІе! Кху Іедалан дитт дугІучу хенахъ со ву бел Іиттинарг! — Тавсолтас куьйга эшара топ кхуссу кен хІоттийра: — ХІоккху-

за... жимма бел а хьакхалуш, — шен астагІчу аьрру когах гІаж Іоьттира цо.

— Ткѣа, шу... чанталш!.. шу хІинца цу тІера стоьмаш ле-хьош ду!.. «Комсомолана дуьхьал ву»... Вац! Мелхо, хІинца ком-сомол ю вайна дуьхьал! Мича бахьница? — и аравелира. Селита дІатевжира дивана тІехь. Нурседас элира:

— Ахь хІун делахьий, Селита! Чувеана цо хаттахь, со со-бране яхара аьллахь! Тховса колхозехь хуьлучу комсомольски собранехь со хьожур сайн гІуллакх дийца!

Селита чохь сецира берашца.

Тавсолта цІа ваза а волуш, юха чукхечира Нурседа:

— Кѣамел дайтира. ГІиллакхе тІенийцира. Собранехь а Іай-тира чекхъялалц. Кхана кеч а дай, вайшинний а заявленеш, кехаташ дІада, элира. Бехк баьккхира. Шаьш гІо дийр ду а эли вайшинна! — дуьйцура Нурседас.

Тавсолта чувелира вуса а велла. Шакен-агІагІаьргахь хІара Іаш, цІа еанчу Кульджана дийцинера комсомольски собранехь Нурседас хьекъале кѣамел дарх.

— Суна-м ца моьттура и иштта кхеташ стаг ю! — хастийра цо Нурседа, шен дагахь дена а ша там бо моьттуш.

Бераш дІадийшош йоллура Селита. Чоь цІанъеш Нурседа хьийзара. Дикка лаьттира Тавсолта, вист ца хуьлуш. Селитас гІант тІехилийра дена:

— Охьахаа, дада.

Шен чу вахара и. Куьйга корта а лаьцна, вехха Іийра, маьн-ги йисте хиьна, заманах а, шех а ойла еш. Хьалха цІахь хІара дІахьаьжча а товара доьзалехь, Нурбикехула дІахайитичхьана чекх а долура. Шен хІусаман а, доьзалан а да вара... ХІинца... Эрна эвхьаза а ца волуш ІаддаІер гІоле хетта, иза, ур-атталла, пхьор ца дууш, дІавижира. Сахиллалц гІенах дуьхьалтийсира хин йистехь лаьтта кьона Нурбика, гуьлмаьнда бІаьргашна тІе а оьзна, агІор а йирзина, шена хьалха меллаша коган бухьинг хьоькхуш... ТІаккха лаьмнаш: сийна... кьоьжа... лекха лаьм-наш! ТІаккха ша гира, астагІа а воцуш... кьона.. хулчеш а юьй-хина, атта лаьмнаш тІехула лелаш... ТІаккха Іин чуьра хьала, кхунна дуьхьал веара, Денис, маццах, граждански тІеман хе-нахь, кхаьргахь лечкьина Іийна воу цхьа оьрсийн большевик. Куьйган эшара кхуьнга цхьанхьа-м дІакхойкхура цо... ЦІеххьа-на коьллаш юккьера схьаиккхира верстана Церетели, кхалкъ а егош, шаьлта а яьккхина, чухьаьдира. Цунах дІакъаьхкина Тав-солта ахка вахара... йоьлхучу Селитас тІаьхьа куьйгаш а туьй-суш... ТІулгашна тІехула керчаш чувогІура хІара, иштта мукъа-на ша кІелхъараваларх воккхавеш... Амма... бухахь кхунна дуь-хьал юьхьингашца прхъерзийна, малхехь лепаш, йийначу хьаьж-кІех тера, инзаре дукха шаьлтанах гира. Сиха садоьлуш, хьаца-ран кІур а хилла, царна тІекхачале самавелира Тавсолта. Ко-

рехула чу хьоьжура Іаьнан малх. Охьабоьжна гІайба цІенкъахь Іуьллура. Улло веьна, кхунна тІера юргІа охьанйзош воллура Джамбул...

* * *

Комсомоле юха дІаэцна ши йиша сарахь хуьлучу собранеш-ка рогІана йоьдура: вукхуьнан берашца чохь Іан дезара. Ііар-тин истори Іамочу кружоке а язъелира. Болх а догдо-гІуш бора...

Амма цу шарахь церан колхозехь ялта ледара хьийкътира, колхозхошна пайда а сов кІезиг кхочуш. Ткѣа, тІе, колхозан до-къар цатоарна, мацалла эга дуьйлира жа а. Обкомера еанчу ко-миссис гучудехира колхозан болх дІахІотторехь дохку дукха дерташ.

Февраль баттахь цу гІуллакхна гулийнчу колхозан собра-нехь, хІинца хасстоьмаш кхиочу бригадан звеньевая яьккхинчу, Нурседас а кѣамел дира:

— Суна а, дог лазадеш, новкѣа хета вайн бежнаш леш. Кѣл-хозан даьхни дебо декхарийлахь долу вай, мелхо а, и лахдеш догІу. Суна хетарехь, и хир дацара, правленис шен хеннахь до-къар гулдеш ерриг колхозехь йоккха цхьа бригада вовшахтоьх-нехьара, и мехала гІуллакх, цуьргаш еш, бригадашна а ца доь-кьуш. Цундела, цхьайолчу бригадаша шен хеннахь докъар гул-динехь а, ткѣа вукхара — сов тІаьхьий, кхечара — сов кІезаг-гий и гулдарна, — дийнна схьаэцча колхозехь докъар дукха ца тоьи стохка а, кху шара а. Ткѣа, дІалехча, цунна бехкениг а ца караво! Амма ас цунна бехке лору ерриг правлени, кѣаьшти-на — докъарх жоп луш воу председателан заместитель Аске-ров Джатыбай. Ас предложени ялайо: тІедогІучу шарна, хІинц-цехь утгар хІайтѣаьллачех, докъар гулден цхьа бригада вовшах-тохар! Цул совнаха, сайн зударийн звеноца со оцу бригаде як-кхар а доьху ас!

ЦІийелла, трибуна тІера охьайоьссира Нурседа.

Чуьрчара тІараш деттара.

Президиумехь Іачу обкоман векало, хьала а айавелла, зал чу мохь туьйхира:

— И ду шуна дуьззина кѣамел!

Дукхаммо коьрта бехк Аскеровн бира. Аскеровс ма-хуьллу бригадирашна тІетоьттура бехк. Цуьнан кѣамел дохош гІовгІа елира чохь. Воьхна Аскеров, техкачу боларахь вахана, шен мет-та охьахипра.

— Тохърлерачух тера а вац вайн доттагІ! — элира Керима, лере а таьІна, Нурседега. Аскеров Джатыбай комендатурера кхуза ваьккхинера, дукха хан йоцуш. Амма керлачу меттехь а шен шира амал дІакхоьхьура цо. Выговор а дина, иза хасстоь-

машлелорхойн бригадир ваьккхира хІинца. Нурседас баьхна, до-
къар кечдаран бригада вовшахтуьйхира, цо ма-деххара, шен
звеноца, иза цу юкъа а йохуьйтуш. Бригадир Керим чІагІвира:
иза а больницера — колхозе ваьллера кху шара.

Цигара чуеъча Нурседас:

— Суна хІун дагадеаний, Селита? — элира.

Селита ладогІа хІоьттира:

— Ахь берийн — яслехь бечу балхана реза яц со. Башха
болх аьлла хІума дац иза... Хьо колхозе... со йолчу звено...
еъча бакъахъа ду... Реза елахъ?.. — йишин бІаьра а хъаьжна,
цунна и муха хетар ду ца хууш, сецира Нурседа.

— Ас бечул хала-м хир бацара иза... делахъ... хьо бакъ-
луй... тІе, вайша цхъаьна а хир ю... — атта тІетайра Селита.

И иштта сиха тІеерзарх сакъераделлачу Нурседас маракъев-
лира йиша.

— Со реза цахиларна кхоьру хир яра хьо! — кхийтира Се-
лита. — Со-м иштта коча а яций.

Тавсолта а резахилира: ши йоІ балхахъ а цхъаьна
хир ю.

Селита цкъа а яцара куьйган балхахъ къехкаш, тІе, чохъчул
арахъ даима самукъане а хетара цунна. ХІетте а, цхъаьна болх
беш кхо бутг а балале, цкъа суьйранна шавш чохъ Іаш, апрелан
дийнахъ, Селитас кхоьल्लीна-а элира Нурседа:

— Айса хъан звенохъ бечу балхана реза яц со.

Нурседа цецъяьлла хъаьжира цуьнга: массарна а гуш, Се-
литас догдогІуш бора шен керла болх.

— Онда гІуллакх ца хета суна иза! Суна... сайнна къастий-
на цхъа звено еза, — елакъежира Селита.

— А-хІа-а! И дара иза. Хъайн жимачу йишин куьйга кІел
хилар ца ловний ахъ! — забаре тІекхохкаелира Нурседа.

Колхозан правленис, ша а яьккхина, кхечу звеном коьрте
хІоттийра Селита.

Кестта шина йишин ши звено вовшашца йохъе ялар дара
районерчу газета тІехъ дуьйцуш... Оцу гурахъ хъалхара меттиг
екъначу шинне а сийлаллин грамоташ елира. Нурседий, Ке-
риммий правлений членаш а хаьржира! Шо а дика нисделира:
шайна деллачу ялтех хІургон йоьттина керта йогІу шен ши йоІ
яйча, учахъ Іачу Тавсолтин бІаьргаш къегира: «Иштта мехка-
рий-м цхъа мисхал а ца оьшу кІентел!» — дагатесири дена, ам-
ма цу сохъта. Дауд дагавеъна, бІаьргаш кхоьлира цуьнан.

* * *

Вукху 1948-чу шеран мартехъ Кериммий, Нурседий юха а
правлений членаш а хоржуш, Аскеров Джатыбай а, юха а пред-
седателан заместитель хІоттийра. И-м хІумма а дацара, амма

цо шен гамо кхаьрца, юха а гоььяккхира. Правленехъ шина
йишина хІинца а кечийна грамоташ, Аскеровс:

— Даима а, цхъанне ялар нийса дац... кхин а бу... бицбан
цабезарш! — аьлла, кхечарна хъовзийра. ХІорш ІаддаИийра: и
къийсар кІезга хІума а хетта. Юха майхъ а правленис ахчанца
кхарна магийна совІат а кхечунна дерзийра цо. Бакъду, Моск-
ве выставке яха июнь баттана йолу путевкаш-м кхарна яла са-
цийра. Иза кху шинна кхин а хаза хийтира.

Амма, Керимна хезира Аскеровс шена юххерчун лере а
таьІна, олуш: «Цига уьш комендатуро бохуьйтур а бац-кх, хъу-
на: кху шара царна тІехъ хІоттийна режим кхин а чІагІьйна
цхъадика... Ши кІира а делира — путевкаш схъаялар хъа-
ха а ца дора. Правлене яхара Нурседа. Стоьл тІехъ яз деш Іара
Аскеров. Цкъа хъала а хъаьжна, юха а шен кехаташна тІе вир-
зира иза.

— Де дика хуьлда, накъост Аскеров! Со-м... оцу путевкех
хатта еанера!

— ХІа-а!.. Де дика хуьлда, Нурседа.. — пІелгашна юккъехъ
къолам хъийзабора цо. — Собарда деза боху цкъачунна... Тху-
на-м дика накъост хетара хьо... Делахъ а, лакхара бохург а
ду-кх лара дезаш. Шу санна болчарна цкъачунна уьш ца луш
собардар тадо!

«Шу санна болчарна» дешнаш цхъа шатайпа элира Аскеровс.
Нурседин голаш малъелира.

— Тхо саннарш хІун оьшу, масала, хьо санначел? Цхъабос-
са дац вай?

Аскеровс бат саттийра:

— Дац те. Со окопа чохъ ваьल्लीна... тІамехъ! Цу хенахъ
шуьнчара лелийна тешнабежк а... хезна вайна... Шух хуьлу те-
шам! Нийса даьхна шу цІера!

Нурседин йоІбІаьрг шорбелира, юьхъ, кехат санна, кІайели-
ра. И цецъелира бахъана а доцуш, сел чІогІа шавш цунна ца-
дезарх. «ХІун тешнабежк?» — ца кхетара иза. Аскеровга цкъа
дара йистхила дог а хилла, амма легашка хорам хІоьттина, ара-
елира и, шен дагахъ «Цкъачунна, къорІанор-кх!» — аьлла.

Цу хьокъехъ Нурседас цкъа-шозза а Джамбул-гІаларчу
хъаькамашка дахьийтинчу аьрзнашна дуьхьал цхъа а жоп а ца
деана, хІинца цо Москварчу хъаькамашка яздина кехат цуьнан
дехарца тахана Керима, Джамбул-гІалин станце а веана Москох
йоьдучу цІерпоште дІадахьийтира.

ЛАГЕРШНАХУЛА

Нурседин кехат Москва йоьдучу цІерпоштан почта лелочу
яьшки чу а тесна, Керим перронехула вухавогІуш, цхъам-
ма-м тІехъахула бай-й пхьарс лецира цуьнан гоьлলেখъ.

Схьакхетта и куыг дай доллушехъ а — ца дезаделира Керимна.

Юхахъаъжча аьчка-некъахойн хормехъ вокзалан дежурни вара, кхунна тӕе ши бӕаьрг а боьгӕна лавтташ.

— Валол соьца... — элира меллиша.

— Мича? Хӕунда?

— Дӕакхъаъжча хуур ду хъуна.

Станцерчу комендатурехъ стоьл тӕехъа хиъна ӕаш, кхъаьрга хъоьжуш, НКВД-н капитан вара.

— Схъагайтал документаш.

Керима паспорт дӕауьйхъира.

— Комендатурера гӕали чу — бакъо?

— Хӕара ю! — дӕакховдийра Керима.

— Хӕара лъарашна тӕекхача елла ю, кхуьнан хан селхана дӕаьллалла. Станце ван бакъо хъан елла хъуна?

— Станци а гӕалин — дакъа дац?

— Хилча хӕун ду? Хӕара шуна дижкина доза дуй ца хууш ву хъо?

— Делахъ, кхузара генахъ а яц тхан комендантура. Цига телефон а тохий хаттахъ сох лаций. Со маьрша стаг ву.

— Дӕавигал и КПЗ-чу! — элира капитана.

— Хӕунда? — цецвелира Керим.

— Ахъа ӕедало хӕоттийна низам цаларарна.

— Ас доьху суо Жал-гюберчу комендатуре дӕавалар, я цаьрга телефонехула хаттар: со церан учетехъ ву.

— Дӕавига! — омра дира капитана дежурничуьнга. Керим стоьл тӕехъ лавттачу телефонна тӕекхевдира. Цӕехъана ластош тоьхначу буйно карара телефонан мукъ кхоьссина дӕабахийтира, Кериман куыг лазош. Дежурничо шозлагӕа тоьхна буй Кериман лерган юххе кхетта, бӕаьргех суйнаш а тосуш, Керим охъавожийра. Цу-сохътта айвелла, ша мичахъ ву а дицделлачу, Керима гӕоддах юха буй балийтира дежурничуна. Иза охъавуьйжира мерах цӕийш туьйсуш. Луларчу цӕа чуйра схъаиккхира НКВД-н кхо сержант.

— Дӕавехк! — капитана омр дешшехъ, цхъамма Керимна тӕе пистолет а лавцна, вукху шимма Кериман букъ тӕехъа даьхначу куыгех аьчган хӕоз тесира. Кӕоргерачу ойлане вахна ӕара Керим хӕинца сонерчу табуретки тӕехъ: цуьнан даго хъоьхура, кху цхъана минотехъ собар цатоарна, кхуьнан дерриге дахар хӕинца дуьйна беххачу муьрехъ харцахъа даьлла догӕуриг хилар.

Керимна а гуш цу-сохъттехъ акт хӕоттийра, Керима дежурничуна, цо белхан декхар кхочушдечу хенахъ, тохарх лавцна; кхайкхина схъавалийначу, эскаран хормехъ волчу, лъор, куыг а таӕош, тӕечӕагӕдира дежурничуна йина чов кхерамечех хилар.

— Сан лерг а ма ду, цо хъалха лазийна! Хӕокхунна а де хъайн тешалла! — элира Керима.

Лор цкъа тидаме цуьнгахъа хъаьжира.

— Иза цуьнан ша охъа а кхетта лазийра... Хъажа оьшуш а дац! — аьлла капитана дӕавахийтира лор.

Керим КПЗ-чу дӕавигира. КПЗ нохчех, гӕалтӕаьх йоьттинера. Юкъ-кара кхарачайш а, балкхарцаш а нислора. Цхъамма а ца хоттура, вовшашка, къам хиъначул тӕахъа: «Хъо хӕунда валийна»? Массарна а дика хъара коьрта бахъана спецпереселенец хилар дуйла.

Буйса тӕеара. Леккха, тӕе ца кхочехъ, тхевнах дӕатесна электролампа йогура гӕийло, тӕехула аьчган бой а лавцна. Наб ца кхетара: хала дара, кӕелтесна черт бен кхин хӕума а йоцуш, екъачу цементан цӕенкъахъ набкхета. Амма чохъ берш-м ӕохкура, вовшашна тӕетӕатевжина «харр» деш. Эххар а наб озийра Керимна а. Кестта хааделира шен вортан юххехула, лергашна тӕехъа, садолу хӕумнаш лелаш.

ӕаддалара набарх цавоха гӕрташ. Цӕехъана къовзийра лога тӕехъ: «къийзоргаш хир ю» — дагатесна, бӕаьргаш биллина охъахира и. Кхин цкъа а къовзийра. Чета, ша къовзийначу метта, куыг а дахийтина, схъаьккхина бӕаьргхъалха уьйхъира: меза бара. Амма мел боккха бара и. Набарна тхъусдоьллачу дегӕана кӕеззиге бен хаалуш а ца хилла къийзор хӕинца цӕехъашха карзахделира. Къовз-къовзинчу куыг а хъош мезий схъадаха волавелира Керим. Шена хъалхха цементан цӕенкъа охъа а дохкуш, тӕе мачин айра а таӕош, вехха уьш дойуш ӕийра и. Дӕасахъаьжира: кхунна а гуш тӕехула сийсаш мезий долушшехъ, набъеш ӕохкура цементан цӕенкъахъ лецна нах. Аьрру агӕорхъа вижна ӕуьллучуьнан меран ӕуьрге а хиъна ӕаш моза боллушехъ иза а, дера, ӕуьллур а шен «ху-ур» а деш, ур-атталла, ца хууш а, и моза дӕаеккхо куыг меттах а ца доккхуш.

Керимна аьтто агӕорниг самаваьлла, охъахира. Мезий дойуш, хиъна ӕен Керим а гина, велакъежира:

— Набъе!.. Уьш дайина вер вац хъо!

Юха а дӕавижира иза. Керим, кхин наб ца кхеташ, сахуьлунга велира. ӕуьйренца гӕевтина массо а меттахъайра, шайншайн гӕуллакхаш деш. Хъаттича: лацаран бахъана массеран а цхъаъ дара — бакъо йоцуш дӕасабахар. Пенан йиستاца хиъна ӕачу Довтхана дийцира ша гӕалина юххерчу колхозера, хилар. Дӕамбул-гӕаларчу йоккхачу больницехъ, лъараша этӕа а вина, ӕуьллу шен пхийтта шо кхъаьчна кӕант цӕехъана чӕагӕвелла аьлла хезча хӕара, коменданте хатта ца кхиош, кху гӕала веьнера. Кӕант дӕаваьллачу а кхъаьчна, и цӕерачаьрга а хайита, хӕара сикхха вухавогӕуш кхунна тӕелоттавеллачу комендатурин белхахочо, кхуьнгахъ бакъо ца карийча, хӕара цу сохъттехъ кху

чу кхоссарх хІинца а Іаш ву-кх, кІира сов, цІерачарна я хил-ларг а ца хууш, я кІентан дакъа мичахь ду а ца хууш.

— «Ма доккха хІума ду хІара!» — дог Іовжийра Кериман. НеІ йиллина чукховдийра чилик чохь Іуьйранна юург — чорпийн метта цхьа диларшший, чохь буракан кесгаш а керчаш, баьпган метта, куйгех а леташ, цхьа Іаьржа буьйдиггий.

Керим тІе а ца хилира. Хаьттира тІехьожург:

— Талламчо тІе маца кхойкхур ву соь?..

— Сатох! ТІекхайкхичхьана хуур ду хьуна!.. Хьаьрса олхазар! — тоьхна неІ а чІаьгІна, дІавахара тІехьожург. Чуьрнаш бийлабелтира:

— Тхо иштта Іа дуккха а денош ду, хьуна!.. Эрна ду де-харш...

Юха а, неІаре а веана, тІехьожург, неІаран Іуьргахула чу-хьаьжира.

— ХІей! Накъост тІехьожург! ДІаала талламче — соьга кху-сохьтта дІакхайкха! — мохь туьйхира Керима.

— Сатох! Шена хьо эшчхьана ша дІавуьгур ву цо! Сиха ма хила... сан хазниг! — аьлла, цавашарца и ши дош тІе а тоьхна, дІавахара тІехьожург.

Кериман кийра кхехкара: кхин цкъа а ша собарх валарна кхсъруш, садеттара, амма сатоха ницкъ а бацара, кхин хІун дийр ду а ца хаьара. Чухула ойлане дІасалелара — меллаша, цхьана сонера вукхунна тІекхаччалц. Чилик а, наштаран ке-даш а дІадахьа вухавеара изза тІехьожург а, цуьнан гІоьича а. ДІабахара.

Кериман собар иккхира:

— ХІей!.. Хезий шуна?.. Ас доьху кху сохьтта со Прокурор-на дуьхьал хІоттавар! ХІей!.. Хезий шуна?.. — неІарх буй бетта вуьйлира и.

Цхьа хан яьлча неІаре, карахь аьчган догІанаш а декош, ши-кхо стаг веара. Бист ца хуьлуш неІ схьайиллира.

— Вало! — элира царех цхьаммо.

— Шу Іодика йойла! — чуьрачаьрга а аьлла, Керим ара-велира. НеІ тІечІегІира. Цу сохьтта, кхин бист ца хуьлуш, Кери-ман куйгех, букъ тІехьа а даьхна, аьчган гІоьмаш доьхкира. Бист ца хуьлуш боданечу учаула дІавигира уьйтІа кхаччалц. ТІехьара аьчган неІ а йиллина, дуьхьала аьчган зІар лаьцна кор долу машин лаьттара кертахь, мотор а латийна.

ТІехьара неІ а йиллина, шимма:

— ТІевала! — аьлла, чутеттира иза: — Прокурор хІинца гур ву, хьуна!

НеІ тІечІегІира.

Цуьрриг бен са ца гучу, машинан оцу гІутакха чохь, шина а агІор хизна шиь спецкомендатурин белхахо а волуш, дІави-гира Керим, мича вуьгу ца хууш. Машен некъашкахула хьий-

заш йоьдура, иза муьлхачу агІор, мича йоьду хаан йиш йоцуш, эххар сецира. Амма эха сохьтехь гергга бен цуьнан ца эхаре хьаьжча, хІорш дІакхаьчча меттиг хІоккху гІалин йистехь бен — кхин генахь хуьлийла дац аьлла, дагатесира, Керимна. Иза машин тІера охьавоссийна, юха а цхьана боданечу ехачу сени чухула вигна, карцер чу тесира, гІоьмаш дІа ца дохуш. Лаккхажь, тІе ца кхочехь, цхьа жимо кор дара, дуьхьала аьч-ган зІара лаьцна. Тхевнах кхозура, тІехула аьчган бой а яьх-на, жима электролампа, неІарехь параша лаьттара. ХІара во-цург, чохь кхин садолу хІума а ца гора. Кестта, неІ йил-лина чоьхьавелира шиь, НКВД-н хормехь, сержантийн чинехь, царна тІаьххье чувеара лейтенант. Кериме а хьаьжна, цаваша-ре вела а къежна, кхин вист ца хуьлуш, аравелира.

Шина сержанто, Кериме цхьа а дош ца олуш, хаттар ца деш, шайн карара юьйцина шодмаш етта йолийра — букъа тІе-хула, коьртах, настарех. Керим охьавуьйжира: беттах а, мерах а цІийш оьхура, настарш йогура. Узурш де Керим Іилла а ви-тина дІавахара ший а. Кериман дегІан гІора дайнехь а, кхетамчуьра иза валаза висира. Сатассалц Іиллира цІенкьахь, меженаш лозуш, наб йоцуш. Іуьйррина лекхачу готтачу корехула чукъедира маьлхан дуьхьарлера зІаьнарш, пена тІе-хула нуьран лоппагаш дІасандош. Керим халла охьахира. Ойла ян вуьйлпра: «ХІун ду те хІара?.. ХІун бехк бу те, суна а ца хууш, соьгара баьлларг? Цхьа а бехк боцуш со хилча, кху тайпана ницкъ бан дага хІунда догІур дара?.. ХІун деш ю те Кесира шина бераца?.. Ма йиш йоьхна хьийза хир ю иза?»... — Керимна дуьхьалхІоьттира Кесира а, шен цІахь дисна доьлху бераш а...

Юха а ойланаш хьалхалеррачу хорша йирзира:

«ХІара Іазап стенна тІехула, маца доладелла-те?.. ХІаь... ТІом хилара... И-м массарна а ма хилира... Нохчийн лаьмнаш-кахь бандиташ, дезертираш бу бахара... Уьш-м кхечахьчул сов ма бацара... ТІамехь а белла шортта нохчий... Ткъа хІун ду те хІинца тхоьгара даьлларг?.. Я нохчий хилар иштта доккха зу-лам ду те?» — шен жеттарийн дуьхе ца кхуьура Керим.

НеІ йиллина, чуваьлла, кхуьнан куйгех тоьхна гІоьмаш дІа а даьхна, наштаран кедахь чорпий, бепиган юьхкий цІенкьа охьа а йиллина дІавахара тІехьожурггий, цуьнан гІоьнчий.

Керима тІаьхьа мохь туьйхира:

— Алийша, талламчо со дІа маца кхойкхур ву?

— Шен йиш ма-хилли... Сатоха! — аьчган неІ тІечІегІира...

Кеда чу Іайг хьовзийра Керима: чухула хахкаелла цхьа картолан юьхк а, буракан кийсиг а яра, тІехула лепаш даьттан ши-кхо тІадам а гора, схьаетталуш чоме Іаь а яра: Керимна да-гадеара ша хІума яанза хІара кхозлагІа де хилар.

— «Ца йиьча а вер вац... Ца вала гІорта веза. ХІун хаьа

тІаьххьар цхьа дикадерг хуьлий а... Сайн доьзална эххар юха тІекхочий а»... Чомехь йолуш санна бепигцанна дІакхачаялалц йирира чам боцу чорпа. Талламчо дІа ца кхойкхуш масех де а делира. Лаамазчу ойланаша, жІуганашца коьрте хьийзаш, хьераваккха санна, готте хІиттавора Керим. Юьхь а яьллера — маж яшаза мас де дІадахнера!.. Шен сибат а дицделла догІура. Боккџал а ша хьераваларна а кхоьрура... Хьера ца вала а, ницкџа а кхочуш — ца валан а сацйира Керима. Денна а ша-шеца сема кџамел дора цо масех минотехь леррина нохчийн маттахь. Іуьйранна а, делкџехь а, дІасауьдура чухула, итт-итт го боккхуш, денна а пхиппа минотехь гергга шена хуу гимнастика а йора: «Ленина а еш хилла и, бах, ша лаьцначохь» — дагадеьна ша-шех муьста велакџежира Керим. Нагахь, талламчо барт хатта ша дІавигчахь цо шега хотту долчуьнан хьалххехь дуьхе кхиан гІерташ бес-бесара ойланаш а йора цо: «Цкџа делахь, цара суна дуьхьалтоха тарлучех доккхаха дерг ас станцехь де-журничунна тохар — ду. Амма лобрана ма гира цо сан дестийна лерг а. Ша хІетахь и дІа ца яздинехь а, лобро, шега хаьттичахь, хІинца даредан ма мега иза... Важа сан бехк — бакџо а йоцуш гІала вар... Иза а даккхийчех ма дац: со суо, коменданто хІоттийна, староста а ма ву тхешан кІоштахь»... — бохура Керима ша шега. Амма Керимна талламхоша кечдинарг цунна данне а дагахь доццург дара.

Цара суна кхин цкџа а еттахь хІун диьр ду те ас?» — ховттура цо ша-шега. «Со кџарва гІерташ... харц тоьшаллина со тІеверзо дагахь пхьола ду цара суна тІехь динарг... Амма суо веьхь а харц тоьшалла тІе а лоцур дац ас, сайн доьзалан дуьхьа аьлла а, цхьа а цара сайга кховдийнчу осалдолчу хІуманна тІе а товр вац со... Суо веьхь а!.. Сан доьзална а ца овшу, кІилло!.. Валар тоьла кІилло а хилла бухавуьсачул» — тІаьххьар и сацам шен даг чохь чІагІбелла баьлча сапаргІат делира Кериман. Цунна хІинца дІатевжинчохь наб а кхийтира, кху кІирнах а ца кхетча кепара кІорге. Кхин цхьа кІира а даьлча шина гІароло Керим, цкџа хьалха дегІах а хьаьвсина, талламчин кабинет чу вигира барт хатта.

* * *

ШоллагІчу этаж тІехь йолу талламчин кабинет сирла а, лекха а яра. Чу ма-велли дуьхьларчу пенах кхозура — аьрру агІор, «Правда» доьшучу, Ленинан сурт; аьтту агІор — генералиссимусан хормехь волчу Сталинан портрет. Юккџехь, сийна исхар тІе а тесна, еакІов йоккха стол яра. Стоьл тІехь — папканаш, авторучканаш... Стоьл тІехьа вуса а велла хіъна Іара, горга цІен юьхь йолу НКВД-н майор. НеІарехь, гІароле дІахІоьттира, хІара схьавалийна, ши салти.

Тохара, кхунна еттале цкџа карцера чу а хьаьжна, Керимна вела а кџежна, дІавахана лейтенант а вара, майорна уллохь ирахь лаьтташ. Стаммийрачу пеннийн лакхенгахь дохкучу шина корехула майоран стоьл тІе маьлхан зІаьнарийн цІов буйьжира, англи зокк чуйра хи кџагош, майоран мерабуьхьнг тІехула разбедда цІен пха а билгалбоккхуш.

— Хьо эццига охьахаа... Шу паргІатхила! — элира майорашина гІароле. И шиъ аравелира. Царна тІаьххье ваьна лейтенант, неІ дика тІе а чІаьгІна, вухавеара шен метте.

— Муха ду гІуллакхаш? — хаьттира майора Кериме.

— Муьлхарш? — юхахьаьттира Керима.

— И хІун чаппагІнаш ю ахь екораш? — стоьл тІе буй туьйхира майора. Уллохь лаьттачу лейтенанта дегІ нисдира.

— Сан долла гІуллакхаш а шун карахь ду. Шуна и диках хаа деза аьлла хета-кх суна сайначул а.

— Хьан гІуллакхаш хІинца тхочул а чІогІах хьох хьайх доьзна ду. Хьо, хаьттинчунна нийса жоп а луш, догцІена хуьлий тхочьа — уьш диканехьа доьрзур ду. Ца хуьлий — тІаккха бехк хьайн ларалахь! — тІечевхира майор.

— Нийсадерг бен ца ала ас дош ло-кх хьуна, — элира Керима.

Майор, тидаме ши бІаьрг Керимна тІе а боьгІна, соцунгІа хилира, оила еш: иза кхийтира цо и муьлхачу агІор боху.

— Делахь и дика ду... Жоп лол сан хьалхарчу хаттарна: Кхокха, лаца ца лоцуш, дІа хІунда яхийтира ахьа хьайна юххера?

— Мила Кхокха? — ца кхийтира Керим.

— И хІун моттаргІанаш ю ахь лелориш? «Мила Кхокха?» Шу махках дохучу буса райцентрехь майданахь, хьуна юххе лаьттина йолу, цу буса тоьпаштоьхна вийначу бандитан нана?.. ДагайогІий хьуна хІинца?.. и охьаюьйжира хьуна юххе, тІаккха хьала а гІаьттина, дІаяхара... Іедална дуьхьал яппарш а еш, хьан гІоьнца! — тІетуьйхира майора. Керимна хІинца дагаеара иза:

— Суна и дІаюьдуш а-м ца хирира! И ларџар суна цхьамма а тІедиллина а дацара. Суна цунах хууш хІума дац.

— «Хууш хІума дац»... И хІинца цигашхула... лаьмнашкахула шен ардангица цІечу эскархошна тІехьахула тешнабехкца тІеетташ лела... Ткџа ахьа: «суна хууш хІума дац». Хьуна ца хаьара иза шен, бандит волчу, кІентан гІоьнча юй? ДІа хІунда яхийтара ахь и? — юха а ховттура майора.

— И сацае бохург соьга цхьамма а аьлла а дацара... ТІе суна и дІаюьдуш а ца хирира!..

— Ткџа, хьан коммунистан декхар? Хьох цу буса Іедало гІоьнна араваьккхина вара? Массо хІума а ала дезаш дара хьобга?

— Цунах лаьцна сан хьобга ала кхин хIума дац! — чIагI-велира Керим.

— Хьай-й, йовсар я! И хир ду хьан «нийсадерг бен» айхьа кхин эр дац бохург! — Ас вастор ву хьуна хьо-м, ямартхо!.. «Со айкх вац... Со... фронтовик ву»... — шена хьалхара папка хьала а айина юха соьл тIе туйхира майора, боьху «денний — нанний» а хьажош. Керим кхийтира папкин юккьехь шех лаьцна досье хиларх:

— Хьан бакьо яц оцу тайпана суна боьха тIечеха! Айхьа хаттахь, низамехь хатта ма-беззара, барт хатта!

— Ахь Iамо висна хир ву со, йовсар! Ямартхо! Цул а схьа-дийцал ма-дарра: мила вара Эскинойхь немдой десантхошна гIодийриг? Церан кемана бухара хьала билгалонаш йинарг?.. Цунна а «ца хаьа» ала воллий хьо?

— И-м хаьане а ца хаьа. Хезна а дац!

— Сацийт! Ямартхо!

— Со ямортхо вац! Со, хьо санна майор а, тIе, фронтовик а ву, тIамехь чевнаш а хилла, тIамехь орденаш а яьхна! Хьан бакьо а яц со оцу-тайпана сийсазван!

— «Со айкх вац... Суна хорма ло»... чекнистийн хорма а еза-ра хьуна, бандитийн гIоьнча!

Майоран некхан хьалха йохкура орденийн планкаш а, фрон-техь чов хиларан билгалонан цуьрг а.

Керим ойлане дIахьаьжира цуьнга: «И стаг, моттаргIа а йоцуш, баккьал а со ямартхо лоруш цабезаме хьобжу-кх соь-га!.. Мичахь ду-те оцуьнан бахьна? Тхойшиъ-х, гарехь, цхьана тIамехь хилла ву!» — ца кхетара и, мел ойла ярх. Пенаца хьа-лахьаьжира: «Правда» доьшуш Iен Ленин а шек вацара, пачча-хьан хормица лаьтта Сталин а сапаргIата схьахьобжура.

«ХIун ду те оцу шиннан юккьехь а таханенгахь цхьатера, цхьаьнадогIуш диснарг?» — хаан лаьара, кхета гIертара и ам-ма кхетаман гIора ца кхочура. ТIаккха Сталинна шенна тIехь бIаьрг сецира Кериман: «Ткьа, оцунна а хIун хетар дара те, шен дуьхьа, мурдаша устазан санна, шен цIе а йохуш, даймах-кехьа атаке ихна со, хIинца кху чохь, сел бехк а боцуш, шен вукху мурдо кху тайпана хьийзош вайча?».. — оцу хаттарна а дацара жоп.

— Ваьллий хьо ойла йина? — Дуьйций ахь хIинца бакь-дерг? — хьаттира майора.

— Сан хьобга дийца кхин хIума дац... — хадийра Керима. Майора стоьлан йистер а кнопка а таIийна ши гIарол чу-веара:

— ДIавига! Спецкарцере!.. — элира майора оьгIазе.

«Иштаниг а юний кхеран — дагатесири Керимна — и муха ю а гур ду-кх хIинца»... Ши гIарол, дехьий-сехьий юххе а ваьл-ла, тIе, хьалхаваьлла, хIинццалц майорна уллохь вист а ца хуь-

луш лаьттина, лейтенант а волуш, боданечу учехула дIавигира Керим.

— Дийцанехь тоьллера хьуна! — элира лейтенанта.

— Сан дийца хIума дац — юха а дIахадийра Керима...

Спецкарцераккхий аьчган неIарш а, стаммий чуччадахна гIораши а, тIехула кхозу даккхий догIанаш а, инзаре хийтира. ГIовгIанца неIарш схьайиллира.

— ДIаяха... когара мачаш а, пазаташ а! — аьлла когаш-гуьйра ваьккхира и. ТIаккха, букь тIехьахула теттина иза чу а кхоьссина, дIабахара. Керим бертал вуьйжира. Цу-сохьтта куьйгех а, когех цхьа ира хIуманаш Iоттаелча санна хийтира, лазийра цIийш гучадевлера. Ша гуьллучохь дIасахьаьжира Керим: и готта, жима цIа сов лекха дара, хьалакхочур воцуш, тхевнах тесна, тIехула аьчган бой а лаьцна, тIех сирла электро-лампа а йогура. Цементан цIенкье хьахаза, хьостамий санна, ирах ерзийна, ира яккхий зуьгалгаш а йохкура луьста. НеIарехь лаьттачу парашина уллохь цIенкье хьаьхна а, шера а хийтира. Хала а атта а, вол-волуш, текхна, цигахьа а ваьлла, доккха са даьккхина, цкьа ирахIотта хьаьжира Керим, тIаккха, гIорадай-на дегI, даржош, юха а цIенкьа охьадиллира. ЦIийш оьхура, ца соцуш — меллиша, хIинца — гайтIера, гIогIашкара а... дук-кха а меттигашкара. Соц-соцуш цIийш оьхучуьра севцира эххар. Наб озийра: набарха дуьхьалхIоьттира Кесира... КIант... ЙоI.. ТIаккха... тIом... тIом: «Ура-а!.. Сталинехьа!.. Даймахкехьа — чухахк!» — хезара лерехь... Йоккха ирча немдойн танк яра хIинца Керимна нисса тIейогIуш. Цунна граната кхуссучу ке-пехь набарха ластийна буй цементан цIенкьах а кхетта, цIех-хьана юха самаваьлла, Керим, дIасатохавелира ша волччохь. ГIовгIанца неI йиллина чукьедира лейтенант:

— Майора хьотту хьобга: хIинца резахиллий хьо ма-дарра дийца?

— Сан шуьга дийца кхин хIума дац!..

НеI тIе а чIаьгIна лейтенант дIавахара. ЦIийш хIинца юха а охьаоьхура ца соцуш, уьш сацо гIерташ, Керима цхьаццанхьа тIе пIелгаш Iуьттурса, амма пIелгаш юха а дIадоххушехь, цIийш юха а охьаоьхура. «Велча хIун дара те, сецо а ца гIерташ, хIара бала ловчул?»... — дагадеара, цунна, амма юха а цу сохьтта Кесирий, берашший, доьлхуш, дуьхьалтесна: «ХIан-хIа!.. Ма-хуьллу цавалан хьажа веза!» — сацийра Керима. Юха а пIел-гаш, багарчу туйнаца даша а деш, чевнашна тIеIитта вуьйлира и. ТIаьххьара а цIийш оьхучуьра севцира.

ХIинца дагадеара цунна, тоххара дуьйцуш хезна долу, 1937—38-чу шерашкахь бериянцаша лецначу коммунисташна кху тайпана ницкь беш хилла бохург, тIаккха царех цхьабол-чара — боцу бехкаш а шайна тIе а лобцуш, тIе, шайн накьос-ташна а харц тешалла а деш. Керим кхаьрдир хIетахь ишта-

чарех: «Ас хІинца а-м дийр дац харц даре, амма царех башха кхаърдийла а-м цахилла» — хийтира цунна: «Цул тІаьхьа царех цхьабарш шайн коммунисталин ойланах юхабовлар а, церан шайн ледарлонна хилла ца Іаш, хІара санначийн бехкболуш а-м ду» — сацийра цо ойланехь.

Корта хыйзабуьйлура, чуьра пенаш а хыйза моттуьйтуш. Тохара ша колхозан араьхь мацалла охьавожар дагадеьна: «ХІинца... шолгІа а...» — аьлла ша-шех велаькьежира Керим. Кортахыйзар совдуйлуш догІура. Лерехь зов гІаьттира.

Керим хІинца ша, кхетамчуьра а ваьлла охьавожале, аьлла, ша волччохь агІорвелира, коьрта кІел куьг а диллина. Набаран тар тесча санна иза цу-секундехь кхетамчуьра велира...

...Самаваьлча Керимна ша набахтин больницехь Іуьллуш карийра, дегІан массо а маьІпехь хьаькхна йодан а, синькин а тІадамаш а долуш. Дагар хаалора. Хьацар деттара сих-сиха хьаьж тІе а, дегІах а. Лор тІевеара:

— Муха хета хьуна дегІ? — эсала бІаьра хьаьжира лор: иза а лаьцначех вара.

— Товар ду... ГІоле хета...

— Са ма гатде. Талур ву. — ДІавахара и...

Талламчийн кабинета а вигна, Кериме дІахайтира: цунна НКВД-хойн сацамца, итт шо хан тохар, — «бандашца уьйр хиларна, дежурпчух латарна»...

Керима доккха са даьккхира, дог паргІатдолуш:

«ХІуьа-а хилла а цхьаь хилла чекх далар тоьла-кх, гуттар а Іазапехь воллучул» — аьлла. Цу дийннахь иза набахтин камере ваьккхира.

Набахтин камерехь староста волчу гІирм-гІезлочо, Гумера элира:

— Хьо-м дика а витна, итт шо бен хан ца тухуш: иза-м цхьа а бехк боцчунна а туху цара.

— Ткьа, ас а хІун динера? — вухахьаьжира Керим.

— Кхин хІумма а ца хилча а цу дежурничуьнан шайн кабинетехь бат-х йохийнерий ахь?.. Дика а йохош — тІетуьйхира Гумера: суна-м, иза а ца динешшехь, Сталине, тхан бехк бацар-кх, тхо паргІата дахахь аьлла, кехат яздарна тІе ма юьсти цара пхийтта шо!..

— И хІунда витна хаьий хьуна ишта? — юкьагІоьртира, кхаьрданна камерехь воу, уголовник «Рыжий».

— ХІунда? Дийцал, Рыжий, — элира Гумера, велаькьежна.

— ХІокхо хІуманна а даре ца дина дела!.. Хуур дара даре динехь! Лягавишца гІуллакх тасаделчахь уггаре а коьртаниг хІун ду хаьий шуна? Цхьана а хІуманна тІехь даре цадар! — куьг хьалатесира Рыжис.

— Рыжийна дерриг а хаьа — велавелира Гумер.

«Рыжий» — нохчо вара, шен бакьйолу цІе Хасболат а йо-

луш. И цуьнан цІе цхьамма а ца йоккхура: баккьал а тІех хьаьрса а вара и: цундела и цІе тІехь йиснера цунна, цо ша и тІе а лаьцна. Шен шийтта шо кхаьччахьана, да-нана доцуш а висна, Грозный гІалахь дуьйна, кьу лелаш схьавогІуш вара хІара, шен ткье-итт шо кхачале довазза лаьцна чохь а ваьлли-на, лагершкахула а лелла, Сибирехь а шозза хан а яьккхина, данма оьрсашна юккьехь леларна, оьрсийн мотт нохчийн мат-тал шера а буьйцуш. Нохчий махках а бахале лаьцна хилла хІара, муха кхочу а ца хууш, кхеран камере нисвеллера. Самукье а, каде а, гІуллакхдан кийча а хиларна, кхуьнан амална резакхилла, тІеэццера иза камерехь, амма делахь а, хІара кьу вуйла хууш, кьайллах лар а лора хІокхунах чохь берш.

Керимна тІехилира иза:

— Ловзий хьо? — хаьттира цо, Керим ца кхийтира:

— Стенах?

«Рыжийс» сонехьа дІаозийра Керим. Сонехь йолу шера цІенкье, киран юьхьиг хьекхна, шахматийн уьн хормехь, кеч-йина яра. Кхуззахь шахматийн кепаш а Іохкура.

— Ас уьш айса баьпган буьйдигах йо...

— Со вон ловзу.

— ХІума дац. Кхин дика со а ца ловзу. Ший а Іемар ву. Чуьрнаш цуьнга а хьоьжуш буьйлура.

«Рыжийс» кхузза а эшийра Керим.

— ХІинца хьоьгара суна хьан баьпган пай йогІу.

— ХІундий?.. Вайша дийцина-м ма дацара? — цецвелира Керим.

— ХІан-хІа!.. Ишта Іедал ду!.. Массарна а хаьа! — элира Рыжийс.

Чуьрнаш гІадбахна бийлабелира:

— «Рыжийс» — шен «ваша» Іехий! — элира камерехь цхьамма, Керим а хьаьрса хилар гина.

— Ахь хІун до оццул баьпгах?

— ХІун до?.. Шахматаш йо-кх! Чкьуьйриг йоу. ХІорш еха ма ца лаьтта. Якьа а лой кегло... ТІаккха хІорш а йоу. Керим а гІадвахна велавелира:

— Дика ду. Хьо тоьлла. ДІалур ю хьуна — резахилира иза.

Оццу сарахь Керима, Москва, Генеральни Прокуроре дахьийта кехат яздира шена тІехь лелийна харцо юьйцуш.

— ХІара яз-м динера ас. ХІинца новкьа муха доккхур ду хІара? — хаьттира цо Гумере.

— ХІара почтан яьшки чутаса-м цхьаь тІехьожург кхузар-чех ву мелла а вайх кьахеташ... Шена кІеззиг совгІат дахь... Амма дІакхочурий те, дІакхаьчча а жоп а хиррий те оцуьнан теш-м вац! Ас дукха кхехьийтина... Схьада. Кхана новкьадок-кхур ду... — кехат дІаийцира Гумера.

Гуьйранна кхеран камера чуваьккхира тӀехьожурго цхьа керла лаьцнаверг:

— Лазартнера ву. ХӀинца а дикка тавалаза, — элира цо. Гумера шега делла кехат чета а таӀийна, тӀехьожург дӀавахара. Соне тебначу керлачу накъостна тӀевахара Рыжий.

— Ловза вайши?

Важа кхоьлинчу бӀаьргашца, вист ца хуьлуш, гӀийла схьахьаьжира. Ялхийтта шо бен хир доцуш жима кӀант вара.

Рыжийс кхин цкъа а хаьттира.

И вист ца хуьлура.

Рыжийс нохчийн маттахь хаьттира цуьнга:

— ХӀун хилла хьуна? Нохчо вуй хьо?

— Ву... — элира гӀийла. Шина а бӀаьргех хи делира.

«Рыжийс» а, вукхара а ша волччохь, шен сонехь витира и, кхин хье ца веш, мелла а иза хьекъална телхинчух терахетта. Иштта масех де а даьккхира жимачу кӀанта, схьа ца уьйш, елла юург халла юуш, шен соне а тебна. Камера чохь цхьа «Рыжий» вара къаьсттина цунах къахеташ, цуьнан тидам беш, юххе а воьдий цуьнца дехха цхьацца шабарш деш. Эххар а «Рыжийна» хиьнарг дара жима кӀант цу лазартне, кхарна дехьарчу, урканах чохь бохкучу камерера дӀа вигна хилар.

Уьш болу камера яра, набахтехь а цӀеяхна, вон юьйцуш: цу чохь бохкурш урканах хилла ца Ӏаш, къиза рецедивисташ бара. Цара тӀехьожурго аьлларг а ца дора, шайна ца лиьча. Шайх воцург, хьавх, къуйх воцург, шаьш долчу нисвелча цунна тӀехь луьра таӀзар а латтадора.

ТӀехьожургаша а кхечу камершкара шаьш реза цахилларг, цхьана-шина денна, олий, таӀзарна церан камеран чукхуссура. Иштта чукхоьссинчех и кӀант а. ТӀаьххьар а цуьнан цӀе а хира «Рыжийна» — Цатаури Валет, Гуьржехь кхинчу нохчойх схьаваьлла. «Валет» боху цуьнан цӀе а, «Валид» бохучух, гӀалат а бевлла, язийна яра. ТӀаьххьар Валета дийцира «Рыжийна» дерриг а ма-дарра: ша урканах болчу камерера мича бахьница, хӀун «цамгарца» лазартне ваьккхинера. Цо и шега дийцинчул тӀаьхьа «Рыжий» а вара хӀинца кхоьлина, камера чухула, вусавелла, ойлане дӀасалелаш, цхьаьнгге а вист а ца хуьлуш. Массара а тамаша бора, хилларг хӀун ду а ца хууш, ишта и хийцаваларх. НеӀаре веьначу тӀехьожургна а, цхьа а бахьна а доцуш, юьхь тӀе туйнаш туйхира «Рыжийс», чуьрнаш а цецбохуш.

— И хӀунда дира ахьа? — хаьттира Гумера.

— И боьхахӀума йолу дела.

— Йовсар! Ас гойтур ду хьуна! — аьлла дӀавахара тӀехьожург.

Оцу сарахь шеца гӀоьнчий а балош, вухавеанчу тӀехьожурго хӀинца, ваьхьна, Рыжий кхоьссира урканах чохь болчу ка-
мере.

Гуьйранна урканах чохь болчу камера чуьра такхийна диь дакъа арадоккхуш гира, балхана уьйтӀа вуьгучу Гумерна. Царна юккъехь «Рыжий-м» вацара цхьадика. Балхара, суьйренга-хьа шен камеран чу вуха схьавалийначу Гумерна чохь самукъане велакъежна «Рыжий» гира. Хазахийтира и дийна висна:

— Дийцал хӀинца ма-дарра ахь лелориг! — тӀетаьйира цунна Гумер а, Керим а. Валет а вара, хӀинца дуьххьара векхавелла, шен соннехь Ӏаш. «Рыжийс», и шиь юьстаха ваьккхина, кхечарна ца хозуьйтуш, дийцира:

— Оцу веаммо Валет, зударийн метта, тӀиьхьахула, ницкъ беш, лелийна хиллера. Оцу гӀуллакхах цомгаш а хилла виллина хилла иза лазартне а. И сайна цуьнгара хиьначул тӀаьхьа, суо оцу камера чу ваккхийтаран дуьхьа, туйхира ас тӀехьожургна туйнаш. Со церан камера чуволлушехь урканех воккхах-верг цецвелира: со вевзара царна. Виь бен вацара чохь. Ас барт хаьттира: кӀантана ницкъбинарг мил-мила ву шух, аьлла. Шайшай вац бохуш вовшашна тӀетуьттура. Амма кӀанта бийцарехь а — уьш бара уьш. Ас ве-а виьра! ХӀокху хьостамца! — беха ира шелокан хьостам дӀагайтира Рыжийс.

— Чекх муха баьккхира ахь? Мичара баьлла?

— И-м данма а сайца лелош бара сан... цхьана меттехь... — тӀетуьйхира цо — бехчалган юккъехь

Кхин дӀа и ца хиттира Гумера: цунна хезнера хьалха дуьйна а къуша и тайпа хьостам дегӀаца мичахь лелабо. Шен сонера, кхарна тӀе а веьна, Валета маравоьллира Рыжий.

— Дика дина и ахь! — къобалдира Гумера. — Делахь а, кхана дуьйна вай киьга-м дийр ду цара и гӀуллакх толлуш — тӀетуьйхира Гумера.

Кхана дагахь а доццург хилира: набахтин хьаькмаша акт хӀоттийра, и йиь урка, вовшах а летта, цара вовшийн байина хилар чӀагӀдеш, и гӀуллакх талламе даьккхинча, шайх а тасалуш, генна даларна кхоьруш: «Рыжий» церан камере ваккхар дӀаяздан кхиаза а хиллера уьш. ТӀе, лар а буха ца йита, цу дийннахь цара, шаьш шек болу Рыжий а, цуьнца и Валет а кхечухьа ваьккхира ший а. Церан камера чуьра биснарш а, Гумер а, Керим а тӀехь, тайп-тайпанчу вовшашна ген-геннахь йолчу, лагершка дӀасахьовсийра.

Керим дІакхаьчна лагерь Караганда-гІалина генайоцуш яра. Ло дара... Мох хьовкхура... КхойтталгІачу бараке нисвира Керим. Нохчех, гІалгІайх яьккхинера барак. Юкъ-кара кхарачай а, балкхарцаш а нислора. Наггахь гІалмакхо а, немцо а хаалора. Массо а, наггахь воцург, цхьаь санна, «Іедало шайна хІоттийна низаман раж цалардарна» лецна бара. Керим санна, шайн цІерачу бандашца уьйр хилла аьлла, тІекхоьллинчу бехкаца лецнаберш а, мацалла ца бала, хІума лачкьийнарш а нислора. Пеш ледара елахь а, чохь дуькьа хиларна башха шийла ца хетара.

Керима шозлагІчу дийнахь кхузара а дахьийтира кехаташ Москва, генеральни прокуроре а, тІаккха шен Гродековохь бисинчу довзале а: «дІакхачахь а, ца кхачахь а» — аьлла! ЧІо-гІа сагатдора, КесирагІар муха Іа ца хууш а, шегара хаам цаьрга дІа ца кхочуш а...

Кху лагерехь лецначийн хьал набахтехьчул кхин а эшна гира: юучун кхачам бацара, шелонгахь бойту белхаш а нуьцкъала бара... Тахана Іуьйрина дуьйна а Кериман бригада, шайн баланда а йиъна, Керим а коьртехь, юха а аьчган-некъан станце еара, тІаьхьабаьхна каной а болуш.

КІорнах юьззина вагонаш яра кхаьрга хьовжуш, 19-чу шахтера сьакхаьчна. Воккхаволчу кансс, хІорш могІарехь нисбеш дІа а хІиттийна, кхайкхира:

— ХІоранна а, садале шишша вагонетка план ю. Сов кхочушійинчунна делкъехь совнах баьпган юьхк лур ю. План кхочуш ца йинчунна ахбарам бен юуург лур яц...

Куьйгаш дахьадора, уьш дахьа ца дайта, болх сиха а, тІетаьІина а бора зекаша. Кериман куьйгаш а, пІелгаш а КІоран ира чан чуьйовлла лозура. Болх бечуьра минотна а соццухехь уьш тІе дахьа а дора: тІаккха юха а балхана тІетаьІира иза. Кхарна генабоцуш, кхечу канойн гІаролехь, шаьш къастийна балийна, болх беш дІо урканах а бохкура.

Царах, дегІана жимо волчу цхьамма кхаьргахьа схьа тІе а вирзина, мохь туьйхира:

— ХІей, изменникаш! Товар ду шуна! Охьатаса белаш! Шу бахьнехь тхо а латтадо кху шелехь! Садовш лаьтта!

«Царна а хаьа-кха хІинца тхо изменникаш дуйла», — вела-къежира ша-шена Керим. Оцу жимачу уркано кхин а тІе а хилла, юха а мохь туьйхира, Керим цецвоккхуш, цІенчу нохчийн маттахь:

— ХІей, чангІалкхаш! Шуьга ца луь тхо! Охьатаса и белаш.

— Ой-й! Хьо-х нохчо ву! ХІетте а тхуна иштта муха алало хьовга?.. Мичара, мила ву хьо? Дийцахьа! — цуьнга юха мохь туьйхира Керима.

— А ху-ху не хо-хо! — аьлла, вела а велла, иза ведда, шен тобанах дІакхийтира.

«Миска вай яІ!.. Миска вай яІ!.. Ма доьхна ду-кх вайн гІул-лакх кху дуьнена чохь!» — гІийла ойла йира Керима. Мацалла корта хьийзара — цхьаберш шаьш лаьттачохь, дІасалестара, нийсса латта де доцуш. Хьаьллахь цхьаь охьавуьйжира, тІебахна, хьаьвсичахь: — веллера.

Кхин шиъ дакъа а дитна, белхан де чекх а даьлла шайн баракашкахьа бухабирзира КеримгІар а. дІо шаьш къастийна балош урканах болуш. Иштта, хІора денна бохург санна, шайх цхьаццашшишша цигахь лей, юхабоьрзура цигара бараке.

Тахана сарахь кхеран 13-чу баракехь башха шийла а дацара: цхьаццанхьа лехьийна кегпйра дечигаш а, чІешалгаш а, чета а йовькина, чуеьнера зекаша. Цхьацца дуьйцуш хІорш, шайн-шайн жІуганаш а йина чохь Іаш, Керимна, корехула дІа-хьаьжча, тохарлера жима нохчо-урка тосавелира, кхаьргахьа схьа чу а хьовжуш, меллаша тІехволуш. «Лаан ма дац иза!» — аьлла Керим сикха неІаре вахара. Нохчо-урка схьатІехилира. Сиха, шабарца, кхечарна ша ца гайта гІерташ, ша волччохь тебаш, Кериме цо элира: «Тховса буса шуна цІеххьана тІелата кечлуш бу тхайнаш — шина тобанца: хьалхара тоба чуер ю, шуна ца хоуьйтуш, тебина, цхьацца чуволуш, шун тІехьарчу сенин неІарехула. Цара, шу дийшина Іохкушшехь, шун чухлара гІораш дІа а даьхна, важа тоба шун арахьарчу йоккхачу неІарехула чу ер ю, шу тІаккха дерриш а дойур ду... Шайн виъ накьост нохчаша цхьанхьа-м впйна бах...

— Хьо хир вуй цаьрца? — хатта кхира Керим. «Хаац» — аьлла цу-сохьтта бодашкахь вайра иза.

Баракехь староста волчу Керима, хьем ца беш, цкъа хьалха лакхарчу тІехьожурге а, дежурничуьнга а и дийца вахийтира шайх цхьаь. Цара и вухаванйтира, и эрнч кхерамаш тІетуьйсун урканийн амал ю, царех кхеран эшац, делахь а ларлуш хила, аьлла. Кхин цхьа а я гІо а, я хьехам а ца бира: «церан хІун дов: дІатоьхча бойу берш урканах бу, схьатоьхча бойу берш политически зекаш бу» — аьлла дагатесира Керимна. Цо шайх кхо-виъ накьост схьа а хаьржина, кхеташо а йина, катоьххина неІарш, кораш дика тІечІагІдира, чохь массаьрга хаам а бина, шайна карийна бел, гІуй, эчиг, хьокха, кхиерг а караэцийтира чохь болучаьрга. Шен бІобулучех цхьаберш дІахІиттийра сенин неІаре а, йоккхачу неІаре а, шина коре а.

— Делахь а кхерам боккха бу: вайн баракехь ши бІе сов бен вац, церан баракехь кхо бІе сов ву. Цара тІаьххьара а неІ йохор ю. Амма вайна церан план хаьа: вай оцунах пайдаэца беза. Уьш хьалха бодашкахь тебина вайна а ца хоуьйтуш, цхьацца чу волуш, чубахка билгалйинна неІ тІехьарчу сенин неІ ю.

Вай цкѡа оцу неІарна хѡалха доккха кІорга ор даккха деза хІинцдехъ, — бодашкахъ царех чуваѡл-ваѡлларг цу ор чу вожий-та... Эххар а царех цхѡѡ кхетта вухавала кхиахъ, шайн тешна-бехк гучубаѡллийла а хиѡна уѡш берриш а бухабевр бу, я бухур бу... Вайн аѡтто сов бер бу... — Хѡехар дира жимчу деглахъ волчу, «бургат» цІе тиллинчу, нохчийн мотт а хууш волчу, гІалмакхо.

Белаш а карийра... Шина сохътехъ ахбІе стаг циггахъ доккха ор даѡккхина велира. Чохъ серло ца латош, корехула сема ара хѡѡжура... Вуйса юккѡе ѡялча, лагерехъ массо а барак дІатийначул тІаѡхѡа, ѡоккхачу неІарна аѡтто агІор долчу корехъ терго ян хІоттийначо:

— Тсс!.. — аѡлла, пІелг хѡалаайира. ТІевахна хѡѡжча, Керимна гира: урканийн барак ѡолчуѡра дуѡйна кІайчу лай тІехула схѡатекха бодане Іаѡржа ѡяла... Цунна тІаѡххѡе — кхин цхѡѡ... Кестта кхин цхѡѡ... «Берриш ара-х ца бевллий те уѡш?» — ша волччохъ вулавелира Керим. Мел ѡйла ярх а хІинц-ца хила кечбеллачу цу бохамах кІелхѡарадовла, и ца хилиѡта некъ ца карабора: бухадиснарг цхѡѡ дара — хІуѡа а дина а шаѡш цаѡрга ца дайийтар. Латар.

Хѡалхара, церан ѡоккхаха ѡолу ши тоба, кхеран ѡоккхачу неІарна тийнна тІе а еѡна, гІар ѡйина арахѡа дІатебира. Жимаха ѡолу тоба, тата доцуш, кхеран баракан тІехѡа, сенин неІ ѡолчухѡа ѡара: кхарна а ца хоѡѡтуш, цигаша, бодашкахула, тебна, чѡхѡа а бевлла, бийшина Іохку зекаш самабовла кхиале, ѡоккхачу арахѡарчу неІарна чухула доѡхкина гІораш дІадаха дезаш бара хІорш, шайн дагахъ, цул тІаѡхѡа арахѡара шайн важа накѡостий а чулелхийта. Сени ѡолчухѡа вахара Керим. Сенин неІарна ѡѡллина, даима а санна, цхѡа ѡй чІуг яра, кхин тІе чІагІам а ца беш ѡитина. НеІсагІина тІера схѡа шуѡйра кІорга ор дара, хІинцца даѡккхина, и хуучунна бен боданехъ тидам хир боцуш. Керимна а хаалуш, теббина, кхечарел хѡалха, неІарна, тІехиллачу цхѡана уркано, гІара ца еш, атта дІаѡккхира чІуг. Шена тІехѡа, чуххойккуш, куѡг а ластийна, чѡхѡа гІулч ѡѡккхира цо. Цу сохътта кІоргачу ор чу вуѡйжира, кѡора тата схѡахезаш... ШозлагІниг... КхозлагІниг... ВѡѡлгІаниг... ПхѡѡлгІаниг а, ор а хааделла, вухавала гІурттушехъ, неІарехъ лаѡттачу зекаша коѡртах хІума тоѡхна чувахийтира. Цуѡнгара баѡлла мохъ а хезна биснарш бухахѡѡвдира:

— Атас! Нас предали! — аѡлла цІогІа долуш.

Керим ѡоккхачу неІарехѡа ведира.

— Кечлолаш! Амма гІара ма елаш! — элира гІаролехъ лаѡттачу зекашка. НеІарна тІе лерг а диллина Керим ладогІа хІѡѡттичахъ, бухабевддачу урканаѡа, кхуза неІарехѡа а баѡхкина, шайчаѡрга олу хезара:

— ГІуллакх дуѡйхи!.. Цигахъ ѡйна кІѡло ю!..

— Делахъ, кхузахъ хѡѡсурс вай! ТІетаІа неІарна! — элира стоммо аз долчу уркано. Зекаш кечбелира.

— ХІораммо а шен вортанах сиха дІатаса мерах хѡокху кІайн ѡовлакх! — элира «Бургато» — Бодашкахъ вѡвшийн доѡзийта: — Цара неІ ѡѡллушехъ вайх цхѡа тоба араѡккха а еза, царна тІехѡашха тІетоха, ткѡа, чѡхѡа бевлларш вай, тІѡѡцур» бу! Уггаре а хѡалха, церан и стомма аз дерг вожо хѡѡсалаш! Цуѡнан карахъ финка хила тарло шуна.

Керим юха а сени ѡолчухѡа вахара: цигара гІарол тоѡал дара. Ор чуѡра хѡала узарш хезара. НеІаре гІерташ кхин урканаѡа ца гора. Цигахъ дІахІиттийнчохъ цхѡаболу зекаш а битна, Керим вухавеара: арахѡара ѡоккха неІ сеттош яра. Лахара кІа-жа чуѡрабаѡккхинера. Чулелха сахът дацара. Корехула дІа ара хѡѡжча, ѡцул ѡоккхачу гІѡвгІанна аракѡедаш цхѡана а бара-кера а, я лагеран белхажойн цІа чуѡра а цхѡа стаг ца гора. Кериман буйнахъ ирѡина аѡчган бел яра. Керимна а хаѡара — аѡтто балахъ, коѡртаниг, хѡалххехъ и урканийн баѡчча вѡжор дара: шайн тхѡамда ма-ѡийннехъ ѡоха тарлора церан гІера.

— Тхо герз карахъ а ду, тхо дукха а ду! Юхадовла! ДІа-гІуѡ! — мохъ туѡйхира Керима неІ ѡѡхначухула дІа.

— А ху-ху не хо-хо!.. ТІетаІа неІарна! — ѡмр дира тохар-леррачу ѡзо.

Керим юха а арахѡѡжира неІ ѡѡхначухула: и аз дерг, карахъ даѡккхина, хІаѡаѡхъ лепош, дѡа финка-урс а долуш, ша лайтІехъ ѡѡстах а лаѡтташ, урканаѡа чухоѡхкуш вара.

Керим билгалдира цуѡнан доккха дегІ, коѡртара лергашдолу месала куй. НеІ ѡѡхийра. Урканийн хѡалхара раѡгІнаѡа маѡхѡаршца чухѡѡлхира. ТІѡм дІаѡлабелира. Керим, ѡѡхийначу неІарна тІехѡа а тебна, арахѡѡжура, лергаш долу месала куй тидаме лаѡцна: иза тохарлеррачохъ лаѡттара, урканаѡа чу а лоѡхкуш. ЦІогІанаѡа!.. Маѡхѡарий! Узарш!.. «Бургато» билгалѡинчу, уркаѡна тІехѡашха тІелата кечѡинчу, зекийн то-банан араѡккха аѡтто ца болура: уѡш а чѡхъ летара. Эххар царех иттех стаг а эцна Керим араѡккхира. ХІорш а гина дІаѡвед-да стомма аз дерг, дуѡхѡѡлѡккхинчу кхечу шина зеко некъ а лаѡцна, шѡнаѡа болчухѡа схѡахѡѡдира, амма кху агІорхѡа, цуѡнан тидам а боцуш, Керим лаѡттара цунна кІелхиѡна.

— ТІетоха! Ма кхѡае чангІалкхаш! — аѡлла, урс а карахъ, иза тІѡѡгІуш, дуѡхѡѡлѡѡллачу Керима:

— ДІаѡца хѡѡйна! — аѡлла коѡртах бел туѡйхира цунна. Вукху зекаша а тІѡѡхна иза вожийра.

«Берзан мара ѡий! Берзан мара ѡий!» — аѡлла маѡхѡарий деѡлира урканаѡна ѡѡккѡхъ. Цхѡаберш бухабевдира цигара. Важаберш, маѡхѡарий а детташ летара. Бодашкахъ, шайнаѡа дика ца кѡѡѡсташ, уркаша вѡѡѡѡна а еттара.

Сатоссуш чекхделира летар. Барака чохь а, баракан неIар-на хьалха а Iуьллуш шина а агIор к'уэзтк'а сов дак'а дара. Кхин а дукха чевнаш хилларш а бара, узарш деш, Iохкуш.

«Бургат» а вара, биллинчу бIаьргашца, корта а бохийна, урканашна юкк'ехь, арк'алвоьжна Iуьллуш, садеIар доцуш. БIаьргех хи ох'ах'аьдира Кериман: «Х'аьнга эр ду?.. Х'енан бехк бу?.. Ма сов даьлла кху дуьненчохь адам!» — оила хилира цуьнан.

Iуьйранна гучабевлира лагеран х'аькмаш, белхахой. Башха таллам беш к'а а ца х'ийгира. Белла урканаш дийначаьрга дIабохкийтира. Нохчий а, кхиболу зекаш а нохчаша дIабоьхкира шаьш к'аэстийна. Ц'х'аберш лазартне ох'абехкира. Дийна бисина урканаш вукху дийннахь, лахх'ийна, берриш а, кхечу лагершка дIасах'овсийра, таллам беш к'а цах'егарх'ама, кху-зара церан, ур-атталла, лар а йойуш.

«Тхуна хIун до те цара?» — бохуш ладоьгIура Керима.

Кхин ц'х'а-ши де даьлча кхеран барака чуьра дийна бисна зекаш а, дукха х'олахь нохчий, хIара а тIехь, бес-бесарчу ла-гершкахула дIасабийк'зира.

* * *

ХIинца Керим х'ажийна, Карагандах'ара а генна дIа к'илб-седех'а йолу лагерь, шийлачохь хилла ца Iаш, шен ражца а кхин а халачех яра. Х'ун х'акха атта дацара: ц'х'ана денна хIоттийна барам 12 кубометр, ох'атоьхна яьлла, гIулч'еьш гул-ийна х'ун лорура. Юучунна зекашна лора, чорпин метта, дечи-гийн жирах тера, дак'аделла Iаьвн буьртигаш чохь хаалу ц'х'а хIума, шех «жиран берам» — цIе тиллина. Бепиг, Iаьржаниг хилла ца Iаш, буьйда хуьлура, шех зекаша «доьлху бепиг» олуш: Iаьвдича хин тIадам а болуш, х'аьх'амчин метта кехат вовшахлаточохь лело а мегар долуш дара и. Делахь а кхузахь Керимна ц'х'а хIума товра: кху лагерехь урканаш бацара. ХIо-кху лагерехь берш х'алха партийни куьйгаллехь, я советан эп-сарш лелла, я Iилман белхахой хилла интеллектенташ бара ду-кха х'олахь. Керим нисвеллачу, виъ бIе гергга чохь зек а во-луш, йоккхачу баракехь Керим пх'оьалгIачу бригадин коьрте хIоттийра. Iуьйранна юург чекх ма-яьлла, масех бригада йиги-ра х'ун х'акха, тIаьх'а каной а хIиттийна. Зонел арах'а гун ерриге шера аре, тIе ло диллина, шурула кIайн лепара, дегIах чекхбуьйлура шийла мох. ХIорамма а, дIакх'аьчча цигахь кхал-ла, киснахь ц'х'ацца хIума х'ора: картол, баьпкан юьхк, газе-та юкк'е х'арчийна дак'аделла Iаьвнан удар, я кхиерг. ДIа-кхоччушехь, шайн-шайн меттахь, сихха болх бан буьйлабелира: сецна лаьттарг планан барамна тIаьх'а а вуьсура, шел а лора. Ц'х'аболчийн куьйгех ажкаргаш девллера. Дукханнан а, масех

де х'алха дуьйна а лестайолаелла, цергаш кхуззахь ох'аьогура. Керимна евзира и цамгар — цинга олура цунах: витамин «С» цатоарца хуьлура иза. Амма кхузара, баган х'ун х'акха шаьш дуьйладелч'х'ана, Кериман х'ехамца, зекаш цу дитташ тIера гIаш а, кевстигаш а Iуьйшура багахь, уьш к'аьх'а елахь а — кестта дуккханнийн а доьлашкара дуьйлу цIий а, ох'аьогучуь-ра цергаш а севцира. Керимах «доктор» олуш долийра лецна-чара забарина. ХIинца а царех дукхах берш, гезарий санна дит-тийн кевстигех леташ а, гIаш ох'анйзош а, бохкура.

Канойх лакхарчо мохь туьйхира:

— Тоийт! ДIахIийт белхашк!

Керима болх бора, я тIехсиха а ца беш, я меллаша бан а ца гIерташ, гIехх'ачу барамехь, шелваларх а, хенал х'алха гIелваларх а ларлуш.

Масех сахьт даьлча, гIелбелла зекаш, соцунгIа а хилла гIийлла дIасах'аьвсира: ах план а кхочуш ца хиллера, садан а дукха хан ца йиснера. Малхбалех'а бIаьрг ма-кхийтти сак'е-раделпра массеран а: кх'аьрга х'оьжуш лаьттара х'аьллахь шайн тIоьрмигашца, хIинца с'х'акх'аьчна, к'инхетаме киржа-каш. Уьш денна а луларчу юьртара с'х'аьохура кхуза миэл бак-кха. Каноша царна юххе хила а, я цаьрца к'амелдан а ца мо-гуьйтора. Шаьш болччохь, зекашна сагIийна еьна юург, лай тIе ох'а а йиллина, доIнаш а дина, кх'аьргах'а кортош а ластий-на, меллаша дIабахара уьш. Зекех шимма-кх'аамма вахна тоьр-мигаш с'х'абеара. Ирахь лаьтташехь сиха йирира кхехкийна, даьтт'ала керчийна, йовха картолаш, х'ийна х'окхамаш, нехча, шишанаш чохь еьна йовха шура. Каношна а кхечира жима-тIам. Дикка бIаьрг серлабелира массеран а.

— Тоийт! ДIахIийтт белхашк!.. — юха а мохь белира.

ХIинца каной а зекашна тIетаьIира: план ах бен кхочуш ца йинера, тк'а, йисна хан кIезга а яра. Де суьйренга ма-лестти шело а тIекхийтира, к'илбседех'ара мох а баьлла. Ц'х'аболу зе-каш, к'аьсттина тIехь берк'а берш а, озанаш а, хIинцале мо-хехь а лесташ гIийла лаьттара, дукха гIелбелла, гIора хадийна.

Дех'арчу бригадера шиъ лайла ох'авуьйжира — ц'х'аь вукхунна юххе: и ший а веллера.

Кхин ц'х'а-ши, сахьт далале кхин кх'оь ох'авуьйжира...

БIаьсте а тIе кхачале, КеримгIеран баракера цу тайпана ах гергга белира. Керима оила йора: «со а кестта иштта... сайн доьзална а ца хууш»...

ХIинца с'х'ахIоьттинчу кху бIаьстенан денойх а кIезга вок-кхавера и: денна а лара адамаш цингех, чахоткех, чуьйнех. Барак кхин а яссаелира.

Сарахь Керимна тIевеара луларчу баракера, юьхх'енгахь кхуьнан бригадехь а хилла воу, армехь майор лелла, пхийтта

шо хан тоьхна волу, Леонид: лохочу дегIахь, ондда, шуьйрра белшаш а йолуш, цкѣа а дукха луьйш а воцуш, шѣга аьлларг, вист а ца хуьлуш, сихха кхочуш а деш волу иза, тохар дуьйна а Кериман бIаьрг шена тIехь соцуш стаг вара, и тешаме накѣост хила тамехь хеташ. Амма цо хIинца Керимна тIедеьнарг сов луьра гIуллакх дара. Пхьарс а лаьцна Керим меллаша сонехь ваьккхира цо. Цхьацца гIуллакхашна зекаша шайн староста истехьа озош меттигаш хуьлуш делахь а, амма хIинца ша Леонида, вист ца хуьлуш, меллаша йистехьа ваккхар хазахета дацар даго Керимна ша-шах хьобхура. Керима ши бIаьрг Леонидна тIехь сацийра. Кериман некхан хьалхарчу нуьйданех дайн куьг а хьобкхуш, Леонида шабарш дира:

— Доктор, гой хьуна, вай кхузахь хIинцале ах кIезга дисна: денна а леш лаьтта. Боккѣал а аьлча вай кхуза иштта далийта а далийна, массарна тоьпаш тоха йиш а ца хилла. И гуш ду хIинцале! Довда хьажа деза вай кхузара. Хьо а, со санна, эпсар, майор хилла ву, вайшинна онддачех кхин цхьа ши накѣост а тIекхетчхьана тоьар а ву. Довда деза — далале! Аьтто хуьлий — дика ду! Ца хуьлий — тIаккха а царех летта валар тоьлу, кху чохь мозий санна мацаллех лечул! Кестта хьуьн чохь гIа-буц а дукълур ду, довда а, лечкѣа а аьтто беш.

Керим цецвелира:

— Ткѣа мича довдур ду вай: Кѣилбаседехьа — сов генахь шийла полюс бу, кѣилбехьа — вай тIеобцур а доцуш Китай яьржина, малхбузехьа — Москва лаьтта, малхбалехьа — Аляска, Япония — вай тIе кхочехь а яц! Дехха лечкѣина лела вайна меттигаш а яц! Массо а вай билггал дойур ма ду. Ткѣа кхузахь Iахь цхьацца берш бисарна сатуьйсийла а ю!.. тIе... герз а ма оьшу ахь бохучунна. Мичара карор ду?

— И-м вешан каношкара схьадоккхур дара!.. Хала а ца доккхуш!.. Ас ойла йинарг-м: Чукоткехула, Камчаткехула Аляске дIакхачар ду... Цига кхаьчча долур вай — Америко тIесьцур ду, — элира Леонида.

— ДIакхачалахь! Амма цига дIакхача масех эзар километр ю!.. — корта ластийра Керима — Вайл хьалха зIенан а яхийтина, некѣаш а дихкина, атта схьалобцур ду...

— И билггал аьттонца чекхдер ду аьлла-м со а ца воллу хьуна! Делахь а цкѣа-шозза маршонехь доккха са а даьккхина, леташ валар гIоле хеташ воллу-кх, кху чохь вахкалучул!.. тIе... хIун хаьа!.. Кѣонахий тохабелча-м, Америке, хьавха, Аргентине а кхача тарло...

— Туьйра! — велакѣежира Керим.

— Хьо реза вац?

— Вац — корта ластийра Керима.

— Делахь-хIета — вайшиннен хIара кѣамел хилла а дац хьуна!.. Сан и цхьа дехар ду хьобга — фронтан вешѣга санна!

— Цу тIехь шек ма хилалахь!.. Со — тIулг бу. Со чIара бу! — Со — дакѣа ду! — чIагIдира Керима шен дош. Дала аьтто бойла хьан тола а, лечу дийнахь — хаза вала а!

Цул тIаьхьа цхьа-ши кIира даьлча, цIехьашха, буьйсанан юккѣехь, электрофонараш хьалха а лобцуш, лар толлу жIаьлеш юххе а даьхна, зони кертахула, массо а баракехула чекх-бовлуш буьйлабелира лагеран хьаькмаш. Массо метте хьаьвсира... ДIабахара... Массо баракна а тIехула догIа тухуш, зонел арахьа шалха ха хIоттийра. Хилларг хIун ду цхьанна а ца хаьара.

Вукху Iуьйренца зекаш, хIинцалц санна, хьун хьакха а ца буьгуш, чохь совцийра. Цхьаберш зонин керта бехира — керта-ра гIуллакхаш дан. Сарахь кертара юха барак чу веьначу, цIахь веьхха цIейойучун бIаьн хьаьким леллачу, цIаро ягийначу юьхь тIехь даккхий ирча моьнаш дисначу, хIирийчо, Реваза, шен ирча юьхь серла а йохуш, дийцира Кериме:

— Хьажжахь! Ма тамашена хIума ду и! Луларчу баракера пхиь ведда-кх шайн каношкара герзаш а даьхна. Шайн коьртехь — суна а вевзира и — Леонид цIе йолуш, фронтехь майор лелла, зек а волуш. ХIинцале пхи кано а охьавиллина. Юха шайш совцо гIоьртина кхин ялх а охьавиллина. Ма чIогIа ка яьлла церан! — дарехь воккхавера Реваз.

Керим лергтаIийна IадIийра: «Ма дика ду и хIетахь хIокхунна соьца ца гина» — дагатеси-ра цунна. ШозлагIчу дийнахь бевддачарна тIаьхьаьккхинчу отрядах кхозлагIчу дийнахь цхьаь вухавѣнера.

Цо лагеран хьакимна доклад ечохь ца жууш нисвеллачу, де-журничуьнгахула арадаьлла, зекашка а дIакхечи-ра и хабар: шайна тIаьхьаьлла йогIу кхеран отряд, шайш дIа а тебна, шайл хьалха а ялийтина, тIехьашха тIейиттина ерриг а хIаллак-ийнера Леонидан гIерано. ХIара цхьаь ведда ваьллера, накѣос-тийн декъий, шайгарчу герзашца, «церан» карахь а дуьсуш. Вукху дийнахь хIара кхузарчара чувоблтира, кхуьнан гIул-лакх талламхойн каралуш. Массо а баракехь зекийн дезде дара: цкѣа, мукъна, шайна ечу халонна дуьхьал бекхам бан шайна юккѣера кѣонах ваьлла хазахетара царна. Леонид ваз-вора цара: массеран багахь яра цуьнан цIе. ХIинца дуьйна мас-со а баракехь, шех тидам бийриг а, ша юьйцург а, цунах хIун хилла-те бохуш, цара диллина сема ладоьгIург а «Леонидан рейд» — яра: и цIе тиллинера зекаша оцу гIуллакхна цу-сохьтта.

Миччахула хезий а зекашка дIакхочура Леонидан рейдах лаьцна долу керла дерг, тIе, иза цара, шайна тамехь хетачу агIорхьа та а дой, даржадора массо баракашкахула: иштта

кхоллалора зекийн фольклор. Леонидан тоба, схьахазарехь, тайгин хьаннашкахула ма-хуьллу хьалхахьа д'аохура.

Лагеран хьаькмаша х'инца а Москвага хаам ца бора, я орца а ца доьхура: царна луург дара, уьш хьалха шайш схьа а ледна, т'аккха д'ахайтар. Амма и ойла кхочуш ца хилира цера: Леонидан тоба д'аохура, шозлаг'а т'аьхьаьккхина отряд а йоха а йина. Х'инца а, Москвага орца ца деха, Леонидан некъашца йолчу лагерийн хьаькмашка з'енаш яхьийтира, Леонидан некъаш а дехкий, схьалацахьара уьш, аьлла. Амма Леонидан г'ера, цигаша шайна дуьхьалъаьккхина дошлойн дивизион а х'аллак'ийна, д'аохура кхин а, цхьаьнгге а саца ца луш. Т'аьхьара а, хайтаза а ца бевлла, лагеран хьаькмаша д'ахайтира и Москвага:

— Сталинна а х'инца д'ахиъна бах! Дукха оьг'азвахна мекхаш дегадо, бохура — вовшашка цу-тайпана дуьйцуш зекаша самук'адоккхура шайн. Баттахь а д'аихира Леонидг'еран туьйра. Эххар а царна т'аьхьа, Москвара хиллачу омранца, вертолеташ т'аьхьаьхна бохуш а делира:

— Шиъ-м чуийтина, бах, царех х'инцале, т'ехь иттех лягавый а волуш — кхавънаш дохура вовшашка зекаша, шайна хевнарш а, луурш а цхьаьна издеш:

Эххар а, зекашна хазарехь, Байкал-Иомана а геннахь, цхьана акхачу хиэ йистехьа талийнера уьш, довла меттиг ца юьтуш, шина вертолетой, т'аьхьаохучу дошлоший, цигахь лохха охьатаьланчу вертолелера чу мохь а тухуш:

— Дийна дуьтур ду шу, карадуьйла — аьлла. Лахара хьала куьйгапулемет тоьхна, ц'е яьлла вертолет, хьавъзина, хьавъзина хи чу а доьжна, бухадахара, бохура. Важа леккха хьийзира, тов, х'инца, лакхара чу пулемет а етташ.. Леонидан нак'остех цхьацда вуьйш веа вийнера. Х'инца хьуьн чуьра схьалилхина бог'лу дошлой а гучабевлча, кхин дан х'ума ца хилла, Леонида, царна а гуш, шен нак'остийн декъий, цаьрга ца кхачийта, лекхачу берда т'ера, уьш хи чу а кхисина, т'аккха, ша берда йисте а х'оьттина, шена йолуьйтуш тапча тоьхна, хи чу а вахана вайра — бохуш дуьйцура, ша а цигахь хилча санна, и дерриге «ма-дарра» хезна волчу Реваза, шена го а бина лаьт-тачу зекашка, ладоьг'уш юкк'ехь Керим а волуш:

— «Турпал ву Леонид!.. Грекийн Леониде кхоччуш турпал ву!» — д'аерзийра Реваза и зекийн исбаьхьаллин легенда. Керим ойлане вахна лаьттара: цо дагаловцура Леонидца шен хилла к'амел. Амма шен дагахь х'умма а ша-шех воккха ца вера Керим шен хьек'бал х'етахь совдаьлларг а лерина, мелхо а, халахийтира цуьнан бак'юлу турпала к'онахалла, ц'е йоцуш, эрна яр: «Иза т'амехь вуьззина шен Даймехкан к'ант а, о'аьхо а хилла, амма кхузахь кху к'иллойн карахь лай хилла ваха а, лай хилла вала а ца лиъна-кх цунна — и бу-кх цуьнан боллу

бехк, д'едалхоша х'инца уггаре а боьхучу аг'орхьа туьду болу... К'ъа я'И, хьан, Леонид! ц'е а йовр ю-кх хьан т'аьхьара а», — к'ъахийтира цунах Керимна.

* * *

Леонидан г'уллакх толлуш, Москвара яийтина талламчийн группа, массо а баракашкахула чекхъелира хойттуш: хьанна вевза и, хьенан х'ун к'амелаш хуьлура цуьнца, и вадале хьалхарчу буса хьанна юххехь вайнера иза, ишта д'а кхин а — оцарех теранаш а, терадоцурш а — дукха дара хиттинарш. Амма кхин схьалаца, корта болуш, х'ума гуча а ца даьлла, цу талламан жам'ица д'едалхоша сацам бира, кхузарчу лагеран цхьабо-лу хьаькмаш чубохка а, Леонид Ийначу баракера а, иза чуихначу Керимг'еран баракера а бухабисна зекаш берриш а кхечу, кхин а генарчу лагершка д'асабек'ъа а.

* * *

— ...Керлачу лагерехь Керим а, Реваз а цхьана бараке нисвелира, — амма бес-бесарчу бригаде.

Сарахь, балхара а бевлла, юха барака чу гулбеллачохь Реваза шеконе элира Кериме:

— Суна х'ун хезна хавий, хьуна? Луларчу рецидивистийн зоне дохур ду, боху-кх вай кестта.

— И х'ун зона ю?

— Рецидивистийн!.. Уггаре а луьрчу рецидивистийн! Уьш цк'ъа а балха а ца буьгу — шайш дайъича а уьш ца боьлху дели!.. Боьха буьйцу... Массо а цхьацда-шишша стаг а вийна... Дукха хьолахь гомосексуалисташ... Хетарехь цаьрга дайийта дагахь доху вай цига.

— Ца даха а мега... Дахахь а вай эшор бу уьш! — элира ондда Керима.

К'хозлаг'ичу дийнахь, балхара юхайог'лу кхеран бригада оцу зонина юххехула яла дезаш хилира.

Лекхачу еак'ов керта еа а маьл'ехь кхин а лекха йиъ чардакхаш ирахьяхнера, схьак'едаш пулеметаш а йолуш, х'оранна а т'ехь шишша салтий а гуш. Зонин арахьа кхин цхьа керт а яра. Х'орш цу юххе д'акхоччуш, кхарна а гуш, зонин арахьарчу кертахь, куьйгалхой чохь болчу шозза т'ек'елйинчу г'ишлонна хьалхха, еъана, виллис сецира. Виллис т'ера охьавоьссира цхьа инарла, цхьа майор, цхьа капитан, сов тайначу дег'ахь, сирла-ц'ен яйн плац а юьйхина, сийна берет а тиллина, вуьрх'ийтта шо хир долуш тайна, хаза йо'И. Инарлий, цуьнан ши нак'оттий г'ишлонехьа волавелира. Йо'И инарлина т'е-хилира:

— «Папа! Шу юхадахккалц со хІонехъ Іайтахъ! Кхузахъ ха-за ду»: лубстта заз а даьккхина, бІаьсте мІаькъяьлла хан яра. Дитташ тІехъ олхазарш декара.

— Дика ду... Гена дІаса ма яьллахъ! — аьлла, иза чуваха-ра, шен накъосташца. Керим, Реваз, кхеран жима бригада, кхаа а каноца, кхуззахъ арахъа севцира, керта а хьовжуш, цхъа барт хилча санна: одцул лакхара хьаькмаш кху генарчу Іуьрге хІун-да баьккина те хаан лаарна тІе, цкъа а кхузахъа гина а йоцчу исбаьхьачу йоІана тІехъ шайн бІаьрг а сецнера церан.

ЙоІ йолаелла, кертарчу банин-гІишлонна тІехъа елира: ци-гахъа дитташ сов дара, олхазарш а дукха декара. Банина ре-монт еш ткъех сов, зони чуьра керта ваьккхина, зек хиллера. Царах цхъамма, неІарах аракъедина, элира, Ревазан тидам хуь-луш:

— ЙоІ, Къахетахъ тхох! Хъайн елахъ жимма кхалла хІума лохъа!

ЙоІа, безаме сирла елакъежна, шегара дикадерг гайта мет-тиг яларх а йоккхаш, жима радикуль схъайиллина, чуьра схъа-эчна, шеколадан цастар дІакховдийра цуьнга. ЦІехъана, пхъарс лаьцна, барзо буьхьиг санна, маса неІарх чутаххийра цо йоІ. Цхъа доьхнарг хІинца хиллий хууш Реваз цу гІишлон арахъа долчу корехъа дІахъаьдира. И кІеззига дІатеттина чухъаьжча цунна гІинарг инзаре дара: йоІ, аркъал охъатоьхна Іуьллур, рецидивисташ, йоІна го а бина, роІе а хІиттина, цунна ницкъ-беш бохкура.

Ревазе мохъ белира: «Шу хІун деш дохку?!»

Бел эчна тІеволавелира цхъаь, вуон велакъежна: — «Хоца еца!» — тІечевхир а.

Вухахъаьдира Реваз: шайн каношка дийцира. Амма уьш мет-тах ца хъайра. Ревазна моьттура, цара, сикхх тІебахна, шайн автоматаш тІеюстур ю рецидивисташна. И ца хилира, амма вок-кхаха кано сикхх хъаькамийн гІишло чу вахара. Минот ялале инарла а, цуьнца майор, капитанний, шайца кхузара зонин хъаь-ким а, цуьнан ши-кхо накъост а волуш, аралилхир.

Зонин хъаькиман омранца банина ремонт еш хилла рециди-висташ сикхонца цкъа юха зонин керта дІабиггийтира берриш а. Банин гІишлон чохъа бевлла хъаьвсича цІенкъахъ, ерзина а яьккхина, аркъал Іуьллур йоІ. Садоьлуш яцара. БІаьргаш къарззинчохъ диснера. Ший а пхъарс, саттийна, букъа тІехъа дІабихкинера. ЙоІ елла яра. ЙоьІан сийна берет а, плащан сир-ла цІен кескаш а дІасакхисина Іохкура. ЙоьІан докъе хьов-жуш, гІорийча санна, меттах а ца хьовш, лаьттара инарла а, цуьнан накъостий а. Керимна генара гира инарлин бІаьргаш-кара схъатоьхна сийна алу.

— Шаршун юккъе а хъарчай, виллис тІе яккха йоІ! Цуь-нан... хІуманаш а... — элира инарлас майоре. Сиха кхочуш-

дира. Инарла лаьттара, бос бехъна, цуьнан бІаьргаш ткъесах догура. ХІинца цо, фронтехъ эскарна хъалха санна, дегІ нисди-на, лагеран хъаькиме омра дира луьрачу озаца:

— Еа а чардакха тІера массо а пулеметаш цхъаьне тІеетташ байий дІабаха массо а! Минот ялале!

— Мегар дац, накъост инарла! Инструкцино ца могуьйту! — Пхи бІе а сов ву... — дуьхъало ян гІоьртира лагеран хъаьким.

ТІаккха инарлас ша яздина, кІел куьг а таІийна, кехат дІа-кховдийра цуьнга:

— ХІа.. ХІара сан куьйга яздина омр ду хъуна! Кхочушде! Хьо бехке хир вац! Ца дахъ ас вуьйр ву хьо! «Бовда гІоьртин-чохъ байа!» — элира инарлас.

— Кхочушхир, накъост инарла! — аьлла, зонин хъаькам дІавахара.

Кестта, арахъа лаьттинчу КеримгІарна а хезаш, еа а чардакх тІера массо а пулеметаш цхъаьне етта йолийра. Церан татанийн юккъехула маьхъарий, цІогІанаш схъахезира.

Кестта севцира уьш массо а.

Пхи минот а ялале вухавеанчу зонин хъаькиме рапорт дира:

— Хъан омр кхочушдина, накъост инарла!

Виллис тІе а вахна, шаршун юккъе хъарчийна Іуьллучу, йоІан докъе хъаьжна, инарла вилхир:

— Ас хІун эр ду хъан нене? Ас хІун эр ду хІинца хъан не-не?.. — шозза юхахаьттира цо ша-шега. Шена юххерчу майоре:

— Со хІинцц... — аьлла, массарна а гуш дитташ долчухъа велира пза, хьоткъана волучух тера.

Амма Керимна гира: маьлхан зІаьнаршлахъ дешин басахъ ехха къегара, цо, дитта тІехъа а ваьлла шен, бІаьштинг тІе йихъ-начу пистолетан биргІа... эххар елира. Иза охъавуьйжира. Май-ор а, бисина накъостий а, тІехъаьдира: тІаьхъа дара — инарла хІинца хІумманна а кху дуьненчохъ жоп лучохъ вацара...

* * *

Цигара шайн лагерехъа шаьш бухабогІуш Керима элира Ревазе:

— Дагара ца йолу-кх и йоІ... цуьнан сийна берет... сирла-цІен плац... БІаьстено Іехийнера иза... Ма кхоам бара цуьнан!..

Юха тІетуьйхир:

— Делахъ а оцу цхъана йоІна тІехула и пхи бІе сов рециди-висташ цхъаьне байа бакъо-м яцара инарлин!..

— Уьш-м, байан хъакъдолуш, нийса байира цо!.. Дика байи-ра!.. ХІинца цара вай... дойур дац-кх, хъуна! — цІаро ягийначу шен юхъа тІера прча моьнаш дІасадаржош, сирла велакъежира Реваз. ТІаккха тІетуьйхир:

— Бакъ ду, н йоI-м йицлур яц суна!.. — дIадерзийра цо.

шина шарна тЕкхаччалц — ахь дежурничунна тохарна. Кхи-
болу бехкаш тЕрабаьхна. Кхана нийсса хьан и ши шо — дузу.
ХІара хьайн документаш а эций кхана цІехьа яхийта! Кхин
цхьаннах лета а ма лета! — аьлла, велақъежира майор...

Барак чу вухавеара: «Бакъдуй-те хІара» — дог хІинца а ца
тешара. Чуьрачаьрга ала а эхь хетара: кхуьначул кхин сов
бехк бацара церан а — уьш буьсур бу, ткъа, хІара паргІат-
ваьлла.

* * *

Керима Іуьйранна дийцира и зекашка. Цара го бира цунна.
Дукхамма шайн цІерачеран адресаш делира, косташ а дира
шайн кехаташ цаьрга а, Іедале а дІахьажадахьара аьлла. Ца-
рах, дог Іовжош, дІасакъаьстина Керим, шен тІелхигашца, цу
Іуьйранна, кисанакъ зекаша гулдина делла иттех туьма ахча а
долуш, лагеран кех а ваьлла, уггар а юхке йолчу станцехьа
гІаш дІатаьІира.

ЛЕНИНОГОРСКЕХЬ

Вокзале дІакхоччуш милиционеро сацийра Керим, цуьнан
эттІачу бедаршка а хьаьжна:

— Къонах! Хьан некъан кехаташ?!

Керима дІагайтира:

— Лаьцначуьра паргІатваьккхина цІа воьдуш ву.

— Дика ду. Суна-м веддачех ву моьттура...

«Сихха цІерпошта ца хаахь, хІинца сецор ву-кх со, хІара
бедарш бахьанехь», — ойла хилира Кериман. Станцехь хин-
ра — массарел хьалха схьакхача еза цІерпошт Лениногорске
йовдург яра:

«Цигара Джамбулехьа дІатаьІар ву-кх» — сацийра цо ойла-
нехь, Лениногорск шена ца эшахь а, кхузара сихха дІавалар
гІоле хеташ, цхьамма, тІаьхьа а веьна, ша лагере вухадІави-
гарна кхоьруш санна: «ткъа, Джамбулера Жалтубе, доьзална
тІекхача сахьт бен хан а яц» — лерира цо юха а ойланехь.
«Кестта, хІинца-х гур дай суна Кесирий, Каташий, Зареттий», —
бохуш юх-юха дагалелхачу ойлане гилгаш дохура дерриге а де-
гІах. Амма цІерпошт схьакхача хІинца а масех сахьт дара.

Еъана, хьалхара платформа ерриге дІалоцуш, цхьа ехха то-
варняк дІахІовттира. Кхунна дуьхьалнисъеллачу шина ваго-
нах: цхьанна чуьра белхар, вукхунна чуьра эшарш хезна сакх-
велира Керим. Вагонаш йовттина цІабогІурш, эскарера хІинца
иаргІатбаьхна, тІом чекхбаьллачул тІаьхьа а, дозанал дехьара
гІуллакхаш чекхдовлалц, сецийначех тІемалой бара. Белхар
схьахезначу вагона чу вахара Керим: хІара сагІадоьхург ву

моьттина, цу-сохьтта кхунна цхьана сержанта баьпкан булка
кховдийра, вист ца хуьлуш, боьлхучаьргахьа дІа а хьовжуш.

— ХІунда боьлху? — хаьттира Керима меллаша.

— Кхо ваша ву, тІамехь шайн кхо ваша а вийна, цІаво-
гІуш... ХІинца шайн юьртана гергакхочуш, уьш дагабаьх-
кина...

Вукху вагон чу вахара: кху чуьранаш-м, мелхо а хьалха
малар а, даар а хІоттийна, пондар а, эшарш а локхуш, даздеш
бара шайн цІадерзар.

— Схьачувола! — тІевийхира лейтенанто корта чукъадийна
Керим. — Охьахаа тхобца!

Керим, чохьа а ваьлла, маршаллина корта а ластийна, охьа-
хиира йистехь, гали тІе.

— Мичхьара догІу шу? — хаьттира цо.

— Цхьаццанхьара: Чехословакера, Югославера, Германе-
ра... — охьадагардира, гІеххьа кеп хилла волчу лейтенанта.

— Хьо мила ву? Ахь хІун леладо?

Пондар а, эшарш а севцира.

— Со а ву фронтовик — майор...

— Ткъа... духар ма тамашена ду хьан?!

— ХІинца лаьцначуьра паргІат а ваьккхина, цІехьа ваха
араваьлла...

— Цкъа хІара цхьаь дІабаккхал, накъост майор!

Керима «дІабакккхира», тІе хІума кхалларан дуьхьа. Доц-
ца дийцира ша лацар а, шегара даьлларг а. Юххехь ладоьгІуш
Іачу, дуькъа хьаьрса мекхаш долчу, сержанта элира:

— Бакъ тоьхна! Суна тоьхнехь, ас и ворта а кагийир яра!
Муха ваьхьна и, мукадажка, фронтовик — майорна тоха?

— Гой, хьуна, со... нокчех ву... Тхан къам дерриге а, бехке
а дина, махкахдаьккхина. Тхох фронтовик верг а, воцург а —
хІинца цхьабосса ву.

— Аьшпаш!.. И муха тарло? Дерриге къам... Хьовгара цхьаь
даьлла хир ду... Тхобца хилла ши нокчо — Гелани а, Айдамир
а Ростохахь охьавовссира.

— Воьссинехь... цІакхоччушшехь хуур ду царна а, — эли-
ра Керима.

ТІемалой ца тешара. Керима уьш тешшош дийцира.

Массо а вовшашка хьаьвсира, гІар яйина.

Товарнякан буферш тохаелира.

— ХІа! Вежарий! Вайн ваша фронтовик-майор, ишта беркъа
бакъахь вац! Вовшахтохал сиха шайгахь ерг! — элира лейте-
нанта.

Цу сохьтта шайн галеш, тІоьрмигаш схьадаьстина, доггаха
хьаьвзира тІемалой. Пхи минот ялале Керимна тІе дирзира, дус-
туш хаьржина, керла духар: шинель, китель, эткаш, хеча, фу-
ражка.

— Вежарий!.. — аьлла, куьг ластийра цо, кхин дIа баркалла ала ницкъ ца кхаьчна, легашкахь хорам хIоьттича санна.

Керима, тIера схьаяьккхина тиша бедар сержанта шен тIоьрмиг чу теси́ра:

— ХIорш ас, накъост майор, шун комендантана дIаюхьуьйтур ю!..

Масса а велавелира, товарняк тохаелира.

— Хьо тхоьца дIавагIахь, — Кериман пхьарс лецира лейтенанта, — сан дас-нанас хьо везаш лелор ву, дIавола соьца, тоьла хьуна. Жимма са а даьIна, тIаккха гIор хьо цIехьа!

— Баркалла!.. Баркалла! И тарлуш дац. Сан доьзална хIинца а ца хаьа со мичхьа ву...

— Делахь... хIара а дIаэцал! — Лейтенанта Кериман хьалхарчу кисана тIийра, горгам еш, хьарчийна ахча. Сержанто, кхалла хIума чохь тIоьрмиг а белира.

— Баркалла шуна!.. Сан вежарий!.. — аьлла, лейтенанта на а, сержантана а мара а иккхина, массеран Iудика а йина, охьавоьссира Керим... Товарняк дIаяхара.

Вехха лаьттира Керим перронехь и къайлаялалалц цунна тIаьхьа хьоьжуш.

Лениногорскехьа йоьду цIерпошт буйса юккъеяханчул тIаьхьа кхоь доллуш бен ца кхечи́ра схьа... Билет хьехочохь а дацара. Вагонан неIарехь лаьттачунна кисана туьманан кехат а тIийна, хьалавелира Керим. Билеташ «ца тоьънехь» а, меттигаш яра. Сихха лакхарчех еса терхи а хаьржина, гIевланга шинель а нисйина, дIавижира, Керим. Цхьа хан яьлча, чам боцуш муьшка йина, самаваьккхира хIара:

— Къонаха! Хьан кехаташ? Керим охьахьаьжира: шиъ вара милицин хормехь. Паспорт доцу́рш а, бевдда лела спецпереселенцаш а лоьхуш хиллера уьш.

Керим сапаргIата кителан кисанашка кхевди́ра — кехаташ дIагайта: дацара я уьш а, я ахча а, я юххе охьабиллина, юург чохь хилла тIоьрмиг а. Билет-м муххале а. Керима ша мила ву дийцира, — амма къамел ца дахдеш, сихха вагона тIера охьа а воссийна иза а, кхин цхьа немцо а меттигерчу спецкомендатуре дIавигира. Ша дIавуьгуш: — кху меттиган цIе хIун ю? — хаьттира Керима. «Шемонай» — олуш санна хийтира Керимна, цо и сиха аларна ца къаьсташ. Меттигерчу спецкоменданто — Марк Артемьевич Марченкос (и цIе дика евзаш хиллера кхуьнца схьавалочу немцочунна) уггаре хьалха шинна а «матперемат» диллира. ТIаккха ший а КПЗ-чу хьажийра:

— Кхана шиннена а акт а хIоттийна, дIадохьуьйтур ду шен метте! — элира цо самукъане.

Керим а, цуьнга кхин чорда дош ца олуш, (и мегар доций хIинца дика хаьара цунна) элира:

— Со лагерера паргIатваьккхина вогу. Сан кехаташ новкъахь лачкъийна. Амма хьуна хIун хаьа со веддийла а? Цкъа зIе, мукъана, яхьийтахьа цига со хоттуш! — яздина адрес дIа-делира Керима. Коменданта ойла йира: «Боккъал а и ведда хилахь, и схьалацарна суна баркалла а доккхаха хир ду!»...

ШоллагIчу дийнахь жоп деара, Керим мила ву билгалдеш, цуьнан дайначу кехатийн метта шоллагIнаш шаьш почтехула тIаьхьадоуьйту — аьлла.

Цаьрга баттахь гергга хьежа дезара. Кериме цкъа куьг а таIадайтина, и водург цахилар чIагIдойтуш, цуьнан кехаташ схьакхаччалц, аьлла, коменданто дIанисви́ра иза, комендатурана гена воцуш Iачу, нохчочун Касаев Ширванина лулахь.

Ширванис вон вийцира комендант: — «Кхаьънаш оьцуш вац — нуьцкъаша дохуш ву: байна гергарнаш схьалохург цхьа мах боккху, кхечу гIала гергарчарна тIевохуьйтург кхин а сов боьху, цхьанхьа балха дIанисвала бакъо лург-м етт эццал хIу-ма йоккху. Хьан кехаташ схьа ма-кхаьчча, гур ду хьуна, цо уьш, хьоьгара цхьа кхаъ баьккхиний бен хьоьга дIа ца луш. ТIе массаьрца а кIоршаме а ву, ур-аттала шен гIоьнчи́ца — Ивановца а».

— И вуй, ткъа, кхаьънаш ийдеш?

— Вац. И цо тIийна латтаво.

Керим ойлане вахара:

— Соьгара хIун доккхур ду цо? ДIадала-м хала ма дацара — делахьара. ХIун дийр дара те цунна?

— Дика, хьаха, хир дара иза Iораваккха вайн ницкъ кхаьчча! — хьала а гIаьттина, гIайгIане дIасаволавелира, лам санна, зобьрталчу дегIахь во́лу Ширвани, баьхьанаш санна, шен даккхийра куьйгаш хьалха а туьйсун. — Хьажахьа! Шо хьалха кхуза, деккъа шен ши куьг а ластийна, шен оза́чу зудчуьнца веъна во́лу иза — хIинца мел вехаш ву: эццига юххехь цIенош ду эцна, массо пен а, цIенкье а, нохчийн кузех дуьзна, йоккха мотоцикл эцна, шиъ етт, кхоъ хьакха лелайо! ТIехула тIе, вайна дена а хьежадо! Ва́ла да вац-кха! ХIор шарахь Кавказерчу курорташка а воьду. ХIинца а, кхана, отпуск а эцна, Сочи воьду, боху.

— Боккъала? И-м вон дац? — сакх хилира Керим: — И цIахь воцуш вайн аьтто сов хир бу!

— ХIун дан?

— И Iораваккха?

— Муха?

— Ахь ца элира цуьнан чоь нохчийн кузех йоьттина. И нохчий кхузахь буй хIинца а?

— Бу.

— Нохчашна девзар дарий шайн кузаш? Хаьттича, даре а дийр дарий цара уьш шайн хилар?

— Дера, ца хаа!.. Кхоьру... Амма цхьа-шиъ-м ву, даре дийр долуш, шайн корта баккхарх, кхера ца луш.

— Уггаре а хIинца вайна коьртаниг — Iедална тешаме во-лу, кхаънаш ца ийдеш волу, Иванов вайгахьа валар ду. Ваъ-хьар вуй те?

— Хьовсур-кх! «Попитка — не питка», — элира Ширванис. ШоллагIчу дийннахь, Марченко курорте новкъа ма-велли, Шир-вани, ларлуш, сов лерина дагавелира, комендант вухаваллалц цуьнан метта висинчу — Ивановх.

Цамобттург хилира: Иванов атта тIевирзира гIо дан.

— Дукха хан ю ас, и дерриге ган а гуш, цунна садетта, шун наха и даре цадарна кхоьруш...

Шена хуучу, коменданта кхаънаш даьхначу бархI нохчо-чуьнца, къайлах шец-шеца дигца вахара Ширвани, и даре дий-риг хиларх цаьргара дош даккха. Дош ца лора — кхоьрура:

— ГIуллакх ца хилахь, чудухкур ду.

— ГIуллакх хир ду: хьекъал долуш, куьйгаллин балхахь а лелла, кху гIуллакхах кхеташ накъост ву вайца.

— Ахь дуй баал — хьо вухавер вац алий.

Керима — биира, тIе, дош а делира коменданто цаьргара кхоана даьхна кузаш а духадерзо, болчарна уьш бовзахь. Бар-хIаммо а куьйгаш а таIош, ша-ша яздина, кехаташ караделира Керимна.

Юха оццаяргара, массеран а куьг тIехь а долуш, юкъара заявлени а эцна, Ширвани сикха Иванов волчу вахара, Ивановс ша дIакхачийра и областан НКВД-н куьйгалхошка. Вукху дийн-нахьехь и гIуллакх талла схьакхечира капитан Шаповалов.

Цхьацца тIекхойкхуш, барт хетта болиьра цо Ивановн ка-бинетехь, и юххехь а волуш. Массара а даре дира. Кхин тIе а бийцира, шайна хезна болу, цадевллачу денна комендантана ах-чанца совIаташ динарш а. Царна юкъара а велира шиъ даре деш. Ивановс а, шайн тептарш тIехь гайтира капитане Шапова-ловга коменданто харц гIуллакхаш лелийна билгалонаш. Эххар а, цIахь йолчу Марченкон зудче дIакхечира эладита. Шен садаIар юкбах а дитина, веъана, хенал хьалха, цIакхечира Марченко. Шаповаловс гIоьнна областера кхин цхьа капитан а тIевийхира. Цу шимма, шайн бакъонаш дIа а гайтина, барт хатта болиьра Марченковга — цо массо хIуманна а керстдора:

— Уьш Советан Iедалан а, вайн а мостагIий бу. Со цаьрца, законо ма-бохху, уьш ловза ца беш, буьрсо вара. Цара хIинца хIуъа а кхуллур ду со бехван.

— Дика ду. Хьан цIахь кузаш дуй?

— Ду... — озийна жоп делира Марченкос, хаттаран дуьхе ца кхуьуш.

— Мичара?

— Эцна... — юьхь цIийелира цуьнан.

— Мичхьа?

— Базарахь...

— Хьаьнгара?

— И суна хIинца мичара хуур ду: уьш хIинца со тIекхо-чехь а ма бац.

— Бу!..

Дехьачуьра Ивановс схьавалийра ши нохчо.

— Алар, Баудинов, ахь кхунна куз боьхкирий?

— Ца боьхкира... Цо бакккхира-кх соьгара Акмолинскера сан йиша схьаялориг.

— Ахьа хIун олу, Несерхоев?

— Актюбинскехь велла сан ваша дIаволла суо вохуьйтург, ас а белира кхунна цхьа куз.

— Девзар дарий шуна?

— Дара!.. Цу сохьтта-м! — элира шимма а.

— Цара шайн дацахь а эр ма ду и-м хIинца! — тийсалора Марченко.

— Шун чу а дахана хьовсур вай!..

Пен санна кIайеллачу Марченкон зудчо доьхначу озаца:

— Чудуьйла!.. Чудуьйла!.. Хьоме хьеший!.. — бохуш, ма-хуьллу ца йоьхна, кеп хIиттайора.

Пенашца кхозуш а, цIенкъа тийсна а кузаш дара чохь шортта.

— Мм-да!.. — элира Шаповаловс... Массо а тийна лаьттара.

— Охьаховшийша, ирахь ца лаьтташ, — гIенташкахьа куьг а ластийна, хIусамнана шина нохчочуьнга гомо дIахьаьжира.

— ХIа! ДIахьовсал! Дуй шун кузаш? — хьаттира шинге а Шаповаловс.

— И сайниг бу.

— Билгало?

— ТIехьа, аьрру маьIехь, цIечу тайца язйина сан зудчун Хадижин цIе хила еза.

Хьаьвсира — бакъ хилира. Вукхунна а бевзира шен куз, цо йийцина билгало — тIехьа хьостамо цестина лар а — бакъ хилира.

ТIаккха Шаповаловс буьрсса:

— Гражданин Марченко! Хьо лаьцна ву! Схьада герз! — омра дира. Шаповаловн гIоьнчас а, Ивановс а тIехилла, схьа-ийцира Марченкера тапча.

— Ашшимма шаьшшина кузаш дIахьо!

Кузаш а эцна, дIавахара ший а.

— Ахь — Ивановгахьа вирзира Шаповалов — схьакхай-кхал хIинца бисинчу тешашка а!

Марченко, Iадийча санна, вогIавелла лаьттара, хIусамнана хIинца цIенкъа охьа а йоьжна, корта лаьтташ бетташ йоьл-хура:

— Вай, сан Дела! Вай сан Дела! — бохуш. Ивановс чува-
лийра важа ялх теш а, цаьрца Касаев Ширвани а.

Ширванис чордо элира хIусамнене:

— Ма елха! Тохара кузаш чу гулдеш а ца йоблхурий хьо.
ХIетахь тхайниш боьлхура!

Шайн-шайн кузаш, массарна а шеко йоцчу билгалонашца,
девзира. Хезна а доцург хилира: суьдан кхел а хилаза, кхоан-
на даьхна кузаш кхузахь духа а дерзийна, акташ кIел куьй-
гаш а теIадайтина, дIабахийтира нохчий.

Марченко дIавигира, цуьнан цIера хIумнаш дIа а язйина:
нохчашна цу дийнахь Советан Iедал духадеача санна хийтира.

— ХIуьа делахь а, Iедалехь, вайна а ца хууш, цхьа хIумнаш
хийцаделлачух тера ду. ХIинца санна, массо, бакъдолчунна тIе
а хIобьттина, барт ца бухуш, цхьабосса гIоьртича, нийсо тола
магаран билгало ю... — элира Керима.

— И дац, ткъа, хIара дуьне доладелчхьана а, ца нислуш
схьадогIург... — велавелира Ширвани — массеран цабуху барт
нислуш белхьара-м Сталин тоьлла а хир вацара...

Марченкон метта комендант Иванов чIагIвира, Кериман ке-
хаташ а схьа а кхаьчна, схьаделира кхуьнга Ивановс.

* * *

— Гой хьуна, Керим, хьо новкIаваккхал ахча-м, сайгара а,
духалург даьккхина а, вовшахтухур дара ас, амма хьо иштта
сиха дIагIойла дац-кха хIинца а... сан гIуллакх а ца нисдеш, —
элира Ширванис.

— ХIун ду?

— ХIинца со Iаш волу сан оьрси зуда Ирина Фаддеевна
Тыквица — хьоьга алаза вара со... сан шоллагIа зуда ю. Вай
цIерадохуш со, сайн цIахь а ца нисвелла, гергарчех а кIаьстина,
кхуза кхаьчначохь, кхуьнан хIусаме нисвелла. Мар тIамехь а
вийна, шина бераца Iачу кхо, дола деш, дика а лелийра со.
Делахь а, ас кхуьнга хIеттахь аьлла дара, сан зуда а, бераш
а ду, уьш схьакарийчакх царна тIе дIагIур ву со. Амма эххар,
сан мел берш, вежарий а, зуда а, ший бер а Лениногорскехь
мацаллина белла аьлла, цхьана-шина стага тоьшалла а дина,
цул тIаьхьа, ойла йобхна, ас кхуьнца ЗАГС а йнна хIокхо сан
дуьхьа бусалба дин а тIеэчна. Ткъа, хIинца цIеххьана сан хьал-
хара зуда Ламара дийна а ю, елла а ца хилла, Лениногорскана
уллохь, ненахошкахь, Iаш а ю, цомгуш а йолуш, боху хабар
кхаьчна. Иреница, и кхетош, кIамел а дай, цо сан дIалачкIий-
на некIакехаташ ахь схьадахахьара сан гIуллакх хуьлур-кха.
ТIаккха вайша цхьаьне Лениногорске а вахана, ас цигара хьо
Джамбулехьа дIа а хьажор вара.

* * *

Керима кIеда а, дехха а дийцира:

— Цунах гIуллакх хир дац! ЦкIа делахь, дин а хийцина,
сайн нахана хьалха а, шина берана хьалха а сий доцчу яьлла
со. ХIинца тIе, со а тесна, хIара дIавахча, нехан тIехбеттамашна
кхузахь Iойла а хир дац! — оьгIаза ирахIобьттира Ирина. — Ас
мацалла лечуьра кIелхьара ваьккхина хьо-х! Эхь ца хетий хьу-
на, — Ширванина тIейирзира иза.

— Кхетахь! Ас хьоьга хIеттахь а ма элира и!..

— Ткъа, иза елла аьлла хезначул тIаьхьа, вайн йнна
ЗАГС? Ас хийцина дин? И кIезга хета хьуна?

— Кхетахь! Ас баркалла олу хьуна ахьа суна мел динчу ди-
канна! Амма со хIинца дIа ца вахча ца волу!.. Ахь сан кехаташ,
хIумнаш схьа ца лахь а гIур ву со!

— ГIахь, мацалла лийр ву-кх хьо а цигахь! Дохко ваьр хьо!

— Дохко вер вац! Мацалла а лийр вац! — оьгIаз эха вуьй-
лира Ширвани.

— Латта дуур ду ахь цигахь!

— Лаахь, дечиг а дуур ду, тIулгаш а дуур ду, — амма дох-
ко вер вац!

— ХIа! ДIаэца хIара хьайн кехаташ а и дIора хьайн чамда
а! — Ширванин кехаташ стоьл тIе тийсира цо.

— ДIагIо! ПаргIат ву хьо, ямартхо! Амма... сан кIа гIойла
хьо-х, — аьлла, йоблхуш, дехьа чу яхара Ирина.

Шен чамда а, кехаташ а эчна Ширвани, Керимца цхьаьна
буьйсаяккха цуьнан хIусаме а веьна, сихха шайна Лениногорс-
кехьа билеташ эца вахара.

Иуьйранна и ший, шен хеннахь вокзале схьакхаьчча, цIер-
пошт хьалхарчу платформехь лаьтташ, вагонна уллохула, тIоьр-
миг а карахь, дIасалелаш Ирина гира кхарна.

ТIе а еьна, гIийла елакIежира и:

— Шуна некIана кхалла хIума ю кху чохь, — аьлла, тIоьр-
миг Ширванита кховдийра.

— Баркалла хьуна! Хьо даима а яра дог дика! — Шир-
ванис схьаййцира цунна вас ца ярхьама...

Куьйгаш а делла, мара ца эккхаш, вовшийн Iодика йира
цара. ЦIерпошт йолаелча, тамбур тIехь лаьттачу Ширванига
мохь туьйхира Иринас:

— Диц ма делахь, со, хIинца а ахь йитаза, хьан зуда ю
хьуна!..

* * *

ЦIерпошт новкIахь дуккхазза а соьцуш, буса бен дIа ца кхе-
чира. Лениногорскан вокзалехь десса дара. ДIо сонехь леташ
кхо-виь стаг вара, вовшашна маьттаза «нанна а бохуш» — оьр-

сийн а, нохчийн а маттахь. Шина милиционеро дIабигара уьш. Оцу цIерпошта хьалха лаьтташ ши-кхо нохчо а вара, чIоггIа луйш.

ТIевахана, салам а делла, кIамеле ваьлча, царех цхьамма — Ширванин гергарнаш дIабухкуш ша а хилла элира, шинге а буйса яккха чукхайкхира. Кхузарчу цIейойучу отрядехь йоккха машен лелош балхахь ву ша бохура. Махьмуд — цIе яра. Чай молуш Iаш, дехха дийцира цо кхузара хьал:

— Ах а сов белла хьалхарчу шина шарахь — шелонний, мацаллиний, цамгаршний. Бан болх боцуш а лийлира: кхузарчу шахташка а дIа ца оьцура, шайна белхалой а ца тоьушшехь, тешам бац бохуш. Кхитайпа белхаш а бацара. Эххар а, бакIо елира спецпереселенцашна а шахташкахь болх бан. Массо а цига дIахьаьлхира: алапаш а дара даккхнийра, тIе, наггахь Iен хIусам а лора...

— ТкIа... меттигернаш хIунда ца боьлху цига балха?

— Уьш шайн цIахь бу: уьш мичча а дIа ма оьцу, ткIа шахташкахь, маьIда доккхучохь, силикоз боху вон цамгар хуьлу.

— ХIун тайпа маьIданахь ду кхузахь.

— Дукха хьолахь — даш. ЦIаста а, цинк а хуьлу. Наггахь деши а... Кхузара маьIданахь тIеман гIирсашна оьшучех лору.

— ТкIа, хьо ца кхоьру... силикозах?

— Кхерахь а, дан хIума дац... Цхьаь ца лелийча ца волу... Ларвалан хаа а деза: коьртаниг вахош долу малар цамалар, цигаьрка цаозар, ма-хуьллу хьена юуш хилар, шен рожжехь шура мийлар ду. Сан луларчу оьрсичун, — цо болх бен пхи шо а даьллашшехь, — хIинцца рентгенехь хьаьвсича а пехаш цIена карийнера. Цул совнаха, цо, ша шахти чу волуш, шина а мераIуьрга башийначу бамбин цуьргаш а юкху.

— Керим! Вайша а ваха ма везара цига балха! Цхьана батахь цIавахал ахча а доккхур дара!.. Кхин цхьа бутт хьан довзало хьоьга хьоьжуш баккхарх, доха хIума а дацара, — элира Ширванис.

Махьмуд юкIагIоьртира:

— Делахь а, хIинцца вайнах хецца дIа ца оьцуш долийна цара юха а.

— ХIунда? — цецвелира Керим.

— Гой хьуна, амнисти хиллачул тIаьхьа, кхузахьа даккхий алапаш а ду, баракаш чохь Iан меттигаш а ло, аьлла, шортта схьахьаьлхина, лецначуьра паргIатбаьхна, урканахь. Дукха хьолахь оьрсий. Уьш болх боцуш бисар кхераме долу дела, хьалхарчу роIехь уьш дIанисбо шахташкахь болх бан. Цара шахташкара меттигаш дIалаьцна. Тохар хилла белхалой цатоар а хIинцца дац: хIинцца царех йоьттина шахтанаш а, хIара гIала а! Шахте балха дIанислург хIинцца кхаь бала а беза цигарчу хьаькамна а, комендантна а.

Керим а, Ширвани а вовшашка хьаьжира:

— Вайша кхуза кхаьчча доха дисина хилла хIара гIул-лакх, — эkkхийтира Ширванис.

— Амма шахтанийн урхаллехь берш реза бац тIаьхь-тIаьхьа урканахь бечу балхана: болх ледара бо цара. Церан метта, уьш дIа а бохуш, цаьргара цхьаь ма даьлла, юха нохчий дIаэца болийна. Цу тIехула вайнаханий, урканашийн юккIехь хIинцца эмгаралла а кхоллаелла, цабезам а баьлла. ТIе, кхузарчу коменданта, Мехачевс а, шена аьттонна, и урканахь кьайлаха вайнахана дуьхьал ира-кара хIиттабо а боху. Тахана вокзалехь нохчех летарш а уьш бара.

— Комендантна хIун аьтто хуьлу оцунах?

— Спецпереселенцашна тIехь кхерам а латтабо, урканийн ойла кхечухьа а ерзайо... Гой шуна, хIинцца а, мархадосту де кхана-лама тIекхоччуш, долийнарг: «нохчаша мархадостуш гIурбанна оьрсийн бер диэн тIелаьцна. Массара а ларделаш шайн бераш» — аьлла, хабар арадаьккхина. Гой шуна, ца хууш а хIокху деношкахь оьрсех цхьаннен бер дахь — и стенна тIедогIу?.. ЧIогIа вайна кхераме хабар ма ду и цхьана йовсаро арахецнарг!..

Iуьйрана, Ширванина лаарца, хьалха, кхузарчу нохчийн кешнашка бахара уьш. Махьмудан зудчунна, Селисатна тIе а диллина Ширванин зуда — Ламара йолу меттиг хаттар.

Кешнашка дIакхаьчча Махьмуд цецвелира: аннех йина кешнийн керт, йохийнера цхьаццанхьа. Махьмудан гIоьнца халла карийра Ширванин ден а, ненан а, берийн а кешнаш: церан цIерш тIехь йолу чарташ а дара юххехь, цхьамма-м охьатоьхна Iокхуш. Ширванис бIаьргех йовлакх хьаькхира. ДоIанаш дира кхааммо а. Халла юха дIанисдира охьатоьхна чарташ. Кешнаш-кара арабовлуш, вукху маьIпехь, керта тIехь кираца яздина гира: «Нохчий, аша тхан стаг веьхь, оха хIара кешнаш шух дур ду!»...

Вовшашка хьаьвсира. Бист ца хуьлуш богIура.

— Гена воцуш, Iаш сан ваша Хьамзат ву. Оцу урканахьа цхьаьна шахтехь балхахь ву иза. Цо хIун олу хьовса вай...

Хьамзат юьхь тIехь мелла а цецваьлла хийтира:

— Шахтехь соьца балхахь болу урканахь цIехьхана хера-бевлла селхана дуьйна.

— Ца хаьа царна хIун дагадеьна... Тахана тхан шахтерачу цхьана уркано, Сопла, чукхайкхина соьга а, соьца волчу Хьамаде а. Вахана хьоьжур ву...

— Цигара тхоьга дIавоьллахь! — аьлла, Махьмуд вукху шинца дIавахара. Йоьхна дуьхьала еара Махьмудан зуда — Селисат.

— Цхьа урканийн жIуга вайн керта а еьна, цхьа оьрси жима

кІант вайна шайн, и лобхуш ду шаьш бохуш, кертах а хьавси-на дІаяхара...

НеІ ца тухуш чувелира лулахо Родион...

— Махмуд! Лардала деза шу. Урканаша билггала цхьа зулам дагалаьчна. Нохчийн массо цІенош ду хІинца кирца жІараш тІеехкина, кьаьсттина Новостройкехь. Комендантна дІахитна. Цо нах арабаьхна мел йолчуьра и жІараш дІаяйа. Цара «лобху» и бер а, я цІе йолуш а, я хьенан ду хууш а дац, бохура коменданта. Гарехь, урканаша шаьш кхоьллина хабар ду иза.

— Комендант-м тхоьгахьа волчух тера ма ду хІинца.

— Муха дац! Цхьа боккха гІучІа хилахь, цунах ма кхета и! — элира Родиона.

— ХІа... Ширвани!.. Ламара шен шичошца кхузара бутт хьалха цхьанхьа-м кхелхина бохура... Тахана со юха а гІур ю хатта.

— Дийна хилар хиъна а дика ду... — Ширванин юьхь кьегира...

Садайча, сингаттаме хабарш хезна веъна Махьмудан шича Эласий а волуш, кехат санна кІайвелла, чуиккхира Хьамзат:

— Хьамад вийна!..

Массо хьалагІаьттира:

— Муха? Маца?

— Тхо Сопла волчохь Іаш чувеара «Беа мара» цІе йолу, тховца балхахь волу кхин урка, дикка вехна а волуш, шеда кхин цхьа накъост а валош. Соплина тІекІирвелира:

«Кху чагІалкхаша вайн оьрсийн цІий муьйлу! Хьо кхарна мийлош Іа!..» «Оха мийриг-м кьаьркьа дара... Охьаховшийша, хабар ца дуьйцуш»... — элира маслаІате Соплас. «Беа мара» цунна чукхоссавелира:

— Хьо вохкавелла кху акхарошна! Хьай хьуна, хІай кьутІа, цара хІинцале, кхана мархадостуш шайна гІурбанна дІэн вайн оьрси бер лачкьинийла! — аьлла цо Хьамадна тІе урс хьошшехь, Соплас цуьнан куьг дІалецира. Вукхо Соплина тІе хьашха урс тоьхна и охьавожийра. ТІаккха Хьамада, хьалаиккхина цунна тухушшехь, «Бехачу маро» Хьамадна а букьа тІе хьахула финка дахийтира. Ас и ший а урка тІаккха вийра. Миллици а тІекхачале со схьавеа...

— Ой-й!.. Хьо доьхна гІуллакх! — корта ластийра Махьмуда:

— Эласий! Ахьа, гІой лулахой кечбе! ДІахайита! Ледара ма хила! — Эласий дІавахара.

— Вай хІинццехь кечдала деза! — элира Керима. Кораш, неІарш, ков, ринжа — дика тІечІагІдира. Дагарш, аьчка вабанаш, белаш карайцира. Корехула урамехьа хьийса охьахайира Селисат, Хьамзат.

— Хьуьлла гулбелла!.. — элира Селисата.

Керим, Махьмуд дІахьаьжча — урам бесса хийтира, амма ураман дехьарчу маьШехь, Новостройкин майда йолчухьа гулуш йоккха адамийн оьла хаалора, «Сокольни шахтехьара» а, Сталинан урамехьара а схьатІеобхура. Адамийн оьла, керчаш, кегара. Кор диллина хьавсича, схьахезира маьхьарий, узарш, аьчган татанаш...

— Леташ бу! — элира Махьмуда. Ведда керта вахана шен, цІахь дІахІоттош йолу, йоккха цІейойу машен лато хІоьттира. — ХІан-хІа! Хьо гІур вац цига! — тасаелира цунах Селисат. Со берашца байлахь йита воллу хьо! Хьо вуьйр ву — гІахь!

— Вехь а, гІур ву!..

— Селисат хьо чохь Іе, гІораш дика дІадохкий, тхо цига ца дахча ца довлу! — аьлла Хьамзат а, Керим а, Ширвани а, Махьмудца машенахь дІабахара. ХІорш дІакхьаьчча, Новостройкин майданахь, беттан серлонгахь сих-сиха лепара белаш, дагарш, вабанаш, цхьацца аьчкаш. Оьрсийн а, нохчийн а маттахь детташ маьхьарий хезара: леккха хІаваэхула, батто серла а дохуш, адамийн кортошна тІехула дІасаобхура даккхийра тІулгаш, «гІаппийнехь» тІе а детталуш. Кьоман билгалонца шинна декье а бекьабелла, оьрсийн цІарах гІевттина урканаший, кхузара нохчий вовшийн йоцу чІир оьцуш бара.

ТІом чекхбаьллачул тІаьхьа, Сталина а, Берияс а, араяккхина амнисти, я пачхьалкхана а, я халкьана а пайдехь йолчу агІор йоцуш, мелхо а, урканийн, уголовникийн аьтто боккхуш нисийнера: уьш эзарнашца ледначуьра схьа а хецна, баьржира гІаланашкахула кьоланаш, зуламаш карладохуш, ткьа, цхьа а бехк а боцу, — йийсарехь хиллий, политически нийса баций, бохуш, леднарш Іазалехь бахка битира, махкана а зе деш.

Цул сов, тІехула кьаьмнашлахь барт а кхайкхош, чухула ма-хуьллу и барт буху агІо а дІакхьохьура Сталина а, Берияс а, массо сталинхоша а: цкьа делахь, советан кьаьмнаш, чинехь доькьуш санна, дийкьтира цара бес-бесарчу, дарже дерзош, цхьа кьам — «воккхаха волу ваша» важа кьам — «жимаха ваша», аьлла цІерш а техкина. ТІаккха иза а ца тоьуш, Советан Іедална ямарт хилла аьлла, тІе цІерш а кхоьллина, Советан кхечу кьаьмнийн царах безам а бойуш, кьиза махкахдехира дуккха а кьаьмнаш. Оцу махкахдаьхначу кьаьмнашна дуьхьал, уьш тІетІа сийсаздеш, шайн агитаци саццанза дІа а кхоьхьура сталинхоша. Цара тесначу оцу хІух даьлла дІавш дара тахана Лениногорскехь, Новостройкин майданахь, кхехкарг:

— ТІетоха! Ма кхоае и нохчийн чагІалкхаш! — мохь беттара цхьамма.

— ТІетоха, дІаяха оьрсийн хьакхарчий! — мохь беттара вукхо! Лакхарчу кхетамехь болчеран ницкь кхьаьчнехь а, сталинхойн питанан дуьхе кхиан, цуьнан дІаьвшах лардала, амма

кхетам лахарчу тІегІанахъ бисинчеран, къаѣсттина уголовникийн а, кетаркочийн а — шайн къомах тасаделларг деган лазамца тІеэцан бен, — и нийсачу агІор тидан я хъекъал а, я собар а ца кхочура. Уьш бара тахана, шайна цхъамма а тІедиллина а доцу гІуллакх — къомаллин яхъ а къевсина, вовшах летарш, я вовшашна хІинцалц дина зулам а доцуш, я вовшийн цІерш а ца евзаш, я ур-атталла, вовшийн муьлш бу а ца хууш, вовшийн къиза бойурш, акхароша санна хъере маъхъарий а детташ:

— ХІаллакъе чагІалкхаш!

— ДІаяха хъакхарчий!..

Маъхъарий... цІогІанаш... Узарш...

Махъмудна гира майданан дехъа йнстехъ урканийн тоба, нохчий юккъе а боьхкина, царна тІеетташ. Шен машин, цкъа юха а яьккхина, тІаккха хъьхкина, царна тІехъашха тІетуьйхира Махъмуда. Урканах юха ца бовлура — Махъмуда юха а тІехаьхкира. Махъмудна юххехъ, кабинехъ, гІодаюккъелц ара а кхевдина, леккха дІаса карара диг а лестош, цунна некъ боккхуш, и ларвеш цуьнан ваша Хъамзат а вара. Ширвани, сиха машин тІера охъа а иккхина, шен ваба а лестош, летачийн оьлана юкъахъ вайра. Цунна тІаьхъа кхиъна йоьдура, карахъ аьчган чІу а лестош, логах цІен шарф а хъарчийна, тайначу дегІахъ цхъа къона зуда:

— Яйа и чагІалкхаш! — мохъбеттара цо: Керим нохчочух тера а ца хетта цунна юххехула тІехъелира иза. Керимна тІеІоттавелира:

— Махъмуд, Хъамзат гирий хъуна? — аьлла церан шича — Эласий!

— ДІогахъ! — машин гайтира Керима...

Цу агІора шен ма-хуьллу хъийзаш, логах цІен шарф а йнхкина, и къона зуда а яра.

Кест-кеста: «Же яма, Маруся!» — олий накъосташа иракара хІоттайора иза...

Майданна дехъа маъІе хІинца схъакхаьчна лаьтташ милицин хормехъ цхъа жимо тоба а яйна, йнстошкахула царна тІевахара Керим.

— Со а ву тІемало майор хилла, шуна оьшучунна, тІехъ гІо дан кийча. Ма латта вай? — элира цо, ша нохчо хилар билгал ца доккхуш.

— Дан хІума дац... Вай верриг а пхиъ бен вац... Долу герз юкъадаккха бакъо ца елла...

— Ткъа, иштта лаьттар ду вай?

— Эскархошка кхайкха вахийтина. Профсоюз, комсомол — бийшина Іохку, тахана пайдenna а бац.

Керимна кхузара а гора Махъмуда, юха а йохуш, юх-юха

тІеетта машин, кабинин чуьра гІодаюккъец ара а кхевдина ткъес санна, карахъ диг дІасалестош, Хъамзат а волуш. ХІава-эхъ леккха ваба дІасалестош Ширвани а хъийзара дІогахъ. Кериман бІаьрг кхуьуш, кхин берш дІаса а теттина, Ширванина тІекхечира, логах цІен шарф йнхкина, тайна дегІ долу къона зуда. ТІехъашха ластийна Ширванин коьртах чІу туьйхира цо, Ширвани вожош:

— Лаббайк, Маруся! — и къобалъеш цІогІа делира цуьнан накъосте. Керим дІахъаьдира: Ширвани Іуьллора, сихха, садоьІуш, багах чопа а оьхуш, го бина, и ларвеш, кхо-виъ нохчо а лаьтташ. Керим дарвелла, оцу зудчунна тІаьхъавелира. Шен чІу а лестош Маруся хІинца сихъелла Махъмудан машинехъа дІатеІара. ТІекхаьчна, чІу тоьхна, диг лестоцуьра Хъамзат а вожийна, иза Махъмудан пхъаьрсах тасаелира. ТІекхиъначу Керима охъа ийзайора иза.

Мичара волу ца хууш схъанккхинчу Эласис оцу-сохъта:

— ОхъатаІлахъ, Керим! — олу хезира цунна, амма оцу секундахъ шен коьртах чхар кхетта, кхетам чуьра волуш, охъавуьйжира Керим циггахъ. Эласий, кхоьссина и зуда дІа а яхийтина, Махъмудна улло хІоьттира... Юьхъанца урканах сов хиллахъ а, ткъа хІинца нохчий, тІеттІа тІеоьхуш, совбуьйлуш лаьт-тара. Цигара юхаяьлла урканийн цхъа тоба вокзалехъа таьІира, важа — Сталинан урамехула дІатекхира. Комендантан цІеношна тІехъ, забаринна, я хІуьттаренна цхъамма йиллина жІар а яйна, иза нохчийн цІа ду моьттуш, тІелетира уьш кевнах, иза чуьра-даккха а гІуртуш. Кор а диллина, чуьра йолуьйтуш схъатоьхначу тапчано ханйтира кхузахъ бегаш хир боцийла. Сихха дІабевдира цигара. Дуккха а эскархой, отрядашца, аьчганекъакула — схъакхечира хъалха вокзале, тІаккха, тІемалойн низамехъ, бекъабелла уьш, дов дол-доллучу меттиге дІахІиттира. Майданахъ а, урамехъ а, вокзална юххехъ а леташ мел хилларг дІалецира. Лазийнарш больницашка а хъажийна, декъий кхочаршка дІадахъийтира. Майда а, урамаш а дІацІанделира цу-сохътта. Іуьй-ранна эскархойн векалша таллам болийра: хъалха — «Іедална а ямарт хилла болу нохчий» бехке хетта, царна тІебирзира уьш. Амма нохчошкахъ, церан бехкбацар хоуьйтуш, дагахъ а доцуш, доггах гІодаьккхира меттигерчу бахархоша а, казахаша а, шахтин урхалло а, тІехула тІе — коменданта а. Бехк болу уркаш берриш а схъа а къастийна, суьдан кхелаца юхалаьхкира шаьш хиллачу лагершка. Нохчашна юккъера а лецира цхъацца «барамал тІехбевлларш». Больницехъ юх-юххерчу маьнганах тІехъ нисвелира цхъатайпа чов хилла Ширвани а, Керим а. Цхъаьне юха кхетам чу веъна и шиъ, и дов чекх муха даьлла ца хууш, саготта вара. Кестта оцу палати чу виллира, аппендицит хилла, гІалин прокуроран гІоьнча.

— Дийцахъа, хъуна хаа там бара, муха дІадирзира и дов? — хаьттира Керима.

— Урканех 27-нна хенаш туьхира. Биснарш, байн бехкаш берш, кхечу меттигашка дІасахъовсийра, цигахъ низаман терго-не а лоцущ. Нохчех цхъанна диъ шо хан туьхира.

— ХІунда?

— Цигахъ цхъа зуда ерна.

— Логах цІен шарф а йолуш? — хаьттира Керима.

— ХІаъане!

— Тайначу дегІахъ?.. Маруся?.. — элира Ширванис.

— Шуна-м и евзаш ма-хилла! — велакъежира прокурорап гІоьнча.

— Ас юьйр яцара иза... Цо сайна тоьхнехъ а!.. Массарел майра леташ яра и!.. ТІе хаза а яра! И хІунда ца йитира те цо?.. Зуда ма яра и, — элира Ширванис.

— Цуьнан ваша вийнера цу зудчо.

— Іедалхой озийрий жюьпе?

— Комендант а, кхузарчу милицин хъаьким а дІаваьккхира балхара. Шахтин урхаллехъ белхалой кхетош Іаморна жюьпе верг партера а вохйира.

— Мел хир бара те шаберш цигахъ леттарш?

— Хаац. Дийцарехъ, урканаш пхи бІе сов. Нохчий — ма-сех бІе, амма тІаьхъа — эзар гергга. Нохчех вийнарг — пхийт-та, кхин а — берашца бийна ши довзал а. Урканех — ткъент-тех сов. Ерриг а сабантуй — кІиранах яхъелира. Цул тІаьхъа кхин цхъацца меттигашкахъ а, гІаланашкахъ а иккхина хилла и тайпа девнаш. ХІинца-м, Далла хастам бу, массанхъа а дІа-тийна.

* * *

Ширвани хъалха та а велла, Керим больницехъ а вуьсуш аравелира. Кериме, ша цхъана-шина дийнахъ вухавогІийла а хоуьйтуш, Ламара лаха вахара Ширвани.

Селисата дийчича хира: Махъмуд лаьцна чохъ воллур. Хъамзат — вацара. Селисата шега йийцинчу, кху гІалина гена-йоцчу «ЦІен седа» цІе йолчу, колхозе вахара Ширвани: Ламара цигахъ ю бохура. Эвла йистехъ долчу цІенош чохъ Іаш хиллера Ламара тІелаьцна цуьнан ненахой. Ламара Іуьллучу цІа чу ви-гира жимачу йоІа.

— Дийна ву! — аьлла меттахъ охъахира Ламара. Жима йоІ араелира.

Ламарин метта хъалха гора а вахана, цуьнан куьйгашна барташ дохура Ширванис.

— ХІинца суо леш санна а ца хета суна, ялале цкъа сайна хъо вайчхъана! Далла хастам бу! Ахъ дІах юллур яй со!.. — Ламарин бІаьргех хиш доладелира.

— Юллур яц: вай дехар ду.

— Зуда ялийна вуй хъо? — елакъежира Ламара. Ширванис ма-дарра дийцира дерриг а.

— Мел оьзда ю... — элира Ламарас. Ламара Іуьллучу цІа чу кхин цхъа маьнга а хІоттийна и цІа цу шинна къастийра Ламарин ненахоша... Дерриге а дийцина, хІара шиъ буьй-санна шен-шен метта дІадижинчул тІаьхъа, Ширванина хе-зира:

— Ширвани!.. Лампа латаехъа... Суна вон хета...

Лампа а латийна, тІевахара. Ламарин хъаьж тІе хъацар тоьхнера, юьхъ кІайеллера.

— ДІа ма гІохъа... Со кхоьру...

— ГІур вац... ДІахилал! — Ламарина и шега деха эхъ хетий-ла хууш, Ширвани ша дІатарвелира Ламарина юххе маьнги тІехъ, цуьнан букъ мара а боьल्लीна.

— Баркалла хъуна!.. Дала ирс долуш войла хъо... Хъо во-цург да вац сан, нана яц сан, йиша-ваша дац сан. Суна тІаьх-хъара а тІекхечи хъо! Баркалла хъуна!.. ХІинца со лахъ а, суна хІума ца хета хъуна... Далла хастам бу, хъо вуха схъагайтин-чу... КІеззиг наб озийна суна... Ахъа а жимма садаІа, — аьлла, Ламара дІатийра, дай-й «харр» а деш. Ширвани кхоьрура ше-на наб кхетийта: цунна хадеш санна, уллохъ Іуьллур иза, мет-тах а ца хъовш. Эххар цунна а яй-й наб озийра. Амма, цІеххъа-на марара букъ шел а белла, сама велира и:

— Ламара! — кхайкхира меллаша. Жоп дацара. — Лама-ра! — метта охъа а хиъна, юьхъ схъаерзийра цо. Жоп дацара. СадеІар а ца хезара. Шийла яра. — Ламара! — аьлла, белшаш-кара яй-й дІасаластийра цо иза. — Йистхилахъа! Самаялахъа, Ламара! — Лерга тІе бат а йиллина, дийхира. Меллаша ши бІаьрг схъа а биллина Ширванига хъаьжира Ламара. Иштта, бІаьргаш Ширванина тІе а доьгІна, леррина цуьнга хъоьжуш масех секунт якккхира цо.

— Ламара! — кхайкхира юха а Ширванис, цуьнан бІаьргаш чу а хъоьжуш, — алахъа цхъа-ши дош!

— Баркалла!.. Суна ма велхалахъ! — Баркалла хъуна. Со дІа а йоллий, юха... дІагІо... цунна тІе... — аьлла бІаьргаш хъа-дира цо, кхин схъа а ца диллира, Ширванис мел кхай-кхарх...

Керимна тохарчух тера а ца хийтира хІинца шена тІе веан-чу Ширванин лер а, хъажар а...

— ХІун хилла — хаьттира цо. Ширванис дийцира.

Керим а, то а велла, больницера араваьлча, вукху дийннахъ шимма а цІерпоштна билеташ ийцира: Керима — Джамбуле, Ширванис — «Шемонайхе».

* * *

Шен майра Керим тѣпаза вайна Кесира бѣаьрзе хыйзира шина бераца, ша хѣун дича бакъахъа хир дара ца хууш, цкъа Тавсолтагѣаьрга йоьдуш, тѣаккха Полате орца доьхуш, юха Эзаугей, луларчу Азретей хоьттуш.

Цо комендатурехула дѣасакхехыйтинчу хеттаман кехаташна жоп доцуш а дикка хан елира. Эххар а кхечира Джамбул гѣаларчу прокуротурера кехат, Керимна итт шо хан а тоьхна, иза лагере дѣа а хъажийна, аьлла. Юха и дѣахъажийначу лагеран адрес Кесирас лоьхуш а, цунна тѣаьхъа ца кхуьуш а дехха де-нош дѣанхира, хѣор лагерера а иза кхечухъа ваьккхина, олий, жоп догѣуш. Колхозехъ шен болх а беш, шен шина берана — Каташна а, Заретина а, шега далу, Іуналла а деш, гѣийлла йол-лура Кесира. Кест-кеста, берашна ца гойтуш, йоьлхура, амма дог ца дуьллура Керимах. Хѣун ду а ца хууш даго хъоьхура и вуха гур ву бохург. И ойла а яцахъара дуьненчохъ дѣалела гѣора а хир дацара цуьнан. Хѣор а, кхечухъара веьна, я лаьцна-чуьра цѣахеьдна стаг кхаьчна меттиг ю аьлла шена хезча, цу-сохьтта цунах кхета йоьдура Кесира: Керимах тераниг а гиний те царна шайн некъашкахула лелаш, олий, хоьттуш, лоррий толлура цо. Лула-кулахъ болучара а — Азрета а, Эзаус а, къаьсттина Тавсолтагѣара дог оьцура: «Са ма гатдехъа, да-гахъ а доцуш, цѣехъана цѣакхочур ву хъуна!» — олура Тав-солтас а, хууш хѣума дацахъ а, и аьлла мукъане а, Кесирин сатедархъама. Кест-кеста, Тавсолтас, Керимна лорий, мовлад а йоьшуьйтора чохъ. Юкъ-кара, са бѣарзлой, шина а бераца, буьй-са а яккха, Жалтубе — Тавсолтагѣаьрга а йоьдура Кесира.

* * *

Тахана а сарахъ Кесира, шина бераца Жал-тубе, кхаьч-ча Тавсолта ша чохъ вацара, ткъа Селита а Нурседа а, ший а йоьлхуш Іаш чукхечира Кесира. Хѣара чукхаьчча а мегарг йистхилар доцуш, роьгѣана хѣара мара а юхкуш, кхуь-нан белша тѣе кортош а эгош, йоьлхура и шиь:

— Нана ма лойла хъан! — бохуш. Кесира ца кхетара:

— Хѣун хилла? Дийцийша!

Нурседас, елхаран къурдаш а деш, дийцира, Лениногорске-хъара веанчу, Эласий цѣе йолчу цхъана — стага Тавсолте таха-на хайитар: Керим, шена а гуш, ши бутт хъалха, Лениногорс-кехъ хиллачу урканийн, нохчийн латарехъ, коьртах хѣума а тоьх-на, вийна хилар. Тавсолта, и новкъаваккха вахана, кху-сохьтта чу кхочур ву.

Йоьлхучу Селитиний, Нурсединий тѣе хѣинца, шен шина а бераца, Кесира а кхетта, цара чохъ айинчу доккхачу белхарна тѣекхечира, юьхъ балане лаьцна чувеьна, Тавсолта:

— Ма делха! Ма делха! Делан кхиллана дан хѣума дац, гѣа-зот ву. Цигахъ дуккха а нах байина бах... Дала гечдойла царна. Ма делха!.. Делан кхил ю... — аьлла Тавсолта дехъа чу велира, еса деша. Зударийн а, берийн а делхар ца туьйра. Цу юккѣ-хула корехула арахаьжначу Тавсолтина эххар шайн кетѣахъ, бодашкахъ, гѣаларт санна, лаьтташ цхъа стаг вайра: «сагѣадоь-хург, я некъахо-х ваьций-те, чуван ца хѣуттуш»... — дагатесна, дуьхъалвахара Тавсолта. Беттан серлонгахъ, ченаша вуьзна, цхъа оза стаг вара чѣогѣа Керимах тера:

— Дегѣ ду хъо, я са ду хъо? — хаьттира, цецваьллачу Тав-солтас, и шайтѣанан гѣаларт хетта.

— Со Керим ву...

— Памили? — кхин а хаьттира цо, ца тешаш.

— Албастов.

— Зудчун цѣе?

— Кесира.

— Берийн цѣерш?

— Каташ, Заретта.

— Бисмалла алал!

— Бисмиллахѣп рохъманнн ррохъим!.. — велакъежира Керим.

— Остопираллахѣ! Остоппраллахѣ! — аьлла, маракхийтира Тавсолта. Дѣа а ца хоьцуш, доѣа дийшира.

— Хъалха шун чу хѣотта те со, я воьддушехъ, доьзална тѣе, Гродеково, гѣо те, бохуш, — ойлане ваьлла лаьттара со...

— Хъо нийсса схъакхаьчна: хъан доьзал а кхузахъ бу... Вало!..

Цул тѣаьхъа цара, хѣун дуьйцуш, муха яьккхира и буьйса, вай кхин дѣа дийца а ца оьшуш, дешархошна шайна а хуур ду, шайн даге хаьттича...

* * *

Кхин цхъа кѣира а дѣаделира Кериман цѣаверзар доьзало а, и мел вевзачо а даздеш, дуьйцуш...

Керим колхозехъ шен хиллачу балха дѣавахара...

ЮХА А... ТОЙСУМ

Дѣатиэкхара шераш: колхозехъ болх а, чуьра гѣуллакхаш а деш, бераш а лелош бехара йижарий. Воккха хилла Джамбул детъяслера детсаде ваьккхинера. Нурседас дукха къахъоьгура шина бераца. Юург ца езаш, эгѣаза кхуьура Зама. Шинмо а роьгѣана цхъацца берийн сиркхош лехъайора: кхартанаш, кѣаж-йовхарш, маждар, кѣомарш. Тайдоккхургащ юьйлура кест-кеста

Замина. Стожка цунна легашка яхкина екхоаш хІинца бен дІа ца евлира. ЦІена леладора бераш. ХІетте а, и ший а «дика ладора», къаьсттана Джамбул. Я хоттах эккхаргаш лоялхуйтуш, я хьозашна речІа йийгІина, я чІижаргІа кхуьссуш, я шедага чухула чопанан лоппагаш ховцуш, харцахьара лелий, лелий, доллу коч-хечий бехдой, вогІура и цкъацкъа. Бедар керланиг оьцийла а ца хуьлура моссазза а: баккхийчеран лелийнарш вовшахъетташ, йома туьллуш, цхьацца мадар йора. «Салматалла — хила еза!» — олура Тавсолтас а. ЙоІ дегабааме, кІант — дегала кхуьура. Кест-кеста дов долура церан. Тахана а, шеншен «говрахъ» шаьш Іашшехъ, вовшахлетира и шиъ. ОьгІазъяхана, шинна а туьйхира Нурседас.

— Ма еттал!.. Сан маликашна! — Селитас хьаьстира.

— Ду... «Маликаш!»... Тохар цхьаъ «говра» тІе хаахъ, вукхо и дІаозайора, собар ца деш... Ткъа, хІинца шен-шенна аьлла, шиъ эцча а, цхьанна тІехъ Іашшехъ, важа а дІаийзориг гой хьуна?.. Хуьрсигахъ!.. Шинна а цхьацца Іаж ло — боккханиг Джамбулна хІунда кхавчча, олий, Зама йоьлху! Джамбула, ша стоьл тІера чу а тоьхна, варенин банка йохийна, ткъа, шен и берриг а — гой хьуна — варенеша буьзна пІелг Замина тІе хьежабо... ГайтІа!.. Маликаш мичара дара хІорш!.. Баккхийчеран йоллу амалш ю-кх хІинцале гучуюьйлуш: хІинца тайнигахъ кьуйсу, кхано — гІаланаш кьуйсур ю!..

ТІеяхана Джамбулан лерг хьовзийра Нурседас. Зама нанна тІе хьаьдира:

— Ма етта... вита сан ваша!

— Гой хьуна: ма тоьлу уьш вайл, — елаелира Селита.

Цкъацкъа хьостура уьш нанас: «Сан буьхьиг», «батІал», «сан бумбари»... — ца туьллуш цІе ца юьтура. Селитас царна тукарца кехатех сурташ дохура; поппарех сурташ дан Іамадора, бираьнчика тІехъ хохкура уьш. ДІадийшош церан додеш, бишеш а нечас дуьлура. Тавсолтин а самукъадолура йоьІан берашца. Джамбул хІума юуш Іаш ша тІе моссазза кхечи а хьавзавора и дадас:

— Ялахъ, Джамбул, хьуо вуззалц: вузар доцург дерриг валар ду хьуна нохчийн маттахъ: мацвалар... шелвалар... гІелвалар... кІадвалар... сихвалар.. — олий, дІаволалора и. Джамбул велакъежара, амма карара баьпган юьхк дІа ца ховцуш. И кхин а хазлора Тавсолтина: «ДІа ма хецалахъ — ден мажал а тоьлу, хьуна, иза» — коьртах дай-й куьг хьокхура. Шинне а тІетаьІпана денна а нохчийн мотт а Іамабора Тавсолтас: «Шен мотт цабезарг — шен халкъ а цадезарг ву», — олура.

Дадолиг я делакотам а лоций: — «Букашка», олура детсадехъ Іеминчу Джамбула.

— ДІахеца и дедо! Къа хир ду хьуна! — тІечевхара Тавсолта.

— Дедо хІун ю, дада?

— И ахъ лаьцнарг ю-кх.

— Къа хІун ю?.. Мэл хІун ю? — цхьа а ца дуьтура ца хотуш бераша. Дада хьовзош, кхано юха хоттура шайна цкъа Іаммийна дешнаш, Дадас локкхар ластайора:

— Муха хир ву сел эс йоцуш! Малонча!

Кхин а тІекхетара хеттарш:

— Дада, малонча бохург хІун ду? ХІун ю эс?

— Малонча — хьо ву, аьлларг дан мало еш воу. Эс хьоьгахъ йоцург ю: цкъа Іаммийнарг хаа деза! Кхийтин хьо?

Шена бераш кІордийча:

— Совцабел хІорш, кула хилла суна! — йоІе мохъ тухура Тавсолтас. Амма кІеззиг садоІушехъ, юха а бераш шена тІе доьхура.

Балхара ша хьалхехъ валахъ, Тавсолта детсадера Джамбул а, яслера Зама а оьций вогІура цкъацкъа.

Мелла а хийцавеллера иза. КІеззиг белнаш а охьаоьхура, хьажар а, аз а кІаделлера. Кест-кеста валарх ойланаш а йогІура коьрте: «хан ели — къанвели; къанвели — вели... вели — дІадели... Велча дІадолу дерриг а цІенна... Вай кхузахъ хьошалгІахъ ду... хьовха, муха олура аша, сан бераш? ХІаъ... командировкехъ!.. Цхьаберш муха ца кхета те оцунах... хьекъал а доллушехъ... Ма лерана а лела-кх уьш кху дуьненчохъ» — олура цо. Амма хІинца а могушчу, ницкъ болчу дегІо, ях ца еш, сихха дІалохкура и ойланаш: «Кхана лийр воуш санна, Іожална кийча хила, цкъа а лийр воцуш санна, ваха кийча хила!» — дагалоций, айалой, юха а ондда шен гІуллакхашна чувулура иза...

...ГІала а яхана, чуеанчу Нурседас цеце элира:

— Хьажжахъ, дада: Сталина хІинца жуьгтий а кхуза схьалехка болийнийца... Джамбулехъ суна сайна а гайтира цхьа-ши доьзал... Цхьа буьрсо йоккха стаг а гайтира — академик ю бахара... Лина Соломоновна Штерн...

— ЭхІ! Ма дика ду!.. — корта ластийра Тавсолтас.

— Хьуна хІун дина жуьгташа, ва дада, хьуна-х уьш гина а бац! — цецъелира Селита.

— Суна олуш хезна: жуьгтех тасавелларг — тІаьххьар а хІаллакхир ву... ХІинца Сталин кестта вухур ву... Гитлер а вуьйхира жуьгтех тасавелча, — шениг дуьйцура Тавсолтас...

Боккъал а газеташа ма-хуьллу жуьгтий емалбан болийна мур бара и...

Районан почтехъ цхьа кехат дІадала веана Керим рогІехъ нисвелира районан суьдан хьалхенча волчу Венкинна тІаьхьа. Венкин Петр Родионович, тІамехъ а хилла, орденний «биъ мо-

гІа» некха хьалха а болуш, жуьгтн вара, цхьанхьара-м кхуза балха ванитина, и кхузахь Іа хІара пхи-ялх шо а долуш. Ингал-сан мотт хьобхучу шен хазаду зудчуьнца, цунах тера йолчу шайн, кхозлагІчу классехь йолчу, жимачу йоІца, пачхьалкхан хІусамехь шенна вехаш вара и, цхьаьнца а, тІекІаре йоцург, чукаре леха ца гІерташ. Керимца а кхин хьалха кьамеле ваьлла вадара иза, Райцентрехь вовшийн дуккхазза а гина хиларна, геннара корта талабой, маршалла хаттар доцург. Керим а хІинца доцца:

— Де дика хилда — аьлла, кхин совнаха дош ца олуш, тІе-хьа хІобттира цунна.

Иза а доцца жоп а делла, жимачу корехьа юха а дІавирзир-ра. Кериман тидам хилира иза схьавирзинчу секундахь цуьнан бІаьргаш тамаше гІийлачу аматехь хьежаран. Я иштта — хеттехь а — кхин ойла оцунна тІехь ца сацош дитира и Керима. Амма, жимчу корехула шега схьакховдийна кехат схьаоьцуш, цуьнан куьг дегор Керимна эрна ца хийтира. Гена ца волуш, си-ха, юстах а ваьлла, дегочу куьйгаца Венкина кехат схьадостуш а, маса даржийна, тІетаьІна цо и доьшуш а — тидам хилира Кериман. Керим, шен кехат дІа а тесна, корера вухаволлушехь, Венкин, ша лаьттачохь, шен кІайчу лекхачу хьажах хьацар ту-хуш, лестира, мокхачу басахь долу цуьнан, кІеззига тІедаьхки-на, бІаьргаш кхин а кхулуш.

— Хьуна вуо хили? — хаьттира Керима, хІумма а ца олуш юххехь латтар гІиллакхехь ца хетта.

— ХІума дац... Цхьа кІеззиг... ХІинца дІадер ду... Баркал-ла!..

Цигара цхьаьне араваьлла и шиъ, юх-юххе хІобттина, во-гІура.

— Хьо а фронтовик ву?.. — элира Керима, мелла а кьамеле вала лууш, вист ца хуьлуш вар бегІийла а ца хетта.

— Ван-м ву... Амма хІун башхо ю... я шуна а, я тхуна а хІинца!.. — эккхийтира Венкина. — Сан ваша, Роман, фрон-техь а хилла, орденаш яьхна а ву... ХІетте а, гой хьуна, хІин-ца... Москохахь цхьа кІира хьалха лаьцна, аьлла, яздо.

— Мича бахьнина, боху?

— Израиль махкаца кьайллаха уьйр лелош ву аьлла... Бакъ ма дац и!.. Тхан-м вац цхьанхьа а дозана арахьа вевзаш стаг... — Ткьа, хІун оьшуш лаьцна те иза?

— Хьанна хаьа?.. Сталинан амал ю-кх ша шекваьлларш, цаьргара бахьана а далале, хьалххехь чубухкуш... Гой хьуна, и жуьгтийн пачхьалкх — Израиль кхуллуш цо дикка гІо динера и шегахьа хир ю мовттуш... Ткьа иза, мелхо а, Америкехьа ели, вайна дуьхьал йоьрзуш... ХІинца Сталинна дагадеана хир ду-кх, вайн пачхьалкхехь мел болу жуьгтн а хІинца дуьй-на кьайлах цаьргахьа озабезам беш хир бу аьлла... Гой хьуна,

вайн газеташ тІехь хІинца долиьнарг... Иза хазахета ма дац!.. Вайн жуьгташкара даьлла хІумма а доццушехь, цаьргара и далале аьлла, хьалххехь царна хІума тоха дагалаьц-на-кх.

— Молла-Несерто шен газана санна! — элира Керима. Венкин соцунгІа хилира, ца кхетта. Керима дийцира:

— Молла-Несерт хилла шен газанна етташ. Лулахочо хаьт-тина. — «ХІунда етта ахь?».

«Яжа дІалоллуш ю хІара»...

«ТІаккха?»

«Цигахь ас йийна сан копуста а ю».

«ТІаккха?»... «Цо и юур ма ю»...

«Ой, цо и яан а яале, ма етта ахь цунна?!»...

«Хьалххехь етта-кх... Кхано тІаьхьа хир ма ду»...

Венкин велавелира:

— Дера, тера-м ду!.. Дерриге дуьненан суьдан Іилманехь ду: хетарехь — цхьа а стаг бехке цавар, цуьнан болу бехк бил-гало йоллуш гучабаллалц. Ткьа Сталин шекваьлলেখь а — и тоьаш ду-кх. Цо ша шекваьлларш хІаллакбийр бу-кх, хьуна, ца кхоош, хьалххехь, церан бехке а ца хьобжуш... Пачхьалкхан дуьхьа а доцуш... шен синпаргІатон дуьхьа!.. — тІетуьйхира Венкина. Керим шен даг чохь мелла а цкьа цецвелира иза цу-тайпана луьра кьамелаш шеца майрра дан вахьарх; юха дага-тесира: «Делахь а ший а тхойшиъ ши фронтовик а ву, хІинца, цхьана хьолехь а ву»...

— И-м нийса а ма ца догІу цуьнан, ша мозгІар хиларе хьаьжча а, — элира Керима, Сталин семинарешкахь дешна хилар дагадеьна: — Христианийн динехь ма ду — иттанна юк-кьехь цхьаь, мукьна, бехк боцуш велахь, уьш массо а таІзарх мукьабита — аьлла.

— Дан-м ду... Амма цо, бІенна юккьехь цхьаь бехке хетахь а, и бІе а хІаллак-м во... ХІинца кхин хІун долиьна хаьий хьуна цо? — соцунгІа хилира Венкин. Керим сакх-велира.

— Хьажалахь, и шун кьомах а хьакхалуш!.. — элира Вен-кина: — Американ президенто, дукха хан йоццуш, гІо дар кхай-кхийна вайн махкахь динехь болучарна... Ткьа, хІун мовтту хьуна, хІинцале кехаташ даьхкина-кх Москохара: динахошна тІехь тидам алсам а баккха, цхьаь цаьргара доллушехь кхоа а ма бе! ДІалеца! — аьлла!.. И хІун ду, хаьий хьуна: боцу бех-каш тІе а кхуьллуш, хІинца дуьйна чубохка болор бу, хьуна, уьш — «хьалххехь» — Сталинан аммалехь. Гур ду хьуна...

Ший а Венкин Іачу цІеношна юххе кхечира:

— Суна хьо дика вевза, со хьуна ца вовзахь а... — элира Венкина: ахь шайн кьомана даьккхина орца а хаьа, бехк а бо-

цуш хьо лавцна хыйзавар а хезна... Со теша хьо-х... Со кхузахь Iаш ву... Сан цIе Петр ю, Керим. Гур ду вайна кхин а! — аьлла, Кериме куьг а делла и чувахара.

«Ма йоккха юкъ ца оьшу вайн заманахь стеган де хийца-далан: дукха хан йоццуш вайн «мехкан элех» волу иза... тахана — соьга нисвели»... — бохучу ойланца ша схьавогIуш, Керимна гира, генара дуьйна а — тIамарш а яржийна, верриг вела а вахана, дуьхьалвогIу цхьа стаг — юххе тIекхачалц вовзанне а ца вевзира иза.

— Мас шо, мел хан дIаели вай ганза, сан хьоме вешин кIант!..

Тойсум вара. ХIумма а хаза ца хийтира Керимна: «кхин бIе шо а даьлла делара»... — элира дагахь.

Тойсум маракхийтира. Керима, дуьхьал куьг даьхьна, дIахилийра цо, оба ала дагахь, шена тIеерзийна бат. Цуьнан и тIуьна оба лога тIе нисъелира. Керимна и ганза а, тIе и вицвелла а, боккьал а дукха хан яра: тIом а болабалале дуьйна. Кериман тайпана, дехойх лоруш гергара хуьлуш а вара иза, амма Керимна хезнера и мотт тухучех ву бохург а, хан а тоьхна, и лавцна лелла хилар а.

Керима шийло ша тIеэцар ца тосаделлачух Тойсум самукъане векара:

— Хьажахь, со юххехь Джамбулехь Iаш ву, хьо кхузахь Iаш хилла, хIетте а вовшийн ву-вац а ца хууш Iа... Сан хьоме вешин кIант, муха деха шу, дийцахьа...

— Вон ца деха... ДIа Iаш ду...

Керима шен къамел, шор ца деш, гIеххьа дIакхобхьура, ца хууш а цуьнга «чугIур ду вай» ца олуш. Тойсума къамел кхечу зил тIе даьккхира:

— Хьажахь, вайн къомана кху Iедало динарг? Исторехь цхьана а Iедало дина а дуй техьа и санна дерг?

— «ХIинца талла волавелла... Ларвала веза»... — ойла хилира Кериман:

— Кхин а доьхнарш а дукха хилла: дийнна къаьмнаш дайина меттигаш а ю исторехь... — жоп делира Керима.

Тойсума, къамел говза керчош, питане хеттарш дора, амма Керима царна дуьхьал жоп, Iедална гергахь а раз а доцуш, бакъдолчуьнгахьа оьзно лора.

— Ткъа, нийса хетий хьуна хIинца жуьгташна дуьхьал лелориг?..

«АхIа!.. Цунах лавцна нехан йолу ойла таллар а тIедиллина хIокхунна»... — дагатесира Керимна.

— Делахь а, уьш шаберш а ма ца хыйзабо... Цхьацца бехк баьлларш...

— Хьажахь, ас хьастагIа буса приемник чухула ладобгIчэ,

«Американ аз» чухула луйш верг мила вара хьний хьуна? ЦIенчу нохчийн маттахь — Авторханов... Ма-дарра вайгахь латто хьал дуьйцура. ЧIогIа хьекьал долуш стаг вара... Суна вевзара иза...

«Цуьнца хьенан хIун уьйр ю хаан а лаьа»...

— Сан яц приемник. Ас репродукторх а тоам бо. ТIе, веддачу — эмигранто дуьйцург дош хеташ а вац.

— И-м нийса бах, хьуна, ахь, — сиха вухавелира Тойсум. «ХIета, питана чуьраваьлла лело хьаькамаша ца могуьйтучух тера ду хIокхунна»...

— Хьо хIунда веьнера? — хьаттира Керима шийло, къамел дIадерзо дагахь.

— Гой хьуна, мовлад ешйита дагахь вара со... Тхан цигахь, Джамбулехь Iийна, молла Бауддин, дукха хан йоццуш кхуза, схьакхелхина бах... И мичахь Iа ца хаьа хьуна?.. — хьаттира Тойсума, хьена ши бIаьрг кхунна тIехь а сацош.

— Цхьанхьа и кхузахьа ву бохуш-м хезнера суна, амма суна вевзаш а, мичахь Iа хууш а-м вац иза, — элира Керима, — шена хуьушехь.

— Делахь, со и лаха воьду... И оьшу суна! — аьлла, шуьйр-ра ши куьг а лестош, урамехула хьалаволавелира Тойсум...

ТIехволуш ТавсолтагIеран чу хIоьттира Керим:

— Веьна, кхузахула лелаш Тойсум ву хьуна... И чу ма виталахь... Ларлолахь цунах!

— Дала ларвойла шех! И-м суна вевза хьуна... Муха кхьачна кхуза?

Керима дийцира.

— Тамаш бу-кх цхьа зулам ца деш дIаводахь! — велакьежира Тавсолта.

* * *

Цул тIаьхьа цхьа бутт а белира. Кериман, Венкинан цхьаьнакхетарш, къамелаш тIеттIа совдуьйдуш догIура. Венкин хьекьална кIорггера а, дуккха а хууш а, дуьненан йоккхачу политиках кхуьуш а стаг хиллера.

И ца гуш ши кIира а сов даьлла, и волчухьа вогIура Керим. Лахарчу этажехь йолчу шен хIусаман корешна хьалхухула Венкин гIийла дIасалелаш, тIекхечира Керим.

Маршаллаш хьаттира.

— Хьо ма таьIна ву?..

— Со вичхьана а ас ца дина боьху гIуллакх дина вогIу со хIинца... — лавтта бIаьра хьобжура Венкин.

— ХIун хилла? — цуьнан пхьарс схьалецира Керима. Вен-

кинан б'аьргаш, ша лийр вуй хууш цомгуш волчу сгегачух те-
ра, суй байна дара. Аз а к'орра декара.

— Х'инцца к'айлаха йинчу судехь бехк а боцчу веа стаг-
на б'е шо хан а тоьхна вогу-кх со! — шен г'инйла б'аьргаш
Керимехьа х'алахьажийра цо: «Х'ажал, мел боьху стаг ву
со» — бохучу кепехь...

— И муха ди ахьа? — Керим к'еззига вухахилира.

— Ди-кх, суо... стаг воцу дела!

Керима ойлане элира:

— Дийцахьа! Сапарг'ат даккхяхьа!..

Венкинан мотт к'еззига толкхалелжара:

— Дагадог'ий х'уна, ас х'айга дийцина — Америко вайн
махкахь динехь болчарна г'ло дан т'елацар?..

— Т'аккха?

— Сталина уьш берриш церан агенташ лерина-кх х'алххехь,
шен аммалехь.

— Т'аккха?

— Уьш, цаьргара бахьана даларе а ца х'овьжуш, царна и ба-
хьана х'алххехь шаьш т'е а кхуллуш, чубохка болийна х'ин-
ца... амма судехула кхиэл а йойтуш, иза нийсонан бак'онца
даран куц х'оттош...

Керим ца кхийтира:

— Тк'а... Ахь динарг х'ун ду?

Венкина, ша шена резавоцуш, куьг ластийра:

— Ас шун веа нохчочунна, тк'е пхиппа шо хан туьйхи-кх
цхьана стага динчу харц тоьшаллица.

— Х'ун тоьшалла дара и?

— Оцу веамма ламаз т'ехь а, юха шаьш мовлид йовьшуш а,
Деле дийхира бохура, ша а волчохь, «Веза-воккху Дела, Аме-
рика кху пачх'алкхана т'е а латийта ахь, цунна толам а ло
ахьа!» — аьлла.

— Тк'а, оцу веаммо?

— Юххе а ца дуьтура. Шаьш динарг ц'енна ламаз а дара,
ешнарг Мохьмад-пайхамара дагалоцуш лерина, мовлад а яра.
Х'ара тхобцанна а вара, х'окхо х'инца харц дерг а дуьй-
цу, бохура. Бутт х'алха, НКВД-н талламчаша кеч а дина и дов,
хатта аьлла, цк'а сайга схьаделча аса юха дахьийтира: цхьа
теш тоьаш а вац, бехк гойту билгало а яц девн кехаташца, аьл-
ла. Со мича вигира х'аний х'уна кхайкхина? Обком партин х'ал-
харчу секретарна т'е — чохь кхин а х'аькамаш а бара,
НКВД-ра а т'ехь.

Собга элира: «И г'уллакх пачх'алкхан ч'аг'онна деш ду...
Юьззина йолу юристийн формальносташ и тайпа г'уллакх де-
чохь ерриш кхочуш цахиларх а мегаш ду... Америка коьртехь
йолчу дуьненан имперпализманий, вайний юкк'т'ехь к'овсам бу.
Церан д'авш чекхдалийт мегар дац... Кхочуш де!»

Тк'а, аса: «Партис а, Советан Инлмано а Советан суд зако-
нехь нийсса ян еза ма боху!.. Тк'а, со уггар х'алха Советски
судхо ву!» Т'аккха цара: «Х'о уггаре х'алха коммунист а, со-
ветан патриот а ву... Цул т'аьхьа ву х'о судхо!.. Х'айн пар-
тийни декхар кхочуш де! Х'о болх бан суде а партис х'ажий-
на»... Со ойлане вуйжира: «Балхара д'аваккхар бен, кхин чу-х
вуллур вацый со... Баьпган юьхк йоцуш а вуьсур ма вац со а,
сан доьзал а... Т'елоцур ма дац ас иза, — аьлла, ойла хилира
сан. «Цхьана дийнахь ойла, мук'на, яйта соьга» — аьлла, дех-
на, и ца дан дагахь, со ара а ваьлла, д'авахара.

Суна т'аьхх'ий аравелира НКВД-н полковник а.

— Т'ехеал кхуза! Со волчу г'ор вайша к'еззиг к'амел
дан! — аьлла цо шен машенахь со д'авигира. Эццигахь дуьй-
хир-кха сан шадолу доьналла:

— Х'аний х'уна, — элира цо, — Москохахь х'ан ваша чохь
воллуш вуй Израильца к'айлаха уьйр хиларна... Х'о оцу тай-
пана лелахь, цуьнан г'уллакх а талхор ду ахьа, т'е, оха цунах
х'о д'а а тухур ву... Оцу ямартхошна т'ехула набахте ваха лаьа
х'уна, х'айн вешин а г'уллакх луьрачу а доккхуш?..

Сан ойла эццигахь кхечу аг'орхьа х'аьвзира: «Ас цатохарх
и хан пр-пурх царна ца тухуш юьтур яц-кх... Ас дуьхьало ярх,
к'елхьара ца бовлу-кх уьш... Т'е ца вирзича ца волу-кх со, суо
а, сайн ваша а, доьзал а эрна х'аллак ца байта» — аьлла, со
т'етайра. Тахана ас и суд чекх'аьккхи-кха, цхьаь бен д'ах'от-
тийна теш а воцуш.

— Мила вара и?

— Вийца бак'о яц!.. Цхьа боьха х'ума яр-кха, лаьцначуьра
схьахецна... х'ена б'аьргаш а, цхьа а хорма йоцу аьшпе бат а
йолуш, шуьйра куьйгаш а лестош.

Керимна цу-сохьтта вевзира и: сурт нийса диллинера, амма,
и шена вевзинийла ца хайитира Керима.

— Оцу тешо х'ун дира х'аний х'уна оцу веанна б'е шо хан
туху кхиэл д'акхайкхийча? Вилхир-кха оцу чохь. Суна хийтира
т'аккха: «эхь даний кхуьнан, ша динчу харц тешаллина дох-
коваьлла воьлху хир ву-кх».

Ас хаьттира: «Х'о х'унда воьлху?» Цо х'ун элира, х'аний
х'уна? — «Со воьлху, шен женнахь аш йора а баьхна, х'орш
совцийна бацахьара, мел доккха зулам долуш хиллера кхарех
вайн пачх'алкхана» — аьлла дагадеьна... Муха хета х'уна и
к'ют'а?

— Вукхара х'ун дора?

— Эссала йара... Царех воккхаха волчу молла Бауддис хоьт-
тура: шайна т'ехь еш йолу суд к'айллаха х'унда йо?..
Кхиэл кхайкхийча, белак'ежна, вовшашка а х'аьвсина, веаммо
а чохь до'анаш дира... Хаьа суна: царна хан тоьхнарг Сталин
ву, со вац, амма царна и ца тухуш суо ца вейтар — и бехк-м

бу сан... Цундела, суо а боьха хета суна... Чу ца вахалуш, кху арахь со дIасалела сахьт а сов ду-кх, хьуна, сайн цIенчу жима-чу йоIана хьалха а, со тешаме стаг лоручу, зудчунна дуьхьал а хIотта сайн юьхь ца хеташ, — элира Венкина. — Со кьонах цахиларан мах и бу-кх!..

— Кьонахий дукха ца беха, олуш ду тхан. Бакъду, сий лардеш вала а кийча волчех со суо а хета суна. Делахь а, цара, хьо бахьнехь, хьан хьайн са хилла ца Iаш, хIаллакдан да-галаьцнарг, хьан вешин а, зудчун а, беран а дахар хилча — хало киртиг ма-хилла хьуна тIехIоьттинарг! Цара и дийр а да-ра-кх, хьуна — Венкинан дог ийцира Керима.

— Чудуьйлийша, арахь а ца лаьтташ! — корак йистхилира Венкинан зуда.

— Валохьа соьца. Чай мер ду вайшимма.

— ХIинца ца вогу. Баркалла... Шек ма вала. Iодика йойла. Гур ду вайна! — аьлла, Керим цIавахара.

* * *

ЦIахь дерриг а дийцира цо Кесире.

— Цунах-м ларлуш хила веза! — элира Кесирас Тойсумах лаьцна.

— ВаллахI, ца веза! Мелхо а, нахана а, шена а дIа а хоуьй-туш, дIалалла веза-кх юххера генна! — элира Керима.

* * *

Кхин а ши кIира даьлча КеримгIеран хIусаман неI туьйхи-ра. Корак дIа хьажча — неIарехь лаьттарг Тойсум вара.

ОьгIазе неIарехьа волавелира Керим:

— Хьайн дела дуьхьа! Сан дуьхьа!.. Берийн дуьхьа ма вала цуьнца девне. Цо мотт а тоьхна, цхьа доццург а кхоьल्लीна, чувуллур ву хьо юха а.

Керима, шен белших тасаделла Кесирин куьйгаш нуьцкьа-ша охьа а даьхна, тIевахана, неI йиллира.

— О-о! Сан хьоме вешин кIант! — мор баржийра Тойсума. Цуьнан некха тIе куьг тоьхна и юхатеттира Керима:

— Ахь хIун делаххий, кхин, хьо дийна а волуш, сан неIаре ма воьллахь! Со-х кхин хьайн вешин кIант а ма бахалахь! Со цкьа а ца хилла хьан веши кIант! Со хьан хIумма а вац — цхьана тайпана, цхьана юьртара хилар доцург!

— Ой-й! ХIун хилла вайна? ХIун хилла? — цецвелира Тойсум.

— Ахь харц тешалла а дина, хIинца дукха хан йоццуш, цхьа а бехк боцчу веа стагна бIе шо хан тохийтар нахана ца жиьна моьтту хьуна? Сийсара веьнера со волчу, царех цхьан-

на-м гергара хуьлу Бетар соьга чIир хьейн, хьуна тIехула, со ахьа массаьрга а хьайн вешин кIант ву а баьхна! Ас дIаэлира цуьнга ма-дарра — хьо сайн кIадда а цахилар. Хьан Джамбу-лера адрес дIа а дийцира. ХIинца хьуна тIекхача дагахь а ву хьуна, Бетар а, цуьнан ши ваша а... Хьуна Эсканойхь дуьйна а бевза а моьтту суна уьш, — иза а дIакьадийра цуьнга Ке-рима.

Юьхь тIера бос баьхьира Тойсуман. Шен юхах куьг тоьхна, кхин вистхилар доцуш, Iодика яр а дицдина, юм яьхьира цига-ра Тойсума. Шуьйрра куьйгаш а лестош и дIавоьдуш цуьнан букьа тIехьа а хьаьжна, Керима элира Кесире:

— Ишта тоьла! Цуьнца ловзарш лелочул! Кхин вайн неIаре вогуьр вац хьуна и. ТIе хIинца суна мотт тоха а ваьхьар вац!..

СТАЛИН... ВЕПЛА!..

БIаьстенан хьалхарчех де цIехьхана хаза декхна деьнера. Йистйоцчу стигалахь гуш цхьа а марха яцара. ДегIах маьлхан дуьхьхарлера йовхо а юлуьйтуш, паргIат вогуьра Тавсолта бел-шах шен гуттарлера тIоьрмиг а тесна. Колхозан беша хьажа дагахь араваьллера и, амма, юьртах ма-велли, кхузара баIхьа гена ца хета, малхехь лепа Iоман экьа яйча, и цигахьа дIаозий-ра. Делахь комендатуро ца могуьйтура я цига а, я луларчу юьр-та ваха а. ХIара иттех шо а иштта чекхдаьллера и кхузара мет-тах ца волуш. Iам болчухьа тийнна дIахьоьжура и. Цу агIорхьа комендатура а яц бохура. Ша цига дIакхьаьчча, кхин хаза дуьне гур долуш санна хетара. Цунна дукха хезнера цу Iомах лаьцна. Цигахьа дийнна бода бой лела бохура акхьа бедаш, шортта нис-лора иччархошна ижу: тодакхаш, мошарчий, дарташ. Ов текхош, я кIорго йолчохь ванда югуьш, лобцу яй-чIерий, Iомана юккьерчу оьзига тIехь чIерийлело артель а, хил дехьахь, Жи-нийн Iин чохь шекардоккху завод а ю, бохура. Тавсолтина дуь-хьалтуьйсура цигара сурташ: Iома тIехула пийсик хьоькхуш гил-кеманахь лела белхалой; бурамна тIехь цкьацкьа жашца дехьа буьйлу Iуй, дIо генарчу ГIелийн орца уьш дажо дига. Ци-гара юхабаьхкинчу Iуша дуьйцура цигахь акхьа кой а, лунаш а, хотешкахь тарсалш а хуьлу, бохуш. Амма цигара кхин а дIа, геннарчу кьилбехь ю бохура, саьхьара стаг санна, сутара, дер-риг шена чухуду, ша хIумма а схьа ца лу, гIум сийса бIаьрме-циг аре. Маьлхан аьтталахь гуттарчу йокьанехь, дакьаделла гIамаран латта цигахь, экьа санна, догу бохура, тIехь ког а ца латталуш...

Кхузара ткьех гергга чаккхарма бен гена бацара Iам. Юьр-тара а лекчочу меттера турмала хьаьжча цIенна гора цигара халстуш а, хидоькье а, юххера хехочун бун а, улло доьгIна ле-

кха ши маьлказ а, гена доцуш, шерачу арахь, цкъа мацдах Чингисханан Ёлон дуьхьал кхузарчу кьомо йинчу ширачу гIишлох бухайисина хьакхлагIа а. «Чохь саготте, арахь — сашорте» — аьлла, дIаволавелира цигахь Тавсолта. Ёлаьстенан хIуо, дегI дайдеш, цIена дара. Мела малх нисса букъ тIе хьобжура. Шен ИндагIана тIаьхваваьлла вьодура и. Шерачу арахь цхьанхьа а дисина ло ца гора. ХьалагIертара дуьхьарлера бедаш. Ёаьнан йочанах а, дешначу лайх а сихха ловсардовьлла догIура латта. ХIинца а сеньяла кхпаза лаьттара мокха бурсан-коьллаш а, некъан йистошца евлла муьжгаш а. ХIетте а аренийн дахар Ёлаьстенна самадаьллера. Тавсолтина евзара гIамар-пхьагалан лараш, обпанийн оьрнаш, хин-дехкан Iуьрг. Цкъацкъа, оьртхан-кулла кIелхьара дIаэккхара моьлкъа, я, некъ а хадош, Iажаркхлахь бовра текхарг; наггахь тебаш, текхара шен туьтан тутмакх — уьнтIапхьид. Лаккха тIехула хьийзара маккхалш. ТIаьххьар а, цхьана хи йисте кхечира Тавсолта. Дехьа кхоссалур воцуш шуьйра а, гарехь, кIорго а дара хи. Жимочу гу тIера дIасахьаьжира хIара. Цхьанхьа а Ёлаьрго лехарх гечо дацара. ГIелвелла Тавсолта, ойлане ваьлла, гу тIехь лаьттара, татоле а хьобжуш. Кхуьнан ИндагIа, дахделла, коьртаца хих хьекхалора. Ёлаьргашна кхин а гергахь, хIетте а тIе ца кхочехь бара Iам. Маьлхан зIаьнаршлахь, тIехула дай Iаьнаран моьрдиг а лаьцна, Iоман куьзга, варшдетех тера, можа кIайн лепара, Ёлаьргашка ца лалу суйнаш а туьйсун. Хьалабаьллачу малхо тIехьашхула, коьшкала хиьначу цигиго санна, вортанах мела гилдигаш дохура. Вехха лаьттира Тавсолта, шена хьалха дахделлачу шен ИндагIе а хьобжуш. Иза дацлуш, тIаьххьара а жим а делла, кхуьнан когашка дижира кIеза санна. Чувоьссина, юьхь-куьг а дилина, ламаз а эцна, тIаккха цу хин йистехь, кIел шена тIера тиша пальто а тесна, делкъан ламаз а дина, кера-юкъахь хи а мелла, охьахира Тавсолта. ЦIеххьана хил дехьахь, Ёлаьргкьуьда жIаьла санна, раз йорт хьобкхуш йогIу борз ййра кхунна. Сецира борз. МуцIарца латта аька юьйлира и, жIовнеш локху нал санна. «Хьераььлла-кх и, — дагатесира Тавсолтина, — сехьа-м ериг хир ма яц: хIара, хи шуьйра а ду... хьердаьлча эька хих кьаьхка а олу»... — сапаргIатделира цуьнан. Гьерз а доцу стаг хил дехьахь гарна, шен некъ ца хуьйцуш, дIа-йьодура борз. Хи йистехула, кондаршна тIехьахула тебаш, тIаьхьавахара Тавсолта, цо хIун до хьажа, тIоьрмигара схьаэцна, тIехь ботт а йолу, шен деха мокха доьхкарх а тесна. Ша цIахь кьона волуш талла ихина хан цIеххьана дуьхьал лаьцна, дог айаделира цуьнан. Хе голатухкучохь, коьллашна тIехьахула, кхунна гира, ша ежаш йоллучу говрана борз чухьодуш. Говр, хьийзаш, тIехьарчу когашца барзехьа нисъяла гIертара. Борз, цунна го бохуш, хьалхара дIа ца йолура, говран кьамкьаргах катоба гIерташ. Говро, даима лаг хьулдеш, шен корта лахахула

хьийзабора. ЦIеххьана говро, аьтто баьллачохь, дIайирзина, мийраш туьйхира барзана. Борз охьатаьIира, шех берг а кхетта. Говр гораяхара. Цу сохьта оьгIазьяханчу барзо це туьйхира цунна, гIогIах. Говр сихха хьала а иккхина, кьовсам юха а дIа-болабелира церан, ший а кортошца дуьхь-дуьхьал хьийзаш, йил-базмох санна, маса.

ГIо дан йиш а йоцуш, Тавсолта хьобжура кулла тIехьара: кьеначу Ёлаьргашна дика гахь а, и шиь ах чаккхарма генахь яра; хIара гечо а лехна, дехьа валале чекхбер бара церан кьийсам. Барзо, цIеххьана хьалакхетта говран цIом схьалецира. И дIатаса гIерташ говро корта барзаца хIинца леккха хIаваэхь лестабора. Барзо муцIар дIа ца хьоцура. ТIаьххьара а ГIелъеллачу говран ворта охьаэха юьйлира, амма борз лаьтта кхачийта ца яьхьаш, цо халла хьалауьйура и... Барзо, цIеххьана цуьнан муцIар дIа а хецна, и аркъал йовьддушехь, катуьйхира говран локгах. Миллион шерашкахь царна юккъехь Iемина и кьовсам, кхеран хIинца цу тIехь чекхбелира. Говр етталуш керчара лаьттахула, борз кIел хьаша гIерташ. Амма, лаьцна лаг дIа а ца хьоцуш, цуьнца керча борз тIехь хуьлура даима. Кьетта етталучуьра сецира говран чарх.

Шен хирг дина яьлла, сутара льжна борз, хьалха санна, разчу, амма хIинца язъеллачу йортахь дIаяхара, пхаръелча санна, гай лаьтта а дазделла, астагIа а лелхаш. Говран неI схьа-даккха дагахь, гечо лаха вуьйлира Тавсолта. Кхин а лакка, хьалавахча, шорделла хи гомха догIучохь, юккъехь гIайреш а нисъелла, кхос-кхоссалуш дехьа велира и. Борз, говррий леттачохь латта аьхнера бергаша. ХIинца а, муж санна, мелачу шен цIийн Iоврашлахь Iуьллура бора кхел. Хьалхарчу цуьнан когех бихкина хилла муш, хедда, кхалкхежиг баьллера. НеI схьа-доккхучохь дацара: дерриг цистинера иза. Берзан кIомсарша еринера ворта, кьамкьарг ятIийнера. Жижиган яккхий паттарчий яьхнера маI-маIИера. Варо йиллинера. КIайн лепара цергаша яьшна буност. Еллачу говран лешна Ёлаьргаш диллинчохь севццера; цуьнан тIаьххьара Ёлаьрхиш хIинца а, даза, цхьана меттехь, гинсу санна, дегош, лепара. Борз яханчухьа дера дIа-хьаьжира Тавсолта: генара диках гучу кьеначу Ёлаьргашна халла кьаьстира аренан йисттехь яй техка Iаьржа хьобкх. Корта ластийра Тавсолтас: карахь герз а доцуш, гIаш, хIара ларор вацара цу барзаца. ХIуьу дийцича а, заьIап а вара. Амма... говраххьий... Шена гонах дIасахьаьжира Тавсолта. Тохара ша сехьаваьллачохь, дIанехьо гира цунна цхьа яьсса гIота; тIехь тхов а боцуш, йовьначу лаппагIан еккъа гIов лаьттара мохо а локкхуш. ТIевахара. Кертахь йовьхна сазгIа а, кхин цхьацца мекхайовьлла аьчган орталш а Iохкура. Доьхначу божли чуьра говр терсара. Чухьаьжча, схьагарехь, стохка дуьйна а йохку, сеаларш яра маI-маIИехь луьетта лецна. Кхоь говр лаьттара

сакхъялла, вовшашна юххе телаш. Цхъаъ, чераш кIамдеш санна, сонехъ, кхераелла, пенах хъекхалора. Шен карарчу гIожан коьжалгаца, хъаьжа юккъехъ сет догу, чIамарниг схъалаца гIоьртира Тавсолта, иза вукхарел тоьлашха хетта. Жуларан га а хадощ, и карара елира. Важа а дIаиккхира. Цхъаъ, тоьхна баргол хиларна, атта кара еара. Духьлоцин метта, цуьнан когех хьарчийна хилла муш а нисбина, эццигахъ карийна, цхъа чхьон-кар санна, юьхьиг стомма аьчган орцха а эзна, казахех тера, говрахъ, барзана тIаьхъавелира Тавсолта, кIеда хилийта кIел шен пальто а нисийна. Арахъ буйса яьккхинчу говран кхесах бецан хьожа етталора. ЦIерачух и таръелла, безам хеташ, кест-кеста охьатаьий хьожа юх-юха чу а узуш, вогIура иза. Аренан хIонехъ дегIан ницкъ сабаьлла, сикхийра цо говран чабол. «Говрахъ ваханчо мох лаьцна, гIаш ваханчо — гIаж лаьцна», — дагадеара цунна шен ден кIца. Борз яхханчухъа, хица охъа, цуьнан лорах ца хедаш, воьдура и. ТIаьххъара а цхъана гух тIехваьлча борз яйра кхунна. ТIаьхъавогIу бере а гина, борз аьр-ру агIорхъа елира. И хьалхий, Тавсолта цунна тIаьхий, генна дIадахара хIара шиъ. Язъелла а, гIелъелла а, астагIа а йолу борз чехка ца ядалора. ХинкIажакхъ, эрзашлакхъ кьайлаелира и. Тавсолта дIакхаьчча, говран когаш гоьллец чу а оьхуш, хоттан колд яра. Цхъа вон саьмгалан хьожа кхийтира схъа. Луьсетта сорамаш а бевллера гондIа. Юха ца волуш, майрра чутилира Тавсолта. Кхунна ши пхьагIат хьалхара дIаиккхира борз, тIе корсамаш лецна, сийначу кхеранашна тIехула а кхийсалуш. Амма чушершаш, хала оьхура дIа. ТIаьххъар а, логгед чуяхана, хъала а ца ялалуш, йисира борз. Тавсолтина дуьхьал а йирзина, шен ирча Iаьржа доьлаш оьхъуш, кIомсарш ваьштаеттара цо. Хьалхахула тIехилла, гIорадайначу барзана коьртах орцха тоьхна, и дIакарчийра Тавсолтас. ТIаккха, тешнабехках ларлуш, кхин шозза тоьхна корта бохийра. Чукхавдийна, хорам беш, логгах муш а хьарчийна, борз а такхош, ушалара схъавелира хIара. Борз якхийчех яра. Хи йистехъ, тIера цIока йоккхуш уьрсаца диллина, ге чу хъаьжча, пунт гергга, яккхийчу коржамашца, жижиг карийра. Оццул иза шех идаяларх а тамаша бира Тавсолтас. Шач хъекхаелла, гIовтална тIелетта сос дIа а яьккхина, цIехъа волавелира и. ВухавогIуш гу тIе кхаьчча, гена валале, тохара хIара тIе ца кхачийта борз нацкъараяьллачохъ, цуьнан тоьла а карийра, чохъ кIезий а долуш. Чухъаьжна, Тавсолтас, куьг чу кховдошшехъ, самукъане цIовзарца берзан кIезано, схъахъадда бовха тIеда мотт хъаькхира Тавсолтин куьйгах. Важа кIезий а, цIевзина, схъахъаьвдира. Тавсолтас сикхха юхадаьккхира куьг. Даккхийчу чхернашца, тIе латта а тосуш, леррана дIа-юькъира цо тоьла. «Элан кIант аганара а ма гIоттийла, берзан кIеза Iуьргара а ма долиийла», — дагадеара. Берзан цIока а йохъуш цIа вогIуш, ша юха а кьона таллархо хетта, воккхаве-

ра иза. Цунна хIинцдехъ дуьхьалтуьйсуре, берзан цIоканца ша гучуваьлча, колхозехъ бен болу тамаша. Амма кхуо эр ду: «ХIара-м борз аьлла хIума дацара... чагIалкх санна, жима... тхан цигахъ хуьлура берзалой»... Эвлан йисте кхаьчча арыкан хица, баргалш дIайохуш, цIан а йина, гоах тIара а тоьхна, дIа-хийцира цо беркате говр.

Правлени хьалха гулбелла дуккха а нах бара. Оьрсийн маттахъ чIогIа луьйш, мохъ бетташ, Сталинан цIе а йохуш, нисса Тавсолтина дуьхьал вогIура, коьрттаIуьйра, кегаеллачу кьовжачу месашца, цхъа вежна стаг. Радиоссий, пхьовьханан гIовгIаной цо бохург халла кьостуьйтора: «Ша адамийн мийлина цIий хIинца шен хьне чу Iаьнна цунна» — бохура цо оьгIазе. Цунна тIаьххъе, йоьлхуш йогIура Нурседа.

«ХIинца хIун хилла те?.. ХIокхо вас-х ца йиний техъа?», дагадеана, иза шена тIехвалале, сикхха йоIе хаьттира Тавсолтас:

— Хьо стенна йоьлху?

— Дада... ца хезна хьуна?.. Сталин велла.

Тавсолта сецира, ойлане вогIавелла, ша волччохъ, цIоцкъамаш ваьштадоьлхуш. Амма цIеххъашха элира:

— И-м ловр дара вай... кхин вон ма догIийла!.. Ма елха, яло... чу гIо! — ЙоI цIа хъажийра дас.

Сихачу боларехъ, раз урам хадощ, схъавеанчу коменданто, хьалха а ваьккхина, дIавигира вежнарг. Правлени хьалха, яхъаш а кхоьлина нах лаьттара. Радиохула схъахезара гIийла музыка, юкъкара Сталинан валарх, цуьнан гIуллакхех, хуьнарех дош а далаш. Цхъаберш, цуьнгара шайна зулам даьлларш а тIехъ, боьлхура, и валар новкъадеана а, музыко малбина а. Кхиберш боьхнера: «ХIинца муха дехар ду техъа, Сталин а воцуш?» Берахъ дуьйна а шайн тIамарх йоьлла оцу цIарца хьа-лакхийнера дукхахберш. Ткъа хIинца и ца хилча пачхьалкх а, дуьне а муха лаьттар ду а ца хаьара. Хилларг доккха хIума дуйла а хууш, вовшашка а хуьйсуш, дагахъ и башха хала а ца хеташ, тийнна лаьттарш а бара. Кериммий, тIевеъна Тавсолтий юьстах велира.

— Бакъдуй? — хаьттира Тавсолтас.

— Бакъду, — корта таIийра Керима.

— Ма доккха хIума гин-кх вайна! — шеха корта хьовзийра Тавсолтас. — Цхъацца хпйцамаш хила мега хIинца.

— ХIундий?

— Хета-кх иштта сан дагна... Сталин халкъан да вацара — паччахъ вара. Ткъа, пачахъ велчахъ даима а дIка хийцамаш хуьлу.

Керим, цуьнгарчу берзан цIоканна тIе пIелг а хъажош, велакъежира:

— СагIа хуьлда»..

— Ма хуьлда соьгара-м я сагIа а, я загIа а цунна-м!

Тавсолтина а хетара цхъана хенахь Сталин халкъан да, къаьмнийн бакъволу тхъамда, вуьззина къонаха. Амма цунах дог делира цуьнан, хийланна а дагадогъучу, ткъе вуьрхитталгъачу шарахь. Ткъа, дерриг шен къам хьарччийна цо махках давккхича, Тавсолтас неалт элира цунна. Хинца диканехъа хийцамаш хирг хиларх дог тешна а вара иза. Айаделлачу дегъаца вогура Тавсолта цехъа, берзан цюка а яхъаш, и дъаэца тахана конторехь стаг а ца хилла: «Велча а зулам дели-кх цунах суна!»... — элира цо, улло вогулчу Кериме.

— Хлан-хла, ишта ма аьллахь! Дерриге а дацара хъуна цуьнца ишта вон! Шен хеннахь цо, партина дуьхьалгъяьлла оппозици ца йохийнехъара, тле, вайн махкахь хазанеха санна, вешан индустри кхоллар а, колхозаш яжкар а чекх ца давккхинехъара, оцу хиллачу тамехь вай, суна хетарехь, тоьлла а хир дацара! — элира Керима, амма Тавсолтас вон ладоьгура цуьнга.

Сталин веллачул таьхъа сикхонца баккхий хийцамаш болабелира Советан махкахь.

Цхъа кира даьлча Нурседе кехат деара районан спецкомендатуре кхойкхуш — «тешалла дан».

— Гуо... ший а!.. — элира Тавсолтас, Селитехъа а корта ластош... Вухахь Керим а вара оцу гуллакхна длакхайкхина. Хинца, полковникан хорма охъа а йиллийтина, кителан хьалха йохку орденийн планкашший, меран кел дохку шен тохарлер-ра давкхий лаьржа мекхашший бен, кхин хлума а хьалхалерачу куьцах бухайисна воцчу Идрисов Бакара дай-й куьг ластийна хьаькиман кабинета чухъажийра уьш, Селита буха а йитна. Керла хьаьким — капитан Сериков Олег Миронович, гиллаьхъе хъала а гъаьттина, некха тлехулий, букъаций дасаоьху эпсаран хормица долу керла бахтарш, доьхкий а цийзош, охьатаьйра — хлокхарна охъахаа ганташ гойтуш, тле пелг а хъажош. Тле сийна исхар а тесна, еаклов ехачу стоьла тлехъа лаш, векъачу аматахь, чукхетто лаьржа лаьргаш а, тлеяьхкина беснийн даьлахкаш а йолуш, кхин цхъа стаг а вара штатски хормехь, амма — эпсаран куьцехь белш, букъ а нийса латтош.

«Гарехь, областера талламча хир ву» — дагатесири Керимна. Раз лаьрг тоьхна, цунна хьалха, стоьл тлехъа гуьллучу папкин тлера йоза дийшира: «Халкъийн сийлахь-воккха тхъамда Сталин нахана а юккъехь Еланцевс Д. У. емалваран хьокъехь долу гуллакх». Чу а валийна, сонехь, табуретки тле охъахайтира «Сталин нахана а юккъехь емалвина» волу заьлапхо.

— Хлара вевзий шуна? — хьаьттира. Шимма а тешалла дира цигахь хилларг и хилар, амма цо аьлларг шайна къаьсташ ца хезира аьлла члагидира.

Цигара юхадогъуш Керима, чухлоьттина, Тавсолте и дийцира.

— Схъахетарехь, Сталин хинца а верриг ца велла, — элира Тавсолтас.

— Хинда бах ахь?

— Цунна тоьхула хинца а нах хьийзабо дела...

— И мила вара хийрий шуна? — хьаьттира Селитас.

— Цхъаннах тера-м хийтира, — Нурседа ойлане соцуьнга хилира.

— Цуьнан бесни тлера мо ца гира хъуна?.. И тоххара Эскинойхь вайн школехь доклад йинарг ма вара... Сени чухула ша тлехвоккхуш соьга лерина схъахъаьжира иза...

— Остопируллах! — цецвелира Тавсолта тохара чанломахь тхьоца немцойн десант лаца веьнарг!..

Кхин а цхъа бутт баьлча Кериме а, Нурседе а тешалла дан суьде длакхайкхира, — амма и суд, райцентрехь йоцуш, Джамбул галара областан суд яра: «Гарехь, Еланцевн гуллакх луьрачех лерина» — ойла хилира Кериман. Хюрш длакхъачча, суьдан зала чохь хоттуш дадоьдуш кхин цхъа дов а хилла, и чекхдаллалц собар дан дийзира. Ла-ш сагатделла Керим хераььлачу неларехула зала чу хъаьжира. Ладуьйгира:

— Со хлетохь кхеран коьтлахь комендант вара... Хлетохь дукха лара спецпереселенций мацалла а, тифах а... Длабохка ца кхнабора... Тлаккха ас хлокхунна тедиллира, кхунна кхин цхъаь баьпган норма лург, шен виьри-ворданахь вел-велларг хъуьлла йистерчу ор чу длакхехьар, уьш бахъа кхин меттиг йоцу дела... Амма аса-м ца аьллера кхуьнга цига валаза верг а длахьо...

— Ас вахъа а-м ца веьна! — ша лачуьра хъалакхоссавелира этгачу шинелехь волу цхъаь.

— Муха ца виьхйра!.. Со-м виьхйра... Ас хъайга доьххушехь: «Со хинца а дийна ву... Ца вала а магара... Витахъара» — боххушехь... Ахь элир-кха: «Хлан-хла! Со вуха а кхуза эха мукъа вац... Хьо ирх-пурх а кхин цхъана сохътехь бен веьхар а вац...» — аьлла, айина хъайн вортан тле а виллина, виьхйна, цига беллачарна юккъе охъатесир-кха со а... Валийта!.. — бохуш, дуьйцура, хьалха шен лаьржа куьйгаш а туьйсуш кларула-лаьржачу курдо.

— Ткъа, муха висира хьо ца леш? — хаттар дпра суьдехь. Жоьп ца луш курд дасахъера.

— Дийцал!

— Ца вала... аса... юххехь локхучу... беллачеран пхъаьрсах а, белшах а дилха диира... Ца леш висира... Гъаьттина, вахара... Сагъа а доьхуш лийлира кхечухъахула... веьха. Хинца, Сталин велча, кхуза вухавеьна, хлокхунна и ца дита!.. — элира курдо.

Керима доккха садаьккхира. Чоьхъара цхьамма-м залан неI, гIоргтош, тIечIегIира... Кестта КеримгIаьрга чукхайкхира. ХIорш чубевлча, дехачу гIанта тIехь, суьдана дуьхьал, хиъна Ia, цIена маж а яьшна, тIехь а цIена Еланцев, вай-й велакъе-жира кхарна.

Суд ях ца елира: Еланцевна ерриг а тоьхна хан «15 дей-буьйсий» яра, цо, нах а болчоьх, пачхьалкхан меттехь, маьтта-за мотт лебарна. ЮхавогIуш Керим хIинца а ТавсолтагIеран чу хIоьттира:

— ДIахаалда хьуна: Сталин велла, хьуна, верриг а, цинц буха ца вуьсуш! — элира Керима чуволлушехь Тавсолте...

Доцца дийцира суьдехь хилларг.

— Далла хастам бу!.. ХIинца-м кестта цIадахийта а мега вай! — элира Тавсолтас.

* * *

Кхин а ши кIира сов хан яьлча ТавсолтагIеран неI туьйхира. Селитас, тIеяхана, схьайллира. Еланцев вара неIарехь лаьт-таш: цIена дуьйхина, шляпа а коьртаьх, галстук йиькина, ка-рахь хаза Iаса а йолуш.

— Схьачуволла! Марша вогIийла! Суна вевзира хьо, накъост Еланцев, — элира Селитас.

— Суна хьо а евзира, Селита! — аьлла, куьг делира. Нурседас а:

— ПаргIатваларца декъал хуьлда хьо! — аьлла, куьг леци-ра цуьнан. Кестта Керимца чувеанчу Тавсолтина а хазахийтира веъна хьаша. Селитас кечдина чай хьалха диллира...

— Шу махкахдаьхначу шоллагIчу дийннахь со вахийтира отрядца ломан кIотаршкахула, цхьаццанхьа бухабисна нохчийн доьзалш вовшах а тухуш, охьабаха. Сан отряд дIатуьйхира, Грозный гIалара ванитинчу, ширчу чекистех волчу, Коленкин ротех и коьртехь а волуш... Бухабисна доьзалш-м наггахь а ба-цара... Тхан декхар хилира, дIабаха ца лууш, герз а карахь, бевддачийн гIеранаш схьалецар, я яйар. Масех кIиранах а лий-лира тхо уьш лобхуш. Цхьаберш царех, къаьсттина майрабевл-ла, шайш тIелетара тIехьашха эскархошна, бийшина Iохкурш а ца кхоош. Къаьсттина багаяхна яра Сату коьртехь волу гIера... Цо, четарна чу а иккхина, бийшина Iохккушехь байинера сал-тий а, лобраллин болх бен зударий а.

— Хьай, йовсар я!.. Зударий а байинера, тов!! — элира Тавсолтас.

— Амма тхан командир Коленкин ша а вацара «дидийчех»... Шара-Органехула тхо, цигахь бухабисанчех гулбина цхьа-ши доьзал, стерчийн вордана а хайина охьабалош догIуш, суна ги-ра, тхо тIай тIе кхаьчча Коленкина, тIекхайкхина цхьана-шина

салтичуьнга лере цхьаь-м аьлла, цу-шимма вухавахана, хьалха-ра сту букъ тоьхна, тIай тIера чу а харцийна, цунна тIаьххье и ворда а кIоргге чу яхара, тIерачу берашца, зударшца, баккхий-чу нахаца... Ас и дIадийца сайн дагахь дитира... Цул тIаьхьа, тхо чIожах чекхдовлуш, тхо чекх а довлийтана, тхуна тIехьашха тIелетира цхьа гIера. Царна хьалха кIайчу говрахь, Iаьржа вер-та а кхоьल्लीна, цIечу башлакхца, буйнахь маузер а лестош цхьа зуда яра, омра деш:

— ТIетох!.. ТIетох!.. Ма кхоабе! — бохура.

— Кхокха ю!.. И — Кхокха ю!.. — элира суна юххерчу сержанта. И цIе хIетале цигахула екаш яра: Кхокха гIараяьл-лера къиза а, майра ю бохуш. Дуьйцура, цо ша шен майра, шен буьйр кхочуш ца дича, гIерана хьалхха, тапча а тоьхна, ша вийра бохуш. Цигахь тхайх вийна масех бIаьхо а витина, Коленкина а яй-й чов а хуьлуш, тхо халла кIелхьара девлира.

Цул тIаьхьа Коленкина, Галан-чIожахула тхо лелаш, цига-хула цхьаццанхьара оха схьагулбина, бIе гергга зударий, бераш, баккхий нах, цхьана есса йисинчу школа чу а лаьккина, тIеху-ла неIарш ондда тIе а чIаьгIна, цIетесна багийра дийна болуш-шехь!.. Маьхьарий!.. ЦIогIанаш!.. И суна дицлур дац цкъа-а! Хьалха цо уьш цу чу гулбеш — «кханналц буьйсаяккха, ше-лонгахь ца бита» элира: суьйре яра. Чуьра пешаш лато, аьлла, амма цIейилла дагалаьцна ягохIума а цаьрга шайга схьалахьа-ййтира цо гондIара... Виц ца ло суна цхьа бутIаз: «Хьажал! Ас дуккха а гулдина» — бохуш марахь ча дахьаш вогIу... ХIинца а дуьхьал лаьтта... Сан собар кхачийра!.. Со ведда Грозный гIа-ла а веъна, тхайн хьаькмашна тIе вахара... Дийцира... Яздайти-ра! Таллам болиьра... Амма Коленкина, вуно атта, тешаш а хIиттош, со кIелвитира: шина салтийчо тешалла дира, сту ког а тасабелла, ша чубахара аьлла... Школа чу гулбина нах а, шайш пеш лар цаярна, шайн ледарлонна цIе а яьлла, багар чIагIдеш а масех теш кечвинера Коленкина. Со таIийна чувобллира: суна дуьхьал таллам болиьра... Грозный гIалахь со набахтехь волуш цигахь Сату а вайра. Иза — шен юьхьсибатца и хилар соьга чIагIдайта со чувигнера талламчо.

— ХIинца идда ваьллий хьо, стешха-кIилло! — тIечевхира талламча, куьйгаш а диккина, шена хьалха лаьттачу Сатуна...

— Со шух идда вац... Со шуна тIаьхьа идда... Сох стешха-кIилло ма ала! — жоп делира Сатус.

— Ву хьо стешха-кIилло!.. Бийшина Iохку тхан салтий а бойуш!..

— Ткъа, дийна боллушехь аша багийна тхан зударий, бе-раш?! И шайна ишта дуьсийла лаьара хьуна! — аьлла Сатус талламчин юьхь тIе шеташ туьйхира.

Талламча ша лаьттачохь кIайвелира:

— ДIавига и карцер чу... Ас кхана Iуьйранна гойтур ду

хьуна, килло! — мохь белира талламче. HeIcaIe дIакхоччуш Сатус, вуха а вирзина, кхоьссира талламче:

— Иза а хаьа суна... Кхана аш со вуьйр вуй... Амма хьогга сан цхьа дехар ду: со муха ле хьажа — кхана соьга хьажа, му-къна, волахьа!

— Къонаха! Сату — вуьззина къонаха!.. — цунах ша аьлла дош юха хийцира хIинца Тавсолтас.

— Кхана Iуьйранна, набахтин кертахь, цхьаболчу, кхоз-лагIчу этаж тIерачу, лецначеран тидам а хуьлуш, гIовгIа йок-кхуш латийна мотоцикл а екаш, банин пенаца а хIоттийна, цун-на тоьпаш туьйхира...

Со халла велира воь суд ечуьра: фронтовик хилла хиларна, ца вуьйш а витна, со юха а фронте — амма гIудан-батальоне дIахьажийра.

Дуьненахь доллучу хIуманах а догдаьлла, сайн са ца кхоош, со вере сатуьйсуш, лар а ца луш, лийтира со фронтехь... Хьов-сийша, тIом дIабаьллачул тIаьхьа, юха а шортта орденш а яхьаш, цIавеъна волу со, тоххара дIадаьлларг цхьамма карла а даьккхина, итт шо хан а тоьхна, Сибрех ма хьажий!.. Юха цигахь мала а Iеми, дечиг тIекхетта бойна ког а дIабаьккхи...

Массара а, гIар яйIина, ладобгIура...

— И боьха хIума Берия хIинца а коьртехь ву-кх... Цуьнан хIумнаш ду уьш! — эькххийтира Керима.

— ХIан-хIа!.. Коьрта бехкеверг и вац — Сталин ву! — ша Iачуьра хьалаайвелира Еланцев. — Берия цуьнан хьанала лай ву!.. Коьрта бехкеверг а, чалтач а ша Сталин ву!.. Исторехь цуьн-га а кхочуш боьха стаг хилла а вац: цо шегахь цхьаьнатоьхна Неронан маьттазалла, Иван Грозныйн къизалла, Азефан ямар-талла! — элира, хIинца юьхь цIийъеллачу, Еланцевс.

Селита яй-й елакъежира, тоххара Эскинойхь, школахь ша доклад еш Еланцевс Сталинах аьлла кхитайпа дешнаш дага-даькхина.

Нурседас, неIаре а яхана, и дика тIечIегIира: Сталин вел-лехь а, Берия хIинца а дийна вара.

* * *

Кхин а масех а бутт баьлча, цхьа гIуллакх хилла, правлене ваханчохь, Тавсолтина учахь акъбевлла, радиого ладобгIуш нах гира. Хьехориг Берия вара: халкъан а, партин а мостагI и хиларна чувоблинера хIинца Берия. «Хьай, делазхо яI! И вара и, цкъа а вийна дIа а ца воккхуш, даима вен везарг!» — ойла хилира Тавсолтин. Сиха, гIанташ тIе а буьйлуш, сакъералуш, дIадохура цуьнан портреташ чуьрчара. «Хийцамаш болабел-ла!» — дагатесири Тавсолтина: «Делан чIир кхочушхилаза ца юьсу. КIелхьарчунна тIехула гIа а бехкамаза, церан меттигаш

юха ца хуьйцуш, дуьтур дац ша аьлла цу дала», — шен ойла йора Тавсолтас...

...Кхин а цхьа хан яьлча:

— ГIарчIаьлла схьа а лецна, зангъаьлла чу а боькхина, гарраст аьлла, тоьпаш тоьхна-кх вай махках даьхначарна! — аьлла, ТавсолтагIеран чувелира самукъадаьлла Керим, газета а карахь. Газето хоуьйтура: Берияна а, цуьнца цхьаьна хиллачу ямартохшна а тоьпаш тохар. Дерриг советски халкъо доккха садаьккхира, и даггара къобалдарца. Массарна а хиира 1937-чу шарахь берриг Советски махкахула чекхдевлла, хIинццалца жоп даланза дисина, инзаре зуламаш хьан дина. ХIинца партис бехкечарна хьакъдоллу талзар а деш, иза Iорадаккхарна, ада-машна хьаам белира. Къаьсттина хазахийтира и, бехк а бо-цуш, цу ямартохша сийсаздина, шайн махках даьхначу къаьм-нашна. Керима шена газета доьшучу хенахь, Тавсолтас сникъе-раме корта хьийзабора:

— Хьажал, Церетели вуй царна юккъехь?

— Ву, къорIаннор-кх, хIокху меттехь-м!

— Хьай, йовсар яI! — Тавсолтина дагадаера цуьнан Эски-ной вар. — Ма дер дилли церан! — воккхавера Тавсолта:

— ХIуьа а дийцича а, нийса ду вайн Советан Iедал! — тIетуьйхира Тавсолтас. — ХIинца вай цIадахийтахьара!..

— Делахь а... хIинца а... сатоха деза, — элира Керима. — РаьгIнаш ю гIуллакхийн...

* * *

Кхин а цхьа кIеззиг хан яьлча, Тавсолтин дехарца Керим вахара районан спецкомендатуре, нохчийн къам цIадахийтаран хьокъехь хIун къамелаш ду хьажа. Районан комендант чохь ва-цара. Хьалхарчу цIа чохь стоьла тIехьа, тептар а даржийна, Iара НКВД-и лейтенант, цунна хьалха, чохь юьззина, ирахь лаьт-тара цхьа нах, цо цхьацца тIе а воьхуш, массо уьш дIа а язбеш. Цхьаберш сонешкахь, дехачу гIенташ тIехь хевшина Iара. Ке-римна юххехь ирахь лаьтта, дика тIедуьйхина, цхьа хьаьрса интеллигент вара, шена уллохь Iаьржа дуьйхина, корта а ол-лийна, Iачу зудче, лувйш, гуьржийн акцентаца:

— Хьо хIунда хIоьттина сел холча: хьуна-х и хIокху тIаьх-хьарчу дейтта шарахь цкъа бен гучуваьлла а вац... Цо-х хьогга шеран коьртехь цкъа бен телефон а ца тухура!..

Зуда IаддаIара корта а оллийна.

Лейтенанта и шиъ шена тIе дехча, хиира Керимна уьш муьлш бу: Iаьржа дуьйхина зуда Бериян йиша хиллера — Мария Павловна, важа — цуьнан майра. Чохь болу вуьйш а Берияца цхьаьна, дукха хан йоццуш, хIаллакбинчу цуьнан гIоьнчийн доьзалхой бара хIинца шайх спецпереселенцаш а би-

на, махках а баьхна, кхузахьа схьалаьхкина. Кабуловн зудий, йоШий, ший а, сирла-хьаьрса, стигалабасахь долу б'аьргаш а лепош, шекйоцуш, ела а къежна, Iара сонерчу г'антахь, шайна хилларг х'умма а доцуш санна. Кхин берш-м маларан хьожа а етталуш бара.

— Хьуна х'ун оьшура? — лейтенантан Керимах б'аьрг кхийтира.

— Со-м Идрисовца г'уллакх долуш веьнера.

— И цомгуш а хилла, балхара а д'аваьлла х'инца... Ц'ахь ву...

И волчу церан ц'аваха дагалецира Керима, хьалха ша цуьнан ц'ахь хилла вацахь а, х'инца цунна т'ех'юттар шен декхар хетта: х'уьа а дийцича а, цхьана кьомах а, цхьана хьолехь а, вовшийн ц'е евзина а вара. Кериман дагахь данма а кхин х'ума а дара — цуьнга 1937-чу шарах лаьцна хаттар дан: «Оцу муьрехь НКВД-хь доккхачу хьаькамаллехь а лелла, ша лацаза а висина, чекхваьлла ма ву иза... Ма дукха хаьа хир ду цунна... Х'инцалц и ца ваьхьнехь а дийца, х'инца таро а ма яра цуьнан» — бохура шен дагахь Керима. Керимна, коьрта долчунна, хьалхара хаа луург дара: «цу кьизачу муьрехь, эзарнашца бехк боцу нах а, шаьш вовшийн а цара х'аллакдечу деношкахь, НКВД-хой шайн ойла муха хилла те, уьш тешаш а хиллий-те шаьш х'етахь лелочух»...

Х'усамнанас Идрисов г'али т'е лоярана т'е вахна ву а аьлла, вухавирзира Керим...

ЛАТТА

Д'ауьдура денош...

Гуьйре, дена юург а лой, ши йиша цхьаьний балха йоьдура, ши бер школе а кхетош. Юха цхьаь балхара а йолий, хан ма-кхеччи, уьш школера ц'а даладора, дуза а дой, я итт шо кхаьчначу Джамбулан Гуналлехь дуьтий, я лулахойх тешадой, юхайог'ура, вукхунна кхалла х'ума а яхьаш. Цкьацкьа, юург а йицлуш, маьрк'аженга а болура болх. Яй хьег'ара г'елъелла меженаш, амма, к'еззиг садоПушехь, кьоначу дег'о юха а д'аозавора Iеминчу балха. Лаьттаца долу гергарло, цунах куьйгаш деттар доггах марзделера йижаршна.

Цунах ойла а ца еш, х'инцалц тидамза хьешна х'ара Iаьржа латта х'инца кхечу сибатехь хетара шинне а. Латтано латтош хиллера дуьненчохь мел дерг, дуьненна мел оьшург. Т'аьхь-т'аьхьа т'етт'а гучадуьлара йижаршна цуьнца докху тамаше х'уманаш. Цуьнан Iаьржачу бага кхоьссина буьртг'лара, амма юхабоьрзура б'озза дебий. Шен хама бинчун пусар

деш, дист хуьлуш дацахь а, шена дечух кхеташ, хьекьале хетара х'инца латта. Цуьнан бос а, хьалха санна, массан-хьа а цхьана тайппана сингаттаме ца хеташ, мелхо а шен-шен меттахь ша-ша тайпа хийцалуш, шеран х'ора муьрехь а кхечу куьцехь гора. Нахаро бал харцийначохь, аьлха санна, и кьегаш дайча, схьа а эцна, кераюккьехь хьен догдог'ура. Дерриг аьхна, д'адийна а даьлла, иза Iаь а г'уьттущ, малхехь, Iаьржо лепаш гича, йоккхачу садаIа д'атевжинчу, беркатечу гомашах тарлора Нурседина. Гурахь шен беркат адаманна д'а а доькхий, иза, дерриг дерзина а долиь, эссала схьа-хьаьжча, Селитина тарлора цхьаволчу, юьхьан бос Iаьржачу, амма, шех нахана даьллачу диканах воккхавеш, сирла велаьтте-жинчу стагах, Iай, и дерриг а, лай к'ел а дахана, г'ар ийна, д'атийча, ч'ог'а тарлора шинне а, к'айн юрг'а т'е а тесна, садаIа д'атевжинчу, туьйранахь вуьйцучу, цхьана воккхачу, догдиначу нартах. Хьалха санна, мотт боцуш а ца хетара и х'инца: иза данма а саццанза луьйра шена т'ехь болх бечаьрга аз доцчу, хезаш боцчу амма церан дегнаш шех кхуьучу маттахь. Цунна оьшург, цуьнга ма-хьаьжжи хаьара, иза дезачарна: б'аьргашна а хезара, яздинарг санна. Ешча а ца кхачачу, дахаран бухбоцу книжка хетара латта. Адамашна дика мел дерг Iамош, церан амал а собаре кхуьуьйтуш, нийсон чам а царна бовзуьйтуш, адабийн оьздангаллин Iу хиллера Латта. «Дуьнен т'ехь мел долчун диканан нана — латта, да — болх бу» бохучу, учебник т'ерачу, кичанах а х'инца буххера кхеттера ший а йиша. Х'инца, дерриге кхин мел долчел а тамаше хетара шайн когашна к'елхьара шаьш бендоцуш хьоьшу Iаьржа нана-латта. Маьрша а, могуш а волуш, цуьнца вахар, цуьнца болх бар — хиллера бакьдолу ирс. Цундела дог а дог'уш бо-ра цара шайн болх. Церан яттаелла яхьаш кхиничу к'ен басахь йогура малхехь. Шайн болх хала а бу, бах а ло, олий, цкьа а ца Iаьткьара царна...

Тавсолтин болх-м, иштта бах а ца лора. Тахана а хьалххе ваьлла паргг'атчу боларехь вухавог'ура иза. Гуьйренан де мело деанера. Колхозан правленига нисвелча, г'ов-г'а хезира. Чувирзира.

— И х'ун ду? — хьаттира цо неIаре г'ертачу кьеначу ка-захе.

— Лулара «Интымак» колхоз вайчух туху. Цигарниш а бу баьхкина.

— А-а... кхийтира Тавсолта, — и дийр ду бохуш, хезнерс. Ший а, чу ца волуш, сени чохь ладоьг'уш лаьттара. Цхьана-кхеттачу правленис сацийра: вовшахтоьхна йоккхайинчу колхозан ц'е «Джамбул» йитар. Т'аккха дийцира т'ейог'учу б'аьста кхин ши б'е гектар бейлаттанаш ахарх лаьцна. Ирахь латта к'ордийна Тавсолта неIарх чухьаьжира. Кьамел дан хьалаг'аьт-

тира Нурседа. Да неІарал арахъа сецира, йоІ къамелах ца йохо.

— ХІинца ши колхоз вовшахтоьхча, вайн декхарш кхузза совдовлу. Шиннах цхъаъ ян а эшацара, цунах пайда шозза бен ца балахъара. Вайн даьхни дебор кхузза алсамдаккха деза. Докъар кечдаран план дикка лакхаяла декхар ду. Ас цхъа гІуллакх тадо вайна, докъар кечдаран бригада стам а йинна, цуьнан план кхузза сов яккхар а, тІе, цу бригадана и докъаран ялташ дер тІедиллар а. Газетаща а тадо, Украинехъ, Кавказехъ санна, алссам хъаьжкІаш ер. Уьш докъарна а тоьлу. Оцу бейн латтанех, мекхна хъажийнчун эха тІехъ а, мекхан меттана, хъаьжкІаш ен еза!

Чохъ гІовгІа елира. Нурседа охъахира. Аскеровс дуьхъало йира:

— Мукх хъалхже дуьйна карабирзина... и тхан латтанаш тІехъ зеделла ялта ду. Дика хъекъа иза хІор шарахъ а. Дохна-на дика докъар а долу цунах. ХъаьжкІаш кхузахъ муха хир хаац. Мелхо а, вай декхарийлахъ ду мукх буьйн меттигаш кхин а шоръян. Оцо бен вайн докъаран бух кхачамболлуш чІагІ-бийр бац...

— Ткъа, хъуна хавий, — иза-х радиос а дуьйцу! — Цхъа-на гектара тІера хъаьжкІаш буьртигахъ озъча, мекхал шозза а, цкъацкъа кхузза а сов хуьлийла? — ша Іаччуьра юкъакхоьссн-ра Нурседас. Хъажаяоккъе шад а хІоттийна, Аскеровс чугІоьр-тира:

— Тхан латтанаш тІехъ ца хуьлу иштта... хІара Украина а, я... хъуна ма-хаъара... Кавказ а яц!

Нурседина хаъара, ша хІинца йистхилахъ, дов хир дуйла. Цо собаре элира:

— Докъарх жоп лучу хъуна-х хаа ма дезара и.

— Хъо яра тхуна хъеказа йиснарг!.. «Радиос дуьйцу»... Лат-та довза деза цкъа хъалха!.. Лакхаяла гІерта хир ю хъо... «Новатор»!

— Вайн Колхозан гІуллакх лакхадалийта-м гІерта... цхъа-болчу «лакхарчийн» хІуьттаренна! — ца Іаелира Нурседа.

— ТІехъаьлла хъо хІинца!

— ХІинца бен тІе а ца кхаьчна... коьрта долчунна! Прав-ленис къастор ду! — Нурседа тешна яра ша бохург нийса хиларх.

— ЧІогІа хъаьжкІаш дагайохна-кх хІокхунна! — эькхий-тира цхъамма.

— Ца кхета хъо? Ша гайта гІертний и-м, хІинца хъаьжкІийн «мода» йолу дела... — бІаьца йира Аскеровс накъосте. Нурседа Іаддаийра. Колхозан агрономо Луценкоссий, парторго Довлет-жановссий, кхин шиммой къобалдира Нурседас аьлларг, амма колхозан хъалхенча Истамбаров Уали а, правлений кхин ши

член а, тІе Албастов Керим а царах кхетта, уьш сов-бевлира.

— Нийса-м дац сацийнехъ а! — элира Нурседас.

— Ахъ хІун дей, хъайна лаахъ: шун звенона еллачу ткъе пхеа гектара тІе хъаьжкІаш е, — ца вешаш велакъежира Аске-ров. — Гайта тхуна шайн уьш муха хуьлу!

— Е те! — тІетайра Истамбаров а.

— Юьйр а ю, гойтур а ду! — уллорчу Кериме а дІа ца хъо-жуш, араелира Нурседа. Тавсолта, схъа а кхетта, йоІаца цІа вогІура. ТІаьхъакхира Керим а.

— Хъо, мукъна, хІунда велира цаьргахъа... хъаьжкІаш то-лар хъайна хуьушехъ?

— Нурседа! Кхузарчу лаьттан хъал вайна, баккъал а, ца хаъа! ХъаьжкІаш кхузахъ лелийна а ма яц. ЦІехъана уьш ца хилахъ? Бехке вай дийр ду...

— ТІех ларвелларг — тІаьхъависина... Ас гойтур ду шуна и-м, бІаьста ма-елли!

— Гайта ахъ! И бакъо ели хъуна, — Керим дІакъаьстира.

— ЙоІ, хъайн бала боцчу ма кхийда!.. Хъайн декъа тІехъ дика болх а беш, ІаддаІе. Сих ма ло... Ойланза динарг пайденза дуьсу!.. Ма къийсало! — луьйра Тавсолта.

— ХІунда ца къийсало, дада? Вайна а бай колхозан бала-м! Нийсаниг къовса деза!.. Ца къевсича, гІуллакх дІа ца доьду, дада! — кІедо тІетуьйхира йоІа...

И гуьйре а, Іа а дІаделира...

Бейн латтанаш карадерзоран гІуллакх бІаьста кхин а айди-ра. Казах-Кюльна тІехъа Іохку бейн латтанаш карадер-зо Россера а, Украинера а, Закавказера а, сов дукха кегийрхой кхечира. Сиха дебара ханнийн цІенош, четарш, гІишлош: «Абайн» цІарах йоккха совхоз йиллира, ялтий, даьхний лелор а, чІерий дахар а тІехъ долуш. Комаьршша схъахийцира пач-хъалкхо киралелон машинаш, тракторш, юьртбахамаи техкина, кхиболу гІирсаш. «Джамбул» колхозана уллохула цига кхач-чалц жагІанан некъ биллира чехка. Тохара буса бодане лаьт-тинчу Іоман агІонехъ хІинца хин куьзга цІерашца лепадора электрически стогарша.

БІаьстенца чекхделира керлачу планехъ оханаш дар а, ялта дер а... Аьхке кхехкачу хенахъ хабар делира: бейн латтанаш карадерзоран гІуллакх муха доьду толлуш, луларчу областш-кахъ лелаш ЦК-н комиссеш ю, аьлла. «Хрущев а ву цаьрца!.. Кхуза а кхача мега!» — бохура. Цхъанна а ца хаъара и билггал, амма хІор бригада, колхозник тІетаьлира кечамна. Некъан йис-тошкара къух дІадаьккхира. Дитташна кир туьйхира. Де-шархоша, арыкаш цІандеш, дІаехира массанхъара а яраш. Лур-чах ян йоллийнчохъ йисина зІакардаьхнилелон ферма хІинца катохъхана чекхъаьккхира; шайн-шайн керташ а цІанийна,

кѡагнйра бахархоша ерриг юрт! Кѡаѡсттина тѣтаѣира колхоз-хой ялтийн аренашкахъ. Аланза, йохъебевлла, и аренаш цѡана кѣранах самсаехира цара. Хаза лаѡттара денош а.

Нурседас, сарралц чу ца йѡврзуш, шен белхалошца тайира шайн аре. Тахана а луѣйранна дуѣйна йоллур а хѡаѡжкѣашна юккѣехъ, чу а яхаза, шен сийна косынка, лаба еш, хѡалха а ѡзна, бухадисина асарш дѣадохуш. Селитин звено а юккѣе ѡзна шорйинчу Нурседин бригадехъ дукхахберш, хѡаѡжкѣаш дика евза, нохчий бара. Луценкос шайна ма-хѣеххара, беаѣов бенан хормехъ йийнера цара хѡаѡжкѣаш. Нурседа йоккхасх аренга хѡѡжура: лаккха хѡалаыхана хѡаѡжкѣаш, мохехъ сийна дехий лергал а лестош, шабарш деш, вовшашна тѣтеѣара, луѣйдиг яѡттѣадохъ, дашо церг санна болу, можа буѡртиг а ѡхѡуш. «Хѡаѡнгга а гайта мегар ду хѣорш-м!» — бѣаѡрг буѡзира бригадиран. Бакѣду, церан майданна йисттера дуѣйна, доза билгалдеш, юккѣехула беѡан кес а даѡккхина дѣайѡвду, мукх а, кѣа а дийна аре а-м яра бѣаѡрг ѣаѡш: лакхадаѡлла и ялта, йоллу аре дѣалаѡцна, мело хѡокхучу мохехъ, хѣорд санна техкара, сийначу тулѣенийн моханаш а етташ. Сеѡярчу йистехъ, шен белхалошца, малхехъ верриг ватта а велла, кху кѣранах а чу ца ѡврзуш, воллур а Аскеров а. Нурседина тѣвеара иза.

— Эрна гѣрта хѡ... — забар йира цо, — хѡан «кукурузник»... хѣа!.. Юха а Сочехъ ву хѡуна... Итонца лаѡтташ... кхуза ѡѣлур а ваѡ... — газета кховдийра Аскеровс.

Шайн ялтехѡ корта ластийра:

— Муха хета хѡуна?.. Хѡ-х дуѡхѡал яра!

— Яцара те со-м царна дуѡхѡал... Ас мекхал хѡаѡжкѣаш тоѡлу бахара-кх... Хѣинца а боху изза. Гой хѡуна?!

— Гур ду-кх тѣаѡхѡ: кѣорнеш гурахъ дагардо!

— Дика хѡаѡжча-м, уѡш хѣинцехъ а го! — ца кѡарлора Нурседа. Церан кѡовсар мел гена дер дара хаѡц, амма ѡцу сохѡта, силам диллинчу боккхачу новѡѡахула схѡайѡгѣу кхѡѡ «победа», кхаѡрга нислушшехъ, асфальта тѣра схѡа а йирзина, шайн масалла ца лагѣеш, хѡаѡелла кхарна тѣе еара, ченан кѣур ѡккхуѣитуш. Охѡабиссира, кѣайчу костюмашца, аѡхкенан шляпанаш коѡртахъ, чено цѣѡцѡамаш а сирдина, райѡнерий, ѡбластерий куѣйгалхой. Аскеровс, тѣеахана куѡг луш, маршалла хаѡттира. Цаѡрца ѡбѡман хѡалхара хѡаѡкамаш а, лекхочу дегѣахъ, векѡна, кѡено кхин цѡѡа стаг а еара.

— Накѡост Вильяѡв — КПСС-н ЦК-н векал! — ѡѡзнийтира и райѡман секретарѡ. Вильяѡвс, коѡртар а схѡаѡѡккхина, ченах цѣанѡира шен шляпа. Чан йиллича санна, сирбелла бара корта а.

— Де дика хуѡлда шун! — тѣеѡара и, куѡг луш.

— Кѣай, муккхий-м сов дика хѡийкѡина!

Аскеров сихха Нурседехѡ вирзира, и цунна а хѡзийла хѡѡжуш.

— Дерриге а аш аѡхна бейн латтанаш хѣорш ду?

— Ду те, накѡост Вильяѡв! Планаѡа деллачу дерриг а бейн латтанаш тѣехъ кху бѣаѡста ѡханаш чекхдаха кхѣира тхо... — гай тѣехъ ши куѡг ѡѡшахтесна, шен ма-хуѡллу синтеме луѣйра Аскеров.

— Дерригенна а тѣе бохург санна, кѣай, муккхий дийра ѡха! — тѣтуѣйхѣра баѡхкинчаѡрца тѣеѡанчу Истамбаровс.

— Ткѡа, хѡаѡжкѣаш мел йийна аш?

Нурседа жимма схѡахѣлира. Амма, шен шуѣйрачу букѡаѡа и дѣахуѡлѡеш, кхин а хѡалха таѣира Аскеров:

— Ткѣе пхѣг гектар.

— Кхин ца йийна?

— Тхан латтанаш тѣехъ муккхий, кѣай дика хуѡлур, накѡост Вильяѡв, цундела, цѡѡачуна латта зуѣйш, зенах ларлуш, кху шара хѡаѡжкѣаш ѡцул бен ца йийра ѡха... Чѣогѣа дикачу хѣух а ду ѡха дийна кѣай, муккхий. — Кѣешкахѡ вирзира Аскеров. И йоллу аре дѣалаѡцна, бѣаѡрг тѣера ца баккхал, хаза техкара, кестта хѡакханний бен ца деза кѣай, муккхий.

— Хѣетте а... Гой шуна, хѡаѡжкѣаш а ма хѡийкѡи шун тѣех дика. Ткѡа, мукх бийначу лаѡттан ѡханна тѣе, мукѡана, уѡш йийнехѡара, мекхал шѡза а сов хир яра... Цу тѣе, гѣѡдамаш а дуѡсур дара докѡарна! — эѣира Вильяѡвс. Асарахъ бохку колхозхой, метигаш, гаѡмнаш карахъ тѣѡѡхура, го беш. «Москѡвара ЦК-н векал кхаѡчна!» — цу сохѡта даѡржинера. Шен метиг тѣехѡа а лаѡцна, йистехѡ лаѡттара Селита. Гѡнах бара церан бригадера зударний, бѡжарий: хѣинца схѡакхаѡчна тийна Джейран, ерстина Айгерим, мангалан куй тиллина Тѡвсолта, Ксерим, кхин нах а. Массѡ тата дайна лаѡттара.

— Ткѡа муѡлш бу хорш йийнарш? — хаѡттира Вильяѡвс.

— Кхуѡнан бригада ю! — Аскеровс, дѣа а хѣлла, Нурседа гайтира.

— Сел кѣезиг хѣунда йийна ахъ? — хѡѡзнийтира и Вильяѡвс, цуѡнан карахъ и даѡар хуѡушехъ, цо а хѣун ѡлу хѡажа. Аскеров, Истамбаров ѡлаѡелѣира.

Нурседа, лаѡттан бѣаѡра а хѡѡжуш, ѣаддаѣара.

— Муѡлхарниг ю шун бригада?

— Докѡар кечдан, зударийниг... уѡш...

— Иштаниг а ю?

— Ю.

— Болх муха бо аш? — кѡамел самаѡаккха гѣертара Вильяѡвс.

— Божарийн бригадаца кьуйсу оха... Цкъя тола а тоьла, — элира Нурседас.

— Болх-м дика бора кхуо, — забаре юкъяиккхира Аскеров, — амал вон ю-кх... гуттар кыйсалуш!

— ХІан-хІа! Ма алалахь! И вон амал яц! — элира Вильяновс. — Юкъяраллин дуьхьа, шен синтем а ца кхоош, кыйсавалар, мелхо а, вайн керлачу адаман гІиллакхехь ду... Партехь ю-й хьо?

Корта бай охьабахара Нурседин, юьхь цІийелира. Вильяновн лере а таьІна, райкоман секретаро, кхечарна ца хозуьйтуш, цхьаь-м элира.

Нах-м кхийтира цо аьллагхуш, ца хезнехь а.

— Хилча хІун ду... нохчех?! — массарна а хозуьйтуш, цецвелира Вильяновс. — Вайн конституцида массо а къяьмнийн бакъонаш цхьабосса ю! Иза дохо цхьанна а ца елла бакъо! Советски адабийн башхалла церан къомаца ца къастайо, церан гІуллакхашца бен! Балхахь тоьлларг — тоьлла ву!.. ЦІе хІун ю хьан?

— Нурседа.

— Ден цІе?

— Оха ца лелайо... Доцца: Нурседа — олу-кх.

— Нурседа... хаза цІе ю. Шун маттахь маьІна дуї цуьнан?

— Ду... — эхь хетта, сецира Нурседа.

— ХІун ду, ткъя, дийцахьа.

— Богу седа... бохург санна ду-кх.

— Товш цІе ю... хьуна йогІуш!

Шегахь товчу сийначу косынкица Нурседа, наха эхьдоцуш ду олу, шен сийна бІаьргаш хІинца эхье охьа а дахпийтина лаьт-тара Вильяновна хьалха, доцца жовпаш луш, наг-наггахь цуьнга хьала а хьожуш.

— Маса класс чекхьяьккхина ахь?

— Итт.

— Кхин а деша деза ахь, Нурседа! — шен йовІан санна, цІе яьккхира хьешо.

— Баркалла! Довшур ду ас! — элира Нурседас.

— Йовха ю! — шляпа дІа а баьккхина, хьацарна йовлакх хьаькхира Вильяновс. ТІаккха юха а: — Йовха ю! — аьлла, дІатиллира шляпа. И бен а воцуш хиларх майраяьлла Нурседа хІинца нпсса дІахьожура цуьнга. И воккхо стаг воллушехь, цуьнан бІаьргаш, къоначеран санна, сирла, синкъераме хьуйсу-ра, лер а зевне декара. Амма и луьйчуьра сецча цуьнан бІаьргаш чу дай ІиндагІа хІуттура. Цу сохьта и тарлора Нурседина цхьана Іалашонна тІекхача сихвеллачу, амма кІеззиг гІелвеллачу некъахочух. Церан къамел сецначу минотехь, Тавсолта тІехилира Нурседина:

— ЙоІ, вайх хІума хаттахьа цуьнга: цІа ца дерзор техьа вай?

Селита а, кхин нохчий а герга хилира. Вильяновс Тавсолте-хьа хьаьжира:

— ХІун боху цо?

— ХІара сан да ву... нохчех лаьцна хьогга хоттийла лаьа кхунна: цІа дерзор дуй тхо? — хойтту цо...

Вильяновс, куьг лоцуш Тавсолте маршалла а хайттина, мас-саьргяхьа а вирзина, элира:

— Билггал ала хаац суна цу хьокъехь хІинца а. Амма и тайппа гІуллакхаш толлуш ЦК-н комисси ю. Бакъду, Сталинан гІалаташ партис хІинца нисдийриг хилар! Са ма гатде! Парг-гІат шайн белхаш бе!

Асархойн яххьаш серлаевлира. Шеца болчу накъосташкахьа а вирзина, Вильяновс тІетуьйхира:

— Граждански тІамехь а нохчий, гІалгІай майрра револю-цигахьа летта... Суна хаьа. Кировца, Орджоникидзеца со лелла хІетахь Кавказехула.

Нах дІасахуьлуш, самукъане гІовгІа елира: отрядан кепахь, кІайн кучамаш, сийна хечеш юьйхина, цІечу галстукашца бо-гІура школера пионераш, шайца хьехархо а волуш. ТІекхоччу-шехь, отряд саца а йина, хьалха волчу пионервожатис, казахо, салют делира:

— Пионераш! Коммунизмехьа кыйса кийча хила!

— Гуттара а кийча ду! — мохь туьйхира ерриг отрядо. Ппонервожатис тІоьрмиг чуьра схьаьккхина тилийна йок-кха хьаьжкІа а, керлачу кІенан кан а кховдийра Виль-яновга:

— Хьоме ЦК-н векал, тхешан школьни кха тІехь оха тхаш кхпийнчех йолу хІорш безамана хьуна ло оха!

Вильяновс маравоьллира пионер. Уьш балош еанчу, дІане-хьуо лаьттаху, церан хьехархочо юха грузовикахь дІабигира пионераш. Вильяновн юьхь серлаяьллера:

— Гой хьуна, накъост Аскеров, шун латта хьаьжкІашна ди-ка хилар а пионерашна а хаьа!..

Кхеран Іодика а йigna, уьш шайн машинашца дІабахара Ка-зах-Кюлехьа...

Йижарийн белхан аьтто табелира. Цул тІаьхьа Нурседа пар-ти а пийцара...

* * *

Гурахь колхозан собранехь жамІ деш сацийра: тІедогІучу шарахь бейн латтанаш кхин а алсам аха; хьаьжкІашна кхин а цхьа бІе гектар тІетоха. Аскеров, ша волчуьра юха а хасстоь-машлелочу бригаде хьажийра. Цуьнан метта хьаржира Луценко.

Колхозан председатель Истамбаров деша вахитира, Довлетжановх «бастык»¹ а вина.

Коммунисташа парторг Керим хаържира. Оцу собранехь да-къалаьцна Обкоман векал, г'уллакхашна резахилла, т'евеана, Нурседин а Иодика йина д'авахара...

ДАЙМЕХНАН ГІАЛАРТАШ

Т'анк-аьлла, юьзнера колхозан йоккха клуб. Не'арехь а, ко-рашкахь а, вовшашна т'е а т'е'аш, лаьттара нах. Х'етте, юх-херчун саде'ар а хезаш, тийна дара. Обкоман векало, чекхво-луш, доггах ваьштатуйхира трибуна т'ехь шен тептар. Моск-вахь чекхъяьллачу КПСС-н XX-чу съездах яра цо йина доклад.

— Декъала хуьлда Ленински ЦК!

— Дехийла Советан халкъ! — чуьра ма'І-ма'І'ера кхайкха-маш хезара. Халкъо къобалдора цъа стаг вазварх девлла зула-маш д'адахар а, Ленина хъехна Революцин бакъолла меттах'от-таяр а. Кху т'аьххьарчу ткъенттех шарахь советски адамийн дегнашкахь Іа'Іначу ойланашна, церан жобназа дисинчу хет-таршна, уьш Іаббош, жоп лора тахана съездан сацамаша. Т'а-раш тийча а, чуьра г'овг'Іа, пенех етталуш, чу ца тарлуш, ехха цъаьнахъахула д'аоьхура. Ёаьстенан хиэ, вовшахбетташ, кег а беш д'акхоьхьу буту ша санна.

Цигара ц'Іа дог'луш Луценкос шеха Ёаьрг та'Іийра Кериме:

— Шух кхаь хъаьрча моьтту суна: шу Кавказе юхадерза мегачух тера ду.

— Ткъа, шух? — нисса цуьнан юьхъа т'е а хьожуш, юха хаьттира Керима.

Соцунг'Іа а хилла, ший ц'Іоцкъам оьг'Іазе ваьштадахийтира украинцо.

— И-м, дан ницкъ а ца кхаьчна, к'Іелдисина хилла «цуь-нан»... — элира Нурседас.

— Х'Іа.. Цъаьний тхоьга даха деза вай х'Іара де даздан, — элира Керима.

— Цул а — тхан цига г'Іо вай, — т'евирзира Довлетжа-нов: — Хъан к'Іант а ц'Іа веьна... Кесирина даге лазар деана а бохура...

— Д'аделира и-м... к'Іант ц'Іа ма-кхеччи... хъала а г'Іаьт-тина, лелаш ю. Д'адуьйла шу, хьне а ца луш!

Керимий, цуьнца Нурседий д'акъаьстира. Керимг'Іаьргахь, Каташ ц'Іа веанчу баьхкина, Тавсолта а, цуьнца Селитий, Джем-бул, Замий а дара. Каташах воккха к'Іант хиллера. Алма-Атар-чу юьртбахаман институтехь доьшуш вара иза... Жима Заретта вешех хьерчара.

¹ «Бастык» — кувйгалхо, председатель (казахийн маттахь).

Хъеший схъагулбелира. Тхьамда винчу Тавсолтас хъалхара кад айбира:

— Сталина вайн Советан куьзгана т'е тоьхна боьха Іаь, шен пхьош хъаькхна д'ахъаькхинчу XX-чу съездана т'ера! — Л'і-монадах къаьркъанан цъа т'адам а тоьхна, стака хъалаайира Тавсолтас, Луценко велакъежира:

— Оццул безчу кедах и ма к'Іезга туьйхи ахь!

— Вичахъана т'адам ца мелла, — Тавсолтас шен некха т'е куьг диллира. — Сайн дагахь кху кедан цъаннен а, цкъа а ца дина сий до-кх ас!

— Бакъ боху! Бакъ боху! — м'ера буьххьехь забаре наьр-сан гижу кховдийра цуьнга, т'екхалла, Довлетжановс.

Кегийчарна парг'Іато йитархъама, жимма а Іинна, Каташца къамел дина, Кесирин дехарца Селитий, Нурседий цаьргахь йитина, Тавсолта, хъе ца луш, Джембуллий, Замий а эцна ц'Іа вахара.

Довлетжанов Нурседегахъа вирзира:

— Балха т'ехь сирла богучу вайн седан т'ера! — цунна а боьттира чаг'Іаран кад. Нурседа йишига хъаьжира:

— Мегар дуй?

— Хетта а хоьттий ахь!.. Хъайн дас мелларг мала... хъо ца Іалахь!

Шиммо а лимонад мелира.

— Молодец! Молодец! Бакълуьй! — Довлетжановн юьхь екхаелира:

— Зударшна ца оьшу... Тхуна а шортта хир!.. Амма дезаш-м оха а ца муьйлу-кхи х'Іара...

— Дицдаларна кхоьруш дохку-кх, — забаре т'Іетуьйхира Луценкос.

Массо бара сакъералуш...

Кестта йишарий д'Іабахара.

Шийтта доллуш д'Іабуьйхира хъеший...

* * *

Іуьйранна Тавсолтега а, кхечу мух'Іажаршка а комендатуре кхайкхира. Чохь вара тохарлерра коменданттий, цуьнан керла г'Іоьнчий. Ший а цъаана басахь — хъаьрса, ц'Іоцкъамаш а к'Іай, ший а, ченан басахь хорма юьйхина, ший а, ченаша буьзнарш санна, цъатера.

— Х'Іоккхуза куьг та'Іаде... т'аьххъара! — ц'Іаза-п'Іелган ях-йинчу м'ераца кехата т'ехь сиз даьхъира коменданта: — Ко-мендатура кхин хир яц!

— Х'Іокху кхойтта шарахь х'Іинца дуьххъара дог а дог'луш та'Іадо-кх ас куьг! — кьоламан юьхьнг кагйира Тавсолтас. Го-нахарниш бийлабелира.

— Ткѡа, цѡа маца дохуѡйту тхо? — коменданте хѡаѡжира Тавсолта.

— И суна хаац. И билгал дац хѡинца а... Ма сѡха ву хѡо, воккха стаг... Нисдан а, кечдан а дезарш дукха хир ду, хѡуна, хѡинца а... — шен хѡаѡрса цѡокѡамаш хѡалатесара коменданта:

— Парлат а даѡхна, кхузахѡ дѡта а там бу... — тѡетуѡй-хѡира цо.

— Хѡинца кхузахѡ со сецо-м хала, хѡаха, хир вара шуна, — корта ластѡйра. Тавсолтас...

Шайн цѡенна гергакхаѡчча кхин а сѡхлу говр санна, комендатураш дѡаяхначул тѡахѡа кхин а чѡлга карзахѡевлѡира Тавсолтин оѡланаш — цѡехѡа! Цу оѡланаша дѡалаѡчна меллаша воѡдура иза тахана колхозан бешехѡа. Беша дѡакхаччале, некѡа тѡера а ваѡлла, нѡсса малхбузехѡа шапах дѡаѡхуш карѡйра цунна ша, цѡхѡа жѡмо гу ѡалашо а лаѡчна. Тѡекхечѡира. Раѡдаѡл-лачу чуртах тера, шен астагѡчу кога тѡе а таѡйна, гу тѡехѡ лаѡт-тира иза, малхбузехѡа воѡлавелла, меттах ца хѡовш. Винчу мех-кан сѡбаташ ма-хуѡллу нуѡцкѡаша шен оѡлана хѡалха тѡе-уѡйзуш, дагалѡвцура цо. Кхин а... Кхин а... Кхин а...

Цѡехѡана цѡера сурташ, хѡара цѡга дѡакхаѡчча санна, ма-дарра цѡена гуш дуѡхѡалхѡиттира цунна оѡланийн ницкѡаца. И ца кхеравелѡира: мелхо а цо кхин а нуѡцкѡаша сеѡадора уѡш шен бѡаѡра хѡалха, уѡш юха дѡадарна кхѡѡруш. Цунна хѡинца цѡенна гора лаѡмнийн даккѡаш тѡехула ша жеѡа лѡлаш... Тѡаккха шайн колхоз... Ма хала вовшахтуѡйхѡира... Беш... Ма хаза хуѡлура... Говѡгане Ясса... Лѡкха Цѡен берд... Тѡаккха ро-гѡана дуѡхѡалтийсира: юѡртан кешнаш, Даудан хѡоллам... Нур-бикин кошан барз... Шайн керт...

Тавсолтас шен оѡланийн ницкѡаца кхин а тѡеттѡа тѡеуѡйзура и бѡарлагѡаш, уѡш дѡаян ца юѡтуш, хѡинца уѡш дѡаяхѡ боккѡал а ша цѡа а ца верзарна кхѡѡруш санна...

Хѡинца дѡо генна хѡалха, вукху агѡорхѡа, малхбалехѡа, кхин цѡхѡа сурт а, цѡена, дуѡхѡалхѡѡттира цунна: хуѡлла дѡт-ташна дехѡахѡ дѡасахѡера, кхунна хѡун ю а ца хуу, цѡхѡа ѡаѡржа тоба. Кхеравелѡира Тавсолта: «хѡера-х ца ваѡлли те со? Дала а магѡйтац, бах, шен дозанаѡ тѡехваѡлча... Хѡекѡалх а воккхий кѡелвуѡту, бах, дуѡненан дезаршка шагачул тѡех са-тийсинарг»... «Остѡпираллахѡ!» — дѡйшира Тавсолтас шабарѡа.

Юха а малхбузехѡа дѡахѡаѡжѡира: дѡаяѡра хѡалхара бѡар-лагѡаш, генна дѡа ма-ѡрра гора шерра аѡе. Тѡаккха, си-ха, юха а малхбалехѡа вирѡира иза: хѡалха санна, хѡинца а, хуѡлла дѡтташна дехѡа, юха а дѡасахѡера и ѡаѡржа тоба. Та-маше хѡйтира, амма, кхерам дѡа а теттина, хѡаѡккхѡина, цѡгахѡа вахара Тавсолта...

Цѡгахѡ хѡллѡера, гѡаларчу вайнаха шайн белларш дѡабухку, кешнаш. Тавсолтина, тѡекхаѡчча, цу сохѡта вевѡира, тохара

дуѡйна а гѡина воцу, тобана юккѡехѡ, корта а оѡлѡйна, керлачу кошан борза юххе лаѡтта, Рашид. Цуѡнан хазаѡу, са ца гучу, бѡаѡргаш чуѡра меллаша хѡн тѡадамаш лѡдара. Дѡаѡѡллинарѡ цуѡнан шѡйтта шо кхаѡчна кѡант хѡллѡера.

— Хѡо ву и, Тавсолта! Марша воѡнѡйла! — эѡира цо, цуѡ-нан куѡг шен кара кхѡччушехѡ. Бѡхк ма биллалахѡ: и жѡма вѡлахѡ а, цѡхѡаѡ бен ваѡара сан! — бѡхказвуѡйлура Рашид.

— Дала гечдѡйла! Бѡсинчарна собар лѡйла! Хѡун ду и жѡма хѡлча? Жѡмачух ма хуѡлу воккханийн а! И, гѡа санна, жѡма хѡллехѡ а, амма и гѡа вайн гаѡн тѡера доѡжна! Вайна хѡлла эшам. Хѡан дог лазарх бѡхк буѡйллиѡа яѡ... И-м кхѡйна кѡант хѡлла. Цѡе хѡун ѡара цуѡнан?

— ѡалсолта.

Гѡххарехѡ, Граждански тѡамехѡ вѡйначу, шен цѡхѡаѡ бен ца хѡллачу вѡшин, дукха хѡнахѡ дуѡйна а хазаѡа ѡѡлу, и цѡе хѡзна Тавсолта оѡлане вахара. Цунна дагавѡара хѡинца, кѡона воѡуш дѡаѡаѡлла, шен ваѡа а, цуѡнан илѡеш а...

Массо а дѡтташ кѡел охѡахевшира. Цу-сохѡтта юкѡадевлѡира цѡадахѡйтарах лаѡчна кѡамѡлаш:

— Ас хѡор ламаѡ тѡехѡ а Дѡе денна а воѡху-кх и Хрущѡв: и карѡй-кх дуѡхѡара вайна орѡах вала. Дала ларѡйла иза!

— Хѡѡвсийша: шаѡш шѡира лѡнинхой бу боху — Молѡтов а, Каранѡвич а хѡллийца вай юха цѡа дерзадарна дуѡхѡал...

— И-м хѡун дара, нѡхчийн лаѡтта тѡехѡ ша буѡйсанаш а ѡахѡна, вайн сѡскалх а кхетта воѡу, вай вѡза лѡру Ворошиѡѡв а-м хѡлла, боху, юѡхѡанца дуѡхѡал...

— Бакѡду. Ишта хѡзна суна а. Шѡирачу хѡаѡкамѡх Хру-щѡѡца цѡхѡаѡна вайгахѡа уггаре хѡалха куѡг аѡинарѡ Мѡкоѡн ву а боху.

— Будѡнный?

— И-м цара иштаѡхѡхѡ лѡруш а ваѡ... Гѡврийн вѡрас... — гѡнахарнаш бѡйлабѡлѡира.

— Калинин а ма вара вайн маѡжа вѡйна лѡлла... цо хѡун дѡина те?

— Хѡанна хаѡа?... Шѡга аѡлѡачуна тѡе куѡг а тѡѡш ѡѡйна хѡр ву-кх...

— Аш хѡун дуѡйцу? И-х вѡлла дукха хан ю, — гѡнахарнаш юха а бѡйлабѡлѡира.

— Мѡска ѡѡ: вѡхаш а, ву-ваѡ ца хаѡара, хѡинца вѡлча а ца хаѡа...

— Цуѡнан цахѡлар, дѡера, дара иза-м... Стаѡина шен зуда чуѡѡѡллиѡа а вѡстхѡла а ца ваѡхѡна...

— Дѡлахѡ а, цо вайн кѡѡмана тѡе цкѡа а нѡхаш-м ца хѡаѡ-кхѡира, Жданѡѡв санна.

— Цул а: Гамзатѡѡв санна — алахѡ! — юкѡагѡѡртира, хѡинѡцалѡ оѡлане ѡѡйна, бѡаѡргѡх лѡнснѡ-куѡзганаш дохку,

Фрунзера кхузахъа хьошалгъа веъна, историн хьехархо Тухан Фаргизов.

— И мила ву?.. — корта хьалаайира цхьамма.

Массо а цец хилара.

— Вайн дегъастанхо ву-кх... Вайца вошалла догъучу суьй-лин кьомах...

— Хетте а Москвахь ша арахецначу книжки тлехь цо язди-на имам Шемал «нохчийн борз», «гъалгъайн лаьхъа» хилла бо-хуш, цуьнца цхьаьне вайн кьам а бехдеш, — дуьйцура Тухана.

— И ма тамашена хъума ду...

— Дан-м ду... Делахь а, кху тлехь нштта-м яздо цо, — шен кисанара схьаьккхина жима книжка схьауьхьира Туха-на... — Имам Шемал шайн суьйлех хиллашехь, иза вайн кьо-мах волу сурт а хъоттош.

— Вайна схьалуш ву-кх хъинца!.. — эькхийтира цхьамма.

— Валийта! — элира Тавсолтас: — вайна кьонахий оьшу! Тохара цара и цкъа охьатесча а вай схьайцира. Хъинца а вай схьаоьцур ву. Кхин дла лур а вац! — шен дош тлечлагъидира цо.

— Мила ву и ван, цу тайпана яздийриг? — хаьттира Тав-солтас.

— Шайн — суьйлех... Жъай ву...

— Эхь а ца хетий хетте а: имам Шемал а ма хилла жъай! Хьаьж-Мурд а ма хилла жъай! Жъай вайн Дегъастахь ло-руш кьонахий ма бу... Эхь ма ду и... Боккъал а вуй те и яздий-риг жъай? — юха а хаьттира Тавсолтас.

— Ву... Параваблла жъайн йозанча ву...

— Ма тамашена ду и: жъайн амалехь хъинцалц ду олуш а ма ца хезнера ор чу воьжначунна тле тлулгаш кхуьйсун... мелхо а чу лами кховдош дар-кх ламанхойн йедал... Ма эхь ду иза! — корта ластийра Тавсолтас.

— Делахь а, цо бехказа вуьйлуш, эхь хета шена, бохуш, жоп а даийтина, вайн яздархоша, Базоркин Идриса, Яндиев Джамалдас, Муталиев Хьаж-Бекара шегга, бехкбоккхуш, да-хьийтинчу кехатна дуьхьал... Цхьадолчу агъор иза цуьнгара яьл-ла кьонахчалла а, дера, лору аса-м — элира Тухана.

— Атта — лору!.. — корта ластийра Тавсолтас: — Гой хьуна цо вайна ша аьлларг дуьненна а хозуйтуш, мохь тоьхнна аьлла, ткъа, ша бехказа волуш аьлларг цо, нахана ца хозуьй-туш, вайн лере а таьйна, шабарца вайгга аьлла, маццах — «диг хьенан дайна шун», — аьлла кхайкхийначу моллас санна, — тлетуьйхира Тавсолтас.

Гондларнаш тлетайра.

— Бакъ луь Тавсолта! Бакъ луь! — тлечлагъидира Рашида: хъинца иза собаре а, синтеме а вара, амма юхъа тлехь ойлане хетара. Эххар белшаш тлехь корта, меттах ца хьовш, богъабели-ра цуьнан, бляьргнегларш охьадийшийра цо, ткъа, гоьлана тле

диллинчу цуьнан аьрру куьйган пелгаш дай дласахье дуьйли-ра: иза нштта хуьлура цуьнан дага чохь цхьа мукъам айбелча.

Массарна а лаьара цо цхьа илли олийла, амма и цуьнга хьахор кху сохьта хотлехь ца хетара.

Цлехъана Рашида шен аьрру куьг лере а даьхьна, ша элира:

— Ас цхьа илли аллий шуна? Бехк ма биллалаш... Южалли-на дуьхьал...

Массо длатийра. Рашида дегийра дитташ тлера гаьннаш а, ла-доьглучийн дегнаш а, дукха хенахь дуьйна а хезна доцчу, вай-нехан иллица:

Хъай, шийла Южалла, хьо стенна хьоьжу соь,
Луьйкьенах терачу хъайн бесчу бляьргашца?
Вуьшта а хаьа суна сол тулур юйла хьо,
Хетте а ас хьуна ца туху корта!

Хьо яцара жимачохь сан ялхо хилла,
Мостагъий эгабеш, сан луур кхочушдеш,
Сан тоьпан юьхьинго царна тле хихкинарг,
Со гахь а егаеш, хьуо суна яьцнариг?

Хъай, шийла ва латта, соь буьрса ма хьежа,
Буьйсанах терачу лаьргачу бляьргашца!
Хаьа суна, маццаь цкъа хъайн йист ахь глаттор юй,
Со дла а хьулвина юха ваьштатоха.

Амма со цуьрриг а вегавац хьох а:
Хьо дац ас жимачохь, пурхенаш хедош,
Цу бергийн татанца сайн динца хьешнарг,
И лаьмнаш ас идош, цецдаьлла хьежнарг?

Хъай, маса ва зама, ма етта сох шело!
Хаьа суна ахь со а халкъалахь вицвийр вуй,
Лаламал тлехъюьйлу, лаьмнаш а длашарде,
Массарел тоьлла хьо, сол а хьо тулур юй!

Хетте а со хьох а ца кхоьру хъай, зама:
Со вацара, ойланийн нуьцкъалчу тлемаш тлехь
Хийлазза жимачохь хьол хьалхавийлинарг?
Хъан а ницкъ хир ма бац со сикха вайа!

Тлехула яьржина — бохь боцу и стигал,
Келхула даьржина — бух боцу латта.
Хетте а лаьтта уьш адам мел деха:
Уьш лаьтта, уьш лаьтта адабийн дегнаш тлехь!

Ша ваьлча жимма ладоьгуш а йийна, Рашида дийцира:

— Цунах Іалсолтин илли олу. Амма сан кІентан цІарах дац и. Тоххара Граждански тІом болчу хенахь, Нохчийчуьра тхан ГІалГІайчу веанера, Гикалогара цхьа пакет Орджоникидзеге дІакхето, цхьа кЪона нохчо — партизан — Іалсолта. Тхан юьртахь, тхан хІусамехь Іийра и кІира доккхуш. Цул тІаьхьа кхин цкъа а дуьхьал а ца кхийтира и. Схьагарехь, и вара бакъволу илланча. И илли элира хІетахь цо тхоьгахь. Со хІетахь, иттара ваьлла, амма иллеш дезаделла, уьш Іамош воГІура. Цуьнгара Іамийра ас и. ХІетахь дуьйна диц а ца ло, амма наггахь бен-м ца олу: сов хала ду и...

Вовшийн Іудика а йина массо а, гІар яйина, дІасакъаьсти-ра. Тавсолта вухавоГІуш корта оллийна вара, иллино чахчийна, цуьнан ира ю кІорггера шен дагах Іоттаелла: «Тахана гу тІехь суна дага ца доГІуш хІун диси? Массо а дагадеара суна... сайн ваша воцург! Телхина те со?» — Ша пІена реза вацара Тавсолта... Беша тІе кхаьчча а, цига а ца воьрзуш, тІехваьлла, шен новкъа воГІура и: болх балучохь вацара и тахана. МаьркІажан хан юллуш чукхечира Тавсолта. ГІелвелла нара тІе агІорвेल-лира:

«Валале цкъа дІа, мукъна, кхачахьара цига... ХІумма а да-цара-кх цигахь цхьа а кхин бакъо ца лахь а, дуьхьалдІа, са а доьлуш, вист ца хуьлуш, цигахь дІасахьежа витчахьана*... — дагатесира Тавсолтина.

ЦІеххьана чувелира сакъераделла Керим.

— Гой хьуна, — элира цо, — вайн гІуллакх котдаьлла до-гІу. Вай оччадийла эшац! — Стоьл тІехь даржийра цо газета: «Къинхьегаман байракх», нохчийн маттахь Алма-Атахь арахе-ца долийна хилла хІара... Хьажал!

ШолГІачу агІон тІехь очерк яра — «Яхь йолу йнжарий», лакхахь Селитин, Нурседин сурт а долуш. Можакх хьаькхира Тавсолтас, Керима дийцира цунна, хІинца Алма-Атахь нохчех цхьацца накъостий ЦК-хь балха хІиттор а, вайнехан маттахь радиопередачаш йолор а.

— Вайнехан гІуллакх талуш доГІу. ДІахьоьцуш бу, тохара эр-на лецна, вайн шира партийцаш а. Белхаш а лур бу, маьршша дІаса а лоблуйтур ду, боху кестта! — воккхавера Керим.

— ЦІа маца дохуьйту? — цхьаь дара Тавсолтин дагахь даима.

— Хаац... Кхузахь... цхьанхьа меттиг а къастийна, автоном-ми яла а мега... йоллу бакъонаш юха а ерзош... Иштаниг а дуьйцу...

— ХІан-хІа! — нара тІера хьаланккхира Тавсолта — Кавка-зехь бен эшац суна цхьа а дахар а, я бакъонаш а!.. Лаахь, ба-къонаш а ма ло. Амма дай баьхна меттигаш схьая!.. Сайн дийн

кешнаш долччохь лаьа суна вала а!.. Ала а делирий и хьоьга?! Ца моьттурса суна ахь и эр ду а!

Шеконе хьаьжира и газете а.

Селитас нохчийн маттахь газета тІехь зорбатоьхна цхьа ил-ли дийшира дена:

ЦІеххьанчу орцано сикхонца айвина,
Кхочучу ницкъаца накъостал дан лиьна,
Даймехкан декхаро гІаттийна воГІу со,
Шен дикчу кІенташка дІаала боху цо:

Дедоьхна, Іаьржачу халоно хьовзийча,
Мацалло бІарэдина гІелонна кІелдисча,
Бохамна, харцонна юьхь дуьхьал хІоьттинчохь,
Собарах, стогаллех ма довла боху цо**

Тавсолтин бІаьргаш цхьана метте доГІаделлира:

— Ишта яздийраш а бу?

— Бу... — элира Керима. — Амма цу юккъехула, кЪоман гІуллакхах хІинцале шайна хазна яккха гІертарш а бу... Муьй-луш, сакъоьруш, эхь дайъина, чинашка кхийдаш... Дукха хан йоццуш цхьамма ЦК заявлени а яздинера: ша хила хьакъ вара хІокху газетан редактор, важа дІа а ваьккхина, иза кулакех ву, аьлла.

— Тпуй! Делан неІалт кхунна! Декъаза кЪам хилла-кх вай! Декъаза! Сел кІезиг бен боцчу вайн дешначаралахь а оццул йов-сарш хилча! Делажь а, газете а язло, чу радио а йиллийта вай-на, ши йо! — омира дира цо мехкаршка.

* * *

1957-чу шеран июлан довхачу дийнахь колхозан контора юьззина чугулбеллера правленин а, парторганизацин а жигар-хой. Райкоман векало хаам бира хІинца Москвахь антипар-тийни группа йохийнчу ЦК-н июльски Пленумах лаьцна. Пар-тин XX-чу съездан толам цо кхин цкъа а тІечІагІбинера.

Цул тІаьхьа кхин а чІогІа хийцаделира нохчийн а, гІалГІайн а, массеран а дахар: болх кхин а диках балора, синпаргато ал-самъелира.

Нурседий, Селитий чІогІа йоккхаера хиллачу хийцамех, ам-ма массо хІуманакчул боккха тамаша бора цу шимма хІинца Тавсолтин хийцавелла варах.

ДегІ айделла воГІура хІинца балхара цІа Тавсолта. Цуьнан аз, тохара цІахь санна, юха а стамделлера, ондда догура, цІо-

* М. Мамакаевн стихаш.

цкъамаш кІелхъара, декъа лепачу бІаьргийн нур а. Са чу деана, бедарца а лерана лела велира и хІинца. Маж-мекх а юьртан парикмахерскехъ доцца лоргуш, басардайтира: «Шемала а дуьл-лура гІина» — шена бакъо карийра цунна. Оцу хийцамах къаьсттана цецъаьллера Селита: «ХІун хила гІерта техъа?» — ойла йора цо. ХІор сарахъ кечлой араволура воккха стаг. Кхин а цхъа хан яьлча, массо уьш чохъ а болуш, дог ца догІучуха эькхийтира дас:

— Зуда ца ялийча а вер вац!

Селита цеце дІахъаьжира цуьнга:

— ХІундий?

— «Цхъаь мегар а яц, цхъаь йоцуш мегар а вац», — кица далийра цо.

— Зуда яло хан ю хъан, ва дада?

— ХІинца бен ма ца ваьлла со кхузткъара а...

— Мила ю и, дада? — хаьттира Нурседас.

— Джейран... — хІинцалца къайлехъ латтийнарг гоьделира. Ши йиша, йист ца хуьлуш, ІадІийра. Цу шимма и дика тІе цаэцарна, догъэшна аравелира Тавсолта.

— Хъо хІунда яц реза, Селита? Ялаяйтахъа. Ца го хъуна цуьнан тохавалар?.. Боьрша ма ву и, Джейран вон стаг а яц.

— Кху, вай цІа гІур ду боххучу муьрехъ, сов юккъехула хета-кх... Иза а эцна... ненан коша тІе а муха хІуьттур ду вай? Суна-м хъарамло хета и!

— ХІунда хета? Вайн нана елла дейтта шо даьлла. Цхъаболчара-м зудчунна тІе а ялайо зуда... И ю-кх хъарамло!.. Ялаяйтахъа! Дуьне дай хІара-м!.. Цунна доттагІ а, вайна нана а хир... сан бераш а Іалашдеш...

— Ша ялалц вайна яьцнарг кошахъ Іуьллу, ткъа хІара са-къераваьлла!

Нара тІехъ елла Іиллинчу ненан берче куьйгаш дагадаькхи-на къурдаш дан елира Селита.

— Ма елхал, ма елхал, сан йиша! Данма белларш лобруш муха Іийр ву дийнаниг, шен гІуллакх а ца деш. Ма елхал!

— Ткъа... эхъ, оьздангалла, вовшашна хъанал хилар стенга даха деза кху дуьненчуьра? Буха буьсучара а ишта сиха биц-беш хилча... баха а хІунда баьхна те вайн белларш?

— Баьхна-кх, шаьш баллалц, дуьне дууш... И дуьйцуш Іа-чул хъайга хъажа. Хъан-х ткъе итт шо кхечи! Муха Іийр ю пхийтта шарахъ... тІехъийзинчу кІентан чІир кхобуш. Волчара а маццах догдиллина цунах.

— Хъажахъа цуьнга! И стенна дуьйцу ахъ?!

— Дуьйцу-кх, хъо сайн йиша йолу дела!..

Хъо сайн цхъаь бен йоцу дела! Сан-м кхин яций хъо бен! — йишина марахъаьрчира Нурседа. Ший а йилхира вовшийн ма-рахъ...

Тавсолтас дукха хан ялале, кхин «совнаха гІар ца еш», Джейран ялийра. Шакен-агІай, Кульджанний реза хилира цу захалонна: «ХІума дац, хаза ехийла ду. Доьзал а оьзда бу»...

Джейрана сиха шегахъа дехира йижарийн, берийн дегнаш.

Данма екхаелла, чохъ цІена, доьзалца мерза Джейран ца езаяла хала дара. Тавсолтин суьйренца аравийлар а сецира.

МОСКВА – ССЧИ

«Джамбул» колхозо тІаьххъарчу кхаа шарахъ ялта лелор, даьхни дебор областехъ массарчул хъалхадаккхарна, цунна дуьх-хъара елира кар-кара лун республикан ЦІен Байракх. Дукха колхозхошна «Бейн латтанаш карадерзорна» медалш а кхе-чира.

Обкоман тохарлеррачу векало Нурседин, Селитин кара ме-далаш ша дІаеллачул тІаьхъа, шинне а кестта, хъалхарчу авгус-техъ, Москва-гІала выставке яха путевкаш а елира. Массара къобалдира и...

Тавсолтас хала новкъааялийтира ши йоІ: Джейраний, Кери-мий сов чІогІа дехарна тІетайра и: цаьрца, кхин а, цу колхо-зера бевза мехкарий а бара цига боьлхуш.

— Шуьша цхъаьна хиларна тІетов со, амма... ледара ма-лилалаш! Вовшах ма яьллаш... — элира Тавсолтас вокзалехъ, ХІорш новкъабаха Луценко а, Керим а веанера. Кесири, могуш а ца хилла, йиснера.

* * *

Москва дуьххъара гучу йижарша, шуьйрра диллинчу бІаьр-гашца чухудура столицан исбаьхъалла: «Выставка, метро, МГУ, Москва-хи, Йоккха театр, Лужникера стадион, Лекха цІенош, Кремль, Мавзолей» — иштта яра экскурсин коьрта маршрут. Массанхъахула, сих а ца луш, цхъана кІиранах, чекхбехира хІорш экскурсоводо.

Мавзолейга а хъаьвсина, Кремлан кертахула йогІуш:

— Къа-яІ, хІара меттигаш ганза беллачийн! — эькхийтира Нурседас.

— Къа-яІ бІаьрзечийн а! — тІетуьйхира Селитас.

Маьлхан зІаьнаршлахъ малхал а сирла лепаш Кремлан ши-рачу килсийн лекха момсарш, дешин нуьрах йогура... Чекх са а гуш Іаь сегара Москва-хи тІера, лам чохъ санна, кийра Іа-бош, цІена хетара хІаваь.

— Хъажахъа! Жоьжахатера ялсамане кхаьчна шайтІа сан-на, селхана меттах а ца хъайтина вайша... тахана Москвахъ!.. Кремлехъ!.. «цо» адам юххе а ца дитинчу!

ХІара шиъ «Йоккхачу тоъпе» нисъелча цхъамма-м тІехъаху-ла кхайкхира:

— Селита!.. Нурседа!..

Цхъа тамаше девза аз! Юхахъаъжча: Ахат, цуьнца Асеткуль, церан исс шо хир долу кІант... Марат.

— Марша догІийла шу! Ас декъалдо шун паргІатдовлар! — Ахат, цуьнан зудий, ший а Іилманан кандидаташ дара хІинца.

— Селита, хьо-м хІумма а къан ца елла! — элира Ахата.

— Хьо жимма стамвелла, Ахат... делахъ а, тохара санна, каде ву!! — элира Селитас.

Асеткулан юбхъ кІеззиг кхоълира: цунна ца товра, доцент волчу, шен майрачун цІе иштта яй яккхар.

— Ахат Шакенович шен физкультура ян волавелла юха... кестта хъалхалерраниг хир ву — елакъежира Асеткуль. Иза ишта дубхъара ца дора цо. Оцунах кхийтира Селита:

— Миска яІ-кх... Ца хаъа-кх цунна... — ойла хилира Селитин.

— Ахат! ТІаъхъадубсий-те вайша? — хаъттира Асеткуля.

— ХІа!.. Бехк ма биллалаш!.. Телефонехула Алма-Атаца къамел ду тхан... ХІара ю — тхан телефон — Ахата яздина кехатан цуьрг дІаелира Нурседе. Церан телефон а дІаязйира:

— Телефон тохалаш!.. Гур ду вайна!.. — аьлла, дІадахара и шиъ, безамехъ делахъежна.

— Ма товш стаг ву и! — Селитега хъаъжира Нурседа. — Дожко яьллий хьо?

— Іаьдал! Ахъ хІун дубйцу юха а? Иза-х вайн гергара ву хІинца дубйна!.. — Селитас сацийра шен йиша.

— Хъажжахъ!.. Со — Іовдал, боккъал а йицъеллера, хъуна!..

Ший а, юха шайн гостиницерачу хІусаме кхаъчна Іаш, суьй-ранна ялх доллуш телефон йийкира:

Нурседас схъайцира.

— Нурседа! Хьо ю и?.. — Ахат вара — суьйре дика хилда! Тхойшиъ кхана кеманца Сочи доьду садаІа цхъана кІиранна... Асеткулян ден дачехъ... Асеткулас а, аса а... шу реза делахъ — тхайца цига садаІа кхойкху шуьшинга...

Телефонан мукъ Асеткулас дІаийцира:

Шегарниг Селите дІакховдийра Нурседас:

— Билетах а Ахата хуьлубйтур ду... Цигара дІа ший а новкъа а йоккхур ю... Селита, дика ойла а яй, цхъа сахът даьлча телефон тохалахъ... Тхо хьоьжуш Іийр ду...

Селитина эхъ хийтира:

— Нехан доьзалца... Нехан даче... Ткъа, вайн дена а и муха хетар ду?

— Ахъ хІун дубйцу, сан йиша? ХІинца дацар ахъа и вайн

гергара ву аьлча?.. Тавсолтин-м и шиъ кхин а гергара хуьлийца!.. Со-м йоьду, хьо ца йодахъ а! — бегаше карзахъелира Нурседа. ТІаккха боккъал а:

— Селита, вайшиннан отпуск дІаяла хІинца а кІира дисна... Ахча а тоьар ду... ГІуо вайша!.. Москва!.. ХІинца... Сочи!.. Дубненна а евза гІала-курорт!.. ХІорда йисттехъ! Ма хир дара иза!.. ГІуо вайша!.. Кхин иштта меттиг ер а яц!.. Лийр ю-кх вайша и кхин ца гуш цкъа а — хІинца а ца йодахъ... ГІуо вайша!.. Мел хаза юьйцу иза!..

Селита тІе ца йоьрзура: эхъ хеташ, корта ластийра.

— Со-м йоьду!.. — чуьраелира Нурседа.

— Ца хаъа суна-м хІун дер а?.. — ойла йоьхнера Селитин. ЦІеххъана телефон йийкира. Асеткуль яра:

— Ахата, телефон тоьхна, билетах а билгалдина шуна... Ойла йиний аш, Нурседа?..

— Со-м реза ю! — аьлла Нурседас телефонан мукъ Селите дІакховдийра.

Селитас, ийзалуш, элира:

— Дика ду!.. Баркалла!.. Шуна тхох хьовзам хиррий те аьлла хетара суна... Дика ду!.. Баркалла... — аьлла, Селитас телефонан мукъ меллаша охъабиллира. Нурседас, тІекхетта, бартбаьккхира йишин бесни тІе...

* * *

Асеткулян ден — профессор Карынбаевн дача, дика сени а, кухни а, шиъ цІа а доллуш, хІорда йисттехъ лаьттара шина торха юккъехъ.

Цхъана цІа чохъ, шайнна къастийна, дІанисйира Селитий, Нурседий. Цхъа де дайра дІанислушший, Ахата кхарна машенахъ Сочи гІала гойтушший, юха, некъах садоушший... Шина йишин тоха са а дацара сикха хІорда тІе кхача. Селитас, Іуьй-ранна хъалагІоттушехъ элира:

— Нурседа! Хъажжахъ: сийсара гІенах байра-кх суна хІорд.

— Самах ган ду! — елаелира Нурседа... — Суна дендрарий а юха гира... Островскийн цІа а гира...

Бердах чу а дисина, хІордан йистте кхаъчча, дІахъаьжжин-чохъ йисира Селита: цунна хезнарг а диц деш тамаше яра генна хъалха яьржина йист йоцу сийна аре. КІай кхесаш а кегош, дой санна, геннара схъауьду и лекха тулгІенаш, акха кой санна, кур бердах тухий, юханехъа йовдура. Царна тІаьххъа схъашерша кегий тулгІенаш, берда йисте схъакхоччушехъ, цицаган кІорнеш санна, Селитин дерзинчу когех хъаьрчира, мела гилгаш дохуш. Къаьрзина чухьоьжучу маьлхан зІаьнарша эзар суйнашца генна дІа къагийнера, цхъанхъа а доза доцу, хин экъа. ТулгІенаша

даима а цхьаъ дуьйцуш санна хетара, цара дуьйцучух кхета йиш а йоцуш, амма цара дуьйцург, забаречух доцуш, дуьненах а тасалуш, адамийн дерриге дахарх доьзна, къайлаха маьлна долуш, цхьа доккха хIума хетара. ЛадерIа йоьлча цара тIеттIа тIеуьйзура шайна Селитин тидам. Амма хIунда ду те цу тулгIе-нийн лер гуттар а цхьабосса резадоцуш?.. ХIун боху те цара? Стенга кхойкху те цара адамийн синошка? ХIун ду-те царна шайнна къайллаха хууш, адамех тоса а луш, амма церан схьа-дийца ницкъ ца кхочуш, эрна дайнарг?

Нурседин тидам хилира Селитин ойлане латтаран:

— Гой хьуна!.. Хьо-х реза яцара!.. Яло!.. Луьйчур ду вай!..

— Дика ду... Шу дIогахь цхьаьна хила, со кхузахь суо хир ю, шуна гена йоццуш. Нурседа кхийтира:

Селитина эхь хетара чухуларчу бедарца Асеткульна хьал-ха лела.

Асеткуллий, цуьнан кIант Мараттий, хIинца цаьрца Нурсе-дий бийларца, гIовгIанашца хи чу кхиссабелира...

Селита, уьш хезехь, амма царна ша ца гучохь, торхан маь-Ига тIехьа, дIанисъелира: шена тIера охьаяьккхина тIоьхула-ра бедар тIулга кIел а йиллина, луьйчу хорма тIе а ерзийна, хин мараяхара иза. ГIалахь цхьацца гIуллакхаш долу Ахат, са-рахь ша кхарна тIаьхьавогIур аьлла ваханера.

Селитина ша цхьа кIезиг чемхалг хетара йистйоцчу хIорда арахь, хьалахьаьжча бух а ца гучу цу кIоргачу стигла кIел.

Бердан йистехьа оьзна, хи логгех кхоччучул бен гена ца дов-луш, луьйчура уьш: Асеткульна нека дан ца хаьара, Марати-ках а кхоьрура. Амма сикха хIордаца эвхьазаяьлла Нурседа, церан лаамара йолий, неканца буйн тIе кхаччалц а йоьдий, и, мара а юллий, цигара схьахьожура:

— Кхузара хьаьжча берд ма генахь а хета!..

— Ишта мегар дац, Нурседа! Ахь тхан сагатдо! Юха-йоьл... — мохь тухура Асеткуляс... Амма вукху дийнахь а Нур-седа ца Iара и ца деш...

Селитас, нека тIехула тIамарш а ца етташ, хин бухахула дора, когашца а хи дIахьоькхуш. Юкь-кара, аркьал а юьжий, стигла хьала а хьоьжуш, неканца меллаша хина тIехула дIашер-шаш, ша стиглан кIоргене чукхозаелча санна хетара цунна. Чу-дольхий, жимма са а долий, юха а схьадогIура...

ШоллагIа де а дIаделира... Тахана малхбузе кхаччалц лий-чира, чу а ца доьлхуш, юург шайца схьа а еьна. Бай-й мох баьллера, амма хи, мелхо а, кхин а дохделлера. Селитин букь тIехула шерший, пханаршна юккъехула вортан тIекхаччалц хьа-ладодура, ненан пIелгаш санна довха, хин гуш доцу лоппагаш. Дуьйсинчу ахкаргех тера, чекх са гу, медузанаш, настарх хье-кхалора, дай-й чкьор а дагош. Генна хIурдан юккъехь наг-наг-

гахь хаалора прахкхиссало даккхий чIерий: «Дельфинаш ду»... — дагадеара Асеткуляс дийцинарг.

ХIордана тIехула анайистте кхаьчна кема циггахь, ша хин буха чудоьдуш санна, жим-жимма лахлуш тIаьххьар а довра.

Эххар малх анаюхах хьакхабелира. Стиглан вукху агIорхьа-ра схьакъеддачу беттасино хIордан экъана тIехула, дIабузучу маьлхан зIаьнарийн асанаш пурх а хадош, шен дети некъаш дехкира. Селита саготта хилира, маьркIаже тIехуьлуш гарна, амма Асеткулян, Маратан, Нурседин самукъе аьзнаш юххехь хазарна мелла а даг тIехь синтем, ца бовш, лаьттара. Лийча гIел а елла хи чуьра хьалаелира Селита. Малх дIабуьзира, амма са даза дара хIинца а. Луьйчу хорма охьа а яьккхина, иза Iов-да хIоьттира Селита беттан серлонгахь. Тахана шен доьзална тIе ван мелла а тIаьхьависна вогIучу Ахатна яйра иза, торха тIехь некъо голатухучу ша кхаьчча: хIорда йисттехь, беттан серлонгахь, гата а карахь, и шен дегIах хьоькхуш лаьттара Се-лита. Цкъа а иза ерзина шена гина а йоццушехь Ахатна цу сохьтта хIунда хира те иза Селита юйла?.. Цкъа дIахьаьжжин-чохь висира иза масех секундахь. ТIаккха бIаьргаш хьабдина, жимма иштта а лаьттина, вукху новкъа а ваьлла, шен доьзалш-на тIе вахара. Уьш, тIе хIума а юьйхина, кийча Iара, Нурседа а, Селита а цхьаьна чубаькхира уьш. Шаьш хIусаме хьаладов-луш Ахата доцца дийцира тахана гIалахь шена дайна хIуманаш: дукха хан йоццуш Францехь шен гIантара воссийна, хIин-ца кхуза садаIа веьна, цигара хилла волю премьер-министр Эд-гар Фор а гира, доций пхьуьйшаш долчу майкица, базарахь ха-захета суьрташ дохуш лелаш. Цо суртдоккхург шена тIеерзий-чыхь цхьана, даккхий даьржина мекхаш а долуш, луьстта баьл-ла накха а гуш, цIен пес а тиллина, лимонаш юхкуш, лаьттачу гуьржино, тIевахана кач лецира цуьнан:

— ХIей! Хьуна хьан бакъо елла сан сурт даккха?

— Даккхийтахьара ахь! Хьо хазахетта воллура со. Тхеша Францехь а ас, дозалла а деш, гойтур дара хьан сурт, — элира Эдгар Фор.

— Хьайна лаахь, хьо соьга кхуззахь хьежа... Амма Фран-цехь со гайта эшац! — дIахадийра гуьржино.

— Ас мах а лур бара хьуна!.. даккхийтахьара ахь! — тIе-хьаьрчннера француз.

— Ахь хIун дей? ХIара ши лимон а ю хьуна цхьа а мах а боцуш! Яхийт! — аьлла лаьлтира гуьржино француз, гонахара нах а белаш...

Сукарно а гира, буткъа хаза сараг а карахь, буткъа чIапа куй а тиллина, массарна вела а кьежаш, машенахь Порта хьал-хахула тIехволуш... Вайн хьаькамашца цхьаьна... Тахана хези-ра Сталинан, Бериян кхузахьа мел хилла дачанаш, шаерш а, халкъана дIаекъна хIинца бевлла, бохуш...

Чукхаьчча а кхин а бехха Iгйра уьш, чай молуш, Ахатан дийцаршка ладоьгуш...

Вукху дийнахь Ахата а, Асеткула а, шаьш билетах а эцна, кеманца новкъаьккхира ши йиша — Алма-Атахъа... Цигара Джамбуле цIерпоштца яха аьтто бара.

ЧЕКИСТАН БIАЪРХИШ

Станце дуьхьал веана Керим кхоьлина вара. Тавсолта ца веанера. Керимца лаьттара, кху шара дешна а ваьлла цIа веана, Каташ. Цуьнан бIаьргаш лешира хIара шиь гушшехь. «Тавсолтина цхьаь хилла техьа?» — дагатеси́ра Селитина.

— ХIун хилла?.. Дада?.. — хаьттира Нурседас.

— ХIан-хIа! И могуш ву... ЦIахь ву!

— Кеси́ра яц!.. — эли́ра Каташа.

ЦIеххьанчу кхерамо вехначуьра вастийна́рг санна, мел гиначух а цу сохьта самаели́ра и шиь. Ший а йоьлхуш кхечи́ра чу.

— Кхин гур яц-кх!.. — тийжара Селита.

— Дера, гур яц!.. Ма елха шуьша. Тезет а дIадирзина... ДIаюьल्लीна а кхо кIира сов ду... шу новкъа ма-девлли... шолгIачу дийнахь... Лоьраша, жаннийн лазарх дагна хьу кхетта, бохура — дешнаш цоьстуш дуьйцура Керима...

* * *

КестталгIа цIабахийта боли́йра паргIатабаьхна нохчий гIалгIай шайн юхаметтахIоттийначу республике. Амма дерриг къам кхуза кхалхош санна, цхьана дийнахь юхацадерзош, мелхо а, цхьацца церан тобанаш вовшах а етташ, раьгIнаш а хIиттош, кара пропускаш а луш, чолхе нисдели́ра нохчийн, гIалгIайн цIадерзар.

Къаьсттина хала кхочура пропуск... Шен ши́на берана а, шена а, юха, ТавсолтагIарна а пропуск яккха тIаьхьаваьлла Керим, кхаа дийнахь къа а хьегна, и халла шен доьзалний бен ца нислуш, ша юьхьIаьржа а хеташ, Тавсолта волчу веара.

— Дика ду, хьуна, мукъна, хилла... — аьлла, Тавсолтас дуккха а косташ дира цуьнга:

— Хьо цигахь хьаькам ван мега... Тхан цIеношка хьажалахь, уьш юхалуш дац бахахь а! Тхо а цIа догIур ду, пропуск ма-хилла... Нагахь санна, кхузахь сан хIетале кхалхар хилахь, сан весет ду хьоьга: харж ца кхоош, со цIа вахьар, вайн кешнашкахь дIаволлар... И дан а ницкъ ца кхачахь ЦIечу берда тIехь суна чурт, мукъна, догIар... Изза ас хIокхаьрга а аьлла,

хьуна. ХIа, кхин цхьаь ду: дIакхаьчча хьайн ницкъ маббу вайн кешнийн терго а елахь...

— Дика ду. Кхочушхир ду. Са ма гатде ахь, Тавсолта: вай кестта цигахь вовшахкхетар ду!

— Идрисов Бакар а ву, бохура цуьнан зудчо, хьо ган лууш... Хьо цIа воьду аьлла хезча... цхьа кост долуш, — эли́ра Нурседас: меттахь висна ву бохура...

— Ваха веза!.. Цомгуш а ву... Кост а ду... Ваха веза!.. — тади́ра Тавсолтас.

Бакар волчу воьдуш, новкъахь, Керима ойла йора: «ХIинца, мукъна, дийцахьара»... — юха а дагахь дерг «1937-гIа шо» дара... цуьнан къайленаш...

Керимна цIеххьана шех эхь хийтира: «Иза вала воьжна, хIинца цомгуш Iуьллуш, меттахь ву... ткъа, со... и, валале, аьлла, цуьнгара сайна «интервью» яккха гIерташ воллу... къахетаран метта»... — шена резавацаре корта ластийра Керима. Амма дагалаьцна́рг дIа ца довра: «Делахь а, бакъдерг ма-дарра хаа лаар иштта кьинехь а ма дац сан... Цо хIун до и къайлешеца дIаехьна?.. Бакъдерг даха бухадисчахь бакъахьа ма ду массеран а дуьхьа...

HeI тоьхна, чохьавели́ра:

— Ассалам Iалайкум, Бакар! Дала маршалла дойла хьуна... Ахь кхайкхина бахара соьга... Муха ву хьо? — куьг а лецира:

— Ва Iалийкум салам, Керим! Тоьуш ву со-м... Баркалла варна... Цхьа кост дара сан... Хьо цIаваха кечвелла бохуш хезнера суна... Охьахаал кхузза...

Керим веьна самукъадаьлла Бакар, шен доцчу денца, меттахь охьахи́ра, амма хьала ца гIаттавели́ра:

— Бехк ма биллалахь, Керим: гIора дац...

Иза охьахи́чча, серлонгахьа йирзинчу цуьнан юьхьах бIаьрг кхетча, Керимна гира и мел хийцавелла: азелла бIаьргнегIарш, тIеху́лара дуткьий пхенаш а гуш, бIаран баса дахна можа дара, чукхетта беснеш макхьеллера йокъанахь латта санна, тохара дуькъа Iаьржа хилла мекхаш хIинца тIеху́лара Iаьржа, амма орамашкахьа кIай гора: «Миска, къарвелла: басарда карах ца долу... Лергашкара чоьш а ду, ларгаза дисна, гуш... Дарехь кIелвисна»... — къахийтира цунах Керимна.

— Хьулимат! Схьаял хьуьлла этажерки тIера можа папка!..

— ХIинца! — хьаша веьча маса хьаьвзинчу зудчо, — стол юххе а хили́йна, хьалха дилли́ра чай, хьокхам, нехчий, кхерзинна хIоашший.

— Цкъа хьалха юучух кхетал шу, — хьасене елакьежи́ра Хьулимат: Папка Бакарна хьалхха охьайилли́ра.

— Керим, сан дехар ду хьоьга, хьуо Грозный гIала дIа макхеччи, хIара папка кху адресца дIаялар.

— Цуьнан йиши́га, — елакьежи́ра Хьулимат.

— Муха? Кху тІехь-м: «Людмиле Павловне Сурупиной» — ма ду.

— Делахь а... бакъ лоб и, — зудчехьа, велакъежна, дайн куьг ластийра Бакара — «юкъя а ца гІерташ, ІадІехья!» — бохучу куьцехь.

— И муха нисделла? — ца хаьттича ца Іавелира Керим.

— Тоххара вайн цигахьа колхозаш яхка йолийнчу муьрехь, Украинера, Россехара мацаллех бевдда, вайн махка кхечира дуккха а доьзалш. Уьш вайнаха тІенйцира, шайн керташкахула боьктуш дІа а нисбина. Людмила тхоьгахь, тхан нанна хьалха, хьалакхиъна, тхан фамилие а яьлла, — сан йиша санна хилира.

— ХІетте а... маре... оьрсичуьнга яхара! — юкъягІоьртира Хьулимат. Юха а велакъежна, цуьнгахьа, куьг ластийра Бакара.

— Иза а бакъ ду — элира цо: тхан луллахь, нохчийн кхечу доьзалехь кхуьуш вара, и санна мацаллех бевддачех воу, Анатолий Сурупин. Цунна, ша кхаьбначу хІусаман ден йоІ — Зебила езаелира. Зебилин дас иза ца яхийтира цуьнга: юккъехь хІинца кхолладелла вошалла ду, аьлла. Цул тІаьхьа Анатолий тхан Людмила тІаьхьа велира, цо и ехча, оха яхийтира иза цуьнга. Анатолийс резахилла дІайигира иза, амма... хІетте а, шен даг чохь Зебилин дена дуьхьал гамо кІоргге хьулийна хиллера цо...

— ТІаккха? — самсабелира Кериман тидам...

Бакар, цкъа ойла еш, можа бІаьрнегІарш охьа а дийшина, соцунгІа а хилла, тІаккха хецца, дийца велира, Кериман хеттаршка а ца хьоьжуш:

— Анатолий дукха хан ялале цигарчу районан милици балха вахара, кестта НКВД-е а ваьккхира иза. ТІаккха... схьахазарехь, цуьнан гІоьнца Зебилин да кулак а вина, йоккха юкъ ца юлуш, бахамах вохийра. Бакъду, цІахь-м висира и, Сибрех ца вохуйтуш. Амма хьиз ца луш тІекхечира 1937-гІа шо... Анатолийс шен дог Іабийра...

Юха а Бакара, соцунгІа хилла, ойлане охьадахийтира бІаьрнегІарш. Кериман тидам кхин а сакхбелира: «ша ма вели хІара-м хІинца 1937-чу шарах лаьцна долчу дийцарийн новкъа... Кхерч ша-шах лети... ХІинца шен-шен хенахь цхьацца чІеш кхе тийса со ларийчхьана» — дагатесира Керимна.

— ТІаккха? — юха а дай хаьттира Керима: — Ша дена бина бекхам ца тоьура цунна?

— Мигччара!.. Иза а, цуьнан ваша а, шича а, Зебила йигнарг а — шаберш дІалахьийра...

— И дан аьтто муха нисбелла цуьнан? Іедал а ма ду...

— Хилча хІун ду... 37-чу шарахь? ХІетахь НКВД-с шена луьург ма дора. ХІетахь Сталина яккхий таронаш ма еллера НКВД-на...

Керим хІинца майравелира:

— Бакар — элира цо, серлаяьллачу юьхьца, — хьоьга и хатта дагахь а долуш, амма ца хІуттуш Іара со хІинццалц — дийцахьа, делхьа, хІинца, мукъна, тахана и дийцарх хила хІума а дацара, — мича бахьнина долиьра хІетахь бехк а боцу и нах таппашца дІалецар а, байар а? Хьанна оьшура и? Муха дІахьора аша хІетахь иза? Дийцахьа: хьо-х оцу юккъехь ваьллина ву!

— Гой, хьуна: и хьанна пайдехь, хьанна оьшуш долиьра суна а ца хаьа. Амма иза хІетахь дІа муха хьора гина ву со... И дерриге хІетахь боккъал а бакъ долчу суьртахь схьакхийдатора тхуна Москвара дуьйна, — цхьана а шеконе и дилла бакъо ца юьтуш.

Москвара схьавогІура воккха хьаькам — юьхьенгахь Ежовн цІарах, тІаккха Берияс воуьйтий. Меттигера НКВД-н хьаькамаш чу а гулбой, тхан лакхарчу хьаькаме шен бакъонаш дІа а гойтий, олура:

— Центрехь оха «оццул» подпольни антисоветски организацеш гучуьхна, «оццул» членаш шайна юккъехь а болуш. Талламо гайтина церан цхьайолу зІенаш кхузахьа а схьакхочуш хилар. Лецначара схьадийцарехь, шун кхузахь а бу, къайлаха дІатебна Іаш, цаьрца уьйраш а йогІуш, мел кІелхьара а «ялх эзар» сов (я кхин терахь олура) советан мостагІий... Уьш аша, Іора а баьхна, новкъара дІабаха беза. И шун декхар ду. Шуна хьалхара иза оха центрехь дан деза моьттург гІалат ву. Центро и гІуллакх кхочушдан шуна кхо бутт хан ло... Я: «ялх бутт» — олура, наггахь. Цу тайпана къамел а дой, иза дІавоьдура. Тхан хьаькамо, тІаккха, массо а вайн районашкара НКВД-н куьйгалхой шена тІе схьа а гулбой, и «ялх эзар» «советан мостагІ» воькзура царна юккъехь, налог санна, хІор районна а шен-шен терахь кхачош. Белахь а, бацахь а и мостагІий кхолла безаш хуьлура... Иштта цхьа мур чекхбаьлча, кестта оцунна тІаьхьье, цунах тера, кхин цхьа мур а схьа тІекхочура, адамаш охьучу хьеран тІулг саца ца буьтуш, «мостагІийн терахь» тІет-тІа совдохуш..

— Ой-й!.. — корта ластийра Керима, — шун чекисташна юккъехь вацара цхьа а законехь доцург муьста хеташ?

— Муха вацара? Вара, хьаха: Ахьмад Межнев... Алак Ибрагимов... Рудаков... Кхин а... Шайш байарх кхаь оьцур боцуш, законехь доцург шайгара долуйтур доцуш а... Амма царна а ма гора: бага гІаттийнарг, бех а вой, къайла-воккхура... Кхин цхьа хІума а ма дара, уьш а, уьш санна берш а, совцош: органашкахь даима а ма ю *воински дисциплина*: лакхарчо аьлларг бухарчунна закон долуш! Оцу бахьаница а ма белира Сталинан аьтто ерриге НКВД шена кІел хьарчо.

— Села долу и законехь доцурш юха законан суьртахь нисдан а муха кхуьура?

— Ца кхуьура... Цхьа а ма дацара, царех хIетахь законца нисдина ду моьттурш а, боккъял а дуьззинчу законехь нисдина: ерриге а и цхьа *беззаконие* яра-кх... Хьажал: прокурорера санкци хила еза — стаг лацале, амма и хIетахь йоккхура, стаг хьалха чу а вуллий. Ткъя, прокуроро зуламхо чуволла санкци яла еза — масала, стеган бехк, бух боллуш, гучабаьккхина беллахь, шиь бакъ волу теш а, царел сов кхин а гуш йолу билгалонаш а йолуш. Амма хIетахь прокуроро шен санкци дIалора, НКВД-с ма-йнихи, цхьа а гуш йолу бехкан билгалонаш цахиларх. Юха, — суьдан меттан кхиэл а хьан йора? Цхьамма а хаьржина а йоцчу, цхьанна а хIун ю а ца хуучу «Тройканаша», я «особи совещанис»... Цхьа а защита а йоцуш, я цхьа а бакъо а йоцуш. Ткъя хIетахь бакъо хIун лорура? Цхьа а бехк башне а боцчо шен боцчу бехкенна даредар. Ткъя, иза цаьрга дойтура: даре ца дечу «мостагIашна» цара даредаллалц ницкъбан бакъо а еллера!

— Муха? ХIун дора?, дийцахьа! — Керимна оцунах лаьцна дуккха а хезнехь а, хIинца кхуьнгахула ма-дарра дерг а хаа лаьара.

— Муха?.. Еттара!.. ГИибавоккхуш! ЦIарнех герканаш ухкура!.. БIаьрганашна дуьхъял тIехсирла лампанаш ягайора!.. Наб ца йойтура!.. Кхин масане дара уьш!.. Сихха велла а ша дIаволийла луучу хьоле хIоттавора лаьцнаверг... ТIаккха тIаьххьара а цо даре дора ша мел цадинчунна. Лаьцнарг йоза ца хууш хилахь, шайна оьшшучу агIор шаьш протокол а хIоттадой, цуьнга, Iеха а вой, кIел куьг таIадойтура. Амма иза а чекхдаллалц кечда ца кхуьуш, байинарш а дукха хуьлура...

Керим къяьрзинчу бIаьргашца Бакаран бIаьргаш чу хъяьжира: «Ткъя, хьо, мукъна, хIун деш вара хIетахь?» — бохург дийшира Бакара цуьнан бIаьргаш чохь.

— Бакъду, со хIетахь бартхоьттучийн могIарехь а вацара. Сан и аьтто хилла. Со арабевлла лела бандиташ — обаргаш схъалецар тIедиллинчу бIон коьртехь вара... — Дела гуш ву-кх, — Бакара хъялатесиран шен мажделла оза ши куьг, — хIара ши куьг — кху зудчун а кхардан дог доцуш, цкъа а бехдина ма дац ас я лаьцначунна тоьхна а, я цхъаьнггара а кхаъ баьккхина а...

— Цундела Iуьллу-кх, гуьйриг санна, я даьхни а, я ковкерт а, я дIадиллина ахча а доцуш, — юкъялоьттира Хьюлимата.

— Сацахьа!.. — куьг ластийра цунна, кIеда вела а къяжна. Бакара, — «цундела» суна елла шортта пачхъялкхан яккхийра орденш ю... Тоьур ма ду иза а.

— «Тоьур ду»... — Iадда ца Iара Хьюлимат, — жIаьлийн ко-чахь кхозийла и хьан орденш... Чувапше муха хъяжнийра хьо?..

Хьайл дуккха а лахарчу комендантан гIоьнча а вина муха латтийра?.. Цигара а, хорма охьа а юьллуйтуш, муха лаьлли-ра?.. Цхьа а кхин бахъана а, доцуш — нохчо хиларна!.. Хьан... орденш!.. — ца соцура Хьюлимат.

— Дийца витяхьа, хIай зуда, — хIинца боккъял тIечевхира Бакар зудчунна. Хьюлимат сецира. Керимна а лаьара иза Iа-дIойла. Цо хаьттира Бакаре:

— ТIаккха хьо муха висира хIетахь... айхьа нах ца бойуш а... я хьюо ца вуьйш а?..

— Нах-м байина а хир бу аса а тIом бечохь: ас ма элира хьоь, со бандиташ схъалецар тIехь долчу бIон коьртехь вара. Вовшашна кхийсарш нисъеллачохь — схъавуьйш а, дIавуьйш а хуьлура. Амма бандит лаьцна ваьллачул тIаьхьа цкъа а ас цунна я тоьхна а, я законехь цабогIу кхин тайпа ницкъ а бина бац. Амма хIетахь суо ца вуьйш висарх тахана тамаша-м бо аса. Кхуьнан кхарда дог дац-кха хьюна, — алийтал цуьнга шег а! — тхешан аппарате суо балха дIавоьдуш а кхеран цкъа Iо-дика а йина бен араваьлла вац-кх со цкъа а! — элира Бакара.

— Бакъ-м, дера, ду! — тIечIагIдира Хьюлимата: — чухула духу коч-хечий хуьйций, тIе, портфел чу сухарш а, чухуларчу бедаран кхин цхьа чкъор а дуьллий бен ара-м, дера, ца волура...

— ХIетахь муха дара аьлча, — Хьюлимате и сацош куьг а ластийна, дуьйцура кхин дIа а Бакара, — Iуьйранна хъяькам ва-ра — сарале «халкъан мостагI» хуьлура. Ас лецначу бандитийн гергарчарех цхъана-шинна дагадеьнийхьара со шайгахь цхъана дийнахь хьошалгIахь хилла бохург язда — билггала лаьцна хир вара-кха со а... Суо муха висна а ца хаь суна!.. Бакъду, цхъанна а айса вас а йина мостагIа вацара сан... Цу тIехь ца-там хилира сан невцана... Сурупин Анатолина. Цо чубохкийтин-чу Зебилин дас а, кхечара а цхъацца яздина хиллера цунна. Иза чу а воьллина, таллам беш, кхин а гучадевлира Анатолийс бинчу талламца тоьпаш тоьхначу иттех сов стагна цо чекхдах-за дисина протоколаш а... ХIетахь лелориг ша ерг а мел йоккха *беззаконие* елахь а, — протоколаш чекхдахьна хила дезара. Анатолий, цкъа бехха таллам а бина, «особко» кхел а йина, тIаь-хьо тоьпаштоьхна вийра... Тоьпаш-м хIетахь денна а еттара...

— И муха хуьлура?..

Бакара, жимма са а даьIна, дийцира:

— Хьалха, 1935-чу, 1936-чу шерашкахь, тоьпаш тоха кхиэл хилларш, иштта дукха ца хуьлучу хенахь — уьш буса, цхъана хьюьн чу а буьгий, цигахь чекхбохура... Ткъя, 1937-чу а, 1938-чу а шерашкахь уьш тIех дукха хуьлура. Цундела, уьш гена ца буьгуш, дукха хьолахь, эцца, гIалина кIел, Соьлжа йис-техь йолчу — «Тыртово роца» олурий те цунах? — хьюьнчу а буьгий, цигахь дIабохура. ТIехволучунна герз долу хазахь а, олий, цкъа хьалха хабар даржадора цига юххерчу гIалгIазкхийн

станицехула цу хьуьнчохь эскархой бу Iамош, герга ма гIерта, олий... Со цкѣа а ца хилла тоьпаштукучаьрца дакъалоцуш. Ам-ма сан а дийзира цкѣа и гIуллакх ган. Суна цкѣа тIедиллира, лам чохь лецна бандиташ шина грузовикахь цига охьакхачабар. Уьш, охьа а кхачийна, бухахь тхоьга хьоьжуш Iачу, коменданте, Алейсенкога, кара дIабелира ас — спискаца. Массо а вара тIе-хьа куйгаш дIа а диккина...

— Барий уьш боккѣал а бандиташ, мукѣана? — хаьттира Керима.

— Наггахь верг-м хила а тарлора, амма дукхахберш цхьа пекѣарш бара-кх... Шаьш мича буьгу а, стенна буьгу а ца хууш... «Бандиташца уьйраш юй, уьш болу меттигаш схьа ца юьйций» бохуш, лецна... «налоган» терахь кхочушдеш...

— ТIаккха?..

— Бухахь, бай тIе маларш а, даарш а хIиттийна, шайн кад а молуш, Iаш бара, Алейсенкоца болу НКВД-н хормехь ке-гийрхой а. Цара и мисканаш дIахIиттийра моIарехь дитташна хьалха... Шаьш а моIарехь дIахIиттира царна дуьхьал. Алейсенкос, шена юххехь лаьтташ кхин шиъ НКВД-н эпсар а волуш, буьйр кхайкхийра:

Советан мостагIашна йина тоьпаш туху кхинэл кхо-чушье!...

Мисканашна тIеетта йолийра тоьпаш... тапчанаш... Бийла а буьйлуш... Вовшашка забаре дешнаш а кхуьйсусш, тIе-еттара... Цхьацца-шиншша шаьш болчохь охьаоьгура не-кѣарш... Цхьаболчара Деле кхойкхура: «Йо, АллахI, Хьо гуш ву-кх!.. ХIун ду те хIара?»... Цхьа кѣона ламан-хо жима стаг, диттах а тевжина — хIинца а и юьхьа дуьхьал лаьтта суна, — вега а веш воьлхура, нисса схьа тIе а хьоьжуш. Суна юххехь, маузер а карахь лаьттачу, вайнахах волчу, НКВД-хочо, воьлуш, мохь туьйхира цуьнга:

— Хьо-х нохчо ву!.. Эхь а ца хетий хьуна велха!.. — аьлла цо шозлагIа, хьалхачул нийсаха хьажош, тоьхначу маузеро охьавиллира иза а ша волччохь...

Ойлане вахара Бакар, Керим а Iара — гIорийна.

— Гой хьуна... — юха а дийца волавелира Бакар, — цул хьалха а вацара со сайн балхах Iехавелла лелаш, амма эццигахь дуьйна дог делира сан сайн балхах а... сайх а!.. Хьалха сайна гергахь аса хIиттийна цхьацца бехказлонаш эццигахь сан дIа-ййра: суна гира — суо а оцу боьхачу гIуллакхан декѣашхо хи-лар... Байинарш, хьалххехь кечдинчу оьрнашна чу а кхийсина, тIе латта а хьаькхна, кѣайлабаьхначул тIаьхьа, НКВД-хой юха а бай тIе охьахевшира дисина малар чекхдаккха. Бийла а буьй-луш, забарш а еш, дIамуьйлура. Соьга а кад кховдийра, суна юххе нисвеллачу, маузер карахь хиллачу.

— Баркалла!.. Молуш вац! — элира ас.

— Делахь, суна бехк ма биллалахь — аьлла, соьца гIиллакх лоцуш, букѣ а берзийна, цо дIамелира шен кад.

Ас ойла йора: «Ца хаало те цунна хIинцца шегара даьлла-чуьнан кѣаьхьалла а, цул тIаьхьа ша мел лелочун гIиллакхан бухбацар а»... Цигара гIала вухавогIуш, айса сайга барт хоьт-туш веара со цIа кхаччалц: «Дика ду: ахь ца вийра цхьа а... Ахь ца ялийтира маузер а... Амма и цхьаь, мукѣана, и вилхина жима стаг, «ма вехьара аш и, аьлла, кIелхьараваккха хIунда ца хьаьжира хьо?», — хоьттура ас сайга... «Хьо а ву, уьш санна, нахбайархо!» — элира сан даго. Амма: «Ахь и аьлলেখь а — и вийна хир вара... Хьо балхара дIа а воккхур вара»... — бохура вукху ойлаано.

«Делахь-хIета, — хьоьгахь герз а дара, — ахь и маузер ка-рахь ерг а, Алейсенко а, цуьнца хилла важа ши эпсар а, тоьхна охьа хIунда ца виллира циггахь, цул тIаьхьа, кIелхьара волийла дацахь, айхьа хьайна а тоьхна, вала йиш а яра хьан-х?» — бохура сан даго: «Стаг вац хьо!.. Коммунист а вац хьо!»... — тIечIагIдора ойлаано.

Бакѣду, ас и динехь а, тIаккха а гIуллакх ца хуьлура: ас сайна тоьхначул тIаьхьа а и нах, ца кхоош, байина а хир бара, цу тIе, ишта велла волу со а кхин тIе а бехвеш, суна тIехула, сан гергарнаш а, соьца уьйр мел хилларш а, хьийзор бара, хIал-лак а бийр бара, гIенах а гинадоцу цхьа боьха гIуллакх тIе а кхоьллина. Оцу буса наб ца йира аса, Iуьйранна а юучух ца кхийтира: доллучу хIуманаш а — юучух а, дахарх а, сайх а, доьзалх а — чам байнера. Iуьйранна балха веанчул тIаьхьа а вехха Iийра кабинета чохь ойла еш: и дерриге Сталине хьала-язде-те бохуш. Амма, нахана а хуург, суна а дика хаьара: и дерриге а лакхара охьадогIуш дуйла а, и тайпа кехат, Сталине кхачале, Ежовн каракхочур дуйла а, цул тIаьхьа суо тIепаза войур вуйла а. ТIаьхьара а диснарг цхьаь дара: кхин хIумма а ца деш, сайн цIа а веьна, доьзале цхьа доцца кехатан цуьрг а язйина, айса сайна а тоьхна, кхин дIа бех ца луш, юккѣера дIавалар... Чекисташна юккѣехь ишта динарш а бара хIетахь! Амма соьга иза а ца даделира: доьзалх а кѣахийтира... ХIун хаьа кестта дерриг а диканехьа хийцалой — бохург а, дагадае-ра... Иштта айса сайна цатухуш а висира. И бехк-м... бу сан! ХIетахь дуьйна, со вехаш велахь а, суо стаг а ца хета суна, я коммунист а ца хета сайн даг чохь!..

Юьхь цIийелира Бакаран:

— Со а лай ву-кх вайн махкахь вай массо а санна...

Ойлане соцуьгIа хилира.

— Эххар а, бакѣ ма ду хьуна, — юха а волавелира Бакар, — аса сатийснарг хила доллу мотуьйтуш хаам кхечира: Ежов лаьцна, законехь доцуьш леладарна!.. Цул тIаьхьа, кестта лах-хьийна чу а боьхкина, байира, хьуна, кхузахь а и беззаконие

мел лелийнарш: Алейсенко а, и санна хилла кхиболу НКВД-хой а, иштта дуккха а. Доккха са даьккхира аса а, кхечара а... Амма тхуна моьттинарш бакъ ца хиллера. Ежовн метта хЮттийначу Берияс а изза план юха дIайолийра. Бехкбоцурш чубухкура, бойура — тохара санна, амма тIехулара йолу законан хор-ма кхочушъяр хьалхачул мелла а луьро хоттура: протокол, дуьззина хЮттош, чекхдаьккхина хила дезара; лаьцначо, шен бехкана мукIарло деш, кIел куьг таIадар массо хIуманал а дезалорура. Амма иза цуьнга таIадойтIу гIирс хIинца а тохаралерраниг бара... Бакъду, хIинца лаьцначунна еттар Iорадалахь, талламхошна а балха тIехь таIзар хуьлура: цундела царна а хIинца Iеминера, буха моьнаш а ца дуьтуш, етта. Ткъя лаьцнарг, шен бехкана мукIарло деш, протоколана куьг а таIош, къярвелла ваьлলেখь, цунна вен кхиэл ян атта хуьлура. Къяр а ца луш, мел ницкъ барх а, мукIарло ца деш, чекхваьллачунна, дукха хьолахь, вен кхел ца еш, хан тухура, и ара ца валийта.

— Ткъя, хуьлурий иштаниш? — хаьттира Керима шена камерехь бина ницкъ дагабеьна.

— Наггахь хуьлура-кх! Цигахь бен ницкъ мел хала белахь а... Масала, хIетахь лаьцна вара Республикан кьоьна прокурор а, нохчийн яздархо а волу Мамакаев Мохьмад... Барт хатта ша кхин цкъа а чувигначохь цо талламхочунна юьхьа тIе, стоьл тIера схьаэцна, шекъачудуттург тоьхнера... ша цуьнга эццигахь, тапча а тоьхна, вейта дагахь, дуьненах а догдаьлла, кхин дIа и ницкъ лан кIорда а дина. Амма и ца вийра: когаш а, куьйгаш а дихкина, карцер чу а кхоьссина, кхин цкъа а йиттинера, церг а йоккхуш, аьтту куьг а лазош, цхьа пIенда а бош. Мамакаевс, вукху дийнахь ша меттавеьча, талламче аьллера: дIаязде ас хIинца массо хIуманна а даре до хьуна!

— Тоххарехь дан дезара... Тхо а, хьуо а кху тайпана холча а ца хIиттош... — аьлла, эццахь самукъадаьллачу, ялх класс бен чекх яьккхина а воцчу талламчо, кху гIуллакхах шена хьаькамашкара хинболчу хастамах воккхавеш, хаза а хеташ хецца дIаяздара шена яздархочо, — тIе, прокуроро! — мел до и тамаше мукIарлонаш:

— «ХIаь, 1933-чу шарахь дуьйна а со член ву Нохч-ГIал-ГIайн республикехь подпольни болх бечу буржуазни — националистически тобанехь. Цо тIе а диллина, аса эккхийтира 1934-чу шарахь Шара-Аргунера ГЭС-а, Гуьмсера йогIу тIемалой тIехь болу цIерпошт а... Со оцу организацина 1933-чу шарахь Тифлисехь шен хIусамехь юкъяоьзнарг вара гуьржийн троцкист Шота Руставели, цуьнца цхьаьна оцу чохь вара Бакохара мусаватист Сабир а, Мирза Фетх-Али Ахундов а... Талламхочо дукха чIогIа хазахеташ дIаяздора Мамакаевс мел бохург: цуьнан «организаци», дистина догIу хи санна, шорлуш йогIура... И дара цунна оьшург, ткъя, иза историца цанисдалар а, я ур-аттал-

ла, лаьцначуьнан хенаца цадагIар а талламчин тидам боцуш диснера. Мамакаевна-м сикха ша воьйла лиьначух тера дара, кхиберш бех а ца беш...

Лазийначу куьйга Мамакаевга халла куьг а таIадайтина, талламчо протокол лакхарчарна тIе дIадаьхьира, Мамакаев, цо даре дарна совгIат деш, дикачу камере а ваьккхира, кIеда мотт а белла, шортта юург-мерг а хьалха хЮттийна. Мамакаевна дика хаьара шен «ялсамане» дукха яхлур йоцийла... Эххар а, ши де даьлча, сенвелла талламча чувелира уллохь ши кано а волуш:

— Куьйгаш а дехкий, юха дIавига карцере!..

— Шайна лаахь со ве! Амма ас хIинца кхин хIуманна а даре дийр дац шуна! — аьлла дIахадийнера Мамакаевс. Мамакаев тIаккха йоккхо хан а тоьхна, ца вуьйш висира... Ткъя хIетахь даредина сан нуц Анатолий Сурупин вийра!

— И муха хилира?

— Анатолийс а даре ца деш дикка хан яьккхира, амма цуьнгахула байинчу нехан цо яздаза, чекхдахаза бухадисина дуккха а протоколаш гучадевлча, ца къярвелча ца волура иза. Кху папки юккъяра кехаташ, суьрташ ду цо соьга, ша виэн вуьгуш къяйлаха схьаделла...

— Муха?

— Гой хьуна... Дехо-м ду и дийца!

— Дийцахьа!.. Вайша паргIат ма ву — дийхира Керима.

— Гой хьуна, вен кхел хилла волу стаг чалтачо вуьйчохь кхоь пачхьалкхан белхахо хила везаш ду: прокуроррий, НКВД-н дежурни эпсар, я комонданттий, лоррий. 1938-чу шарахь а НКВД-хь нахбайар, 1937-чу шаре ца кхачахь а, дукха хуьлура: иттанащца, ткъаткъанащца хIор кIипранах, я баттахь. Цундела уьш, хьалха санна, хьуьн чу а ца кхуьйлуш, оцу НКВД-н гIишло чохь бойура — дийна делккъехь, белхан заманахь, билгала динначу цхьана дийнахь. И де тхан цигахь, хьанхьанна а хууш а доцуш, тхайлахь «прокуроран де» («прокурорский день») олуш дара. Оцу дийнахь баттахь цкъа прокурор набахте ван декхарехь ву цу чохь Iедалан белхахоша закон нийса лардо, я ца лардо хьажа а, лецначийн аьрзнашка ладогIа а. Амма вайн цигара прокурор цу дийнахь нах бойуш хьажа вогIура вайн НКВД-н чу.

— УьйтIахь бойура уьш?

— ХIан-хIа! НКВД-н гIишло чохь, шозлагIчу этажа тIехь... 32-чу цIа чохь... Бодане уче юззий неIарехь лаьтташ хуьлура, юххехь каной а болуш, шайна воьн кхел йинийла а ца хууш болу, шаьш хIунда лецна а ца хуу нах, прокурор вогIу бохуш, цунна тIекхача дагахь, цуьнга шайн арз дан кечбелла. ЦIе йоккхий, чувуьгура. Стоьлана юххехь ирахь лаьттачу НКВД-н эпсаро, циггахь кресли тIехь Iачу прокурорна хьалха тоттура папка. Чувалийнарг дIахIоттавоьра леррина йинчу гIопастана тIехьа.

Прокуроро, кехаташ тIе а хьоьжуш, хоттура цуьнга: цIе, фамили, вина шо, мичара мила ву... Анкетан хаамаш... Ша хиттина ваьлча прокуроро цуьнга сов сиха дIакхайкхадора цунна вен кхиэл йина хилар, тIаккха стоьлана кIелдIа кнопка тaIайора иштта сиха... Лаьцнаверг бухавоьдура. И буха кхоччушехь, подвалехь герз долура, кхин цхьанна а и хаза йиш а йоцуш. НКВД-рчу лобро, акта кIел куьг а тaIош, чIагIдора и тоьпаш тохарна велла хилар. Цул тIаьхьа буса, чу хи а хьоций цIан-йора подвал. Цийша дуьзна хиш биргIанаш чухула Соьлжа чу хьоцура... Декый кхано дIадухкура оцу кертахь... Уьш шортта дохку-кх, хьуна, цигахь хIинца а, Чеховн парк йолчу, майданыхь!

— Маржа-яI! Ма ца оьшуш хIума ю-кх кху дуьненчохь адам! — юха а эькхийтира Керима маццаха ша аьлларг.

— Учахь неIарехь рогIехь лаьттарш шек ца бовлийта, чувигинчех цхьаццаверг вукху неIарехула юха араволуш а гойтура. Цхьана ишттачу дийнахь со вара сихха оцу учн чухула воьдуш. Цу неIарехь лаьттачарна юккьера сихха суна тIехилира цхьа тишвелла, беркъя, юьхь а йистина, лаьцна верг. Суна ца вевзира иза. Цо нохчийн маттахь соьга шабарца сиха элира:

— Со Анатолий ву... Людмиле дIалохьа хIорш... Со 32-чу цIа чу вигнийла а ханйта...

Юха сиха шен метте дIахIоьттира иза. Йовлакхан юккьехь цо соьга хIетахь схьакховдийнарш цуьнга ихна Людмилине кехаташ а, берийн суьрташ а хиллера, даима цо шеца лелош... И хIинца вац кху дуьнен чохь... Амма сан декхар ду, иза мел ле-дира нуц хиллехь а, валале стага дина весет кхочушдар. ХIинц-цалц и кхочушдан аьтто ца болуш, айсса уьш Людмилине кара дIакхачо дагахь, лелла со... Эрна... дуьне гездеш... ХIинца ас доьху хьоьга и кхочушдар... Хьо кестта цIакхочур ву... Хьуна кестта гур бу нана-даймохк... ЦIахь валлал ирс сан ца хили... Со хьакъ а вац... Со хьакъ а вац... — дош а ца алалуш аз хедалора Бакаран, — вайн Даймахкахь дIаволла... — можа бIаьрг-негIарш охьадахара, кемсан буьртигал даккхий, сирла тIадамаш охьахьавдира можачу чукхеттачу беснешна тIехула.

ЦИХЬА!..

Бутт а балале деара Тавсолтега Керимера кехат: Эскиной дIа а кхечи, шех Райисполкоман председателан заместитель а вина, шун цIенойн гIайгIа беш а ву, кхузахь дика ду, цIа дуьйла, бохуш. Бакаран кост ша кхочуш дина а бахара, цуьнга маршалла а лора.

— Миска яI — Бакар: ша цIа а ца кхечи и, тIе цIеран мар-

шалла а ца кхечи цуьнга! — элира Селитас: цхьа кIира хьалха Бакар дIавоьллинера...

ЦIехьа сахьйзар кхин а алсамделира Тавсолтин а, цуьнан шина йоьлан а. Джейрана кест-кеста чувалавора и, дувалах а тевжий, малхбузехьа хьоьжучуьра. Джейранна нохчийн мотт Iамош вара Тавсолта, сихвелла, амма нохчийн дешнаш хала Iе-мара: «Балкхаройн, кхарачойн мотт атта ма бара... шуьнчо-м... мотт кагбийр бу», — олура Джейрана.

1958-чу шеран июнехь, пропуск каракхечира. ХIинца уьш кхузахь сецош хIума дацара. Амма башха атта а ца хетара, шаьш дехха къахьегначу, шайн дахарх цхьа дакъа дIадаьхьинчу, кху юьртах а, кхузарчу догдикачу адамех а довла. Селитина цкъа а ца дицлора: цкъа, кхеран луларчу дов даьллачу шина казахах бехке волю жимахниг кхана Iуьйранна вукхуьнан кетIахь лаьттара, и араваларе хьоьжуш, коьртара баьккхина куй лаьтта охьа а биллина — и шена къинтIера ваккха. Де доло а, юучух кхета а бакъо яцара церан адаман бехк шена тIехь а болуш. Юрт а тохарчул дикка къегинера: оцуьнца кхеран а дакъа дара.

ХIорш кхуза балийнчу шарахь хиллачух тера а дацара кху юьртан таханлера сибат. Керла клуб а, детсад а йинера. Кхеран урамехула доьду арык, шордина, цуьнан шина а агIор могIара хьаладаханера кхара дийгIина таьллаш. Тохара электро-серло Казах-куьле а, Абайн совхозе а, кхуза а, кхечу луларчу колхозера ялош хиллехь, хIинца Казах-куьлехь хIоттийначу йоккхачу электростанцера, хазацу аьчган бIогIамийн беллаш тIехула догIучу нуьцкъалчу телашца кхочура и кху юьрта а, массо гондIарчу колхозашка а. ХIетахь жагIа бухкуш бина хилла Абайн совхозе боьду некъ а, хIинца, коьртачу трассах дIакхетталц, асфальт юьллуш шорбинера. Тохара хIорш охьабиссийнчу жимачу станцера дуьйна схьадалийна аьчган некъан га а даьхьнера лурчах Джамбулехула Абайн совхозе кхаччалц: цигахь хIинца свеклаш а йоьра, тIе шекардоккху керла йоккха завод а йиллинера. ЦIерпоштан станци а юьртана герга оьзнера. Ца йовззал хийцаеллера, къаьсттина тIаьххьарчу кху деа-пхеа шарахь, кхузара меттигаш а, ярташ а. Делахь а, шаьш бинчу махке болу безам нуьцкъала бара. Хала садеттара хIинца йиьжарша а: Баш-лаьмнаш, Ясса, Эскиной... школа... Дада-бIар... Анна Львовна! — уьш дерриг, юх-юха дуьхьалтуьйсура царна. «Анна Львовна!.. юй техьа и хIинца? хIун хилла техьа цунах». ХIокхара 1947-чу шарахь дахьийтинчу кехатана жоп деара цуьнгара цкъа: майра а лаьцна, марда а велла цхьа йисина ша, бохуш. Цул тIаьхьа дахьийтинарг жоп доцуш дисира. «Кхорьхир ю-кх иза а... бехк а бац», — аьлла, хIара шиъ а сецира, кхин ца яз деш. ХIетте а, хIинца чIогIа дагаохура шайн хьоме хьехархо. Тавсолтина-м цкъа а ца хетара Эскинойхь доцург ва-

хар а. Тlаьххьарчу деношкахь юх-юха гора цунна тlенах, ша цlа а кхаьчна, Эскинойхь лелаш, амма самаваьлча, дог мола дlаса а хьожий, доккха садоккхура: Джейранна ца лаьара, шен юрт, гергарниш а битина, «генарчу махка» дlаян.

— Хlун вон ду шуна кхузахь? Паргlатдаьхна... Дахар а шайн таделлачу хенахь дlа хlунда доьлху?.. Шух цхьаберш хlинца бухарчу тхол а дика бежа... Лаахь... кхин ца тарлахь, ши йол дlа а яхийтий... хьуо кхузахь сацахьа. Хьайн цlахь! — бохура Джейрана майрачуьнга. Тавсолтас корта лестабора:

— Джейран! Дика дац зудчо, шен майрачо бохург а ца деш, шениг дийцар!

Хlор сарахь локкхура Нурседас Джейранан лерехь Кавказан исбаьхьаллех эшарш... Тlаьххьара а цlенош а доьхкира... вуно дорах, амма Тавсолта реза вара оцунна а... Джейран тlетахьара...

— Дика ду, реза ца хилахь, юхайогlур хьо... Нуьцкьала хьо цигахь хьан сецор ю? Цкьа дlа, мукьна, йолахьа... Цкьачунна, хьажахlотта... — дийхира Тавсолтас.

Джейранан корта жимма агlор бахара, ойла еш, цуьнан lаьржа бlаьргаш раз севцира. Эххар а:

— Дика ду, мегар ду! — елакьежира и...

Тавсолтагlар новкьабаха станце дукха адам деара. Кжеран а, Джейранан а гергарниш, бевзарш: Довлетжанов, Луценко, Кульджан, Айгерим шен майрачуьнца, лулахой...

Августан юьххьерчех сувйре екхна а, мела а яра. Довлетжановс, тlе а вахана, Тавсолтин куьг а лаьчна, казахийн маттахь элира:

— Шу деза тхуна. Эша а оьшу. Шу lийнехь, хаза дара. Делахь а, дахаза lаш дац шу. Хlун дийр ду... тхуна беж ма билла!

— Баркалла! Баркалла! — корта лестабора Тавсолтас.

— Шух муьлхха а вуха вагlахь, оха везаш тlеоьцур ву. Хlинца шу бухадисча а, тlаьхьа ца хетара. Вай мерза даьхкира... Кхузахь шуна а вон дацара... — тlетуьйхира Луценкос а.

— Баркалла... Иза а бакъ ду... шун мохк а, халкъ а вай цхьаьна льккхина хан а йицлур яц! Бакъду и, дахарна а кхузахь аьхна дара... Амма, хlокху кийрана хьаам хlлац-кх ша кхоьллинчу лаьмнашкахь бен! Тхан шlехьа керчина ойла сацалур яц, Кавказан тархех дlакхетталц! Шуна баркалла! Вон доцуш дика а дац, дика доцуш вон а дац: шу тхуна девзина дика ду. Дуьйла шу а тхо долчу хьошалгlа! Оха грейтур ду шуна тхаьшна шу мел деза! — элира Тавсолтас, «тхо» боху дош олуш шена юххерчу Джейране а хьожуш. Генарчу махка, гуш доцчу ирсана дуьхьал яха хlинца сацийна яьлла Джейран а лаьттара эссала ела кьежаш.

Щерпошт схьакхечира. Веьна схьахlоьттира, хьуьхьа а воьл-

ла, тlаьхьависина Аскеров Джатыбай. Цийвелла, сиклуш, толкха лелхаш, Тавсолтин куьг а лаьчна, шайн маттахь бохура цо, гонах а хьоьжуш:

— Тавсолта-агlа, Селита-куль, Нурседа-джан! Шу схьакхалхийнчу дийнахь аш дуьххьара станцера кхуза беьна кьаьхьа некъ дагабогlу суна. Ирча де дара и. Сан гуьнахь а доцуш, и соьгахула хилира. Цул тlаьхьа а хlокху Нурседа-джанна цхьац-ца вас елира соьгара. Бехке ву со... со чlогlа тешнера сайга шух лаьчна дийцинчух. И харц хиллера. — Бакъдерг тlаьхьо хирира... Хlетте а бехке ву со. Амма, цхьабакъду, декхарийлахь-м хlара а ца йисира. — Нурседига хьаьжира иза: — Делахь а, кьинтlера довла!

Тавсолтас маракъевлира иза:

— И-м хlума дацара! Масане эккха дахарехь... Хlара а lаьхир яцара цхьа йиш-малаш йоцуш... Хьо а вала тхуна кьинтlера, тхоьгара хиллачу цатамана!

Селитин бlаьргаш лешира. Нурседас, ела а кьежаш, дена хьалхха, куьг кховдийра Аскеровга.

— Молодец! Молодец! — бохура Аскеровс, цуьнан куьг а дегош.

Тавсолтагlар вагона тlе бевлира. Щерпошт, и аре екош, хlокжеран а цlарах ша кху мехкан lодика ечуха тера, цlогlа тоьхна, йолаелира. Вагонан корах ара а хьаьжна, Тавсолта велакъежира. Цуьнан данма буьрсачу юьхьа тlехь и велакъажар, берийнчух тера, сирла кьегара.

— Кхуьнан цlогlа а хlинца хаза ду!.. Марша lолда, lодика хуьлда шун! — цlеххьана, шен коьртара схьабаьккхина куй ластийра цо. Массарна а тамаше хийтира чо а божаза, амма, кнса санна, кlайбелла цуьнан горга корта дуьххьара, шайна берзина байча...

Щерпошт дlаяхара, хlаваэхула, чlабанах тера юхатесна, бе-хха, lаьржа кlур а текхош. Малх чубуьзира. Хlаваь сикха lаржлора, амма стигалхула йоьлху мархаш ехха лийпира гуш боцчу маьлхан гlаьнаршлахь, шайн йистош дешин басахь йогуш.

III. ДИНАНАХ ДОГ МА ДИЛЛА

ДЕНЪАЗА ЦИАДЕРЗАР

Церпоштахъ эххар а цла кхаьчначу нохчашна вокзалехъ, шайн вагонна дуьхьал нисделла, «ГРОЗНЫЙ» боху дош гичахъ, дог тохалуш, мерза хийтира. Шира доттагI юха вайча санна, серлаелира Тавсолтин юьхъ.

Катоьххина кхечарел хьалха охьабиссира Тавсолтин доьзалш: цунах тасаелла, цунна тлаьххье, Джейран, тлаккха Селита, царел а хьалха — Нурседа. Амма шаьш цлакхачар хазахетта айаделла долу церан дегнаш цу-сохьтта юха а, Iовжийра, шайна вокзале дуьхьал баьхкина, маршалла хоттуш, шаьш цлакхачарца декъалбеш, Iедалхойх цхьа а тайпа векалш шайна ма ца байннехъ. Селитас, лере а таьIна, Нурседе кIуон элира: «Ур-атталла Казахстанехъ а вайна-м дуьхьал ма баьхкира»... Тавсолтин юьхъ цIийелира Джейранна хьалха эхъ хетта: «Вай юхадаьхкина хазахеташ цхьа а воцчух тера ду», — дагатесира цунна. Амма цу-сохьтта цхьа оьрсн тIевеара царна:

— Шу дуй БерсановIар?.. Со Керима вайитина шуна дуьхьал...

Керима, ша дуьхьал ван йиш а ца хилла, яийтинчу киракхоьхьучу машинахъ Тавсолтин доьзал станцера Эскинойхьа новкъа белира... ГIалех ара бовлале дуккха а урамашкахула хьийза дийзира: цкъа кхузахъ — тлаккха дIогахъ латта аьхкина меттигаш нислора кест-кеста — тIеман заманахъ окопаш санна. Малх гIушлакхе гIертара. Шоферца хьалха чу хиъна вогIу Тавсолта а, тIехьа дIанисбелла цуьнан доьзалш а тидаме дIасахьуйсура гондIа: уьш массо а бара, ур-атталла, Тавсолта а тIехъ шайн Республикан коьрта гIала дуьхьара гуш. Вокзалан майданара машинен шофери хьалха Беликовн тIай долчухьа ерзийра: Соьлжан можачу тулгIешна тIехъ, кIорза истангаш санна, малхехъ сийна-Iаьржа бос лепаш, дIашершара мехкадаьттанан

яккхий хьоькхнаш. ТIай тIоьхула а девлла аьрру агIорчу урамехула дIадахара. Моторо цхьа-ши хьоршам а тоьхна, машинен сецира тIулгех боьттинчу лекхачу пена уллохъ. Шофер, охьа а воьссина капот а йиллина, моторан сакхт лаха хIоьттира. ТIулган пена тIехъ леккха хьалабахна, тIулгах бина, цхьа Iаьржа боккха адаман корта байра Тавсолтина. Юьхъ а яра Iаьржа, оьгIазе.

— И хIун ю?.. — хаьттира цо шофере.

— Муха... «ХIун ю»... Ермолов ву-кх... Паччахьан инарла... ХIара гIала дуьхьара дIахIоттийнарг...

— ЖIаьла ду... — элира Тавсолтас.

— Муха... «ЖIаьла»?.. Ас ца боху хьоь — паччахьан инарла! Адам ду!..

— Сан ден жIаьла дара — «Ермол», — элира Тавсолтас.

Шофери, вела а къежна, куьг ластийра: «Хьо-м кхета а ца воллу» бохучу маьIнехъ — цунна ца хаьара, лам чохъ нохчаша, паччахьан цхьаболчу, шайна дуьхьал леттачу инарлийн а цIерш, уьш кIонахий хилар гичхьана, шайн кIенташна а туьллуш хиллий: «Сипсо», «Боккало», «Паскоч»... Амма Ермоловн цIе дукха хенахъ дуьйна а ламанхоша шайн жIаьлешна лора...

Моторан сакхт шофери дIа а нисдина, машинен хIинца трамвайин некъана уллохула йоьдура — «Трамвайин тIай» долчухьа. Цхьана-шина куьпах тIехьаьлча юха а сецира Нефтяной институтан маьIнехъ. Шофер охьа а воьссина, юха а мотор талла хIоьттира. Тавсолта цеце хьалахьоьжура, цигахъ лаьттачу, болатан гIорторахъ тIехъ леккха хьалаяханчу, хи дIасадокьучу бIаьвне. БIаьргашца и юстуш лакхара дуьйна и охьавогIуш когашка кхечира. Когашкахъ нисйина еакIов ехий гIайракхаш гина, царна тIехъ Iаьрбан йоза дайна, цецваьлла, тIехилира и. ГоратаьIна деша хIоьттира:

— Сан да!.. Берс! — мохъ белира цуьнга. Горавахна, хьераваьлча санна, сиха, шен ницкъ ма-ббу чурт схьайизо вуьйлира Тавсолта. Схьа ца даккхалора. Цецваьлла тIевеара шофер.

— Ахъ хIун леладо? И мегар дац. Стенна оьшу хьуна и?

— Сан ден чурт!.. Сан ден Берсин чурт ду и!.. — мохъ хьоькхура Тавсолтас. Машинен тIера, цецбевлла, чухьуйсура Джейран, Селита, Нурседа, тIехбуьйлу нах а соьцура. Шоферан юьхъ цIийелира — и кхийтира:

— Тавсолта! ХIинца и дан мегар дац. Тлаккхалула вухавогIур ву хьо...

Тавсолта деша вуьйлира кхечарна тIе яздинарш а:

— Тхан юьртахойн чарташ ду уьш!.. Шу адамаш дац! Шу жIаьлеш ду! — тIекхохкавелира и бехкбоцчу шоферна. И эссала, цIий а велла, лаьттара:

— Тавсолта! Сан бехк бац!.. Тхан бехк бу!.. Шу кхин юха-

догIур дац, уьш шуна кхин оьшур а дац моьтттура тхуна... — Тавсолта кхетон а, тебан а гIертара ма-хуьллу оьрсийн шофер: цунна дагадеара, шег а дакъа а лоцуьйтуш, уьш кхуза схьа-кхехьар. Юха а ден чурта тIе а вахана, гора а хIоьттина, цом-гашчу берана санна, тIе куьг хьоькхуш, дехха доIанаш дира Тавсолтас. Урамера нах, севцца, тийна хьуьйсуре.

— Боккбал а йоккха хьакхалла ю и оьздангаллина гергахь а, цкъа а уьш кхин юхабоьрзург ца хиллехь а! — элира царна юккберачу, еха кIай маж йолчу, воккхачу стага оьрсийн маттахь. — Веллачу стеган кошца кьийсар адамалла дац!.. — аьлла, дIавахара и. Бисинарш а, бист ца хуьлуш, меллаша дIа-сабекъабелира. Шофери мотор юха а меттаялийна машин хIинца сихха гIалех болучу боккхачу урамехула дIайоьдуре. Тавсолта, вист ца хуьлуш, юьхь кхохкийна, корта а оллийна вара и: иза когашкара коьрте кхаччалц вагийнера гинчо: «ХIетте а шайл тхо лахара а лору-кх цара... Аса-м дийр дацара и санна дерг цкъа-а! Делахь а... церан а... хIун бехк бу?.. Уьш а бацара реза... Заманан хьу ю-кх!.. Делан кхиэл ю-кх массо а хIуманан а!.. Ио, АллахI, айхьа диначунна муьтIахь е ахь сан ойла!» — цуьнан карзахьевлла ойланаш эххар а тийра мелла а... Машин, гIалех ара а яьлла, хIинца Нохчмехкан йоккхачу шерачу арен-гахула дIаоьхуре.

РегIа охьатеIа малх хIинца а бовхха лепара. Тавсолта тидаме дIасахьоьжуре.

Массанхьа а цхьаь хета и стигал кхузахь шен бен доцчу шатайпа къаьсттинчу сибатехь дуьхьалхIуьттурса цунна. Морзин басахь цуьнан сийна лепар а, дIо шурин чопанах сийса мархийн йистош а, церан кура дIашершар а, тоххара хьалха шена гинна, кхузахь бен кхин цхьанхьа хилла а доцу, сурт хетара Тавсолтина. Бакъду, шерачу арара лома кхаччалц дуьхьалхьет-талу моьгIара дийгIинчу диттийн баьццара раьгIнаш, хьалха кхузахула хилла яцара. Амма Эскинойхьа бирзинчу новкъа девлчхьана шена мел гург Тавсолтина юха а хьалхенгахь шена дайна, «хIетахьлераниг» хетара: дIогара, Инна дехьара, куьй-са бохь болу лекха тарх а, хьуьлла орца ирзехь юх-юххе даьлла тайна кхоь акхтарг а, кху лаьттан и шатайпа мокха-Iаьржа бос а, некъан йистехула хьалаевлла кондарш а...

Машин, гу тIе а яьлла, дIайоьрззучохь цIеххьана шайн некъ а хадош, дIаиккхина пхьагал а, дера, хийтира Тавсолтина «хIетахьлераниг». Цецваьлла велакъежира и: цунна цIенна да-гадеара, маццах, цхьанхьа-м доьлхуш, кхузахь шайна иштта дуьхьал, некъ а хадош, пхьагал эхкхар.

Пхьагал хIинца, некъал дехьа а едда, сийначу кулла кIел тебира, шера сира букъ кхаьргахьа а берзийна, шена хIорш ца гича, ша а ца го моьттуш. Шофер машин а сацийна, шен гIен-тана тIеххьарчу шалгу-тоьпана тIе кхевдира.

— Не надо! Убивай не надо! — тоьпан бух юхаозийра Тавсолтас.

— Ну, ладно! — цуьнга а хьаьжна, шофери юха дIайола-ялийтира машин.

Юьртана герга мел гIоьрти а совбуьйлура Тавсолтин дагале-цамаш, бIаьрг къарзош, дог карзахдохуш. Ганза а, дагадахкан-за а вуно дукха хан йолу цIенна дицделларш а, хIинца кIеззиг-чу хIуманах а бIаьрг кхетташехь, юха дерриш а ма-дарра кар-ладуьйлура:

и некъан бердашца духдуьйлу самукъане шовданаш а, не-къаца маьI-маьIлехь Iохчу даккхий чхернаш а, геннара схьа-гу, амма даима гергахь хета, и къоьжа лаьмнаш а — уьш массо а, шайна чохь садолчу куьцехь, хIара а веззинчух тера лерри-на, шег хьуьйсуре санна хетара Тавсолтина.

Яьсса хи тIе а кхачна, Эскинойх чувулучу тIех бевлира хIорш: хIинца, гена йоцуш, дIо басахь, гучуелира хьо-ме юрт.

— ЭлхьамдуьлниллахI! Хьо доккха де! — ша Iаччохь хьала-кхоссавелира Тавсолта!

Хин йисттехула боьдучу новкъа машин аьтту агIорхьа дIа-йоьрззусехь, цIен-берд а гучубелира: цIеххьана схьахьаьлхин-чу генарчу жималлин гIаларташ, гондIа мел дерг хьулдеш, пардо лецира къеначу бIаьргашна хьалха. БIаьргаш а севцца, меттах ца хьара Тавсолта. Хиллачун суьрташа, роьгIана дуьхьал хIуьттурса, сихха вуханехьа идавора иза, шен дахаран юьххье. Цунна шайн машинан гIовгIа а ца хезара хIинца, некъаца сихха тIехтуьлу юьртан цIенош а ца гора. Амма шайн цIеношна хьалх-ха машин севцца, цIеххьана самаваьллачух тера, тохавелла ма-шенара шашах охьаиккхира и. ГондIараниш ца гуш, меллаша, тидаме керта хьаьжира тамаше догучу бIаьргашца. ТIак-кха, ша волччохь, горавахана, цомгушчу доьзалхочух сан-на, хьастаме, къахеташ куьг хьаькхира цо лаьтта. Юха, цхьа гIорза схьа а эдна ирахIоьттурса. И бIаьргаш хьалха а яьхьна, лаг тIе таIийра, гонах ирсе бIаьрг кхарстош. Вела а къежаш, хьалха лаьттара Керим.

Марайккхина а, маршалла хьаьттина а ма-велли, Ке-рима, кисанара схьадаьккхина, кехат дIакховдийра Тав-солте:

— ХIинца хьан цIенош а юха а хьан ду-кх!

Тавсолта дика бешлелорхо хиларрий, цуьнан кIант, эпсар, Даймакхехьарчу тIамехь валаррий дагалоцуш, Кериман гIон-ца, Iедало юхадерзийнера цунна цIенош. Царна чохь Иийнарш а ши-кхо кIира хьалха ДегIастана дIабаханера.

Кериман Iуналлица, бевзачарий, лулахоший, хIорш цIа а бахкале, чу кираш а тухуш, цIан а динера цIенош.

— Баркалла. Ма-дарра аьлча, кху чу ца воьссинехь-м со

вуьззина цІа кхаьчча санна а хетар дацара суна! Баркалла! — Кериман белш тІе куьг диллира Тавсолтас:

— Баркалла кху чохь Іийначу дегІастанхошна а хІорш лардарна! — элира Тавсолтас.

— Цара-м, хьаха, вайн кешнаш а дика латтийна!.. ТІе, хавий хьуна, — сирла велакъежира Керим, — гуьржаша, шавш Іийначу керташкахь, шавш дІабоьлхуш, бухахь цхьацца уьстагІ а битинера, хьуна, сагІийна — юха цІабогІучу нохчашна!

— И а кьонахчалла ю! — кьобалдира Тавсолтас...

Керимца баьхкинчарий, лулахоший гІо а деш, чуьяхьна хІуманаш дІа а нисйина, буьйса йоллалц Іийра цІа кхаьччарш, бухарниш цхьаьна — мел хилларш карладохуш. Эххар а, Нурседас, Селитас, доккхачу текхахь нар тІе хІоттийра Джейрана йина, чомехь Іаь гІуьтту, бешбармакх!

— ОхІо! Казахстано шен хьошалла до вайна хІинца а! — элира Керима Джейране. Ела а къежна, Іадда лаьттара Джейран. Пхьор а диъна, дІабахара лулахой.

— Со Іуьйранна Грозный гІала ваха дезаш а ву. Лама цІа вогІур ву... Аш садаІа! — аьлла, дІавахара Керим а. Бехачу некъо гІелбина Тавсолтин доьзал шавш цІа бирзинчу дуьхьарлерчу буса набаран марахь мерза дІатхьавсира.

* * *

Сатоссуш гІаьттира Тавсолта. Ламаз а дина, тІе хІума а юьйхина, вуьйш сама ца бохуш, меллаша аравелира и. Цкъа хьалха цІеношна го баьккхира цо, тІаккха кертыхула волавелира: даьхнакерт йоькью зІар дацара, божал дохийнера, пенаш хирцинера. УьйтІахула доьду татол лекънера. Шайн дирша етт а, жІаьла а дагадеара цунна. Уьш, хьовха шен хиллачу бахаман гІирсах хІума ца карийра цунна, цхьа тамашена бисина цІийна тІехьа Іуьллу хІара лами бсцург. Цецваьлла, велакъежира цунна иза. Лами хьала а хІоттийна, чІогІа буйла хьожуш, дІасатуьйхира. Корта хьовзийра Тавсолтас: тохарлерраниг бара, цхьа а тІегІа малдаланза. «Табина хир бу», — дагатесира. ЦІенойн тхов тІе ваьлла а хьийжира: цІенош, тишделлехь а, чохь Іен мегар долуш карийра цунна. ТІаккха кешнашкахь вахара, уггар хьалха — хІолламаш доккучу маьІе. Вехха лаьттира Тавсолта шен вешин Іалсолтин, кІентан Даудан хІолламашна хьалха доІанаш деш. Дукхахдолу хІолламаш а, чарташ а дийна дисинера: кхузахь Іийначу дегІастанхоша Іалашдарна. Амма лекхий, дуькхий дара нохчийн кешнашкара кьух! Халла схьакарийра Тавсолтина шен ден Берсин, чурт доцу каш, цунна юххера, маццах хІара юрт — «Эскиной» йиллинчу, кхуьнан денден Эскин кошехь доьгІна акхачу тІулган чурт довзарна. Вехха хьийзира и яраш дІайохуш, майда цІанъеш. Эххар, доккха са

а даьккхина, Нурбикин каш долчухьа вахара. Коьллаш куьйгашца дІасатуьттуш, воьдура Тавсолта. ХІара Нурбикин каш тІе кхаччале, зударийн тийжар хезира: коьллаш дІасатеттина, хьаьжча гира, коша тІе а йоьжна, йоьлху Селитий, Нурседий. «Кхарна дикахо карор ду хІара каш» — догдоьхна хьаьжира и шина йоІе. Да гучуваьлча, сихха хьалагІаьттина и шиъ, бІаьргех йовлакхийн маьІигаш а хьаькхина, йоьлхучуьра сецира.

— Яло хІинца, ший а, хьуьлла тІе а хІоттий, — Тавсолтас хІолламашкахьа куьг тесира, — хьиз ца луш, чугІо... Юург кечъе... «Цунна» хІусам а йовзийта. Цхьацца адамаш а дуьйлалур ду эха. Со а чувогІу, цхьана метте а хІоьттина, — аьлла, ойлане Нурбикин коша тІехь а лаьттина, тІаккха ЦІечу — берде бІаьрг тоха, Яссин йистехьа вахара Тавсолта. Кешнийн кертых ара а ваьлла, юххерчу хьуьн чухула прзух тІех а ваьлла, и вогІуш, дитташна юккьера цІеххьана кхунна чухьаьвдира месала, кенаш а девлла, кьанделла, дай боцуш дисна, акха жІаьлеш. Схьаэчна гІорзалгаш тоьхна дІалаьхкира уьш Тавсолтас. Амма цхьаь, дІадаха ца туьгуш, Тавсолтина тІе а дирзина, «гІалх» деш лаьттара, муцІар, хьожа йохуш санна, хьала а ерзийна. Тавсолтин дегІехула зуз хьаьдира: цунна гира, цунна бевзира, жІаьлин логх боллу, маьлхан зІаьнаршлахь цІеххьана леппа, йоьзна хІоз.

— Борзиг!.. Борзиг!.. — схьатІекхайкхира цо жІаьлига. Лаьттахула лохха текхна тІе а деъна, жІаьло Тавсолтин когах мотт хьаькхира. Шен гІода юккьера схьадаьстина доькха цуьнан логх боллучу йоьзан хІазарх таса дагахь — Тавсолта охьатаьІашехь, дІанккхина жІаьла, дитташна юккьехь дайра.

— Борзиг!.. Борзиг!.. — бохуш Тавсолтас, бере санна, дехха кьинхетаме озаца кхайкхира цуьнга тІаьхьаваьлла, дитташна юккьехула генна дІа мохь бетташ. Амма Борзиг юха ца деара. ГІийлачу ойланехь вухавирзина Тавсолта, юха а цу прзуна тІехволуш, саьнгаран йистехь, малхехь лепаш, шурула кІайн цхьа хІума гина, тІевахара: малхо якъийна, мехаша шарйина, акхарой кІомсарша цІенна яьшна Іуьллура бежанан коьртан кІайн туьта: «Гарехь, оцу дІадеьддачу жІаьлийн а цхьанан хенахь шун хилла-кх хІара»... — ойла хилира Тавсолтин. Кхин а тІехилла леррина хьаьжча. «ОхІ!» — аьлла, цо цеце доккха са даьккхира: туьтан бІаьштигашна тІехь, ши маІа хилла-чохь, йоцца мазакъйоьлла ши юьхк гора. Вехха лаьттира Тавсолта ойлане вахана:

— «Дерриг а Делан болх бу!» — аьлла цІехьа волавелира... Ши йоІ, Даудан, Увайсан хІолламашна хьалха а лаьттина, цигара школе яхара. Дог сиха детталора. Школан керта йоллушехь гира: шуьйра тІамарш а яржийна лаьтта Дада-бІар,

лестачу гаьннашца цо шаьшшиъ тейоьхуш. Едда, едда, мара-
кьевлира цара и.

ДадабIар, куц дохаза, товш лаьттара, шена тIехьа, ний-
сачу магIаршца кьона дитташ а техкаш. Амма, цуьнан ИндагIе
нисделла, хьалхара кхо дитт-м кхечарел дикка лоха диси-
нера.

Нурседина девзира уьш: «шениг», «Кегимниг», «Терентьев-
ниг!» Дехьарчу кхаа дитта юххехь лаьттара Селита: «Шениг»,
«Даудниг», «Увайсаниг!..» Селита, едда, юха Дада-бIарна тIе-
яхара:

— Нурседа! Хьажахьа, хIинца а!..

Диттан гаьн тIехь ширделла, амма хIинца а даза гора эп-
паш: «АУ—БД».

Кертахь цхьа а вацара. УьйтIе цIена яра. Цхьа а гIар ца хе-
зара. ДIо рагIу кIелхьара, нуй а карахь, гучувелира воккха
стаг, хьалха гинчех воцу, оьрсий.

— Тхо хIара школа чекхъяьккхинарш ду! — шаьшшиъ йов-
зийтира Нурседас.

— Марша догIийла!.. Со дворник, лаахь, хехо а ву. Шуна
мила оьшура?

— Анна Львовна!

— ГIалитIе яхана... селхана цIахь хир ю а аьллера... стенна
хьеелла хаац... Кестта цIа кхочур ю... Лама педсовет а ма ю
цуьнан. — Жоп делира воккхачу стага.

Ши йиша шайн чукхаьчча учахь Джейран лаьттара Нурсе-
дин шина беран куьйгаш а лаьцна, лаьмнашкахьа хьоьжуш,
дуткьачу лоба тIехь, мохехь раздахана зезаг санна, охьатаьIна
корта ойлане бIогIамах а товжийна. Цу сохьта чукхечири Тав-
солта а. ГIийло лаьттачу Джейранна тIе а вахана, забар
йира:

— ХIан, алал, йоккха стаг: муха хета хьуна тхан
мохк?

— Вон бац... хазахета... массанхьа а лаьмнаш ду, делахь
а, генна гуш шерра аре-м яц!

— ХIан-хIа! Теркал дехьа шерра аренаш а ю!.. Шучех тера
а йолуш!.. — велакежжира Тавсолта.

* * *

КхозлагIчу дийнахь, делккьехь, йисина хIуманаш Джей-
ранца чохь дIа а нисийна, Тавсолта чувале йижарий жи-
жиг-галнаш дан тохабеллачу хенахь, цхьамма-м неI туьй-
хира:

— Можно? — схьахезира оьрсийн зудчан аз. НеIаре
хьаьдира Нурседий, Селитий: девзира, девзира царна
иза...

Анна Львовна мараюьхкура цара рогаIана цуьнан малъелла-
чу беснеш тIе, сирделлачу гиччошна, декьачу куьйгашна оба-
наш бохуш. Беларш а, белхарш а изделлера. Юург кечъяр хIин-
ца шенна дисина Джейран, корта а лестош, пеша юххера цаьрга
хьоьжуш лаьттара: цунна а юьйцу хазарх евзира Анна Львовна.

— ХIара тхан керла нана ю! — элира Нурседас, лерана,
хьала а гIаьттина, Джейранан белш а лоцуш, и Анна Львовни-
на йовзуьйтуш. Джейрана, елакъежаш, корта таIийра, демаша
дуьзна куьйгаш хьала а айина.

Анна Львовна дикка къежъеллера, бIаьргийн гонаш кеггийра
хебаршка даханера, амма бIаьрса хьалхалерра собаре, нуьцкъа-
ла догура. Хьалахьаьжча цунна гира, тохарлеррачохь пенах кхо-
зу хIетахьлерра — сирла велакежжачу Ленинан сурт. Сихха
вукху пенехьа йирзира:

— ХIара-м бесса лаьтта! — корта ластийра цо. Йижарша
дийцира шайца мел хилларш. Анна Львовнас, юкьа хеттарш
а туьйсусш, сов сема ладоьгIура. Эххар а Селитас хьехархочуьн-
га хаьттира:

— Ахь кехат хIунда ца яздора тхоьга? Кхоьрура хьо?

— Я хьуна а хийтира тхо бехке? — тIетуьйхира Нурседас,
Iе а ца елла.

— Аш хIун дуьйцу?! Аш хIун дуьйцу?! — куьйгаш хьала-
тесира Анна Львовнас. — Муха хетар дара шу бехке? Кхоь-
руш... меттигаш-м яьхкира... бакъдерг аьлча... — охьахьаьжира
и, цIий а луш. ТIаккха хецца шех лаьцна дийца юьйлира:

— Хьалхарчу кехатна жоп-м данийтира ас, амма... цул тIаь-
хьа со а холчахIоьттира. Чевнаш а хилла, кхетамза Iуьллу, Иван
Саввич фашисташа йийсаре вигна хиллера тIамехь. Цхьа хан
яьлча, товелча, церан лагерера и веддера. Хьаннашкахула леч-
кьаш, малхбалехьа кхаьчна и, кхано вайчех схьакхетча, и ша
йийсаре ваханарг а вина, «тройко» Сибрех лаьллинера. Шуьгара
хьалхара кехат деанчул тIаьхьа кхечири соьга Иван Саввичера
и дерриге дуьйцу кехат... Бехк ма билла... хIун дара а хаац, эц-
цахь дуьне а дигделира суна... Кехат чекхдоллуш цо: лаахь,
шега хьежа — ша хьанал хилла: кхин хетахь — паргIат а хи-
ла, бохура...

Анна Львовнас бIаьргаш тIе йовлакх даьхьира.

— Ас цуьнга яздира: хьох со данма теша! Со хьоьга хьоь-
жур ю! Хьо цIа вогаIур ву! Вайна гур ду вовшийн!

Нурседин сийна бIаьргаш ойлане кхоьлира. Селитин юьхь
цIийелира. Цара дуьйцург хеза, пеша юххе хьийза Джейран а
дIайирзира хIинца, цаьргахьа букъ берзош, шен юьхь ца
гайта.

— Суо йисира со... сайн Ниночкица... марда а велира, хье
ца луш... Директор йолчуьра а паргIатъяьккхира... Эццахь...
шуьгара шоллагIа деанчу кехатна жоп яздан ца хIоьттира со...

Йоълхуш райцентрера со цІа йогІуш, тІаьхьакхира, тхан парт-кабинетан куьйгалхо, цхьа къена коммунист:

«Дукхаяхарг! ма елха, — сан белсах куьг хьаькхира цо, — дахарехь богІу цкъацкъа иштта мур а, дуьхьалдІа сатоха дезаш... цкъачунна!.. Хьайн хьехархочун болх а беш ІаддаІе, гІуллакхаш цхьана хорша дерззалц. Кестта зама толур ю».

Амма зама суна-м кхин а телхира: цхьа-ши бутт баьлча Иван Саввич велла аьлла, цигарчу больницера хаам беара. Оцо гІорнира сан дог. Моьттура: дийна йоллушехь суо елла... цхьа Ниночка яцахьара!.. Амма... ткъоалгІачу партсьезде керла нур хийцира дуьнен чу а, сан даг чу а! Ас яздинчу кехаташца Иван Саввич вуьззина бехказа вира. Москвара соьга кадам а кхечира, майрачун йоллу орденаш, документаш юха а дерзош; Ниночкина дешна яллалц пенси а диллира ден цІарах. Со юха сайн балха а хІоттийра...

— Атта-м шуна а ца хиллений! — цуьнан пхьаьрсах куьг хьаькхира Селитас.

— Маре ца йоьдуш а Іийна хьо-м, — Нурседа цуьнан хІинца а хазачу юьхьей, тайначу дегІей хьаьжира.

— И веллачул тІаьхьа а делира масех шо... сан деган чов ца йоьрзуш. Ткъа, хІинца со маре йоьдучохь а дац... йоІ ма ю сан маре яха кечлуш!

Селитас маракъевлира Анна Львовна:

— Мичахь ю Ниночка?

— Кху шара Грозный-гІалахь Пединститутан филологически факультет чекх а яьккхина, Волго-Доне экскурсе яхана... Цуьнца, шена путевка а яьккхина, Кериман кІант Каташ а вахана! Кестта цІа кхочур бу...

— ЭхІ! ма хаза нисделла и! — эькхийтира Нурседас.

Шайн ширачу хьехархочух кхетча, шаьшшиь юха а жима хетара шина йишина.

— ХІинца дерриг дІанисделлий хьан? Цхьа а вуй хІинца хьан догъэтІош? — хаьттира Нурседас.

— ХІан-хІа, уьш дІадевлира дерриш а! ХІинца дика Іа... Со-м доьшуш а яй!

— ХІундий?

— Со хІетахь педтехникум бен чекххьаьккхина а яцара. ЙоІаца, цунна гІо а деш, и филологически факультет а яьккхира ас чекх заочно, сагатдеш хьер ца ялархьама. Ткъа хІинца заочно философски факультетан кхозлагІчу курсехь а ю. Дуккха а хІуманаш ду хаа лууш... Зама эрна хІунда йохуьйту!

— Ма хаза ду: цхьаьна ду вай! — Анна Львовнин коча хьерчара Нурседа.

— Кхин юха ма йогІийла и зама! — доккха садаьккхира Селитас.

— ЙогІур яц! И санна дерш кхин гур дац!.. Вайна гиначуь-

нан коьрта маьІна хІун ду аьлча: вайн пачхьалкхехь, гІалаташ дийла тарлахь а, бакъдерг тулуш бен чекхдала йиш яц!

НеІ йиллина, чувелира Тавсолта, пхьаьрса кІел хьарчийна, плакат а дохьуш. Чуьранаш хьалагІевттира. ТІееьна Джейрана, цуьнгара схьа а эдна, и плакат кора юххе хІоттийра, гІаж, тІоьрмиг неІар тІехьа а оьллина. Тавсолтина чІогІа хазахийтира Анна Львовна яйна. Цкъа хьалха майрачух, мардех кадам а би-на, хьал-де хаьттира цо.

— ХІинца дика Іа... ДІанисделин шу а? — хаьттира Анна Львовнас.

— Дика дІанисдели... Юьртахь хийцамаш а карий: бошмаш а совъевлла, керла ферманийн гІишлош а йина, цига хиш а далийна. Дика ду и! — реза вара Тавсолта. Цхьадерг Селитас гочдора, важа дерг Тавсолтас ша а дуьйцура.

— Ленинан бакъдерг туьйли! — тІетуьйхира Тавсолтас, пенах хьалакхозучу цуьнан сурте а хьаьжна, тІаккха вукху бесачу пенах бІаьрг кхетта, коре а вахана, хьарчийна плакат схьа а даьстина, Нурседега дІакховдийра цо — «Нохч-ГІалгІайн АССР-н карта»:

— ДІатохал и цигга! — элира, Сталинан сурт кхавьзначу пІелг хьажош.

— Правильно! — кьобалдира Анна Львовнас.

Джейрана хьалха йиллира ша йина бешбармакх.

— Шу хье ца дан сайна хуург йи-кх ас!

Анна Львовна, сохьте а хьаьжна, тохаселира:

— ХІа, яха деза сан. Боккьал а, вайна-м шиь долуш доллу!..

Сарахь педсовет ю тхан хуьлуш. Кечъяла а деза.

— Кхуьур ю хьо! — аьлла, нуьцкъаша охьахайра и йиьжарша:

— Тхан бешбармакх а евзар хьуна, хьалхенгахь ганза елахь, — елакъежира Джейран. Цуьнан сибат а, Іаьржачу бІаьргийн кІеда хьежар а, чухула цуьнан яй лелар а тайра Анна Львовнина. Массо хІума яа хевшира. Тавсолта шен чувахара. НеІ ца тухуш, цІеххьана чувелира Керим. Юьхь тІехь сингат-таме а, кхохкийна а хийтира. Маршаллаш а хаьттина иза а, цара тІевехна, охьахира цаьрца шуьне.

— Хьо ма таьІна ву... ХІун дара гІали тІехь? ГІуллакх хили-н хьан? — хаьттира Анна Львовнас. Карара Іайг охьа а биллина, Керим церан яххьашка хьаьжира — «хазаза ду-те кхарна и хІинца а?» — бохучу хьесапехь.

— Ца хили... Хуьлучохь а дацара... — Массо, юучух юкъах а бевлла, ладогІа буьйлира.

— Со, машин цкъачунна дІа а хецна, сихха партин обкома хьалха кхечира... НеІарш къевлина ю, чу ца вуьту... И ерриге цигара йоккха майда дІа а лаьцна, кьорза пхьовьха ю-кх

сийсаш, карзахбаьллачу хІордо санна, гІовгІа айина, «Митинг ю-те?» аьлла дІахьаьжа, — «ХІун митинг хир ю: августан тІаьхьарчу деношкахь цхьа а дезде а ма дац» — дагадае. Амма, дІо юккѐхь, бочканаш, яьшканаш вовшахтоьхна йина цхьа трибуна тайпа ду... Цу тІера, бете рупор а оьхьна, мохь тоьхна кѐамел деш, боккха корта а лестош, яьлла кІажарийн Іаьржа кхес а йолуш, цхьа стаг ву, баьццара кучахь... Схьахеза: «Декѐал хуьлда Молотов!.. ДІаваккха юкѐара Хрущев!.. Казахстане юхаберзабе Даймакхана ямарт хилла нохчий, гІал-гІай!»... Цецвели со... Суо нохчо вуйла а цахоуьйтуш, пхьоьх халла дІаса а тоьттуш, ма-хуьллу цунна гергахуьлу со... И баьццара коч ерг охьа а воьссина «трибуне» ели, цхьа, сийна еха коч а юьйхина, оза, лекха зуда. «Сан кІант фашисташа тІамехь вийна... Сан мар нохчаша вийна... Сан да а нохчаша вийна... ХІинца цаьрца цхьаьна Іан еза со?... Уьш хІунда берзабо юха? Кхин а генна дІалакха хьакъ бу и ямартхой!»... Со холчахь ву: хилларг хІун ду, уьш мича бахьненна карзахбевлла ца хууш. Эххар ги, дехьа йнстехь пхьоьх дІаса а хилла, пхеа-ялх стага, тийнна, бармахь, шайн белшаш тІехь схьавахьаш велларг. Пхьоьх, кхин а дІаса хилира, царна некъ паргІатбокхуш. Маьхьарий хеза: «ДІахьовсал, накѐостий, оцу акхароша цунна хІун дина?.. Урс тоьхна йиначу чевне!.. Юьхь а йнстина!.. И сийна томмагІаш!» Со юха а ца кхетара, амма со нохчо хилар кхузахь хайита кхераме хилар гуш дара. Эххар со тІелоттавели, йоьхначу ойланца пхьоьханахь ша лаьттаху, суна вевзаш волчу, со санна юьхьа тІехь оьрсех терачу, цхьана гІалгІайн яздархочунна — Идрис Базоркина. Ший а, бІаьцаш а йина, юьстах вели. Цу села йолчу йоккхачу пхьоьханахь, тхойшиъ воцург, кхин вайнахах цхьа а стаг ца хаалора.

— И хІун ду — хаьий хьуна? — хаьттира ас цуьнга.

— Хаьа. Со веххачу поселкера схьадоладелла ду иза... Кхузара иттех километр... Черноречехь... вайн нохчийн хулигано, цигарчу паркехь, йоІана тІехула леттачохь, урс а тоьхна вийна и оьрсин хулиган. Цуьнгахь а хилла урс. ГІуллакх милицега дІа а делла, нохчийн хулиган чу а воьллина. ХІетте а, и велларг, волучаьрга шен хеннахь дІа а ца вуллуьйтуш, латтавайти-кх, хьуна, цхьамма-м цига арахь, стоьл тІе охьа а виллина, нахана гойтуш, уьш тІеттІа карзахбохуш: «арсаш а детташ оцу акхароша вайниш бойу... ХІетте а уьш цІабалабо...» — боху хабарш хезира... ХІинца, кхуза схьавалийна... Оцунна латтош хилла-кх...

— Горкомехь ца хаьа те? — хаьттира ас.

— Айсса, вахна, ма-дарра и хьал цаьрга хьалххехь дІа-м дийцира, сайн декхар хеташ: «Дика ду... Са ма гатде», аьлла, вухаверзийра-кх со... и гІуллакх дІадижо кхин хІумма а ца деш.

— Делахь-хІета, царна и хууш хилла ца Іаш, хІара кегаре оьшуш а хилла-кх царна... — хийтира суна.

— Тера ду!.. — корта таІийра Базоркина. Веѐана тхойшпина тІехьа схьаІоьттира, тхойша вевзаш а воцу, оцу районан райкомера ши куьйгалхо, схьагарехь, цу пхьоьханахь гІуллакх дІа муха доьду хьажа. Базоркина, церан тидам а ца беш, ша дийцина волуш, оьрсийн маттахь оьгІазе эккхийтира:

— Настоящая вакханалия!

— Нет, это не вакханалия, а Грозненский пролетариат выражает свою волю! — элира цу шиннах лекхахчо. Іаьржачу аматахь волчу цуьнан накѐосто и тІечІагІдира:

— Она направлена как раз против их вакханалии и бесчинств. Тхойшиъ цигара кхечухьа велира. ХІинца трибуна тІера мохь бетташ гора, охьадаьхкина сирделла мекхаш а долуш, Іаьржа фуражка а коьртахь, Іаьржа дуьйхина, цхьа стоммо стаг:

— Накѐостий! ХІинца кхоллаеллачу гІалин революционни комитето сацам бина правительствега деха нохчий цІабалочуьра совцабай юха дІабахийта, аьлла!..

Пхьоьхана юккѐхула тийнна цхьа кегийрхой а лелара, бист а ца хуьлуш, хетарехь, кѐайлаха суьрташ дохуш... Обком партин корехула, рупор чухула, кхайкхира цхьамма нахе «совца» бохуш. Пхьоьханара дІа мохь туьйхира: «Секретарь схьатІеванйта! Кхузахь трибунера жоп далийта тхан хеттаршна!» Обкоман кор тІечІегІира. Пхьоьхана юккѐара чхаьрнаш туьйхира хьала, обкоман корийн ангалеш чу доуьйтуш. Кхин а тІе карзахьаьлла пхьоьх хІинца майраелира: царна юккѐара цхьа гІера, хьаьдда, тІулгаш а карахь, тІелетира обкоман неІарех. Чулилхира. Шаьш коридорехь тІекхьаьначу цхьана-шина обкомхочунна, секретарна а тІехь, коьртех хІума а тоьхнера. Обкоман кехаташ, зтІа а деш, кхуьссуш корехула аратуьйсура... Амма чухулара орца а кхьаьчна, и гІера сихха юха араьаьккхира, хІинца обкоман неІаре гІарол дан эскарера автоматчикаш а хІиттош. Карзахьаьлла гІера юха а, ІаддаІе ца туьгуш, цигара Йоккхачу почте, хьаьддера, хІинца шайна хьалха ваьлла, и сира мекхаш долу, стоммо стаг а волуш, цигара ООН-е а, Москох а зІе яла дагахь шайн лаамах лаьцна. Амма цигарчу шина гІароло, шозза а шаьш аьллачул тІаьхьа, ца соцуш, чугІоьртина волу церан хьалхенча цигтахь топ тоьхна, массарна а гуш, охьавиллича, гІера, сиха кхетаме еьна цигара юхахьаьдда, пхьоьханахь яьржира, орца дохуш... Цул тІаьхьа хІун хир дара а ца хаьа, и гІуллакх иштта дахделлехь, амма кестта орца кхечира: ХІирийн чуьра, инарла Плиев а коьртехь, эскар а кхьаьчна, йохийра и пхьоьх. Коьрта бехкенаш, хала а ца карош, схьа а карийна, оцу дийннахь чубоьхкира. Шайн дагахь нохчашна дуьхьал, аьлла, цхьаболчуша кІелдІахула нисийна и «митинг» Советан

Иедална дуьхьал хилар цу-сохьтта Йора долуш, царна ца мьотту-чу агЙорхьа дІайирзира...

— XX-гІа съезд хиллачул тІаьхьа а, МолотовгІеран анти-партийни группа йохийначул тІаьхьа а, гІерта-кх уьш... — эли-ра Селитас.

— ГІерта-м гІерта, амма церан зама юха а йогІур йоцуш дІа-м яьлла... Къаьмнаш декъарх, уьш вовшашца эгІарх пайда паччахьна а хуьлура, Сталина а оьцура... Со оьрси ю... Суна дукха деза сайн халкъ, ас куралла а йо цуьнан исторех, культурех... Амма оьшурий те оьрсашна а, оьрсийн халкъана а, цунах «воккхаха волу ваша» а аьлла иза ша къастийначу дарже айар?

Делахь а, иза ишта Сталина дир-кх, ша цунна дика даран сурт а хІоттош, амма иза кхидолчу къаьмнех мелла а хера доккхуш, Иедал шен карахь чІагІдархьама. Къоман культ цхьа-на стеган культал а зуламе ю. ХІинца Грозный гІалахь хилла и митинг а оцуьнан цинц бу.

— ГІалахь цхьа нохчо а лаьцна Ермоловн памятник эккхий-та гІоьртинера, аьлла, — кхин а хаййтира Керима.

— Иза а, дера, яц цигахь оьшуш, вайн ши къам вовшашна дуьхь-дуьхьал даккха дагахь воьчунна... Ермолов мицахь хилла Грозный гІалин юьхь йолорхо? Цо дуьхьхьара дІа эцци-гахь йинарг эскархойн гІап хилла-кх... Ткъа, уьш масаний хил-ла? Уьш массо а лорий те, иштта? Я, хиллий те Ермолов Напо-леонна дуьхьал бинчу тІамехь ишта ша ма-вуьйцу воккха тур-пал а?.. Масала, Багратион а, Раевский а, Давыдов, Барклай а санна?..

Мелхо а вон тешалла дитна цунах, цуьнан оьздавацарх Пушкина а, Грибоедовс а... — Анна Львовнин юьхь яй-й цІий-еллера.

— ГІаларчу цуьнан памятникна тІехь яздина Грибоедовн дика дешнаш-м ма ду, — элира Керима.

— Цо юьхьанца аьлла... Амма Грибоедовс, и шена вевзина ваьлча, тІаьхьо аьлларш?.. Уьш-м ца яздина!.. «Ермоловн къи-залло эхь дина оьрсийн цІарна»... Кхин хІумма а ца хилча а, дера, тоьар ду цуьнан, шу цІадерззалц, цу тІе а яздина, латтий-на долу нохчех лаьцна маьттаза дешнаш... Уьш цуьнан шен оьздавацар гойтуш дара...

— Уьш дІадайна, амма у хІинца а латтош ду: «ХІун хаьа — юха а зама хийцалой а», — бохучу дагахь — эккхий-тира Керима.

— Зама йогІур ю: У а дІадоккхуш... Ермоловн сибат а пигара дІадоккхур ду, — чІагІдира Анна Львовнас.

— И ша дерриг а сталинхоша шун къоман хІуьттаренна Ер-молов а айи, имам Шемалх «туркойн агент» а вл. И-м чекх са а гуш дара...

— Оввай-кх!.. Цкъа чекх, мукъана а, далахьара-кх массо а къаьмнех цхьа къам а хилла — тІаккха Ийр дар-кх цхьа а къийсамаш а боцуш — юкъагІоьртира хІинцалц тийнна Ийна Селита.

— Ас оцунах лаьцна сайна хазахета цхьа стих еша шуна?.. ЛадогІийша!.. йоцца ю шуна — дийхира Селитас.

Века все смеют. Дни пройдут.

Людская речь в один язык сольется.

Историк, сочиняя труд,

Над нашей рознью улыбнется!

— Дика стихаш ю, Есенина язйина... Амма, массо а къаьм-нех а цхьа къам а хуьлуш, массо а адабийн меттанех цхьа мотт а хуьлуш йолу зама, хаалахь, оьшуш яц, хьуна: къаьмнаш бер-тахь хила деза, амма вовшашлахь из а делла, дан ца деза. Бе-шан хьал а, хазалла а зезагаш шортта бес-бесара хиларца ю... Адамаш эгІориг къаьмнаш бес-бесара хилар дац — вуон ада-маш ду. Цундела, сан хьесанехь, тахана коьртаниг ду: бес-беса-ра долчу дуккха а тайпанех, умматех, тобанех мел болу а оьзда-наш, цхьабарт хилла, цхьанакхетар: цара тІаккха вуон эшор дара.

— Лев Толстойс а и ма-аллара, бахий ахь, — тІетуьйхира Керима.

— ХІаьанний! — реза хилдира Анна Львовна. — Суна хета-рехь тахана: «Дуьненан массо а мехкан пролетареш цхьаьна-кхета» а ца бохуш, «Дуьненан массо а мехкан оьздаберш цхьаь-накхетта!» аьлла кхайкхо дезар-кх! ТІе... пролетареш цхьа-на а кхетта, баьккхина толам а ма ца гой вайна я Амери-кехь а, я Малхбузе Европехь а!.. Тахана оьшуш, Робеспьеран, Маратан масалш доцуш, кхин масалш дара-кх: Лев Толстой!.. Махатма Ганди!.. Альберт Швейцер!.. Ян Корчак!.. Куьг чІогІа-чарел а дуьненна тахана догдиканаш, дог цІенанаш оьшу!..

БІаьрг цунна тІебоьггІана ладоьгІура шиша а йишас.

— Ма дика ду вай юха а вовшажкхетта, — цунна марахьаьр-чира Нурседа.

— ХІан, сан яха деза, юха а гур ду вайна!.. Баркалла! — аьлла, сохьте а хьаьжна, Анна Львовний, цуьнца цхьаьна Се-литий араелира.

Анна Львовнина чухула пхьарс а баьккхина, меллаша йогІу-ра Селита. ХІорш школан керта кхаьчча, гуллуш бара хьехар-хой. Егорыч а хьийзара кертахь.

— Егорыч! Валол кечъел зал. Берриш схьагулбелча, — хайта. Со чу а хІоьттина, хІинцда схьаьгІу, — Селитица шайн чу яхара Анна Львовна.

Цуьнан хIусам чуьра кеп хьалхалерраниг яра. Мацах санна юха а, вовшийн белшаш тIехула пхьаьрсаш а даьхна, корах арахьоьжуш Iара хIара шиь. ДIабуза болабелла малх хIинца а бовхха лепара. Даимлера лаьмнаш ойлане схьахьуьйсура. кхаьрца мел хилларг а хьалххе дуьйна а шайна хууш хиллачух тера. Заявкашца лучу концертхь радиочухула, кхеран дог-ойла марсайоухуш, локхура Чайковскийн йолхалгIа патетически симфони. Кхарна мел дезнарг, хIорш мел хьегнарг — кхочушхиллера, амма дог Iийжош, дуьхьалтуьйсура боцурш. Йист ца хуьлуш Iара хIара шиь.

— ХIумма а дац: вайна даккхий вуонаш гинехь а — вай ирсе ду: кху уггаре а хазчу а, халчу а муьрехь дахар кхаьчна вайна! — элира хьехархочо. Цуьнан бIаьргаш, хьалха санна кхетаман кIоргера духдуьйлучу нуьрца догура. Горгали бека хезира. Коре хIоьттира Егорыч. Iудика йина, Селита араелира. Анна Львовна педсовете яхара. Кхана дешаран керла шо долалора.

НУРСЕДАС ТОЬХНА ТIАРА

ЦIа кхелхина нохчий, гIалгIай дог айаделла, тохара Советан Iедал доккхучу муьрехь санна, хIайт'аьлла хьийзара, партияс шайн республика юхахIоттаярх баккхийбеш.

Амма юьххьехь дуьйна а гуш дара — партия коьртехь а цу хьокъехь массо а цхьана ойланехь цахилар: молотовIеран цIоганхоша кхузахь а ма-хуьллу дуьхьало йора оцу гIуллакхна: цIабаьхкина нохчий, гIалгIай тIе ца оьцура, церан долахь хилла долу цIенош царна юха ца лора, я кхин Iойленаш а ца нис-йора, балха ца буьтура, цхьамма а, меттигерчу Iедалхой», «шу цIа даьхки-кх!» аьлла, маршаллаш хаьттина дог дика а ца дира церан. Махкахбаьхна де дицдеш догъэшийна тIеййцира уьш меттигерчу Iедалхоша. Четарш а тоьхна, ярташкахь, шайн хиллачу цIеношна хьалха, арахь буьйсанаш яха дезаш хилира дуккха а доьзалш. Юха а — тохара махках дохуш санна — цамгарш... берийн делхарш... баккхийчийн догIийжарш... Эххар а, цхьацца кьонахаша вовшахкетта, фотоаппаратца церан суьрташ а дохуш, долу хьал ма-дарра Москвага хайтича, хийцаделира гIуллакх... ГIалахь августехь хиллачу «Митинго» а бIаьргаш биллира дуккханнийн а... Нохчий, ГIалгIай балха дIаэца болиьра...

Тавсолта юха а колхозе бошмашлелорхочун балха вахара. Селита школе юьхьанцарчу классашкахь хьехархо йина дIаййцира, Анна Львовнин гIоьнца. Цигга деша дIанисдира Нурседин ши бер а: кхойтта шо кхаьчна Джамбуллий, цхьайтта шо долу Замий. Доьзална юург а кечъеш, цIийнноналла лело

Джейран цIахь сецира. Шкоলেখь Селитас юха а тIелецира кер-тара беш Iалашъяр: дешархошна юккъехь дитташ дийкъира: тоьллачун кар-кара яла комсомольски вымпел билгалъяьккхи-ра; комсомольски жюри а хаьржира. Джамбулний, Заминий кхечира — «Нурседин», «Терентьевн», — «Кериман» кхо дитт. Амма важа кхо дитт: «шениг», «Даудниг», «Увайсаниг» — Селитас хIинца а шен Iуналлехь дитира. Массо а нисвеллера хIинца балха, амма Нурседа тIаьхьа соьцура: я библиоте-кан заведующи а, я туькана а, я Селитица школе балха яха а ца лиира цунна. ТIаьхьара а, кхузарчу колхозан шурин-товар-ни ферме хьелиозархо яхара иза, дукханна а дийцар док-кхуш.

— И болх хIунда хаьржи ахь, ва Нурседа, иза-х вукхарел хала бу? — хаьттира дас.

— Халонех-м ца кхоьрура со, дада... Вукхарел хIара бевзаш хиларна хаьржи-кх... — элира Нурседас.

— Туькана, мукъана а, хIунда ца яха хьо? — шега цхьам-ма хаьттича а:

— Суна гIопастана тIехьа готта хета, — олура цо, — гIо-мат санна, хьалха алдаркх а оьल्लीна латта.

Дуьхьара хIара ферме еанчу дийнахь, кхеран бригадир йол-чу, дояркас, етт уьйзучуьра схьа а йирзина, хаьттира, «о» элп цхьа ша-тайпа дах а деш:

— Аш хIун леладо?.. И итт классаш чекх а яьхна... шайна кхин белхаш а лушшехь, кхуза хIунда гIерта те шу?

Бригадехь кхин а бара, Нурседел хьалха баьхкина, ворхI а, бархI а классаш чекхъяьхнарш. ХIинца хIара итт чекхъяьккхи-нарг а тIекхетча, кьаьсттана цецъяьллера дешаза йолу Ал-пату.

— Жима йолуш дуьйна а шура марзъелла яра со, — забар йира Нурседас.

— Хаац, ша и дацахь, — пхьуьйшаца шен хьаьж тIера хьа-цар дIадаьккхира Алпатус.

— Ба Алпату, дояркаш а хила безий дешна-м! — дехъара схьа мохь туьйхира, торгIала етт узуш йоллучу кьоначу хьелио-зархочо.

— Хьо а яра кхузахь, Зураь!.. Хала, хьаха, дацара, шун санна, йоза хаахъара-м...

— И-м хIун дара... Хала, хьаха, дацара, хьан санна, хаза майра велахъара! — кегийрнаш бийлабелира.

Фермехь антисанитари гора, эвсаралла лоха лаьттара. Шура яккхаран план кхочуш ца йо шолгIа шо а дара. Кхеран болх айа гIерташ кест-кеста богIура райкомера накъостий а, райисполкоман белхажой а, кьаьсттина, — фермех жоп луш

— Бакълуй, бакълуй, Нурседа! — массара кьобалйира иза.

Цигара райцентрехъ вахара Керим, новкъахъ Нурседин ойла а еш: «ийна ю, амма эвхъазло езаш яц! Оьзда а ю, кьонаха а ю!» — сацийра цо.

Тлакха Кериман ойла шен центерачу хьолехъа йирзира: «дикачохъ, райцентрехъ пачхалкхо елла хаза хлусам лаьтта, амма чохъ дог тлеузу синкьераме нур дагац... Кесира длаьлчачъана. Хьалакхиъна Каташ а кестта зуда а ялийна, шена вер ву... Жимацу Зареттаца суо цхьалха муха Ир ву со?» — цу ойлану хьалха а кест-кеста хьовзавора Керим. Оцу ойланна тлемосазза кхечи, лаамаза, я лааме, Нурседа дагайогIура цунна, иза шеца бакъахъа а, хьакъ а хеташ. Амма кхетамо цу сохъта длатоттура и, юккьера лелийна гергарло а, Тавсолта а дагалаций. Делахъ а, и ойла цуьнан коьртехъ эвхъазаяьллера: «Цуьнан а ду, сан санна, бераш... со царна хьанал да а хир вара»... Амма Тавсолта юха а дуьхьаллоций: «юккьехъ иштта лелла гергарло хилча, наха а и харцахъа тидахъ»... — олий, юха а дагара длатоттура цо иза. Делахъ а... цхъа хан яьлча, хьавъзий, юха а цу тле йогIура ойла. Тахана а, и ойла керлачу нуьцкъаца ехха сецира Кериман даг чохъ, хинница хиллачо самаяьккхина. Хинца дуьйна Кериман коьрта гIайгIа — хIун дина, оьзда хиндолчу агIора, кхочушийр яра те и ойла, аьлла, яра. Нурседас и магадахъ, Тавсолтега ца хьожуш а и яло сацам бира цо шен дагахъ... Цо цу гIуллакхан сихо ян дагалецира, амма оцу гурахъ Нурседа цIехъана Эскинойн сельсоветан председателъ хаьржира.

— Божарийн балха яхан-ц! — реза ца хилира Тавсолта.

ЮЪРТДЕН ДЕЗАРШ

Сельсовет а, колхозан правлени а цхъана тхов кIел яра, тле шифер йиллинчу еттанчу кибарчигийн цIенош чохъ. Юьртден кабинетехъ, стоьл тIехъ кехаташ а даржийна, шина куьйга корта а лавцна Iан Нурседа, доккха са а даьккхина, арахаььжира: маьлхан зIаьнаршлахъ коре кхевдина гаьннийн гIаш, буьйран басахъ кьегара, мох а боцушехъ, меллаша охьаььгура, дитта кIел можа палс баржош. Кехаташна тIелахъелира Нурседа: хIокху деношкахъ сельсоветан сессехъ а, тле хIинца райсоветехъ а чIагIийнчу плано некъаш тадарал, пачхалкхан заготовка кхочушъярал совнаха, тIедиллинера юьрта сихха электросерло ялор, школан кертахъ мехкарийн интернат яр, ширачу Iадаташца кьовсам марсабакхар...

НеI ца тухуш чувелира, боккха месала куй а коьртахъ, кьено юьртахо. Нурседа, коьртара йовлакх тодеш, хьалагIаьттира:

— Охъахаа, Абубакар... хIунда веанера хьо?

— ЦIеношна тхов тIеберзоза бисп-кх сан, Нурседа. ХIинца ахъ гIо ца дахъ, догIанаш ма-дилххи, берриг болх бов-кх сан... шифер ошшу... Колхозо яц эли...

Нурседас яздина кехат делира:

— Вало, райсовете а гIой, цигахъ председателе, я цуьнан заместитель волчу, вайн юьртахоцуьнга — Кериме хIара дIало... КIеззиг ю хьуна церан... Ерриш ца лахъ а, ах, мукъа, лур ю хьуна.

— ХIай баркалла! — кехат кисана а таIийна, юьртахо дIавахара...

«Амма... массарел халаниг интернат яр ду... Бакъду»...

— Мегар дуй? — схъахезира оьрсийн маттахъ.

— Мегар ду!

Чуелира оьрсийн кьона ши йоI.

— Де дика хуьлда хьан, Нурседа Тавсултановна! Тхойша керла яийтина ши хьехархо ю. Тхан хIусамна, догIанаш ма дилххи, чу ладар догIу...

— Цул сов, — элира вукхо, — кхузарчу туькана деана бепиг, шекар, даьттий... тхо балхахъ дохккушехъ, ккача а дой, тхо дуьсу... Тхуна буха дита алийша!..

— Дика ду. И шоллагIиниг — кхана дуьйна а кхочушхир ду... ХIусаман гIуллакх ду халаниг. Сихха тайойтур ю вай!..

— Баркалла... Iодика йойла!.. — дIабахара уьш.

Цу сохъта телефон йийкира.

— ХIа-а! Де дика хуьлда хьан, Анна Львовна!.. Маса де ду цIахъ сацийна? Фамили... дIаязийн ас: Хайдарова Эсила, пхийтта шо... Маре яла а дагахъ бу? Тахханехъ кьастор ду... Эсила школе юха хьажайойтур ю, хьуна, ас, Анна Львовна! Гур ду хьуна... Iодика йойла, Анна Львовна...

Юха а шен ойланашна чуюьйлира Нурседа:

«Бакъду, хала делахъ а, угтар оьшург ду хIинца интернат яр: и ЭсилагIар, шайнна мехкарийн интернат а йина, божарех дIакъастийча, мукъана, дешна бовлалц юкъах ца баха мегара-кх болчара!..

— Мегар дуй? — схъахезира оьрсийчун аз.

— Мегар ду.

Чохъавелира лекхочу дегIахъ, сьгIазваханчу сибатехъ, кьона стаг:

— Накъост, Берсанова! ХIокху тайпана гIуллакхаш дIадолхахъ, со кхузара дIагIур ву... Стохка а милла лара со медпунк-

техъ, хІинца а кхани-кханий бохуш, дечиг даза ду... Іа мера кІел лаътта.

— Олег! ОьГІаз ма эха! Дечиг хуьлуйтур ду хьуна... Кхана суьйранна колхозан правлени хуьлу... дІавола. Со а хир ю. Цигахъ дуьйцур ду вай.

И дІавахара.

НеІ ца тухуш жимо йоІ чуелира.

— Дийцал йоІ, хІинца айхъа деанарг.

— Со лахахъара, хьер йолчуьрчу Іалвин йоІ — Миспаъ ю. Ас кху шарахъ ворхІ класс чекхъяьккхинера... суна кхин а дІа деша лаъара... амма тхан дас цІахъ сацийна со, юьртах а яьлла, божаршца цхъаьна деша йохуьйтур яц ша, аьлла... суна хезнера гІалитІахъ нохчийн мехкарийн интернат ю, бохуш... дешна яьлча, цхъацца корматалла а луш. Тхан да берта а валош, со цига нисъян хъажахъа, Нурседа.

Нурседина дагадсара: «Ма хала дийшира хІетахъ ас а... шимма а... ткъа, хІинца а... кхета ца бохку те вайнах? Россехара специалисташ кхуза схъабьохуш, уьш кхузахъ сецош къахьогу, ткъа вешачаьрга деша а ца доьшуйту... Дош дац хІара», — стоьл тІе буй а тоьхна, юха, хьалхара йоІ а гина, елакъежира Нурседа:

— Миспаъ, гул а дай, кхана схъада хъайн доллу документаш. ТІаьхьо-м ду, делахъ а, хьожур ю со.

— Баркалла хьуна, Нурседа.

Миспаъ араелира. Юха а, беснех буй а гІортійна, ойла йора Нурседас: «Интернат ян еза!.. ГІишлошна оьшу гІирс а, ахча а, гІоьртича, схъакарор ду. Ян йолнийчахъана чекх ер ю, амма... Нурседин ойла кхоьлира: Іадатийн гуш боцу маша, нохчашлахъ Казахстанехъ мелла а малбелла хилла болу, уьш юха цІабирзича, сикха андлуш богІура кху юьртахъ. Мехкарий доьшучуьра юкъахбохуш, цІахъ сецор а, тоххара йицъелла чІираш юхахъеяр а хезара, белхаш беш арахъ алссам хуьлу зударий, кинохъ ганне а ца гора. Іадаташ эша а динний бен дІадахъа йиш яцара халкъ культурахъ кхиор! «Амма муьлхачу юьххьера, хьалха хІун схъалаьцна, дІаболо беза и къийсам?» — ойла йора цо. Кхин цхъа хІума а дара дагахъ: Тавсолта... иза а дуьхьал вер ву...

Шен деца девне а йолуш, цунна вас а еш бен, и гІуллакх дІадоло йиш яцар дара уггар халаниг: да везара! Бераш ца дезна вацара иза. Делахъ а, цхъаьнгге а хецца цу хьокъехъ йиш хила юьхъ-м яц, цкъа шен чуьрчу Іадатех ца тасалуш. «ТІаккха — дена дуьхьал яьлларг хир ю... Селита а тІе ца тан мега»... — кхуьнан ойла хуьллушехъ, Селита чуелира:

— Халла саций-кх ас Джейран, хІинца дІагІур ю ша, аьлла, тохаеллачуьра.

— ХІун хилла?

— Дадас дов дина-кх: коьртаІуьйра ара хІунда яьлла, аьлла...

— И-м дош а ма дац, дадас лелориг: дуьненан йиштера схъа а ялийна!.. кхин хІун ду?

— Ниночкин, Каташан ловзар... — Комсомольски ловзар! Кхана хуьлу... тхан школахъ... Вайга а кхайкхнна Анна Львовнас, — екхаелира Селита.

— Кечло, сикха совГІаташ а эций — реза хилира Нурседа. И дІаяхча а ойла йора Нурседас:

«Бакъду, Іадаташ хІинца а чІогІа ду, амма бертахъ тІетаІахъ эша лур ду!» Нурседас сацийра юьртахъ цу тІеман юьхъ кхан-нехъ дІайоло! Оцу комсомольски ловзаргахъ! «Амма, стенна тІера, муха? — ойла йора цо: — И комсомольски ловзар ша а ду Іалатна дуьхьал керла хІума. ХІетте а, кхин ондо цхъа агитационни хІума тІетоха деза цигахъ. ХІун тухур дара? Муьлхарг ду техъа и, пайдехъ долу, «цхъа хІума?»... «Райкома цкъа дага-яла деза», — ойла хилла, хъалагІаьттира и.

Чувелира жима стаг, боьмаша костюм а тІехъ, кІайчу кучаца, кепка а тиллина, ІатІаран хьожа а етталу — клубан заведующи Баштиров:

— ХІара-м со вара, Нурседа! Хьо кхойкху бохура-кх...

— Кхойкхура. ХІара шун куьпара йоІ, школе оьхучуьра сецца. Къаста а дай, Іуьйрре и школе юха дІа а хъажай соьга ханйта! — Нурседас кехатан цуьрг дІаелира цуьнга: — Хьо ма ву культкомиссин председатель!..

Жима стаг, бІаьргаш тІедугІуш, вела а къежна, дІавахара.

«ХІуьрцІуьлдиг!.. Кхуьнан зуда беркъа лела тІехъ, — шеца фермехъ болх бина Алпату дагаеара кхунна. — Ткъа, хІара... и бІаьргаш хъандина, нІаьна санна, сетта!» — оьГІазе ойла йира Нурседас...

Кабинета чуьра ара а яьлла, шоссейни новкъахула меллаша йоьдура и райцентрехъа, хъалабаьллачу малхо дацдина шен ІиндагІа а хьоьшуш.

ШолгІачу этажа тІехъ йолчу райкоман секретаран кабинетахъ Нурседина, хьалхара а, шолгІа а секретарь карийра, аравала дагахъ, ший а, коьрта техкинчу фуражкашца, ирахъ къамел деш.

— Де дика хуьлда шун!

— А, Нурседа!.. марша йогІийла. Дийцал, юьртда, хІун дохуш еана хьо? — элира хьалхарчу секретаро. Нурседас доцца дийцира. Коьртара фуражка схъаьккхнна, стоьл тІе а юьллуш, хийцавеллачу юьхъаца шен метте охъалахвелира хьалхара секре-

тарь, лерана шолгачуьнга а хьожуш. Иза а, шен фуражка, глен-
тах а уллуш, охьахира вукхунна дуьхьал. Тлакка хири охьа
Нурседа а. Хьалхарчу секретаро горгали а тоьхна, чуеара жи-
ма йо!

— Рая! Схьакхайкхал женотделий, комсомолан секре-
тарей.

Уьш а чубаьхкира. Нурседас, хинца сих ца луш, дерриг
юхадийцира. 1-чу секретаро элира: «Кечам чогла бан беза»... —
шозлагчу секретаре длахьаьжира хьалхарниг: — Вайн районехь
дуьххьар хуьлучу комсомольски ловзаро вайн декхарш алсам-
доху! — юха, завженотделехьай, цунна юххехь лачу райкоман
комсомолан секретарехьай вирзира и:

— Муха хета шуна? Чекхдаьррий те?

— Дала-м деза! — элира шимма а.

— Делахь, со вьоду... соь хьожуш хир бу... Ахь дисина
гуллакхаш чекхдаха кхаьрца... тлахьа тевогур хьо... — ара-
велира хьалхара секретарь...

* * *

Шена нисъеллачу киракхьхьучу машенахь райцентрера
юхайирзина Нурседа Эскинойн школан кетлахь машин тлера
охьайьссира. Кертахь, «Дада-бларна» улло, ойлане лавттара
Егорыч; учебни корпусан учухь кьамел деш яра Селитий, Анна
Львовний. Уьйтле шера длацланйинера.

— О-о! Шу-м дика кечделла, Анна Львовна!.. Со райцент-
рера йоглу.

— И шиь а ду кестта цигара схьакхача дезаш. Райзагсера.
Ца гира хьуна?

— Хлан-хла. Ма дика ду, ма дика ду и, Анна
Львовна!

Уьш массо школа тлехьа бевлира, комиссис интернатана ма-
тийначу майдане хьовса.

Юха, буйлабелла, «Дада-блар» долчухьа схьабаьхкира. Цун-
на кел ойлане лавттачу Егорыче:

— Тлакка, хун саций ахь, Егорыч? — хавттара Анна
Львовнас.

— Хюкху кьеначу дитто оцу кхаа диттана новкъярло йо,
уьш лакхадовла ца дуьтуш. Ткья, цара кхунна а йо новкъярло,
шайн орамашца дло бухара туналла шайна длауьйзуш. Хюрш
вовшашна юххехь кхин дла тарлац... Хюкхарех цхьаь: я и кхь
а кьона дитт, я хлара кьена цхьаь — новкъяра дладаккха деза!
Амма и кьонанаш хьалакхна хьакъ ду, ткья, хлара кьенаниг а
ду, сох тера, кьена делахь а, кхин а вайна пайденна, даха ницкъ
болуш. Цундела, кхунах а, сайх санна, кьахета... Хетте а, цхьаь

ца дича а ца волу!.. кьахетахь а, хлара блар дла а давккхина,
оцу кьоначу кхаанна некъ бита сацадо ас-м. Ахьа?

— Кхин дан хлума-м, дера, дац. Егорыч! — резахилира ди-
ректор.

— Диалектикехь а нийса хьесап ду-кх ахь динарг! — за-
баре юкьяюьттара Нурседас: — «Дладоьдучо тлеххуьучунна
некъ буьту».

Селитин юьхь кхьоьлира:

— Мухий?.. «Дада-блар» длахадонний? Иза-х вайн тламехь
байначийн чурт ду! — дуьхьалъелира и.

Нурседа елакъежира:

— Дика ду, Селита. Вай дитча а, кестта ша а дакъялур ма
ду иза, вьуш а хлаллак а деш! Уьш а ма ду вайн тламе бахан-
черан безамна доьглна.

Селита, йоглча санна, лавттара хьаж тлехь белхи а бина,
ойла еш:

— Суна хаьа дан дезарг! — юьхь серлаелира цуьнан.

— Дийцал! — лерана схьахьаьжира, цедваьлла Егорыч, тлех-
хилира: «хун карий техьа кхунна?» — дагатесна.

— И кхо дитт кхузара, бух а давккхина, хьуьлла татола
йисте догла деза... Гой шуна: хлетахь, синтарш а ца тоьхна,
цигахь парглат йисина меттиг ю! Цу хин йистехь кьона уьш
кхин а сиха кхуьур ду! Ткья, «Дада-бларна» а парглато йолу!

— Остопираллах! И ду-кх: доггах вилхинчун бларгех ций
деьна бохург! — тамаша бира Нурседас.

Егорыч велакъежара:

— Селита Тавсултановна! Оха кхунна йина кьиза кхел хий-
ци-кх ахь! Лечуьра давккхи-кх ахь хлара дитт!

Сакъераделлачу Егорыча «Дада-бларан» хенах, воккхавеш,
яй-й бел туьххира:

— Кхин а дехар ду вайша, воккха стаг!

Цлехьхана бел кхеттачуьра доьхна охьадеара, хьалххехь
дуьйна а схьасевсина, цигара мурдоьлла хилла кховра. Цунна
тлехьара охьайгира: нодарчий, кьоламан юьхьигаьш, циркуль,
сийначу англин кийсик, длабузучу маьлхан злаьнаршлахь цлех-
хьана лепа, эппаза санна, горга эчиг. Уьш, беран хенахь школь-
никаша цига, кховра тлехьа, чукхийсина яра. Селитас сихха
схьайцира и горганиг. Цунна тлера мекха длайоккхуш гла
хьаькхира:

— Хьажахьа, Нурседа! Хьажахьа! Маццах Каташший, Ни-
ночий кьовсаделча йина, вайн «Ленинан значок»!

Нурседас, тле йовлакх хьаькьна, кхин а кьага а йина, Се-
литин хьалха оьллира:

— Хьуна йоглу!

Селитин некха тлера, тохара, беран хенахь санна, юха а кхар-
на велакъежира Ленин.

Схъакхечи́ра яхъаш йогу Каташший, Ниночкий. Анна Львовна екхаелира.

— Гой шуна х́ара ши кехат! — Каташа, буйнахъ схъа-
оьху́ра кехаташ.

— Цхъаь-м загсера ду. Важа? — хаьттира Нурседас.

— Райкомо тхойшинна целинни махка даха елла путевка!
Тхан дехарца! Хъоесал!..

Ниночкица царна т́евеара и. Ший а сакъералуш дара.

Нурседас, Селитас шинне а барт баьккхира. Селитин некха
т́ехъ йоллучу значоке хъаьжира и шиъ лерина.

— Евзий шуна?

Ший а ойлане хъоьжура. Ц́еххъана мохъ белира:

— Хир яц!

— Дера, ю!

— Лохъ суна! Лохъа. Совѓатна! — дийхира Каташа.

Селитас, схъа а яьккхина, Ниночкин некха т́е латийра
значок:

— Ларвелаш и х́инца шаьш мел деха! Барт цхъаь хуьлда
шун!..

— Баркалла! Доккха баркалла! Кхана тхан ловзарга дуьй-
лалаш!

Шина йишин Йодика а йина, цаьрца чуяхара Анна Львовна
а. Малх чубуьзира.

Кханалерачу ловзарна бан безачу кечаман ойла а еш, шайн
чукхечи́ра ший а йиша.

— Тыш!.. — элира, къегачу юьхъаца, амма ц́ийделла б́аьр-
гаш лепош, дуьхъалъяьллачу Джейрана.

— Хъаша ву дехъа чохъ вижна... Ахат!.. Х́инца сама ма
ваккха. Гелвелла. Тавсолта бен уьстаѓи бало вахана, — йок-
кхаера Джейран. Цо дийцира Ахата деъна керла х́уманаш. Иза
Москвахъ хиллачу физикан Илманхойн кхеташонера Алма-Ата
вухавоьдуш, кхуза, Джейран йолчу вирзина: ѓалит́ара райцент-
ре ца кхачалуш ч́оѓа къахъегна. Райцентрера схъа Керима ва-
лийна. Асеткульна «белокрови» хилла. Шакен-аѓа виллина мет-
тахъ ву.

Джейранан юьхъ кхоьлира...

Юьхъ лавца боккха жий а балош кех чувелира Тавсолта:
ишттачохъ къаьсттана комаьрша хуьлура иза.

— Зуда! — кхайкхира цо.

Тавсолтас уьстаѓи буьйш а, тилош а ѓо дан уьйт́а елира
Джейран.

— Дада невцалла лелош ву! — Нурседас б́аьца йира Се-
лите...

Кестта Джейран текхахъ жи́жиг-галнаш а дохъуш чуеара.
Ахат а хъалаѓаттийра.

Нурседас къайллах тергалвора иза. Шина а йишница цхъабос-

са векхавелла вара Ахат, я леларехъ а, я лерехъ а, х́умма а
хийцавелла воцуш. Цо цхъаь дуьйцучу хенахъ цуьнан стам-
ний балдаш дош кхаччочохъ, хъалха санна, къовллий
ваьштадоьлхура, амма къонахаллех дуьзна б́аьргаш, х́инца
хъалхалера синкъераме лепар доцуш, ѓелделло хъуьйсура.
Схъакхечи́ра Керим а, Анна Львовна а; Егорычца чувеара Тав-
солта а, Джейрана баккхийчарна нара т́е, берашна стоьл т́е
юург йиллира, Нурседас ѓо а деш. Тавсолта дехъа чу велира,
Егорыч а эцца. Царна юург къастийна дехъа чу а яьхъна, схъа
а еъна, кхаьрца охъахи́ра Джейран. Пхъор диъна а девлла,
бераш юха а стоьл т́ехъ урокаш ян хевшира, юххе, къо-
лам а буйнахъ, Селита а хи́ира тетрадаш деша Биснарш, шайн-
шайн тоба а йина, къамелаш деш́а́ара. Йовхарш а тоьхна, сехъа
чу велира къамел дечарех схъакхета лиъна Тавсолтий, Егорыч-
чий. Ц́еххъана сахъте а хъаьжна, Нурседас хаьттира:

— Дада, Iаьрбий бусалбанаш буй?

— Бу дера-кх... бусалбанаш ца хуьлу бусалба дин шайгара
схъадаьлла къам.

Чуьранаш д́атийра. Стоьл т́ера шайн книжканаш а йитина,
ќелд́ахула схъаьхъаьжира Джамбуллий, Замний. Царна гуттара
а хазакетара шайн нана дадица къамеле яьлча. Ша луьсту тет-
радаш а дитина, хъоькху къолам а сацийна, Селита а юлаелира
ша Iаччохъ: Нурседин хаттарца цхъа «нун» тосаделира цунна.

— Царех йолчу кинога хъажа луур дарий хъуна?

Тавсолтас хъажа юккъе белхи бира: йо́а ишттачу м́ераца
наггахъ лоцура х́ара. «Х́ун дагадаеъна техъа х́окхунна х́ин-
ца?» — дагатеси́ра Тавсолтина: ц́а веъчахъана я х́ара а, я
кхунна хууш, ши йо́I а кино яхана яцара. Амма бусалба дин
доллийначу Iаьрбех йолу кино ган лаъара. Делахъ а, йо́а шена
цу т́ехъ цхъа гур боѓарх а шекволчу, воккхачу стага хаьттира:

— Ма-барра, шаьш Iаьрбий, мукъана, буй уьш?.. Я вайниш
бу царех лелаш?

— Х́ан-х́а! Ма-барра шаьш Iаьрбий бу, шайн махкахъ,
шайн дахар гойтуш.

— Боккъал бах ахъ? Воьду со, т́аккха-м! «Со чуьра арава-
лийта... хъешаца шайна парѓато хилийта деш хир ду цо х́ара...
Иза-м новкъа дац» — йо́Iан хъесапах кхиъна, сапарѓатделира
цуьнан.

— Х́а, д́азца: шиъ билет ду хъуна! Лаахъ, Джейран а
йи́нга! — т́етуьйхи́ра Нурседас.

Анна Львовний, Селитий елакъежира. «Х́ай-й, нажжаз я́I,
х́ара хиллений и!» — дагатеси́ра Тавсолтина, хъаж т́ехъ юха
а белхи гуллуш. Джейран кортали а тиллина тохаелира.

— Хъо чохъ Iе... хъешашка а хъожуш! — элира Тавсолтас.

— Дика ду. Дика ду! — х́инца чохъ юьсуш а хазакхийтира
Джейранна: шен Ахатца зама яккхар кхин а мерзах дара цун-

на. Амма, юьхьа тIехь цIийелира иза: эхь хийтира Ахатна хьалха.

— Делахь, цхьаьний гIуо вайша, — аьлла Тавсолтица ара-велира Егорыч. Ахатан бIаьргаш ойлане охьадахара.

— Нурседа! Иза хIунда хьажийра ахь оцу кино? ХIун кино ю и? — хаьттира Селитас.

— И-м и вуха веъчахьана гур дара вайна! — хIиллане ела-къежира Нурседа. Бехха Ийра хIорш, бераш дIа а дийшпийна, сакъоьруш, къамелаш деш.

Цхьацца керла хIуманаш а, массарна а хуу хилларш а ке-гийна девлачул тIаьхьа, къамел адамийн оьздангаллех а, дог-цIеналлех а тасаделира. Селитина къасто лира: муха хила веза техьа стаг шен кийрахь гIуьттучу лааршца: вуьззина дог-цIена а вуьсуш оьздангаллин барама чуьра а ца волуш? Ткъа, Нурседас дийца даьккхинера: хIораннан а мел ницкъ кхочу те шен кхоллам билгалъбакхарехь. Массо а реза хилира, и ший а хаттар вовшахтосуш, Анна Львовнас далийнчу хьесапна:

— ХIор стаг а декхарийлахь ву шен кийрахь гIуьттучу лаа-ме ладогIа: Iаламан ницкъаца хуьлда иза; я дахаран Iамарца хуьлда. Амма царалахь, хьекъалца литтича, оьздангаллина дуь-хьал а ца догIуш, юкъараллин хьашташний, шен кхиарний, могушаллиний пайдехь дерш кхочушдан деза; харцахьара лаарш, кхетаман ницкъаца хьаьшна, кIелдита деза. Оцуьнца ю адаман коьртачех цхьа башхалла. Вуьшта, оьздангалле а ца хьоьжуш, шен дегIан лаамехьа ваьлла стаг, адамаллех волуш, хьайбанан амалшка воьрзу.

Шеца хааделла харцахьара лаар эшадаро чIагIйо адаман оьздангалла а, цуьнан ша-шех йолу бакъ куралла а. Схьагарехь, вешан лаарш данма кхетамца литтар, царна тIера вешан урхал-ла карара цкъа а дIа цахецар ду-кх вешан кхолламан харш а вайга билгалдокхуьйтург!

Селитас, тата дайина, устазе санна, ладоьгIура Анна Львов-не: хьехархочун хьесапехь шен дахаран некъ а нислой хьоьжу-ра иза.

Кхеран къамелаш чекхдовлуш, кинора, хенал хьалха, цIа кхечира Тавсолта.

— Хаза ярий Iаьрбийн кино, дада? — самукъане хаьттира Селитас.

— Со-м ца Ийра и чекхъяллалц: уьш мичара бу Iаьрбий?.. я бусалбанаш а? Цхьа цIерш яра-кх бусалбанийн, Iаьрбий дела иштта: шляпанаш а техкина, можмаш яьшна! Ткъа, зударий... тпуй! — корта а хьовзош, цIенкъа туйнаш туйхира Тавсол-тас: — шаберш коьрттаIуьйра, месаш хедийна. Ткъа, цхьаберш, пхьаьрсаш а дерзина, божарийн марахь хелхабуьйлуш... Со дIа-кхьаьчча бухахь, цхьадика, суна юххехь и БаштагIеран кIант а нисвелла, цакхетарг цо схьадуьйцура. Амма и ша а, дера, вара

оцу балхах ца вешан. Далла бу хастам: Далла бу хастам, вай-лахь и доцчуьра!.. Егорыч-м цигахь висира... — корта хьийзош, дехьа чу вахара Тавсолта. Нурседин юьхь ойлане кхоьлира: «те-ра а вац тIетан воллучух».

— ХIа, дIадоха вай... Ахат, хьо соьца дIавола. Буйса як-кхарна со волчохь паргIат ду кхузахьчул, — элира Керима.

— ХIан-хIа, баркалла. TIаккха... сан кхарна яла газа а яц!.. Кхузахь Iер со. Баркалла! — забар йира нохчийн и кица хезин-чу Ахата.

Вовшийн Iодика а йинна, самукъадаьлла хьеший дIасабахара. ТавсолтагIеран чуьранаш а набарна тохабелира. Тийна, йист ца хуьлуш, метта елира Нурседа.

КОМСОМОЛЬСКИ ЛОВЗАР

Массарна наб кхеттачул тIаьхьа а ехха Иллира Нурседа, ха хоьрцуш, буйсанан боданехь ойланаш еш кханенна ша кечдин-чу гIуллакхан: «Мехкаршца-м барт хилира. Делахь а, муха чекхдаьр те и? Да-м цига ца ван а мега»... — и Iаьрбийн кино-ра вадар дагадеара йоIана.

Пенехьа букъ берзош, ха хаьрцира Нурседас, доккха са а даьккхина; корехула арахьаьжча, буйсанан бода зарзбеш, сти-галара охьахьуьйсура эзарнаш седарчий. Чухча-хьерана буьх-хьехь богу, меттах ца хьов къилбаседа а чу къедира. Юха а, ца соцуш ойланаш йора Нурседас: «Баккхийчарна юккъехь а бу вайгахьа берш. Амма Тавсолта саннарш атта къарлур бац»...

Нурседина дагадеара, Казахстанехь шаьшшинна дийнахь ки-но яхар могуьйтуш хилла Тавсолта, хIинца кхузахь, дийнахь кино даха шега пурба дехча, ирахъэккхар:

— ХIан-хIа! Наха тIехтухур ду! Зама а коьртахь йовлакх а доцуш оьху школе! Жима елахь а, хьалххе дуьйна Iамае оьздан-галла! — омра дира цо. Нурседа IадIийра, деца девне яла а ца лиьна. «Иштта IадIаро талхнийна гIуллакх! ХIан-хIа! мегар дац ша резавоццунна IадIа!» — Пенехьа йирзира: «къовса деза! Къовсам боло зама кхьаьчна. Юьртахь и къовсам айа дезарш тхо ду... Со ю!» — бохура цо, ша шега: «Къовса-м хала дацара, халаниг — баккхийчарна халахетийта дезар ду! Бакъду: цара шен заманчохь доьзал кхинийна, бераш а кхьаьбна. Делахь а, тхо дайх эхь хеташ, гуттар тхешан гIуллакхашна тIехь а церан юьхь лоьруш, тIаьхьа сецар нийса хир дац»... Юха а ко-рахьа йоьрзуш, ха хаьрцира цо. «Ча такхийнчу тачи» кIелхьа-ра, мархаш дIасахилийна, церан йистош детех къегош, схьакъе-дира беттаса. Шен маьнги тIехь, лерга кIел куьг а диллина, набъеш Iуьллур Селита, юьхьа тIехула беттасин мохарчий а оьхуш. Нара тIехь берашца цхьаьна йинжинера Джейран. Ахат,

дехъа чохъ, Тавсолта волччохъ, баърчче нисвинера. «Хинца а, хьалха санна, да оха лара веза... Іалаш а виър ву. Амма... Тіе-кхуьучарна хьалха жопаллехъ тхо ду! Тобар ду!» — тіаьххьара и ши дош хозуьйтуш иккхира цуьнан. Селита, ха а хьарци-на, хьалаайаелира. Нурседа, набъечуха біаьргаш хьаббина, діатийра. Селита, и набарх луьй моьттина, юха а юргІана кІел юьйлира. Кестта дехъа чуьра схьахезира Іуьйкъан ламазана гІаьттинчу Тавсолтин татанаш. Корехула чукъедпра морзин ба-саяхана стигалан анайист. Набаро даздина Нурседин біаьрганегІарш меллаша ваьштадахара.

* * *

Вукху дийнахъ школан кертахъ діахІоьттира доккха ловзар. УьйтІахъ дукха адам гулделлера «Комсомольски ловзар» — бохучу дашо, юьртахула маса чекхдаьлла, нах схьаоьзнера. И муха хуьлу хьовса, тамаш беш гулбелларш а, цунах бела дагахъ баьхкинарш а, вуьшта шайн сакъера вовшахкхетта кегийрхой а — бес-бесара дукха адам дара кертахъ. Малх ца гора: ерриг стигал діалаьцнера шерра діасаяьржинчу мархаша. Амма де мела а, тийна а лаьттара. Мох бацара банне а, «Дада-біарна» кІел пурх хІоттийначу схачу стоьла тіе, хьийзаш, гушдоцчу кегийчу парашюташ тіехъ санна, сих ца луш, охьаоьгура диттан гІаш. Стоьла гонаха Іара: Ахат, Анна Львовна, Селита, райко-мера зударийн отделан заведующи а, комсомолан секретарь а, кхин бехке хьеший а. Нохчийн ловзаргахъ хІинццалц ца гинчу кепара вовшашна юх-юххе Іара нускалий, кІанттий: Іаьржа кІужал кест-кеста хьала а хьокхуш, велакъежа Каташший, эхъ хетарца корта охьа а бахийтина, дарин косынка а коьртахъ, йогучу юьхьца, шена хьалхха хьоьжу Ниночкий. Цу шица тіе-хьа лаьттара церан цхьацца жимаха — накъост — школера кІанттий, йоШий. Стоьлан шина а йистехъ ловзаран куьйгалхой: аьрру агІор — Керим, аьтту агІор — Нурседа Іара, шайна ул-лохъ, пхьаьрсах цІен цуьргаш а дихкина, ши жимха а лаьтташ. Нурседина юххе хиьнера кечвелла Егорыч.

Школан корпусехъа, аьтту агІор хІоттийначу вукху стоьла тіехъа, дехийчу гІанташ тіехъ, иэ а белла, хевшинера юьртан, школан комсомольцаш, комсомолкаш. Мехкарийн коьртахъ яра шайн даимлера косынкаш, я шифонаш, тіехъ — гІабалеш, хаза кучамаш, когахъ — я кІархаш, я туфлеш гора. Аьрру агІорхьа лаьттачу, кхозлагІчу стоьла тіехъ шаьш ховшийнера кхайкхина баьхкина, доьшуш боцу, эссала Іа, юьртан мехкарий, юкъ-кара, церан хьаште хьажа, цхьацца комсомолка а хаош. Царна дуь-хьало, урамехъа, анинийн кертаца могІарехъ лаьттара сакъералу кегийрхой а, кхин нах а. Кертал дехъара чухьуьйсура баккхий зударий, коьртах ондда йовлакхаш а хьарчийна, цхьаберш цеце

бага пІелташ а доьхкина, вуьш кхардарца лахара балдаш тіе а даьхна.

«Дада-біарна» кІелхьарчу стоьлана аьрру агІорхьа Іа вотан-чий, пондарчий, хІур эkkхийтина, саццаза шайн шовкъе гІовгІа сийсош дара. Вукху агІорхьа, цхьана жимочу стоьла тіехъ, лаьт-тара йоккха патефон а, пластинкийн дийнна барз а, юххе хІот-тийна шиъ жимха а волуш. УьйтІе хаза цІанийнера. «Дада-біарна» тіера дуьйна кен утармашна тіе кхаччалц тесначу тела тіехъ, хьалххе хьалаоьхкина, мехкдаьтта даго панараш, лампа-наш кхозура. Кертахъ маьІ-маьІехъ лаьтташ а, діасаволуш а гора, пхьаьрсах цІен цуьргаш дихкина, кхин а цхьа-ши комсо-молец. Цкъа хьалха Керима, нохчин кегийрхошна советски оьз-дангалла Іаморехъ кху ловзаран доккхачу маьІнех лаьцна дош а аьлла, бал діаболийра. Дуьххьара юкъаваьккхира, фаружки-ца, сирачу коверкотан костюм юьйхина волу комсомолецкий, шипон а тиллина, дарешца кхелина гІабали юьйхина комсомол-кий. Ший а дика долура хелха: кІанта, дегІ айббина, лечин тіамарш шуьйрра діасаяьржийна, лаьттахула сих-сиха когаш шершош, юм йора гонаха, шен аьрзун біаьргаш кест-кеста йоІехъа а хьажош. ЙоІа, корта агІор а таийна, эхъ хетачу куь-цехъ, біаьргаш охьа а дахийтина, кІантах діауьдуш, бай-й гобо-хура уьйтІахула... И шиъ охьахиъча ша юкъавелира цхьа кьона юьртахо, шен галпех куьг а тоьхна, багахъ цигаьрка а йоллуш. Меллаша тіевеанчу дежурнис шен лере цхьа дош аьлча, цо ба-гара цигаьрка охьакхоьссира. Цуьнца юкъаькккхира Нурседа. Чан эkkхийтина, цхьа тамашена, пелхьойн хелхар дира юьрта-хочо Нурседица, массеран а самукъадоккхуш. Ловзар цу сохъта шен шовкъе кхечира.

— Здорово! Здорово! — элира, корта а ластийна, Ахата.

— ХІокхунах-м цхьаъ хила ма гІерта! — элира, шен лулахо-чуьнгахъа а вирзина, кертаца лаьттачу цхьана, бухарин холха-зан куй коьртахъчо.

— Хьовсур вай тіаьхъа хІун хуьлу, — корта таийна вукхо.

Хьовсабаьхкинчех діабаха дагахъ хилларш а севцира. Тіет-тіа талуш, дика діадоьдура ловзар. РогІехъ хелха буьйлура ке-гирхой... Клубан заведующи Баштиров а вара кхузахъ, ІатІа-ран хьожа а етталуш, забарш кхуьйсус. Нурседа ойлане хьаь-жира: цуьнан зуда Алпату яцара кхузахъ, Джейран а яцара: чохъ сацийнера Тавсолтас. УьйтІахъ ша-тайпа зов лаьттара. Луьйчеран гІар а, пондаран, вотанан гІовгІа а ийнера, нехан къамел ца къасталуш. Стигал кхин а кхоьлира.

— ЙоІ-м... оьрсий йоллушехъ... лар тіехъ ма лела... вайна тамана делахъ а, коьрта хІума а тиллина, ткъа, хІокху кукайс хІун леладо, хьовх, коьрттаІуьйра, и никІапа а йина, эхъ ца хе-таш цунна юххе а хиьна... КІуж-меъ санна! — элира керта тіехъа лаьттачу зударех цхьамма.

— Цхъаъ хир ду-кх... — жоп делира уллерчо. — Ца го хъуна хъулла а цхъаъна ийна Ийраш?

— ДаватIарг! Нохчо ялийнехъ ца мегар те? — Iоьттира, кертал чохъа шенна хIоттийначу гIантахъ Iачу, цхъана, Iаьржа кортали а кхоьल्लीна, когаш тIе хIуттуш, хъалха дети чаьрпазаш а йохку, еха полша а тIехъ йолчу йоккхачу стага.

— ХIара-м хаза а дера ю. Дукха хъолахъ-м вайчара ялориг ишта хаза а ца хуьлий.

— ХIаъанний! Кхечара ца юьгуш йисинарг кхочу-кх вайчаьрга! — тIетайра йоккха стаг.

Юххехъуо лавтта цхъа йоIстаг тIейирзира царна:

— Бехк ма биллалахъ, йоккха стаг! Иза-м нохчо санна ю хъуна... вайн мотт а хууш, берахъ дуьйна вайца а кхиъна. ТIе, хIун башхо ю, ма-дарра аьлча? Шена еззарг ца ялайо?

— ДаватIарг, и шен къомах ерг еза ца мегара цунна?

— Магара... Делахъ а, хIара езаелла-кх... Безамо къам ца хоьржу. Имам Шемала а ялийна, бах, шена езаелча керста-эрмало.

— Хьо-м цаьргахъа елин-ца! Цара лавцча санна! Хьо а ю-кха уьш бэрриг! ХIун дуьйцур ду хьоьца?

— Хъенан ю иза? — хаьттира вукхо, нускалехъа куьг а тосуш.

— Вайн юьртахъ ваьхначу, тIаьхъа тIамехъ вайначу механикан майоран Терентьев Иванан йоI ю-кх. Изий, кIентан дай, хъуьлла Iе Керим — цхъаъна ма лелла тIамехъ... ДIо-о Ийриг йоьIан нана ю.

— ХIа-а, тIаккха-м ша ду, — тIетайра цхъаъ.

— Делахъ а, оьрсий ялийнарг шен нахах-м волу!.. Хьо хьоьжуш Iелахъ, цу нускало и Каташ вадийна цхъанхъахула дIавуьгуш... стуннана а эцна! — Къамелана юкъяюьйлира юха а йоккха стаг.

— И-м нис а дели хъан: Каташ ша ма вуй Казахстане ваха ветталург. Бал дIабирзинчул тIаьхъа уьш, боккъал а, дIабоьлху цига. Стуннана а хIун деш Ийр ю ша кхузахъ? И йоI йоцург хIума ма дац цуьнан.

— Гой шуна! Деан ас боххучунна тIе! — шех тоам бина, гIадъяхана елаелира йоккха стаг: — Шен нахана вов-кх... Мохо давъна гIа санна!

— ТIе, дукха хьолахъ чекх а ца долний церан дахар-м цхъаъна! — тIетесири кхечо.

— Дер ду, вон меттанаш IадIахъ-м! — Iоьттира йоIстага. — Кхераниг-м муххале а! И къоман тайпанаш-м башха лера оьшуш а даций! Адаман дог дай коьртаниг-м! — ОьгIазе элира йоIа.

Цу минотехъ шен тидам юха ловзар тIе а бирзина, йоккха стаг сецира: хелхарна юкъяваьккхинера кхойтта шо долу Джамбул. Дато бустамашца, чоний, гIовтал дуьйхина, жимачу шаьл-

танца, можа маьхъсеш а когахъ, и хелхавала волавелча дерриг ловзар цуьнга хъаьжжинчохъ дисинера. Шеца юкъяаьккхинчу, шел лекхачу йоIана, и гена яьлча, ког сиха шаршош, готосий, хъалхаэьккхара иза. Цуьнан синкъераме йогу юьхъ хелхаран амалца товш бес-бесара хийцалора.

— Гора кIант яI!

— Лечанан кIорни ду-кх!

— Хьовсал* Эсамбаев вац иза! Хъажал боьгIу бохъ!

— И мичахъ Iемина цунна?

— Ма тайна а ву! И юткъа гIодаюкь! кхуьйсура маьI-маьНехъ. Нурседа йокхаера.

Ловзар дика дIадоьдура, амма сохъте хъаьжначу Нурседин юьхъ хIинца юлаелира: барт бина хан тIекхочуш лавттара. Джамбула уьйтIахула маса готуьйсура, йоI юкъяра ца йолуьйтуш. Хъалхарчу моьIаршка а яьлла, Зама а лавттара, бага а гIаттийна, вешина тIера бIаьрг ца боккхуш. ТIаккха цIехъана, дIаиккхира иза цIехъа.

ЦIахъ, нара тIехъ ловзаран гIовгIа а хезаш, амма цига хIум-ма а са ца гатлуш, шен суьлхъанаш а хьийзош Iара Тавсолта. Джейран пеша гонаха хьийзара.

— Дада, валохъа! — куьг а лавцна дIаозийра Замас ненада. — Цигахъ-м хаза дай! Валохъа, дада: Джамбул вай цигахъ-м хелхавуьйлуш!

Джамбул хелхавуьйлу сурт дуьхъалхIоьттича, ца Iавелла, гIаьттира Тавсолта. ХIара шиъ керта юххе дIакхаьчча а уьйтIахъ хелхаран кIур беш воллура, кхин цкъа а юкъяваьккхина, Джамбул. Кхуо къярийна, гIелъелла йоIстаг, ела а къежаш, юкъяра а яьлла, шен метте охъахира. Кертал чохъа ца волуш, нах меттах ца хъеба, арахъара хьоьжуш, нацкъаро сецира Тавсолта, Джамбуле цкъа бIаьрг а тоьхна, юха чу ваха дагахъ. Кхин цкъа-шозза го а бина, Джамбул, юккъярчу стоьла тIе а хилла, Каташана, гола тухуш бохъ а боьгIна, юьстахвелира.

— Нуц ваккха!

— Нус яккха!

— Цхъаьний даккха! — маьI-маьIпера маьхъарий девлира.

И шиъ юкъядаьккхира. ХIинца, цу шинга а хъаьжна дIаваха дагахъ, кхин а сецира Тавсолта. Нурседа хIинца хъалагIаьттира. Ша йолччуьра кхин цкъа а шен мехкаршка бIаьрг туьйхира цо. ТIаккха цIехъана цуьнан юьхъа тIе, ИндагIа дедира: йиллина хан тIекхаьчнера, ткъа, хIинццалц кхузахъ хилла а воцу Тавсолта хIинца, буьрса гIаларт санна, керта уллора чухьоьжуш гира цунна. Каташца хелхайолучу Ниночкас, бинчу бартаца, ша шозлагIа го боккхуш, уьйтIа юккъяе нисъелча, шен коьртара къорза дарин йовлакх, схъа а даьккхина, хаза тIехула а хьовзийна, коьртаIуьйра йолуш, белшех тесири. Цу сохъта цунах догдаьлла, дIаваха сацийра Тавсолтас, амма эццахъ, цIех-

хъана цуьнан бӀаьргашна хьалха хӀоьттинарг, цхьа ирча гӀан санна, кхин а тамашена дара: стоьлан гонашкахь Ӏачу массо а мехкарша, цхьаьний, эсала бела а кьежаш, цхьабосса охьа-яхийтира шайн коьртара хӀуманаш! Цецваьлла Тавсолта хьалхатаьӀира: цу сохьта нисса дуьхьаларчу «Дара-бӀарна» кӀелхьарчу стоьла тӀехьа, массо а санна, кортаӀуьйра яьлла шен Нурседий, Селитий а гина, ша волччохь бӀаьргаш кьарзийра цо.

«Дуьне доха герга дахана техьа?» — дагатеси́ра Тавсолтина. Схьахьоьжучу шен дех хӀиннца бӀаьрг кхийтира Селитин а. Тавсолтин Ӏадийна юьхь яйча юьйхира йоӀ. Сиха шен куьг белшах охьакхозучу йовлакха тӀе даьхьира цо, иза юха хьалаозош. Оцуьнан тидам хиллачу Нурседас, тӀехьара схьа а лаьцна, охьаозийра йишин пхьарс:

— Ахь хӀун до? И мегар дац, сан йиша! — элира цо Селитин лере.

— ДӀахьажахьа! Ца го хьуна? — хаьттира Селитас, доьхначу лерца.

Охьа а ца хууш, тӀехьарчу могӀарехь, массарна а гуш, ша лаьтта Тавсолта, гӀорийначу юьхьаца, цеце догучу бӀаьргашца нисса кхаьргахьа хьоьжура. Цунна гонахара а, тӀехьарчу могӀаршкара а нах хьалагӀевттира.

— Го те! Гича хӀун ду? Дерриг а дийцина дацара вайн? — элира Нурседас йише. ЧӀагӀделлачу дагца хьоьжура и Тавсолтега.

Тавсолтин хӀиттинчу бӀаьргаш чуьра цабезаман алу туьйсура. Ша кхарна хӀинца а дика ца го те, аьлла, иза кхин а цхьа-ши гӀулч юккье хилира. Стоьла гонахарнаш а хьалагӀевттира, делахь а, мехкарий, йовлакхаш юха дӀа а ца тохкуш, кортаӀуьйра лаьттара. Селитас, кхин цкъа а шен куьг йовлакха тӀе даьхьира, и хьалаозош. Цунна эхь а, кьа а хийтира шаьш сел чӀогӀа догъэшийнчу шайн дех. Селитин йохар а, Тавсолта а гина, кхин цхьана-шина йоӀа а дӀатехкира шайн йовлакхаш. ТӀаккха, Селитин лере таьӀира Нурседа:

— Эхь ца хета хьуна?! Барт а хӀунда бора ахь, хьуо шалха хирг хилча?

Оцу тӀехтохамо ягийра Селита:

— Цуьнга и цаладаларна кхоьру!

— Ловр ду! Массо велча а, лайна! Со, кхин-боьху, мостагӀ-м яц цунна? Вай дийриг юкьараллин гӀуллакх ду! Кху тӀера юхадовлахь райкомна хьалха а юьхьӀаьржа ду вай.

Тавсолтина хӀинца хи́ира ша билггал массарна а гой, ши йоӀ хӀетте коьртаӀуьйра лаьттийлий! ДӀасахьаьжира и. Цхьамма а йовлакх юха дӀа ца туьллур. Берриг мехкарий а коьртаӀуьйра лаьттара.

«Дуьне доха герга дахана те?» — юха а дагатеси́ра Тавсолтина. ТӀаккха цӀеххьана кхоьлира иза. «ХӀара даний и: — хьо

кхаьрддинарг хьуна тӀедогӀу, бохург! ХӀара яний и... кино!» — цӀеххьана хӀинца кхи́ира и ша селхана йоӀа кино хьажоран бахьанах: «Кхунна со кечвеш хиллений цо!» Нурседега кхин цкъа а дӀахьаьжира да, амма йоьӀан юьхь тӀулг санна, чӀагӀӀеллий, ондий хьоьжура схьа: Тавсолта кхийтира, ша тӀе а вахана и шиь човхораххий, аларххий бала пайда цахиларх: «Кхузахь сайх адам а ца делош ӀадӀар тоьлу. Схьагарехь, хӀокхара бартбина. Кхаьрга кхузахь эрна лина, нахала волучул, цӀахь ойла йича бакъахьа ду ас кху белхан. ДӀаваха веза, — и тоьлу!» — уккал таӀийна, кхин вист а ца хуьлуш, меллаша, цӀехьа волавелира Тавсолта, астагӀ а теӀаш. Цунна тӀаьххье дӀабуьйлабелира, лаьтта туйнаш а детташ, хьовса баьхкинчех кхо-виь воккха стаггий, полша юьйхина кьена зудий, кхин цхьа-ши церан гергарчех верггий:

— ХӀара даний и «комсомольски ловзар!» — бохуш, арабуьйлура уьш. Цаьрца, Тавсолтина тӀаьххье дӀахьаьдира Замма а.

— Ма дан а ду... «комсомольски ломзар»... Ценна оьрсийн ловзар ду-кх!.. Иштта кечдича-м вайниг кхин а диках хир дара! — кхоьссира дӀавоьдуш цхьамма оьгӀазе.

— Латаел лампанаш! — элира Нурседас дежурнешка. Йоккха стол юьзнера «Дада-бӀара» тӀера охьаэгначу, лимонан чкьоьргах тера, можачу гӀаша. Школан ерриг а беш а бес-бесара кьарзийнера дашочу гуьйрено. КӀеззиг кел хиллачу Егорыча корта лестабора.

— ХӀан-хӀа, суна ца моьтттура Тавсултан ишта хир ву. Хьовсийша!.. Дог майра партизан!..

Ловзар хӀинца хьалхачул а синкьераме дӀадоьдура. Хьалхехь а шега вайнехан Ӏадатех дийциншехь, Ахат хӀетте цецвелира хӀинца гиначух:

— Нурседа юьззина кьонаха ю! Тоххара динехь бакъахьа а дара! Тхан цигахь тӀом а хилале чекхдаьккхира хӀара!

— Хьаша ваккха! Хьаша ваккха! — дийхира цхьамма. Ша-шен ларамаза дагаванитина Ахат, цӀийвелла, вухагӀертара. Амма Нурседас, тӀе а яхана, куьг лаьцна юкьаозийра иза а, цунна тӀаьххье Селита а.

Мехкарий а, кегийрхой а, уьш хелхабовлуш, хьалагӀевттира, мехкан воцу хьаша — Ахат а, мехкарийн тхьамда — Селита а лерина. Керим шен дагахь бӀаьрг буьзна хьоьжура Нурседега: цо чекхдаьккхинчу кепара и гӀуллакх кхочушдан шен а кьонахалла ца тоа мегара, аьлла, хийтара цунна.

Нурседас ма-хуьллу, ловзар дахдора. Халаниг кхиамца чекх а даьлла, хӀинца массеран а са чӀогӀа кьералуш, мерза дӀадоьдура ловзар. Йоккхаера Нурседа: «Кхул тӀаьхьа а дер ду Ӏадатхошца дов, амма, — девнан архаш хӀинца дуьйна тхан карахь ю!» — ойла йора цо.

белла лаьттара доттагIий: Егорычций, Ахатций — Керим; Джейранца — Нурседа; Анна Львовница — Селита; вуьш — кьоначаьрца...

Джейранан ойланах дика кхетта йолу Нурседа цуьнан догъэца гIертара, и юхайогIу агIо лосьхуш:

— Дада а кхин кIоршаме хир вац хьоьца, оха а эр ду хьуна цуьнга и доггах. Цкъацкъа ша сиха хилахь а, догдика а, хьо езаш а ву хьуна и. Тхуна а тхайн нана санна хета хьо... Варале, юхайоьллахь, Джейран! — хьоьстура цо и.

Амма Джейран, цуьнга ла а доьгIуш, юьхьца ца хийцалуш, кхоьлига яра:

— И хIун ду: цигахь — «Джейран», кхузахь — «Зуда?» цигахь гуттар цхьаьна хила лууш вара, кхузахь даима къаьстина лела! Пайдабоцчу хIумана тIехула дов оьккхуйту. ТIе, оьглазвахча, ши-кхо де а доккхий-ца вист ца хуьлуш цхьаьна чохь! Со хIунда еана кхуза, цу дуьненан йисттера, цунна тIаьхьа а яьлла, хIара вистхуьлуш а ца хилча? Сайн цIахь я Iен хIусам, я юург йоцуш-х ца еаний со? — соцуьгIа а хилла, нисса Нурседе хьаьжира Джейран.

Цуьнан кIеззиг раз доьгIначу, хазачу, хIинца сингаттаме севцачу, Iаьржачу бIаьргаш чуьра хи даланцара: уьш декъа, амма ойлане хьуйсура шайна хьалха. Корта а, сакхбаьллачу кхокханан санна, кIеззиг раз таIийнчохь сецнера цуьнан. Нурседа, чухула пхьарс а баьккхина, меллаша дIасалелара цуьнца, дагна оьш-оьшу дешнаш лосьхуш.

Схьакхечира цIерпошт. Керима церан билетах цхьана ваго-на тIе а нисдина, цхьаьний тIебевлира уьш. Селитас мара а къевлина, хаьттира, вагон тIера юха а охьайоьссинчу, юьхь екхаеллачу Анна Львовне:

— Алахьа, хала ца хета хьуна: айхьа ткъех шарахь болх бина меттиггий, тхой дитина дIайоьдуш!

— Дера хета! Делахь а, диканна йоьдий со-м... Целинехь со кхузахьчул а чIогIа оьшу хIинца... сайн берашца а хир... Юкъ-кара вай вовшашна тIе кхача а мега! Вовшийн дагахь мел ду, къаьстина а даций вай-м! Юххехь а боллушехь, вовшах къаьстанарш а дукха ма бу. Вай мел гена довлахь а, даима вовшашна гергахь ду! — бIаьргаш чу хи доьссира цунна. Юха а мар-мара лилхира...

Поезд дIайолаелира...

Селита лешначу бIаьргашца тIаьхьа хьоьжура цIерпоштна: цуьнан даго хьоьхура — хIинца гуттаренна а дIаюьгура цо, кху дуьнентIехь цуьнан уггаре а хьоьме доттагIа — Анна Львовна!

* * *

Уьш дIабаханчул тIаьхьа Эскинойхь школан директор Селита хIоттийра. Тавсолта а школан хехо вахара, беш лелор а

тIе а диллина: воккха хилла воьгIучу Тавсолтина шен лулла бал-ха ван лиира. ТIе Джамбулний, Заминий ша юххе а хир, — бохура цуьнан даго. И бераш хIинца кхин а хьоьме хетара: вистхила, тIеozo кхин цхьа а ца висинера цуьнан. Тийна лелара и школан бешахула шен гIуллакх деш. Масех кIира а делира. Селитига цаваьлла, балха тIехь а, чохь а, цхьа-ши дош олура цо, амма Нурседига-м вист ца хуьлура, я дIа а ца хьоьжура.

Эскинойхь, комсомольски ловзаргахь хилларг массанхьахула гIараделира — цхьаболчара гIийбат деш, вукхара чIогIа хас-тош. Вовшашлахь доггах кьобалдора и дукхахболчу кегийр-хоша.

Тавсолтегахьа узуш, и ловзар аьшнаш деш, цунна яппарш йийраш а гора. Амма хIинца дукханне дагахь кхин дара: муьл-хачу агIор доьрзур ду те Тавсолтиний, цуьнан мехкаршийн юк-кьера дов? ХIун дер те хIинца Тавсолтас?

Нахана йовзара Тавсолтин мокхазан амал, хаьара иза къар-велла Иийр воцийла, делахь а, кхин а гора: заманан хийцам цуьнгахьа бацара! Амма цунна юх-юха Iеткъара къанвеллачу хенахь шена тIедеьна и «доккха эхь». ХIинца а, бешара гIул-лакхаш дина а ваьлла «Дада-бIара» кIел гоьрга тIе охьалах-велира и, ойлане вахана. Шен ши йоI саннарш юьртахь кхин а шорта хиларо цуьрриг яй ца йора, цунна гергахь, цуьнан юьхь-Iаьржо. Селхана Ахьмас а кхунна тIех а туьйхира — берриш карзахбаьхнарш кхуьнан ши йоI ю, аьлла. ХIинца хIара нов-къахула дIасавоьгIуш нах а тохара санна, лараме ца хьоьжура кхуьнга, хьала а дегаза гIовттурса.

«ХIан-хIа! — юха а ойла оьгIазе гулъелира цуьнан. — Це-ран сискалш а юуш, сайн сий а доьккина, царна кIел со соцуьр вац!» — шен дагахь ондда ойла йира цо.

Тавсолтин бIаьргаш чохь, кIегийн суйнаш гулделира. Бок-къалла а аьлча, шина а йоIа хIара волчохь хIинца коьрта йовлакхаш тохкура, — кхуьнан юьхь лоруш: «Вай Iадаташца къуьйсу, деца — ца къуьйсу» — дара дагахь. Бакъду, Селита, цуьнца кIеда-мерза хиларца, шеца и таван гIертара, ткъа Нур-седас а шен ма-торру лорура иза: и вист шега ца хилахь а, эрна халахетар цунна ца долуйтуш а, алапа дIалуш а, оьций дена цхьацца хIума яхьаш а. Амма мехкарий вовшах а бетташ, хIинца кино а, клубе а кхуьйлура цо, гина фильмаш а, ешна книжкаш а цаьрца йийцаре а йохкуш. Иза дIакхачадора Тав-солтега:

«Iайт, гаур яI! хьоьх жима йолуш дуьйна а сан вагар эрна ца хиллера!» — цергаш хьакхийра дас, генарнаш а дагадаьхки-на. Перерывна бераш уьйтIа хьаьлхира. «Дада-бIарна» кIел да-да а гина, тIеера Зама. Урамехьара схьаведира Джамбул а, ка-рахь цхьа конверт а лестош:

— ТIехволучу почтальоно схьаделн.

— Дешал.

Кехат Казахстанера дара: «Шакен-аг!а велла... Со кхузахь ца йийча ца йолу. Бехк ма билла. Юхаяре ма хьежа. Шу лоруш йолу Джейран»...

Тавсолтин б!аьргаш чуьра ондда догу к!егий, т!е чим тесча санна, дайра. И юха цаярах бан тамаша-м бацара: Тавсолтина хьалххе дуьйна а ма хетара иза иштта хир ду аьлла. Делахь а... х!инца боккьал а и хилла даьлча дог кьовзийра цуьнан: т!аьх-хьара а ша виси! Шена юххера Джамбуллий, Замий т!е а озий-на, церан кортойх дехха куьг хьийкхира Тавсолтас, ойлане мет-тах ца хьовш, б!аьрзечо санна, п!елгашца сов дай, уьш лазерна кхоьруш санна, экаме к!еда церан месаш а кегош. Шеллуш санна хебира и: Iаьнна гергаг!ерта гуьйренан денош боккьал а т!етт!а шеллуш дог!ура, амма Тавсолта х!инца шелвийриг и кехат дара. Кхин цкьа а, хоршахь санна, вегийра и.

— Дада, вайна иштта шийла а ма яц х!инца а, — элира Джамбула.

— Делахь а... дег! шеллу зама т!екхаьчна сан, Джамбул... Цхьа хан яра ас дег!аца кетар йохъеш. Х!инца кетаро дег! дох-де хан т!екхаьчна. Кестта дег! а, кетар а пеша хьалха ловцу хан а схьах!уттур ю...

ОЙЛАНАШ... ОЙЛАНАШ...

Вукху б!аьста, хьалххе долийна долу некъаш тадар а, юьрта электросерло ялор а май т!екхачале чекхдаьккхира. Х!инца йоллийпчохь лаьттаху интернатан ойла еш Iара кху апрелан сарахь шен кабинетехь Нурседа.

— Гора, Нурседа, я! — элира чуваьллачу, мичча аг!ор а кхуьнца эвхьазвала луучу, клубан заведующес Баштиров. — Хьо юьртнана ма-х!оьтти, и Ленинан серло вайна а схьакхачий-кх ахь! — кабинета чохь йогучу электроламpane корта а ластийна, кхуьнга куьг а кховдош.

Зуда юьртда хиларх юьхьанца цабаьшнарьш а т!ебирззинчу муьрехь, х!инца х!окхуьнан эвхьаза лер цавашарх тера хетта, цуьнан карара, хье ца долуйтуш, куьг юха а эцна, шийло элира Нурседас:

— Дийцал!

Дийца х!ума а доцуш, вуьйхира важа:

— Со-м... х!ара... — цунах Iат!аран хьожа схьаьтталора: — Тховса хаза кино ю... Шу а дог!ий хьажа...

— Ца дог!у! Цул а, айхьа боданехь ялло хьайн зуда — Алпату йнга ахь хьайца кино а, ловзарга а... И тоьлу хьуна! Вист а ца хуьлуш аравелира Баштиров.

— «Баштаг!еран к!ант!» — цаяшарца дагадаера Нурседина

цуьнан Тавсолтица кинохь Iер а. Шина ц!оцкьамна юккье кьо-ламан бух а г!ортийна, ойла еш, юха а кехаташна т!елахьелира Нурседа. Г!алит!арчу СМУ-с т!елаьцнера интернатан г!ишло январь кхачале чекхьяккха. Бух а боьттина, ах метр пенаш хьаладаханчул т!аьхьа, еттина кибарчигаш а ца тоьна, бел-хаш севцера. Ткьа, хьалхара май т!екхачале пенаш ца девлча, г!ишлояр планера дикка дужура. Грознерчу еттинчу кибарчи-гийн заводехь заказ йинера цо интернатана т!еоьшу шовзткьа эзар кибарчиг а. Тахана телефона чухула хаьттича, уьш а йов-лаза хилира.

Нурседас кхечу заводе а кехат дахьийтира...

Амма цигара жоп дале, Нурседа ц!еххьана, райцентре, рай-коме балха яьккхира — зударийн отделан заведующи йина. «Интернатана г!о дан аьтто а сов баьр!» — аьлла, реза хилира Нурседа.

Йуьйринна, нисьеллачу машенахь, я г!аш д!айоьдура рай-центре, сарахь ц!а йог!ура... Деца йолу юкьаметтиг хийцайлаза лаьттара... Керлачу балхахь халла ницкь кхечира цунан и ки-баргичаш, июнехь, шайн метте схьакхачо. Пенаш августехь доьттина девлира. Юха а ц!еххьана, интернат чекхьяккхаз а юьсуш, Нурседа сентябрехь Москва партийни лакхарчу школан ялхбеттан курсашка деша яхийтира.

Кхоьлинчу дийнахь Селитин Iодика а йина, амма дена гучу яла ца х!уттуш, новкьаелира иза.

Селитина сингаттаме бахбелира и ялх бутт...

* * *

Самукьане чекхбелира и ялх бутт Нурседина. Декхна дара таханлера и ц!а кхаьчна б!аьстенан дуьххьарчех долу де а. Делккьехь, школан кертан ма!лехь охьайоьссира Нурседа, шен чамдица киракхोьхьучу машенан кабинни чуьра. Х!а-ра а ца гуш, керта юххехь, аккази т!ехьа кьамел деш хезира шиммо:

— Х!ара-м х!инца лаьттар еца, мохо а локкхуш, пенаш чуьг-галц...

— Чекх а ца йоккхуш яхана важа а... шен г!уллакхе.

— Цунна-м х!инца х!ун бала бара кхуьнан. Х!окхуьнан сихо еш-м цхьа а вацний-ц...

— Хуур дара х!ара чайни елахьара...

Нурседа кхийтира: юьйцург интернат яра. Диттал дехьа а яьлла, кертах чекхтхьаьжча, тохар санна, пенаш лаьттара, т!ехь ло а Iуьллун, тхов а тиллаза. Х!ара, чамда а карахь кел чоь-хьа яьлча, шен кабинета чуьра, т!е пальто а кхоьल्लीна, Сели-та схьахьаьдира. Маракхетта маршаллаш хаьттира:

— Интернат-м лаьтта...

— Кхин ницкъ ца кхечира я сан а, я керлачу юьртден а... ша хьо юха а хIинца тIе ца таIахь.

— Бераш?

— Шимма а дика доьшу... Урокехь бу.

— Дада? Гуш ма вац кертахь.

— Калмыкера цхьа вовхатар а веъна цуьнан гIуллакхна селхана кIотара вахана шинна-кхаа денна, цхьанхьа-м када а хIуттуш. Дада хIинца тайна соьца. Амма хьуна луьйра: каттаза белхаш а хуьйцу, хьашт доцуш Москох а яхана, хиънехь ша йокуьйтур а яцара, дукха хецаелла, бохура. Вайшинна арз а дира цо веанчуьнга а, ткъа цо и мелхо а, бакъ ца вира: заманца ван веза, аьлла. Амма ша волчу ваха дIа-м кхайккира цуьнга.

— Ас-м цхьацца совгIаташ а деъна цунна. КIадлур вацара техьа...

— Хьовсур вай... Ас дIалур ду.

— Кхин хIун ду керла?

— ХIума дац. Анна Львовнера кехат ду. Хьогьа мерза маршаллаш ло массара а. Шаьш дика Ia боху.

Селитас чамда а лаьцна, ший а чохьа йолаелира. Чукхаьч-ча чамда схьа а яьстина, ша деана оовгIаташ стоьл тIе даржий-ра Нурседас: берашна — портфелаш, пеналаш, авторучканаш; йишина — чилланан пазаташ, хаза косынка, кIархаш; денз — шиъ сорочка, бастонан цхьа отрез.

— Нурседа, ахь садаIа хIинца. Школера яьлчахьана со юха чуйогIу хьуна берашца, — аьлла, араелира Селита.

Иуьйрре, райцентре яхара Нурседа. Шен дешарх лаьцна райкоман секретарна отчет ша йинчул тIаьхьа, пинтернатан гIуллакх хаьттира цо.

— Хьогьа хьаьжна диси-кх и: впIлина цунна тIехь валло белхахо а ца хилла. Вай муха хьийза ца хаьа хьуна: оханаш, асарш, шура, тракторш, жижиг... ХIинца ас юха а хьуна тIе дуьллу-кх и чекхдакхар! — секретаро стоьл тIерачу англех туьйхира стомма цIен кьолам.

— Дика ду!..

КхозлагIчу дийнахь обкомера телефон туьйхира Нурседега:

— Интернатан хьокъехь дан дезарг СМУ-га дIааьлла. ГIуллакх муха доьду хьажа шун цига кестта накъост а кхочур ву...

Кабинетан корях чуIенара бIаьстенан мела малх. Башдаьм-нийн баххьаш сирла лепара. Керлачу хIуонаца арара чукхобхьура, хIинцца лайх дерзина девлачу аьрцнийн а, комаьршиша хьалагIоьртинчу, бIаьстенан зезагийн а хьожа.

Сихха дешна догIучу лайн Iовраш, маьлхан зIаьнаршкахь лепаш, охьауьдура басешкара.

«БIаьстенан юьхь! Уггар гIуллакх дIадоло мур!.. — бохура

Нурседас дагахь: — ХIинццехь Минпрос а, Минфин а юкъаозо еза. Царггара ахча доккхуш а ер ю цхьа хан. TIаккха гIишлонна тIеобшу гIирсаш лоьхуш а зама ер ю! Сихо я еза!» — Нурседас корях ара бIаьрг туьйхира... Цунна тIехь яра боьмашчу коверкотан костюм, логехь, божарийнчух тера, дIасабиллина кач а болуш. Чухулара схьагора кIайчу дарин коч. Коьртара, шинна арIор хьаькхначу, хьаьрсачу месех бина кур кIесара тIехь мIерашца лаьцнера. Косынка гIентан гIовлех кхозура. Нурседин кIайн юьхь, басарш хьакхаза, йогура шен даимлерчу мо-гашчу алуца.

Шена хьалхха стоьл тIехь даржийнчу календарах бIаьрг кхийтира цуьнан: «Лама зударийн денна гIалара ян езаш кон-церт ю... Кечам бан беза», — дагадеара цунна. НеI йиллина чувелира, Нурседина балхаца вевзу, гIалара кхуза командиров-ке веъна яздархо а волу, культуран замминистр Усманов Хьа-сан — лекхочу дегIахь, маьIан куьзганашший, сира шляпий, макинтошший юьйхина. Маршаллаш хаьттира, охьахевшира.

— Хьасан Ахтаевич! Хьо хьуо тIе драматург а ма вара... Язъехьа вайн зударех цхьа пьеса. Ма оьшу-кх иза хIинца!..

— Тхан цхьа кьо́на яздархо ву и язъеш... Со кху сохьта кхечу теми тIехь воллу.

— Маца вер ву и?

— ДоьалгIа шо-м ду цо и язйо боху.

— Ма еха а язйо цо... И ваьлча, иза-м юха а ширачу зама-нах лаьцнарг хир ю. Зама сиха ма йоьду!..

— Маса шо ду цуьнан? — хаьттира Нурседас.

— Шовзткъа.

— Башха кьо́на а вац.

— Казахстанехь даьккхина кхойтта шо ша юкъа а ца ло-ру, — олу цо.

— Ас-м лору! — элира Нурседас, — кхетамна эрна ца яйна хан!

НеI тоьхна, чуелира Селита.

— Хьо хIунда еанера, Селита? — хаьттира Нурседас, хьала а айалуш.

— Лама кхузахь хуьлучу концерте тхешан мехкарий боло дагахь цхьа ткъех билет дезар-кх. Со новкъа-м яц шуна?

— Яц, хьаха! Охьахаал хьо! — элира Усманов. Селита охьа-хира. Нурседас царна вовшийн довзийтира.

Цу хенахь, елха а ийзош, чуелира коьртах цхардоьлла кор-тали а кхоьллина, басмин кучаца, тиша кIархаш а буьйхина, Алпату.

— ХIун хилла? Хьо хIунда йоьлху? — хаьттира Нурседас, хьалагIаьттина, тIе а хилла.

Алпату, кьурдаш а деш, йоьлхура, цIийеллачу бIаьргех кор-талин тIам а хьоккхуш:

— Майрачо йнта хьийзайо... Берех ца ялало... Къахета... Соьга ценош а дайтина, суна тле кхин яло глерта. Соьга, лаахь, тишачу ценош чохь ле боху, ша напгIа латтор ду. Оцунна со реза ца хилахь, йнта воллу.

Селитин дог Iовжайра. Яздархо кхоьлира.

— Мича балхахь ву иза? Цле хIун ю цуьнан? — кьолам блокнота тле баьхьира яздархочо.

Алпатус узарш дора:

— Эскинойхь клубан заведующи ву... Кхунна а вевза. Це муха йоккхур ю ас?..

— Баштиров ву-кх! Яло, Алпату, цIа гIо хьо. Кхерам бац хьуна цуьрриг а. Тахханехь вай и метта а валор ву! — дог те-шош элира Нурседас.

Алпату, яздархочуьнгахьа хьаьжира «Гирий хьуна?» — ховтучу юьхьаца.

НеI ца тухуш оьгIазе чуиккхира, коьртахь йовлакх а до-цуш, хедийнчу Iаьржачу месашца, тIехь дика кечьелла, цхьа ерстана хаза нохчийн зуда, стамний хаза балдаш а, Iаьржа бIаьрг — цIоцкъам а долуш.

Цунна тIаьххье чувелира тохарлера корреспондент... Цици-гов. Нурседа ма-гиннехь, неIарехь воьIавелира, аьрру цIоцкъам прх а доьдуш. TIаккха, Усмановх а бIаьргкхетта, шолгIаниг а хьалхадахара цуьнан. Вухавирзина, маса татанза аравелира иза.

— Охьахаа. Со ладугIуш ю, — шийло элира Нурседас, чу-еанчуьнан питане амал шена юьйцуш хазарна. ГIант стоьла юххе а хилийна, охьахира зуда, гоьл тIе ког а тесна. Цен маникюр йинчу пIелгийн томмагIне кIаьгнаш долу, севсина кIайн куьйгаш, стоьл тIе а дехкина, тем боцуш, хьедора цо. Балдех басар хьекхна цхьа пIелг а бара цIен.

— ХIун хилла? Дийцал!

— Ша зампред ву бохуш, эцца хиьна Iачу цу москало — Керима — болх ца ло-кх суна. Кхечара шега аьлча а!

— ХIун болх боьхура ахь?

— Ас-м, хIинца... партис а вайнехан зударийн бакъонаш хьалаойуш... сайгахь товболлу болх боьхура. ХIун башха бу иза?

— Ткъа, муьлха болх боьхура ахь?

— Муьлххарг а башха бац. Хаза товш, бан догдогIу болх хилчахьана.

— Масала!

— Сельсоветан председатель а, маслопроман заведующи а... Раймаган директор а. Масане хуьлу уьш... Кхечухьа а хIиттий-ний куьйгаллин белхашка вайн зударий, цхьаболу божарий дIа а бохуш...

— Ахь биний, ткъа, хьалха и белхаш? Балур буй хьобга уьш?

— Ца бина бан-м... Iемар ду-кх. Цкъа долоза хуьлий цхьа а? Масала, хьо-х а, тхан, зударийн тхьамда хилла!.. Массанхьа а хIинца хьалабохуш ма бу вайн зударий! Вайга, зударшка, да-лур а доцуш хIун ду? Вай-м боккха ницкъ бай вовнахкхет-ча! — аз айдира зудчо.

— Ткъа, цо хIун эли хьоб?

— И чIогIа дуьхьал ву партис зударшна лучу бакъонна!.. Хьажахьа: «и белхаш хьоб балур бац, колхозе доярка гIуо!» элин-ца цу гIиргIано соьга... бархI класс чекх а яьккхина йол-чу! Оцунна а хезира! — ерстана зуда шена тIехьа юахьаьжи-ра, амма «важа» цигахь ца карийна, цо шен куьйгаш, кхин а, тем боцуш, дIасашершадора стоьл тIехь.

— Иза мила вара? — неIарехьа корта ластийра Нурседас.

— ГалитIера веана радион корреспондент вара и-м. ХIинц-ца вухавогIур ву. ЧIогIа вайн зударшкахьа узуш ву. Сан арз талла дIаэцна цо... Соьца Керим волчу а веара. Амма тхойший а арадаьккхи цу москало! ХIинца хуур-м ду хьуна цунна. Вай йовлакхаш целелораш ца деза-кх... Iадатийн коьжалг!

— Иза бакълуйш санна хета суна-м! Коьртар а йовлакх охьадилларх-м дерриге кхочуш ца хуьлий! И доккха хIума а дац! Луучо леладе. Цхьайолчуьнан йовлакх охьадиллар — кер-лачу оьздангалле гIертарца ду, ткъа, кхийолчуьнан — иза бок-къал а хецаьлар хуьлу: ширачу оьздангаллех а йолу, керлачух дIа а ца кхета! Ткъа уьш баций и «куьйгаллин балха» оьхуьй-турш-м!.. Масала, ахь муха гайтина хIинццалц хьуо балхахь а, дахарехь а?

— «Муха гайтина?» «Муха гайтина?...» ХIун даьлла соь-гара?

— Цкъа, столовера повар йолчуьра дIаяьккхира хьо, даьтта а лачкьийна. ШозлагIа, кассир йолчохь, ахча а ца тоььна, чу-йоьллира хьо, юа халла кIелхьара а йолуш.

— ХIан-хIа! И бакъ дац. Со цу тIехь реабилитировать йина. И дIадаьлла! И дийца оьшуш а дас.

— Собар делахь! Пхьовазза марехь хилла хьо?

— Ца хилла кхуэза бен-м!

— Важа, загс а ца еш, айхьа дина ши маре ца лору ахь?

— Ца лору те! И-м законо а ца лору!

— Сих ма лолахь... Иза-м кхин а оьшуш дай! ХIинца ла-кхара болх лобхуш лела... «и» юххе а ваьккхина!.. — оьгIазь-яхара Нурседа. — Суна ца вевза мовтту хьуна и... «корреспон-дент!»... «чIогIа зударшкахьа ву!»... Ву-те... дуьмехьа цициг сан-на!.. Кху чу и вуха воьгIур вац, хьуна!

— Иза-м суна а вевза! — кьамелана юкъавеара Усманов: Иза-м, бутт хьалха — радиокомитетера и дIаваьккхина пла-гиат ярна! И кхуэза муха кхавьчна ца кхета со!

— Гой хьуна? — хавттира Нурседас зудче.

Ерстана зуда ша йолччохь егийра, ченах цІанлу котам санна.

— Куьйгалле гІертачул, цкѣа хъайга балучу балха тІехь хъуо гайта! ТІаккха, лакхара гІуллакх а, ахь ца доьххушехь, ша-шаха кховдор ду хъоьга!.. ДІагІуо, Керима хъехочу балха! Ас а бина иза-м хаза а хеташ... суо итт класс чекхъяьккхина а йоллушехь.

Ерстанчу зудчун хаза юьхь ирча хебира:

— А-а-а!.. Со кхийти ахь лелочух! Хъуо лакхаяьлла дела, кхечарна, некъ боьхкуш ю хъо... Суна ца хаьа моьтту хъуна... ахь Керимехъа хІунда уьйзу а?.. Шуьшпъ... вовшашка безам болуш ду моьтту суна!

Селита инзаръяьлла хъоьжура цуьнга: ша йолччохь хебира иза.

— Ас яздийр ду иза! — ца соцура ерстинарг. — Яздан дез-зачу!

— КІел куьг таІо, мукъана, ма йицлолахь, хІинца а! — Іоьттира, хъалха а хІокхо кхехъийтинчу анонимкех хезначу Нурседас.

— Боьха хІума! — аьлла, араиккхира зуда.

— Питанча! — тІаьхъакхоьссира цунна Нурседас.

— Ой! Ой, хъо муха Іа, ва Нурседа, кхузахь иштачаьрга ла а доьгІуш? — цецъелира Селита.

— АлпатугІеран дуьхъа Іа-кх!

— И дІаяхнарг мила яра — хаьттира яздархочо.

— Пежиева ТІаус. Ца хезна хъуна юьйцу?

— А-а-а, и яра иза?! Хезнера суна, хезнера!..

— Иштанах а нисло-кх вайн зударшлахь... Божаршлахь Баштиров а санна... — тІетуьйхира Нурседас. Нурседера кехат а эцна, хъешан Іодика а йина, Селита райклубе яхара.

— Муха хета хъуна, Хасан Ахтаевич, шайн кадрo лелориг? Иза дІа а ваьккхина, цуьнан метта цхъа зуда хІоттийча?

— И саннарг-м яц ахь цига хІотто дагалаьцнарг?

— Яцара, хъаха-кх!..

— Кхин цхъа гІуллакх а ма дара сан хъох дагаяла, Хасан Ахтаевич. Тхан Эскинойхь мехкаршна жимо интернат ян йолийна хІара шолгІа шо а ду. Ахь яздица а гІо хир дацара техъа?

— Иза-м йоккха хан яц, Нурседа! Кхечу меттигашкахь-м кхоь-диъ шо а долу... Интернат йилла атта хета хъуна? Делахь а, со хъожур ву.

— ТІеоьшу ахча ца карош Минфинехь а хилла со: «Ахча дац, оцу гІуллакхна кху шара ахча ца делла», — боху министран хъалхарчу заместитело.

— Стокка делларг а шен хеннахь аш дІа а ца эцна, дайра, бохуш а, хезна суна...

— Ца эцна-кх СМУ-н бехкенна. Ткѣа СМУ а бехказа юьйлу,

цунах схъаэца гІирсаш а ца хилла, дайра и ахча, бохуш. ХІинца оьшу гІирсаш Главснабехь гучубуьйлу, амма уьш схъаэца тахана тхан ахча дац! ХІун дан деза оха?

— ХІинца министрана тІе гІуо. Обкомехь бурч йоьхкина хъуна цунна.

— Дика ду. Цо и гІуллакх ца дахь, обкоме а ер ю.

— Сихлолахь: кестта Москох ваха мегаш ву хъуна иза... ХІан, шун секретарах кхета со, и чохь волччуьра! — аьлла, Іодика а йина, аравелира иза. Кестта юха кхечира Селита.

— ДІавахара хъаша? Ма оьзда стаг хийтира суна иза... — Усманов Іийнчу гІантехъа корта ластийра Селитас.

— Ву ишта: кхаьънаш ца оьцу, аьшпаш ца бутту... болх нисса бо, ямартло а ца йо. Шен доьзална а, зудчунна а хъанала а ву. Молуш а вац. Делахь а... лакхарчу кхеташонехь ша нис-велча, цхъа къовсаме гІуллакх иккхинчохь, цо цкѣа а цунах шена хетарг ца олу, боху, цкѣа лакхарчарна хІун хета а хиъний бен: ІаддаІа, я йовхарш а тухий, араволу. Сан хъесапехь, иза стешхалла ю — карьеризман нана!

— Ткѣа!.. оцу зудчо хІун бохура, ва Нурседа?! Иза хІунда элира цо хъоь?.. Керимах лаьцна...

— Ша эладитане йолу дела! Цхъаь хезна!..

— ХІун хезна?

— Селита!.. Бакъ ду иза. Суна тІехъийзаш ву и кху тІаьхъарчу хенахь, суна везаш а ву. Хъоьга тахана — кхана и дийца дагахь Іара со хІинццалц, хъох ца хІуттуш а... сайн дагахь и къастталц а... Тахана кхин цкѣа а соьга дийхира цо шега яр. Кхана тІаьхъара жоп а деза цунна. Ас ойла а йина, ас и сацийна...

— ХІун сацийна ахь?

— Цуьнга яха.

— И муха дало хъоь, Нурседа? Расул а вицвина! Хъан-х цунна ди́на кхиънадогІуш ши бер ду. ТІе, вайн да а карзахвер ву... Оццул гергарло а лелийна, юха... Ма товр дац и дадина! Я... нахана а!

— И-м бакъ ду. Ткѣа, хІун де ас? Сан-х, хІинца а ткѣе кхойтта шо бен ца кхаьчча... Я... иштта лела еза со а? — ер-станарг Іийнчу гІантехъа корта а ластийна, хаьттира Нурседас.

— Ой, ишта а, вуьшта а ца лелаш, ІадІа ца мега, Анна Львовна санна, хъайн майрачун сий а лардеш, бераш а кхиош? Уьш-х кестта баккхий хир бу ахь жимма сатоьхчахъана.

— Вайна тІом а бац, ас собар дан. ТІе, уьш кхиъна бевлча а ма хир ю со шовзткѣа шо а кхачаза. Зама маре гІур ю, Джамбул, Каташ санна, цхъанхъахула дІатаьІар ву. ХІинцалера къо-нанаш-м, хъаха, бац, тохара вайша санна, дайн-нанойн яххаш а лаьцна лелар болуш. ТІаккха хІун дан деза ас?

— Расул а вицвина... Ма везара хъуна и...

— Шен хенахъ и везар... Хинца хIара веза. Цхъанна а ас еш хъарамло а яц. Расулан шина берана Керим дика да а, Кесирех дисинчу шина берана со хъанал нана а хир ю! Оцуьнан а ел ахъ ойла!

— Бакъду иза-м! Делахъ а... суна хетарехъ, соьга далур да-цара-кх и саннадерг.

— Хьо ша-тайна ю. Нагтахъ хуьлу хьо санна ерг а. Амма, мар веллачул тIаьхъа дикка хан яьлча, кхин везавалар я эхъе а, я ямартло а ца хета суна-м... Да а сокур ву-кх, цкъа карзах а вийлина, хьалха санна... Цунна а мегирий и!.. — тIетуьйхира Нурседас. — Цул а, сан йиша, къона къан а ца луш, белларш а битий, хьайн ойла е. Цкъа а маре ца йоьдуш Iан йоллу хьо? ХIун сийлахъ ду и? И хъанна оьшу? Суна-м шел тIаьхъа бераш ца дуьтуш белларг Iаламан къу хета, дахарна гергахъ а ямарта! Дайма ишта чекхъяьррий те хьо? Нагахъ ялахъ а — йоккхаеррий те хьо?! Нахана а и дош ма ца хета: нахана а дуьне дезарш — шайх теранаш — дукхах ма беза. Цхъа де догIур ду, хьо дохкойолуш, амма и тIаьхъа хир ду!.. Белларш а битий, хьайн гIайгIа бе, сан йиша!..

— «Белларш а битий»... Со кхечуьнга гIур яц: сан са ду цуьнгахъ марехъ!.. Хьо дIаяхча-м юьсу со гуттар цхьалха. Цуьнан ойла-м ца йо ахъ, сан йиша!..

— Йо ас хъан ойла. Цундела луьй со-м хьоьга... хьо йоцург сайн кхин йоцу дела!

Нурседас и мара йоьллира. Ши йиша вовшийн марахъ йилхира. Телефон йийкира:

— Дада цIа кхаьчна, цIа дуьйла! — хаам бора Джамбула.

Шен кIантаца кIамел дина, Нурседа юха екхаелира.

— Тамаша бо-кх ас, хьоьга а хьожий: ши йиша йоллушехъ, ма цхьатера яц вайша! — элира Селитас.

— ХIунда бах ахъ!

— Хьо дайма а екхаелла, дуьненах йоккхаеш ю, ткъа сан даг тIера, ахъ ма-боххура, цкъа а дIа ца бовлу вайн белларш. ЮхабогIур бац-кх уьш цкъа а! Иштта, вай а лиьр ду-кх... мас-со а! ХIара говза куьйгаш, шелонах а лардеш, Iай каранаш а духкий леладо, хIара тамашена бIаьргаш, ченах а лардо, дерриг адамийн говзалла вовшах тоьхча а балун боцу хIара, дуьне а чулоцу, вайн хъэ — хIорш дерриг а дахкадала деза-кх цу лаьтта бухахъ! И дагадеьча... хIинцале а, хьалххехъ елха дог-догIу-кх сан... Леш хилча — дан а хIунда до те вай? Илмано-м, мацца а цкъа лекъар ду бохийца, латта тIера доллу дахар: адамаш, ораматаш, дийнаташ, бецаш — массо садолу хIума дIа-хедаш. Цаьрца йовр ю-кх, ткъа, дерриг адамийн хазалла а, музыка а, искусство а! Ткъа стенна деха техъа адам, шех иза а буха дуьсург ца хилча? ХIун дуьсур ду техъа тIаьхъара а вайх, вайн дахарх, вайн ойланех буха? Я хIумма а вайх буха ца дуь-

суш, довр ду те вай кху дуьнен чуьра, цкъа а хила а ца хилча санна? Оцу ойлане дерриг дуьненах а цкъацкъа цIенна догдок-кху-кх сан. Эцца, кхана-лама лаьттах дIадуху долу хIара юьхъ-куьйгаш а лардина хIун до? Цхъаболчара-м сов лерина а лела-до уьш, басарш, хьакхарш хьокхуш, гIеххъа лелийна ца Iаш. Эрна ма ду и! — олий, цхъа инзаре тамаша булу-кх сан кийра, сан кхетам Iадош, и кхечуьнга хьахо а со ца хIуттуш... ур-атталла хьоьга а!

— Э-э, сан йиша, хьо хьерайла гергаяхана. Харцахъа яьлла хъан ойла! — элира Нурседас, Селитин белшах, кегийрхоша санна, эвхъаза куьг а тоьхна: — Гуттар Iожаллех тамаша бечул, гонаха а хьажий, дахарх, дуьненах бе и тамаша! Дахар бу хьуна, Iожаллел а боккхаха, дайма тулуш схъабогIу тамаша!.. Вай ле, амма бераш тIекхуьу, — хIинца Джамбул лийначу телефо-нехъа корта ластийра цо. — Мицара девлла ца хууш, тIадамал а кегийчу, гуш а доцчу, зирхах долалой, уьш шайн ойланца дуьненал а даккхий адамаш хуьлий дIахIуьтту! Вайгара дIа-оьций, цара ца ходуйтуш, дIахьо хIара дуьне кхин а лакхенга. Шайн дог-ойланца, юха уьш а бу-кх вай дерриш! ХIун башхо ю? Набкхетча а, сама а довлий, юха а ца деха вай, тохарлер-рачуьра вешан гIуллакхаш дIахьош. Изза ду-кх адамийн чкъор хийцар! Вайл тIаьхъа кхуьучарна а, вайна санна, дуьне деза, набйогIу, — дерриг а вайна мел луурш, вайн хилла ойланаш ю-кх цара а, шайн хьуьнаршка хьаьжжина, карлайохуш, дIа-кхохьурш! ХIун башхалла ю: уьш а — вай ду-кх! Ткъа, кIорг-ге дIахъаьжча, вайн дахар вай делча дIа а ца хеда: оцу вайн тIаьхъенца юха а карладолу! Вайн бераш кхуьу! Царалахъ юха а деха вай! Адамийн чкъоьрнаш, вовшийн хуьйцуш схъаоху лаьтта тIехъ, хIор бIаьстенца дитташ тIера гIаш санна, ткъа ада-мийн дахар, и дитташ санна, юх-юха карладуйлуш дIаоху. ХIор адамийн чкъор тIедогIучунна шех цхъа пайдехъа керланиг буха а дуьтуш бен дIа а ца доьду. Тамаша и бу! Хьажал: и дит-таш, асфальт а йохийна хьалагIерта и буц! Массо а хIума ду дуьненчохъ, ойла йиша, цхъабосса тамашена — жиманиг а, док-кханиг а! Зингат а — тамаша бу! Вай батта тIе кхачийна раке-та а — тамаша бу! Массанхъа а деба!.. ВПИ-ахъ профессоро хIун элира хайий хьуна: «Iожалла дахаран гIоьнча а, цуьнан ялхо а ю, иза тIеттIа карладохуш, цIиндеш, Iожалла яцахъара дуьнен чохъ дахар а гена дIадахалур дацара!» Муха хета хьу-на? Цкъа, мацца а, Илмано ма-баххара, вайн Лаьтта тIехъ да-хар дIаадахъ а, и кхечу планетехъ юха дIагIур ду, кхин а лак-кхарчу тIегIан тIехъ, керла зазадоккхуш. Дахаро, цкъацкъа, вай а ма-хийццара шен квартира-м хийца тарло, амма довр-м дац и цкъа а дуьненан паналлера! Оцунах йоккхаел хьо! Оцунах бел ахъ самукъане тамаша, белларш дагаловьцучул... Суна а бо-гIу, хьуна, уьш-м дага. Елха дог а догIу сан тIаккха. Делахъ а

соьга хІун хийцалур ду? Иштта ду-кх хІара дуьне! Амма, хьуна санна, хІара вон кхоьллича санна-м ца хета суна! Ткѣа, хІун ду «кхана-лама лаьттах вай дІадухкурѣ» хилча а? Валар дац дуь-ненахь коьртаниг, дахар ду! — аьлла, дерзийра Нурседас.

Селитин юьхь екхаелира: Нурседа цу сохьта шел йоккха хийтира цунна.

НеІ туьйхира.

— Мегар дуй?

НеІарехь гучувелира Баштиров. Селита, хьалагІаьттина, Іудика а йина, дІаяхара. Баштиров стоьла хьалха дІахІоьттира:

— Ахь кхойкху бохура...

— Кхойкхура те! Валол, хьалхарчу секретарна тІе гІур ду вайша, — Нурседа хьалагІаьттира...

— Нурседа, ма вигалахь со цига... ахь аьлча а тоьу, хьуна, суна.

— Хьайга хІунда кхайкхина хьайн хьуна, накѣост Баштиров?

— Хаьа. Иза бакѣ дац... Бегаш бинера ас, иза кхеро... Аьларг ца деш, чІогІа харцахьа яьллера иза.

— Дика ду. Цуьнан беркѣа делар? Хьо-м ву, артист санна, кечвелла.

— Иза шен лаамехь ю-кх. И ма ду ас цуьнга бохург а... Юхур-м яцара и тІелхигаш бен!

— Ткѣа, хьайца клубе юьгний ахь и цкѣа а?

— Ца йогІу... я мукѣа ца хуьлу. Ас-м, дера, йоуьйту и цунна лаахь.

— Ахь хІун дей, накѣост Баштиров, и туьйранаш кхузахь дуьйцур дац ахь. Хьайл тІаьхьайисина хьайн зуда, хьан берийн нана, хьайга нисъян хьажа. Реза ваций — кѣамел ша хир ду!

Реза вуй — бутт хан ю хьуна! Кхочуш ца дахь — гІуллакх ас гена доккхур дуй хаалахь!

— Реза ву со-м. Дера ву-кх...

— Велахь, охьахаал, дІаяздел иштта!

Баштиров меллаша язда охьалахвелира...

ГАРА ЧУРТ

Эскинойхь цІеххьана керла хабар делира: «Тойсум цІа-веьна!»... Тоххара, нохчийн мажкахбаххале дуьйна, Іедало лаьцна вахийтина волу иза, гучуьра дІаваьлла а, дуккханне а вицвелла а дикка зама яьллера. Бакѣду, цо хьалха кхузахь лелпийнарш а, Казахстанехь цо бехкбоцуш «веа стагна бІе шо хан» тохийтар а наг-наггахь дагалоцуш а, хьахош а нислора юьртахоша, амма ша оццул дукха зуламаш динчу, ша сел дика вев-

зачу, нийсса аьлча, ша бІаьрга ван а цавезачу кху юьрта нза вухавогІур ву бохург цхьанна а дага а ца догІура.

И цІа-веьна аьлла шена ма хеззанехь Тавсолтас лаьттах туйнаш туьйхира:

— ОстопираллахІ! Ма эхь доцуш стаг ву пза...

Эскиной ша веьанчуьра чухІоьттинчу Керима хьаьттира Тавсолте:

— Боккѣал а веьна?

— Веьна... Бердан йистехь дех дисинчу цІеношкахь дІанисвелла... Ша ву... Бераш дац... Зуда Казахстанехь елла... Ма веа велара кхин эзар шарахь... Хьажжахь: ламаз а до, рузбана а веьнера... Цхьа зулам кечдина ма хілахьара цо юха а... Шен хьалхалера амал йитина Іийр ма яц борз...

— ЦІабаьхкинчара хІун леладо, хІун дуьйцу хьажар хир ду-кх хІинца цунна тІедиллинару... И хІумма а доцург ду... Хьалха санна нах чубохкийта таро хир яц: харцдерг тІе ца лоцу хІинца... — Тавсолтин сапаргІатдаьккхина, дІавахара Керим.

Керим райкомпартина хьалха кхоччуш, майданахь дуьхьал кхийтира цунна Тойсум. Иза шена цавевзинчуха Керим тІехвала гІоьртира, амма, малх санна векхавелла, тІамарш а яржийна, мараьккха дагахь, тІеволавелира Тойсум:

— О, сан хьоме вешин кІант!.. Ганза мел дукха хан яра!

Керим, ши куьг тІехьа а дохуьйтуш, буьрсса дІахІоьттира.

— Ой-й!.. Хьо ма шийла ву соьца, сан вешин кІант... ХІун хилла!

— Цкѣа делахь, ас хьоьга тоххарехь аьлла: со цкѣа а хьан вешин кІант цахилар... ШозлагІа делахь, хьайн хьуна, бехкбоц-цушехь ахь бехке а вина, бІе шо хан тохийтина виѣ стаг хІинца. Советан суьдо бехказа а ваьккхина, схьахецнийла?! ХІинца хІун олу ахь?.. Хьо харц теш хилар, хьо ямарт хилар оцуьнца Советан суьдо а чІагІди!..

— Ахь хІун до?.. Батта тІера охьавоьжча санна... Ма чІогІа кхехка хьо... ХІетахь зама кхин ма яра!.. Хьо-х коммунист ву. ХІетахь пачхьалкхо, партис суна и тІедиллира — ас партис бохург кхочушдира, суо коммунист волу дела!.. ТІе, хІетахь НКВД а яра... тур текхаш. Цу тІехь суна хІинца билла бехк а бац, ша коммунист волчуьнан муьххале а... — куьйгаш хьалатуьйсура Тойсума.

— Молла Бауддин воцчун!.. — Іоттар йира Керима. — Цо а, цуьнан накѣосташа а, шайш бакѣбина схьахецале, масех шо эрна чохь ма даьккхина... ахь... динчу тешаллица!..

— ДІавалахь дІа!.. Ахь хІун дуьйцу?! Со-х молла Бауддица, вай цІа а дахкале, Казахстанехь, куьйгевахана, вовшашна мара а кхеташ. Цо-х суна гечдина ша ара ма-велли... шен а, накѣостийн а цІарах. Со хІинца мила ву хьайн хьуна: партин

Делахъ а, иза иштта эвхъаза чувахарх, Тойсуман цхъа гергарниг хир ву-кх аьлла, ши кІанталг, кхин дІа тидам ца беш, шаьшшиннан ловзарга юха а дІахІоьтттира. ХІара шиъ, къовсавелла, гІовргІа айина воллучохъ, дай-й цхъа тата а хезира жарна, герзан татанах тера, юха, кестта, и сирчу костюмахъ волу стаг, меллаша ринжех ара а ваьлла сих ца луш, шен машена а хиъна, дІа а вахара — гІалехъа боьдучу урамехъа. Ши кІанталг а шаьшшиннан ловзар чехъ а даьккхина, цІа вахара...

Хинца долларчул а халаниг дара — Тойсум д'аволла а, цуьнан тезет х'отто а юьртахь цуьнан гергарнаш цакарабар. Де-лахь а, Нохчийчохь д'аволлаза висина цхьа а велларг а вац, мел гергарнаш боцуш и висарх. Лулахоша а, юьрта к'яноша а сацйира иза шайн ницк'яца д'аверзо. Саг'ийна, жайнехь магош долу, жима саг'ла даьккхира Тойсумна т'ера: цуьнан кертара цхьа-а йолу газа ийина, д'асайийк'зира шайна мискахеттачарна юкк'яхь. Дак'я лийчийра, еса дишира. Амма х'инца и д'авуллу раг' т'екхаьчча, Эскинойра дукха юьртахой дуьх'ялбевлира: «к'яьрк'я мелла велла а ву, моттбетташ а хилла, юьртаня зуламе хилла а ву... кху юьртан кешнашкахь вуллуйтур вац» — аьлла. Оцу буса а латтийна и дак'я Гуьйранна дистинера... Грозный г'али т'е цхьамма-м хабар дах'ийтина, цигара эххар схьакхечира Тойсуман вешин к'ант лоруш воу Эмин. Керимна а, Тавсолтина а юк'яг'ерта ца лира. Эминна эххар схьакарнийра Эскинойн кешнашкахь, шайн дай д'абьхкинчу маь'лехь, цхьа меттиг, амма цунна юххехь дукха заманах'лера шира, чу-таь'йна, цхьа каш дара, и ца х'едича юххе кхин каш доккхийла а йоцуш. Оцу ширачу коша верас а вели — цхьа, маз-зак' а воьлла к'ена стаг — ша и каш х'адан пурба а ца ло, цунна юххе и «копар» воллийта ша реза а вац — аьлла. Дак'я т'етт'ла дистина дог'ура... Молла Бауддига схьакхайкхира: «Х'инца х'ун де вай?» — аьлла.

336

Наха тѣлѣцира и хъехам. Хіинца хала дацара: йолла харж Эмина шена тѣ а лоцуш, каш а даьккхира эцца юххерчу гуна уллохъ; докъа ламазаш а дира; дІа а воьллира. Чурт догІар тІаьхьаднсира: чурт дийраш, кхечу юьрта кадаме бахна, цІахъ ца хилира. Кхин цхъана дийнахъ а собар а дина, амма кхузахъ кхин хъевала шен балхаца таро а ца хилла, Эмин шен гІала вухавахара, чуртана догІу ахча, нахана а гойтуш, кхузарчу кешнийн охІланехъ а дитна. Цхъа кІира даьлча кешнийн охІлано кечдайтина чурт дІадогІа веара, цо мехах лаьцна волу, кхо юьртахо. Чурт схьадахьаш схьакхачначу шиммо а гІо а деш, цара и чурт дІадуьгІира веллачун коьртехъ, мелла а иза гу тІехъ а нис луш. Амма чурт, — цкъа цхъана агІор, тІаккха вукху агІор, раздуьйлуш, — нийсса дІа ца хІотталуш, дехха къахьийгира цара. Эххар кхин нислург а ца хилла, кІорда а дина, юха а раз хІоьттинчохъ, и кхин нисдан а ца гІоьртуш, ша гара дІа ма-хІоттара, дитира цара и чурт:

Боккъал а, хIетахъ дуьйна цу чуьртан цIе — «Тойсуман чурт» ца олуш — «Гара чурт» олий йоккхура наха. Цунна юх хера меттиг а — «Гара чурт» долчухъа, олий, билгалйора. Ам-ма юьртахоша, Тойсуман «гарачу дахаран» мах данманна а, оцу тайпана емалбеш, билгалбинехъ а, делахъ а, и виьначунна а — иза ламаз тIехъ а лаьтташихъ, тешнабехкаца, цо тIехъаш-хула цунна тIетохарна — неIалт кхайкхийра, шайна Тойсум мел ца везаш хиллехъ а. Тойсум, цо виьна, чувовжна болчу оцу бердах а, юьртахъ — «шина кьутIанан берд» аьлла цIе йисира.

Телефонехула дийцарх, дїасаяздарх, дош а ца хилла, Нурсе-да Грозный-гїала яхара хїица, Минфинан куыйгалхошна тїе-кхача.

22 Заказ № 5347

маџПерчу, министран кабинета чохь Іачу цуьнан секретарана тІеяхара:

— Министро ша Москва дІавахале гІуллакх, дерриг кеч а дина, кхо де а хьалха, Совминан зампреде накъост Элдаровга чІагІдайта делла ду, — элира кхуьнга секретаро. Сихха кхозлагІчу этажа тІе елира Нурседа. «Накъост Элдаров Мусит Бекович», — аьлла англи кІелахь тІеяздина. Іаьржачу дермантинца аьхна, йоккха ножан неІ чІагІйна яра: цига чохьа а яьлла, ерриге приемнин цІенкьахула тесначу куза тІехула, татанза, тІеяхара Нурседа сонехь Іачу секретарна. Балдех а, мІарех а цІен басар хьаькхна кьона секретарша, йиъ телефон роутІана хьалаийеш, жопаш луш Іара:

— ЧІогІа мукъа вац... — доцца элира секретаро, — приемни де а дац.

— Ас-м собар дийр ду, гІуллакх сиха ду!.. — аьлла, Нурседа корехь лаьттаху кІедачу кресли тІе охьахира... Юххерчу диван тІехь ша, сагатдеш, юххе шен Іаса а йиллина, цхьа воккха стаг а Іара.

Маџ-маџІнехьа пенех кхозура: «Кху чохь цигаьрка ца узу», «ГІовгІанаш ма е», «ЦІано хаза ю!» — тІеяздина ангалин бІаьргаш. Шен кога кІелхьарчу кузашка а хьаьжна: «Тата даџа тесна-кх. ХІорш а, хьаха, дара тхан интернатана бакъахьа»... — дагатесира Нурседина.

Корах хьаьжча гора генна дІасаяьржинчу гІалин сурт. Гена доццуш охьадогІура, кхузара шен даьржина хилар ца гун, англи санна малхехь лепа, Сольжа. Цуьнан аьрру агІорчу «Трамвайни тІай» тІехула дІасатекхара, шайн аьчкийн гІовгІа кхуза схьа ца кхочу, цІен можа трамвайш. Вукху юххерчу «Ленинан тІай» тІехула дІасалелара, кхузара кегиьра хеталу, цхьацца гІашлой; дІасашершара кІайн — можачу басара хаза автобу-саш; дІасалелхара гІовгІане мотоциклаш; цІен жІараш тІехь йогу лобраллин машинаш: яккхийра кІайн рефрижаторш: — хІораммо а шеца хьора халкъан дахаран цхьацца кийсак. Оцу тІай тІера дуьйна генна дІабоьдура нийса Ленинан урам. Нурседина кхечарел диках а бевзира, бежа а беллера и: цуьнца диках гора гІалин кхиар. Нурседина дика девзара цуьнан керла а, шира а цІенош. ДІо дІахьаьжча, ураман аьрру агІорхьа, трамвайин некъаца ша къаьсташ дика гора, кхузза тІекІелйна, сирачу тІулган йоккха лекха гІишло, шех, паччахьан заманчохь дуьйна а, и яйтинчу нохчийн совдегаран цІарх — «Абубакаран цІенош» олуш йолу. И еххачу заманахь лаьттара кху агІорхьа, юьртан маьждиг санна, массо а цІеношна тІехула хьобжуш, шега ниссанаш кхин доцуш, — тІом чекхбаллалц!

Амма дукха хан йоццуш, тІай тІера дуьйна дІа, ураман шина а агІорхьа, хьаладахара керла лекха цІенош, хІусамаш, «Абу-

бакаран цІенойн» хІинцалц хилла башхалла йойуш. Ураман юьххьехь «1-чу Поликлиникана» аьрру агІорхьа дІахІоьттира лекха керла гостиница — «Чайка». Цул а дехьа цхьаьний ирахдахара, юх-юххе тІекІелдина, нах чохь Іен керла даккхийн цІенош. Царна пурхнехьа яхьелла, тоххара хьалха «Рынок» олуш хилла йолу, шозза тІекІелйна шира гІишло хІинца хаа а ца лора. Аьтту агІорхьа, пурх боьдучу Партизански урамал а дехьахь, издательствона а тІехваьлча, дийнна могІа боьдура даккхийчу керлачу цІенойн! Корал арахьа маџ-маџІнехь гора цІенош дуттучохь лекха зерназукъаш. Хьуьллахь, гІодаюккье муш а бихкина, лаккхийчу цІенойн тхов тІера чу а кхозабелла, пенашна кираш тухуш а бохкура белхалой. Секретаран стоьла тІерачу календарах бІаьрг кхетта: «Апрелан 25 де, кхаара, 1960 шо... Майна кечлуш бохку-кх»... — дагатесира Нурседина — Сихха цІа а йирзина... чекхбаккха бежа оха а болийна кечам», — меттахьхьайра и, ша хьинэлуш а хетта. Секретаре дийхира цо:

— Чу а гІой, алахьа цуьнга со хьобжуш ю.

— Ша ма хьеве аьлла. Собарде, хьайна лаахь.

Ша гича, мукъана, чукхойкхур яцара те, аьлла, секретаре а ца хоттуш, тІеяхана, неІ йиллина, чукъедира Нурседа. Секретаро цу сохьта: «Мегар дац!» — хазийра. Важа-м схьа а ца хьаьжира шен кехаташна чувоблла.

ХІинца боккьал ша хьинэларна сахьийзаш, юха а шен меттахь тембоцуш Іара Нурседа.

Цхьа кІеззиг хан яьлча, юха а хьалагІаьттина, телефон тоха дагахь хІара секретаран стоьл тІе йолаелча, цІеххьана чуелира, коьрттаІуьйра, дика костюм юьйхина, кечъелла, ІатІаран хьожа а етталуш, басарша кхин а хазийна ТІаус.

— А-а, хьо а ю кхузахь? — куро хьаьттира цо. — ХІунда еана хьо?

— Сайн гІуллакхна еанера со-м... — чам боцуш жоп делира Нурседас.

— Дика, ду-кх, тІаккха! — аьлла, ТІаус, секретаре бай корта а таІийна, хецца кабинета чу яхара.

— Мегар дуй? — аьлла, цунна тІаьххье неІІаре Нурседа а хІоьттира.

— Жимма собарде! Ца го хьуна! — схьахезира чуьра.

ДогъэтІаш чухула дІасалелара Нурседа. Дехха цхьаьна чохь а Іийна, Элдаров а ТІаус а, ший а дела а къежаш, цхьаьний араделира.

Резайоцуш йистхилира Нурседа:

— Накъост Элдаров! Со хьобга хьобжу дукха хан ю. Ас деанарг сиха а, доккха а гІуллакх а ду, чІогІа хьан гІо оьшуш... интернатан хьокъехь... — и кхетийта тІетуьйхира цо. — Со тІе ца оьцуш дІа ма гІохьа!

Кхунах цаяшарца, цЮцкѡам а саттош, ела а кѡежна, Тѡаус парггѡат тѡехѡелира, парталчу боларехѡ, шен хаза горга корта кѡеззиг аркѡал а тесна. Шен дагахѡ хѡинцѡа ша оцу чохѡ кхунна тоѡхначу дѡавшах ѡоккхаера иза.

Элдаровс, кѡеззиг соцунгѡа а хилла, кхуынга ладугѡучу куѡцехѡ, цкѡа, охѡадийшийра шен бѡаьргнегѡарш, тѡаккха шен хан цахилар дагадеѡна, юха дѡаволавелира иза, юххе ѡогѡучу Нурседина шийла жобпаш а луш:

— Со хѡинцѡа мукѡа вац. Обкоме кхойкху... тѡе, цу гѡуллакхна тѡаьхѡаяза хѡьга хѡун хѡьттѡина? Албастов Кериман декхар ма ду иза. Цунна тѡе гѡуо. Я цуынцѡа цхѡаьна юхайола кхана, я лама, — элира цо, «цхѡаьна» даша тѡехѡ хаѡал аз чѡагѡдеш. Кхин цѡа соцуш и дѡавахара. Кийра алу туѡйхѡира Нурседина, ша лаьттачохѡ юьхѡ а цѡийлуш. И кхийтира шел хѡалха чуяханчу Тѡауса цхѡа эладѡта дарх а, иза Элдаровс дѡалацарх а. Секретаран ѡодика а ѡина, Нурседа, цѡгара, сѡхха Совминан председателѡ волчу яхара. Иза обкоме вахана а хилла, Нурседа обкоме сѡхѡелира: белхан де чекхдала дисинарг сахѡт гергга бен дацара. Гѡалахѡ уггар хаза чех долчу, ѡаьрбийн архитектуран хотѡехѡчу, лекхачу, кѡаьн-можачу цѡеношка кхечѡира Нурседа чехка. Цѡеношна хѡалха, хаза куц деш, яьржинера, зезагашѡа кхелина шуѡйра майда. Майдана юккѡехѡ лаьттара болатѡх воьттѡина Ленин. Хѡара обкоме чукхѡьчѡа берриг куѡйгалхой, Москвара веанчу ЦК-н векалцѡа цхѡа совещани хѡинцѡа чекх а яьлла, и новкѡаваккха арабевлла, карийра. Амма, женотделехѡ цхѡана евзачо элира кхуынга:

— Кестта ялх-ах даьлча ѡьѡдучуынцѡа иза новкѡаваккхуш, берриш вокзалехѡ хир бу, хѡуна. Цуынцѡа вайн хѡалхарниг а воьду. Оцу поездѡа со а ѡьѡду Ростов. Лаахѡ, вокзале ѡола.

— Дѡика ду, — аттачу дагара тѡетайра Нурседа, цѡеххѡана цхѡа аьрха хѡума дагадеана.

Поезд схѡакхачале кехаташ кечдан а, ша Элдаровс тѡеэцарх телефонехула Кериме хаам бан а «Кавказ» — гостѡинице, шен номере яханчохѡ мелла а хыгѡелла Нурседа хѡинцѡа, тѡе «такси» а цѡа карийна, шен буха ѡисѡна хан нѡсса лерѡина, сов сѡиха гѡаш ѡогѡура вокзале, нийсачу Комсомольски урамехула, Дехѡийсехѡий дѡакхаччалц дийгѡинчу, хѡинцѡа сенделла техкѡачу дѡттийн ѡиндагѡехула ѡогѡура и бѡаьстенан хѡожанаша мере таме тов а дѡетташ.

Вокзалан майдана чувулучохѡ, можа басар а хѡаькхна, етѡинчу кибарчигийн нартол хѡовзийнчу кех яьлча, перронень, аьчган кертал дехѡа, ѡоккха пхѡьѡха гѡира кхунна. Хѡара тѡекхѡьчѡа, хѡалхарчу платформехѡ, цѡерпоштан вагонан бухарчу лами тѡехѡ, накѡостѡашна вѡела а кѡежаш лаьттара, дѡаваха нов-

кѡа ваьлла ЦК-ра веанарг. Юххе хѡлча, Нурседина вевзира Вѡильянов! Цунна хѡалха, го бѡина, дийнна тоба лаьттара: обкоман хѡалхарий, шозлагѡий секретараш, Совминера Элдаров, культуран министр, цуьнан заместителѡ Усманов а. Вагонан тамбур тѡера, Нурседега куьг лестош схѡахѡьѡжура, Ростов ѡьѡду обкомера женотделан белхахо а. Нурседа, шѡна меттиг ѡоккхуш, тѡе а хилла, бѡаьрг тѡера цѡа боккхуш хѡьѡжура Вѡильяновга. Цунна цѡа гѡара хѡара. Нурседина иза хѡинцѡа а, тохара санѡа, цхѡана ѡоккхачу ѡалашоне кхача сѡхвѡеллачу некѡахочух тера хийтира, амма цуынцѡа хѡинцѡа яцара тохарлера, цкѡацѡѡа бѡаьргаш чохѡ гуллу, мархаш. Цуьнан цѡена бѡаьргаш синкѡе-рамечу нуьрах догура. Коьртара кѡаьн чѡлланан мѡесаш мохо ѡй кегаѡора.

— Амма, цхѡабакѡду, — Нурседас схѡалецира цѡа шѡна гѡнах лаьттачу обкоман куѡйгалхошка аьлла дешнаш, — промышленностан кхѡнамашка кхочуш бац шун идеологически болх. Иза а ѡйа беѡа аш!

Нурседа, хѡалхахѡа тѡѡара, дѡакхѡвдо кечѡина цхѡа конверт а карахѡ, нах меллаша дѡаса а хѡлош.

— Нурседа, хѡо муха кхечѡи кхуза? — кхуьнан пхѡарс а лоцуш, хазахетарца хаьттира Усмановс.

— Цу тохара вайшимма дийцинчу гѡуллакхна... Минфинехѡ а, Совминехѡ а дош цѡа хуьлу, цундела кхуынга хѡара кехат дѡадала дагахѡ еана-кх со!

Усмановс, и ша кѡобалдойла хоуѡйтуш, кѡаьллах цуьнан пхѡарс а ѡовдуш, некѡ битѡира цунна.

Кхунах хѡинцѡа бѡаьрг кхетта Элдаров, кхуынгахѡ конверт а ѡйча, гѡма схѡахѡаьѡѡира. Шѡна уллорчу накѡостан лере цхѡа шабарш дѡира цѡа. Нурседа кхин а хѡалха таьѡира. Хѡара юххе кхоччушехѡ, Элдаровца волчу накѡосто элира, эсала вѡела а кѡежаш:

— Ахѡ хѡун до? Мегар дац! Собарде!

— Хѡан-хѡа, сан ѡиш ѡц цунна тѡе цѡа кхѡьчѡа! — иза онда дѡа а тетѡина, Нурседа хѡалхарчу могѡаре элира.

Цѡийеллачу, ѡьѡхначу юьхѡаца схѡавирзира Элдаров:

— Хѡовсѡйша, кхин эхѡ цѡа хѡташ, схѡагѡертачуынга!

Цхѡаь-м, некѡ букѡуш, Нурседина хѡалха хѡьттѡира. Амма хѡинцѡа, и юххе еьча, ма-ярра и гинчу Вѡильяновс элира:

— Хѡан-хѡа! Тѡейнта! — тѡаккха цѡеххѡана: — Суна евза и!.. Нурседа! — аьлла, ша тѡллича санна, цуьнан цѡе ѡьккхѡира хѡешо, массо а цѡебѡвлуш. Нах дѡасахѡлира, гѡар ѡйра.

— И вон амал! — эkkхийтира Элдаровс шѡна юххерчуынга.

— Хѡан-хѡа! Цуьнан амал а евза суна! И вон амал ѡц! — элира Вѡильяновс. Юха а гѡовгѡа гѡаьттѡира. Вѡильяновна нѡсса

Тейхара, корта айббина, Нурседа. Лами тiera охъа а вуссуш, куьг а луш, маршалла хаьттира цуьнга Вильяновс.

— Дийдал, Нурседа, муха Ia шу хинца? Хиун оьшу? — Сахъте хъаьжира и. Поезд йолаяла клезиг хан йисинера.

— Накъост Вильянов! Ламанхойн мехкарийн интернат яран хьокъехъ хIара заявлени хьуна тIе дохьуш еана со... кхузахъ гIуллакх а ца хилла... Ахъ гIо ца дахъ, дош хилац, — элира Нурседас, юьхьанца цкъа дего доладеллачу, юха сикха метта-деанчу озаца.

Вильянов воккхаверца хъаьжира Нурседе: тохарлерачуна хьалха культурахъ а дикка кхиъна стаг яра схьагург. Хъаьрсачу месийн стаммий чIабанаш, кур беш, товш хьарчийнера; тIехъ яра сийначу бостонан костюм. ПарггIата лаьттара, Вильяновс, сикха даьстина, ша лаьттачохъ дийшира кехат. Эддаровгахъа дIахъаьжира и. Важа хаьал кхуьйлира. Усмановн бIаьргаш чохъ чиркх летира.

— Дика ду, Нурседа! Оха гIо дийр ду. Схьагарехъ, зударшна некъ баккхаран гIуллакх тIахъаьдусучух тера ду шун кхузахъ. — Обкоман хьалхарчу секретарехъа вирзира и. — Шуна кхузахъ ахча ца карадахъ, Москвахъ а хьовсур вай...

— Ахча-м тхуна карор ду кхузахъ а! — хьалхатаьИра Эддаров.

— Хьалха-м ма ца элира ахъ и, накъост Эддаров! — Юьтти-ра Нурседас.

— И хIун ду, ткъа, накъост Эддаров? — хаьттира Вильяновс.

— Ас... со... ахча-м хир ду... жимма собардичахъана... Цкъа бен еьна а ма яц хIара со волчу. Хир ду... карор ду... накъост Вильянов:

— «Цкъа бен еьна а яц»... Яз мossaза дина? ТIе, ахъ-х чу а ца вуьту... мил-мила а! — тIетуьйхира Нурседас. Хьалхара секретарь шийло дIахъаьжира Эддаровга.

— Оха и тайпа гIуллакхаш талла ЦК-ра комисси а йоуьйтур ю кхуза. Шуна гIо дан. Бехкечаьрга жоп а доьхур ду! — ТIаккха Нурседегахъа вирзира Вильянов. — Iар-яхар муха ду? Хиун болх беш ю хьо хинца? Да а, йиша а дуй могуш?

— Дика дохку. Могуш а ду. Дерриш балхахъ а ду тхо.

— Хьо муьлхачу балхахъ ю?

— Райкоман женотделехъ, — охъахъаьжира Нурседа, ша заведующи ю ца ала. Вильянов кхийтира.

— Дика ду. Дешар муха ду хьан?

— ЦIа даьхкинчул тIаьхъа, дукха хан йоццуш, Москвахъ ВПШ-хъ, ялхбеттан курсашкахъ дийшира.

— Сов дика ду. Делахъ а, кхин дIа а деша деза ахъ, Нур-

седа! Вуз чекхъаккха! Болх беш, заочно! Иштта тоьлур ду!

Церпошт тохаелира. Массеран Iодика а еш, вагона тIе во-луш, Вильяновс куьг хьалха Нурседега пховдийра. Дуьхьал йогIу важа пассажирски поезд дехьарчу платформе схьакхоччу-шехъ, Вильянов тIехъ верг дIайолаелира. Тамбур тIера Нурседе-га, лепачу юьхъаца, лаккха айина куьг лестадора обкоман жен-отделерчу евзачо...

КIайвеллачу Эддаровс элира шен накъосте:

— Эхъ дац и... оццул дика чекхдолуш лаьтта цхъаьнакхе-тар, цу питанчо, юкъа а иккхина, талхий-кх. Гирий хьуна цуь-нан юьхъ кхулуш? Дош дацара иза...

Усмановс, къайллаха тIевахана, куьг Iаьвдира Нурсе-дин.

Цу сохъта, хьуьхъа а йоьлла, юьхъа тIехула хьацарца пудар охъа а оьхуш, мераIуьргаш а юсийна, схьакхечира тIаьхъайиси-на ТIаус, карахъ хьарчийна цхъа кехаташ а долуш.

Массарна а евза и, кхин цхъамма а тергал а ца йина, оьгIазъяханчу юьхъаца Эддаровна тIейхара:

— Ала ца мегара ахъ, ва Муси?

— Суна сайна а ца хпира тIаьххий бен — башха лелина доцчу озаца жоп делира Эддаровс, шегара даьллачу гIалатна а, шена хIинца иккхинчу юьхъIаьржонна а бехкениг хIара лоруш: «Хьо лаьхъа ца хиллехъ, ас тIеэцна а хила мегарий и-м», — элира цо дагахъ.

— ТIаккха, тIаккха, Муси... хIун эли цо?

Эддаровна юххерчо ца вешаш эkkхийтира:

— Цо, дера, элира культуран министр сов сикха дIа а вак-кхий, цуьнан метта хIо хIоттае!

Гонахарнаш гIадбахана бийлабелира. Дуккханна а хезнера: луларчу республикашкахъ а культуран министраш зударий бу, ша а кхузахъ цу балха яхийта, бохуш ТIаус хьийзар. Иза ша лаьттачохъ а йитина, букъ берзийна, кхин ТIаусе вист ца хуь-луш, шен накъостаца дIавахара Эддаров: массарна а гучохъ шен цуьнца гергарло дацарх нах кхетийта! Охъахьинчу хьацаро хьоькхнаш а хIиттийна, хIинца шен юьхъ эрчаяьллачу ТIа-уса, цунна тIаьхъа, гIам-гIим дора, шеца лаьттачу зуд-чуьнга:

— Ювдал! Босьа хIума! Суна ца хаьа моьтту-кх цунна — шен да мила хилла! Соь ша мел дийцинарг а суна дицделла моьтту-кх цунна! Ювдал! Ас гойтур ду цунна и-м! — аьлла, вокзалан юькъаллехъ, коьллашлахъ моьлкъа санна, тIепаза яйра ТIаус.

Перронехъ, йистехъ а ялла, Усмановца къамел деш лаьт-тара Нурседа. Тѣхволучу Элдаровс, хІинца тидаме схъа а хъаьж-на, Іодика еш, корта таІийра кху шинга. Нурседа дІа а ца хъаь-жира. ХІинцда шена хиллачу юьхъІомах йоккхаерна, цуьнан кийрахъ лекхалора, цунний бен хезаш йоцу, исбаьхъа зурма: «ХІинца сихха чекхъер ю интернат!»

Кхуьнца лаьттачуьра Усманов, кхуьнан Іодика а йина, шоз-лагІчу некъа тІерачу поездан, «Москва — Баку» тІездинчу, ва-гон тІе волавелира, цхъана накъостах бІаьрг кхетта. Оццу ва-гон тІера охъавоьссина, аьрру куьйга лаьцна чамда а йолуш, схъанехъа воІучу кхечу стага, саца а вина хаьттира, хІара ше-га нисвелча, оьрсийн маттахъ:

— Бехк ма биллалахъ! Уггар юххерчу гостинице муха кхо-чур вара со?

Оцу стага цІеххъана тидам тІеозна Нурседа а сецира. ТІе-хъаьжча шовзткъа шо сов хир долуш, погонаш тІера яьхна, эпсаран тишо хорма а юьйхина вара иза. Цуьнан ша-тайпа, аьр-ру ког кІеззиг дІа а тесна, дІахІоттар а, цхъаьнга-м ладоьІучух тера, корта жимма агІор а саттийна латтар а, цхъанначух-м тера хетта, амма дагалаца ницкъ ца кхочуш, хъоьжура Нурседа.

Цу стеган юьхъан сибато-м цхъа а дага ца воуьйтура: аьрру бесни тІехула раз охъабогІура вагийна муо. ЧІогІа къеждедла гиччош тадаза дара. Схъахезза цуьнан аз а цхъанненчух а тера ца хетара юьхъанца. Цо, шегара чамда охъа а йиллина, цигаьр-ка латийра. Усмановгара ехначу сирникца. Амма юха а цуьнан аматаша, леларо тамашена цхъаь-м дагаоьхуьйтура Нурседина. Усмановна баркалла а аьлла и схъаволлуш, цо шен чамда лаьт-тара юха схъаоьцуш, Нурседина, цхъаммо-м цІеххъана бодаш-кахъ юьхъа хъалха фонар лаьцча санна, цецІолуш гира цуьнан аьрру куьйган чолакха хъажон пІелг, тапчин лаг озош санна, сеттинчохъ бисна болу. «Ма тамаша бу-кх хІара а сел тера нис-далар... Хоттур ма ду ас»... — дагадеъна, Нурседас хаьттира оьрсийн маттахъ:

— Бехк ма биллалахъ, хъо сайна вевзачух тера хеттера су-на! Хатта мегар дарий?

— Дера мегар ду. Хаттал! — шегара чамда, юххе охъа а хІоттош, велакъежира и, бага юьззина кІайн болатан цергаш гучу а йохуш.

— Муьлхачу къомах ву хъо?

— Нохчо ву, — элира цо, вайнехан маттахъ.

— Увайс!

— Нурседа!

— И шиъ, вашій, йиший санна, вовшийн маракхийтира:

— БерхІитта шо даьлла-кх вай ганза!

Оццу «Кавказ» гостиницехъ хІусам а лаьцна, ша парІатваьл-ча, Увайса дийцира Нурседега шеца мел хилларг. Кхуьнан ис-тори тера яра Терентьевичух. 1943-чу шарахъ, атакехъ вагош чов а хилла, хІара, кхетамчохъ воцуш, йийсаре вигнера фашисташа. Словакехъ фашистски лагерера вемира хІара шина накъостаца. ХІорш леца тІаьхъабевллачара пхъаьрсах чов а йина, цхъана эрзан уьшалахъ Іиллира хІара, шина-кхаа дийнахъ, накъостех хаьдда. ТІаьхъара а тІелоттабеллачу словацки «таллархоша» аьлча а, партизанийн разведчикаша дІа а вигна, вехха Іалаш-вира хІара, куьг тадаллалц. Цул тІаьхъа, церан партизанийн отряде хІоьттира: динамитца лелхийтина тІеш, Іина юххехъ херцийна мостагІчун поездаш; тоьпан дІаьндаргаца эгийна обер-эпсарш; хехошна бага горгамаш а юьжкуш, сатосуш кІелхъара-баьхна байа кечбинарш; Москваца хъуьнахара латтийна ради-он зІе; — дукха дара масех баттахъ цара дина гІуллакхаш. Ам-ма тІамехъ майрачийн а гуттар ца хуьлу аьтто. Цхъана дийнахъ мостагІчун герзийн складаш лелхийта богІуш, кхеран план айкхехула хиъначу фашисташа хІорш, кІело а йина, бохпІра. Шина-кхаа юьртах а ваьлла воьду хІара, немцойн дозорнийша, кхуьнгахъ документаш цахиларна, шекбевлла, лаьцна, гестапога дІавелира. Цигахъ кхуьнгара шайна пайдехъа дош дериг а ца хилла, хІара ма-варра ца вевзаш, «Бухенвальд» концлагере хъа-жийра. Юххерчу тІеман гІирсийн заводехъ кхуьнга, кхечаьрца цхъаьна, куьйга хала болх бойтура. Меллаша йоьдура Іазап-хан... Цхъана дийнахъ оцу заводана американски кеманаша, къаьхъа-къурс оьккхуьйтуш, бомбанаш йиттира. Фашистски гІа-рол дІасаделира. Лецначех дуккха а адам цигахъ хІаллакъхили-ра, амма бисинчех бохазниш, хІара а тІехъ, цу юккъера а бевлла, бевдира. И дара тІом чекхболлучу муьрехъ... 1945-чу шеран ап-релехъ, нисса пхийтта шо хъалха! ХІетахъ вайца союзни долчу англо-американски эскаро шайна тІекхаьчча хІара, кхуьнан де-харца, вайн эскарх схъакхетийра.

— Циггахъ йийцира ас дуьххъара сайн бакъйолу цІе а, со мила ву а, айса лелийнарш а, — дуьйцура Увайса!

— Амма фашистийн тІеман гІирсийн заводехъ болх бина ву, аьлла, шекбевлла, чу а воьллина, махкана ямарт хилларг веш, ткъе пхиъ шо хан а тоьхна, со Сибпре хъажийра. Малх гуттарен-на а дІабайча санна хийтира суна. Ас мел лайнарг — ткъа суна хилларг! — дагара ца долура. Цхъаьнгге а яздан а, я суо дуьменахъ вуйла хайта а дог ца догІура сан юьхъанца. Делахъ а, цхъа хан яьлча кІеззиг меттавеана, со а волавелира, кхиберш санна, сайн бехк бацар далхош кехаташ яздан. Жоп ца догІура. Эххар а лагеран коменданто, тІе а кхайкхина, суна мера кІел уьйхъира сан леткъамийн барз: «Маца соцур ву хъо хІара эрна

аъшпаш буйтучуъра!.. Діахоуъиту хьоъга: кхин яздахь, карцер чу вуллург хилар! Куъг тагаде! Хіоккхуза! — Ас мел яадина кехаташ суна хьалхха пеша кхиссира цо! Тіетуъйхира кхерош: — «И хіун ду?» «Со нохчо ву... цигахь, хаттий, къастаде сан ціе хіун хилла, со хіун стаг ву?!» Хаъий хьуна, хьан дерриг къам пачхьалкхана ямарт хиларна махках даьккхинийла? Ма хіума а карийна: «Со нохчо ву», — тіетуъйхира юха а цо заявлени тіера сан дешнаш...

— Тхайн лагере керла лецнарш кхаъчча хирира суна цо аьлларг бакъ дуйла! Тіаккха гуттар дуьненах догделира сан: бер санна, вилхира со, юстах а ваьлла. Сайна хиллачул эзарза халла хийтира халкъе деанарг. Хіумманах а ца кхетара со: мел хигьнарг а, Іамийнарг а — шадерг коьрта чохь кегаделлера цу хенахь, хиллачул дуьхе ца кхуьуш. Сибирехь, цинга а хилира суна. Хіетахь, туйнаца багара дла а кхийсалуш, охьанйгира цергаш. Амма лагершкара хьал ціеххьана хийцаделира: Сталин веллачул тіаьхьа бандит Берия а чувовьллинера! Юха а катоххана, заявленеш кхехьийта долиъра оха, тхешан бехк бацар дуьйцуш. Кестта, XX-гіа партсъезд а хилла, юха толлуш, бехке верг-воцург къастийна, дукха хан ялале, со а, массо бехк боцурш а паргіатбаьхна, цлан а беш, длахийцира.

— Хіетахь, хьайн нахах схьакхета хіунда ца хьаьжира хьо?

— Цхьаннан а адрес ца хаьара. Ца ван дагахь-м вацара со. Могушаллина а, вуьшта а де дацара: беркъа вара, ахча дацара, документаш а нисдаза дара. Шух юхькіамца кхета а лаьара. Тіе, соьца цигахь и итт шо, бехк а боцуш. цхьаьна даьккхинчу, Гомель гіаларчу сан цхьана оьрсийн накъосто... ас вуьйцуш ву хьуна и... оцу чамди чохь ду цуьнан суьрташ... — Мирченкос — шайн цигахьа длаозийра со шеца. Цо, шайгахь Іавеш, доккха гіо дира суна Гомелехь: сийн ниссачу цларца паспорт а юхадаьккхира, духар ийцира, жимма меттавеара. Цул тіаьхьа тохавелира со шу долчу, Казахстане длава, гергарнаш а, бевзарш а лаха. Амма Мирченкос... Фроло — и яра цуьнан ціе, — юха а сацийра со: «Сих ма ло. Хіун до ахь хіинцца цига вахана. Дла ма-вахха, нохчо ву аьлла, учете хіоттор ву хьо... Царна а хіун пайда хир бу хьох? Собарде... Кестта шун гіуллакх кхин а бакъалгахьа дан там бу. Цул а, цхьаьний балха а оьхуш, заочно деша гіор вайша, суьйренан агрономически техникуме: хьайн нахана тіевоьдуш хьо-м цхьаь хила веъзий!» — элира цо.

Иштта, даханчу шарахь оха шимма а и техникум чекх-яьккхира. Цул тіаьхьа, Москварчу сельхозинституте заочно деша кехаташ а дахьийтира дла. Хіинцца шу долчу юхькіамца сийн вуха ван чот а хетта, цла веа-кх со... вайн юха хіоьттинчу Нохч-Гіалгіайн республике! — чекхдаьккхира шен дийцар Увайса.

Нурседас маьркіажехь Кериме юха а телефон туьйхира вокзалехь Вильяновс шен гіо лацар дуьйцуш:

— Сихха схьавола! Хіаанний, тховссехь! Доккха гіуллакх ду! — Хіан-хІа, цатам бац... мелхо а, доккха хазахетар ду! — Амма Увайс схьакхачар ца дийцира цо: мелхо а телефоне кхийда Увайсан куьг а длахилийра Нурседас:

— Собардехьа жимма! Хіинцца схьакхочур ву! Беррит шина сохьтан некъ а бац! Хьуо вевзийла хьажийтахьа!.. Дийцахьа, зуда ца ялош муха Іийна хьо хіинццац?

— Кху шарралц зуда ялор дагадогІучохь а вацара... Хіинцца ахь дийцахьа шайца мел хилларш...

...Къамелаш а кхачийна хІара шиъ Кериме хьоьжуш Іаш, эххар Увайса хаьттира:

— Вокзалехь ма дукха дара шу? Хіун дара цигахь?..

Нурседас иза а дийцира.

— Ма прс хили-кх вайн XX съезд хилла!

— Дерриге дуьненан а!.. — тіечлагІдира Нурседас... Цхьайтта доллуш цхьаммо-м кхеран неІ туьйхира... Чувелира Керим... Ши ваша вовшийн марахьаьрчира...

И шиъ цхьаьна а витина, Нурседа шен номер чу яхара...

Іуьйре самаяьлла Нурседа, меттара хьалаиккхира. Чохь хіинцца а бодане дара. Коре яхана дІасахилийра цо, деза охьакхозу, чилланан кирхьа. Малхо чукхьоссина зІаьнарийн цІов, стоьл тіе кхетта, пенашна тіехула нуьран лоппагаш хилла дла-сабахара.

Диллинчу корехула чухьаьдира Іуьйренан хіуо а, самаяьллачу гіалин гіовгіа а. Цхьа а меже хаалуш а йоцуш дай, хІаваэ дала кийча хетара Нурседина шен дегІ. Доккха дика хьоьхуш детталора дог. Юхь-куьг дилина, прахь лаьттачохь булкица кефир а йиъна, чуьра араелира Нурседа. НеІ а тоьхна гіаттийра, сатоссуш бен дІавижна а воцу, ши ваша. Кериман шофер, гергарчаьргахь буйьса а яьккхина, исс долуш схьа ма-кхеччи, цуьнца «газик» тіехь Увайс гіалега хьажа а вахийтина, Керимий. Нурседий шайн гіуллакхашка хьовса араделира.

Сени чохь, ціеххьана цхьаь-м дагадеанчух цхьаьне сецира и шиъ вовшашна дуьхь-дуьхьал, вовшийн бІаьра а хьоьжуш, дист ца хуьлуш, масех секундехь ойлане а дахана. Ший а кхийтира вовшийн даг чохь долчунах:

— Сан — ваша! — Кериман белша тіе куьг диллира Нурседас.

— Хьо бакъ лов: коьртаниг хіинцца церан прс ду... — элира Керима а: иштта юханйцира цушимма шаьш дукха хан йоццуш шаьшпиннех лаьцна къайлаха бина сацам...

Хьалха Совмине накъост Эддаровна тіе дахара и шиъ Эддаровс, тахана тіеовцу де дацахь а, шега секретаро ма-элли, чубитира хьеший. ДегІ ниодеш хьалагІаьттина, маршалла хоттуш,

тлекарваьлла Элдаровс дерриг а церан дехарш кхочуш дина, мел оьшучу а — СМУ-га, Чечингстройга, Главснабе — ша телефон а туйхира.

Вукху дийнахь Эскиной боьдучу новкъахула хьалатаьтира, интернатана мел оьшу шифер а, мебель а, кхиболу глирс а, тле, инженерни бригада а эцна йоьду, киракхоьхьу кхо машинен. Царна тлаьххье, церан ченех ларлуш цхьа километр тлаьхьа а соьцуш, йоглур тхов боцу газик, тлехь Нурседий, Керимний, Увайс-сий долуш. Стомара дуьйна вовшашца къамелаш дукха хиларна а, глалн юккъехула лелла гелбаларна а, вовшашка биет ца хуьлуш, татанза боглур уьш, хлор а шен-шен ойлане длаьцна.

Увайс ца лебаш хьоьжура, ганза ткъех гергга шо долчу, арешка. Мосазза дог диллинера цо: оконашкахь тле бомбанаш оьгучу муьрехь; букъах тоьпан бух а бетташ, фашисташа шаьш Бухенвальдехь дахкош а... тлаьхьа сенчу Сибирехь а... Мосазза догдиллийтира: кхин гур бац-кх даймохк, маршо, гергарнаш, аьлла!

Ткъа, хлинца уггар гергарчарна юккъе а хиьна, кледачу машенахь, цкъа а гур яц моьттинчу, винчу аренашкахула воглур. Гонахарчу лаламе цалабарца ша дласахьоьжуш — «вайн дахарехь, мел даккхий вуонаш гахь а, диканах догдилла а мегар дац цкъа а» — ойла хилира цуьнан. Малхехь къегаш, дуьхьал уьдучу асфальтан асанца юхауьду сийна бошмаш клайн шиферш тоьхна, керла ценош, меллаша тлехтуьлу генарчу лаьмнийн раьгIнаш — массо а хлума тамаше. Увайсан бляьрг цецбоккхуш дара.

Гергарчу аьрцнийн басешкара олхазарийн глар а, органан гловгIанца изелла, схьаьттар; хлинца заадаьккхинчу зезагийн а, хьаннийн а хьожанаша, маццах цкъа санна, юха а бахийира Увайсан корта.

Лаьмнех чудулуш, вовшашна тлаьхьа кхиьна киралелон машенаш, Эскинойхьа боьдучу новкъа евлира, газик хьалка а йолуьйтуш... Тоххара ша Селитица къаьсттинчу боьранах генара бляьрг кхетча Увайс, дог кийрахь кхоссалуш, тохавелира ша лаччохь: цигахь хIетахь сеццинчуьра шен жималла юха хлинца длайолалуш санна хийтира цунна. Эскинойн аренех чувоблачхьана мел гучу дитто, тархо, бердо хлинца дуьйна ма-ярра Селита дагайоуьйтора, хлораммо а цуьнан цхьацца битам карлабоккхуш. Тлаьххьара а Селитин амат дерриг а кхуьнан дат чохь дендира гондIарачу лаламо.

Амма и дара хIетахьлера амат! «Хлинца муха ю те и? Муьлхачу аглор хийцаелла те и? Гур ю-кх суна и хлинца!» — халла садеттара Увайса. Кхеран машинаш Ясси-хи тле кхаьчча, райцентре чу ца хьаьвзуш, тлех а евлла, Эскинойхьа чуйирзира. Увайсана евзира, маццах Iай, школана цкъа дечиг дохьуш шайн

трактор йоьхна меттиг. Хлинца кхузахула тиллина доккха тлай дара. Хлорш, цунах а бевлла, юьрта чу буьйлира жагIа боьхкинчу шуьйрачу новкъахула. Электросерлон телаш кхоьхьу бIогIамаш кхарна сикхх тлехлелхара.

Машинаш йогIушехь школан керта яьхкира.

* * *

Хлинца йолаеллачу урокера Селита, корехула цкъа ара а хьаьжна, юха а длайирзира, урок чекхьялалц, глалитIера юха-баьхкина, шена цига, хлунда бахана хуу Керимний, Нурседий, цу шимма балийна инженераш а байна. Наха го а бина лаьтта Увайс а, царех цхьаь ву а моьттина, кхин тидам ца беш витира цо.

Керим шен газика тлехь, царех цхьа инженер а эцна, райцентре вахара, цхьана гуллакхана. Нурседа сикхх школа чу яхара, урок чекхийоллуш Увайсе дIакхайкха дагахь. Увайс кертахула дласахьоьжура.

Школан кертарчу хийцамаша бляьрг тлеуьйзура Увайсан: керла корпус а товш хетара; йоьттина яьлла мехкарийн интернат а шифер тлейилличахьана йолура. Урок чекхийолу хан хилалц, иза, школан кертахула волавелира. Ша вевзина, шага хьоьжуш санна хетара, тIамарш а яржийна лаьтта «Дада-бIар». «Хьо мила ву?» — хоьттура къоначу дитташа! ХIоккхузахь схьалецтира цо, Селитин коьртара мохо дадийна, йовлакх... Эццигахь бихкира Селитас кхуьнан пIелг... Кху кертахь хезира дуьххьара цу тIеман буьрса хаамаш! Кхузахь кхиьнера кхеран дог-ойла а. ХIара беш а яра кхеран синойн беш! Кхузара дIаболбелира кхеран, доккхачу дуьнене боьду некъ. Хлинца, вахаран муттах Iаьбба, шен дахаран цхьа боккха го чекхбаьккина, юха а кху керта схьакхечи...

Амма дог хлинца а ца тешара Селита хIоккхузахь, юххехь хиларх а, боккьала гур ю бохучух а. Нурседас Увайсе чукхайкха ваййтира дешархо; Увайс, детталучу дагца, чохьаволавелира: «Боккьал гур ю те и хлинца? Муха карор ю те и?.. Со а... хлинца муха хетар те цунна?»

Кхарна вовшийн дуьххьара гар нахана юккъехь ца хилийт а, Селитина и вевзийла хьажа а, Нурседас Селитин кабинета чу-кхайкхийтира Увайсе, шаьшшиь цу чохь а йолуш.

— Хлинца вайга, дукха хенахь дуьйна ганза, цхьа хьаша воглукх, Селита! — элира Нурседас.

Селитин дог тохаделира.

НеI а тоьхна, чохьавелира Увайс.

Селитин шуьйра диллина бляьргаш цеце тIедогIаделира цунна. Селита цкъа юхахилира, шен бляьргех ца тешаш, тIаккха, цIеххьана дог кIадделла, ша йолччохь, диван тле, охьаяхара и:

— Увайс... — боху цхьа дош а олуш.

Чехкка неIаран зайл дIа а боьллина, Нурседас хица даший-на гата Селитин логам а, бIаьштигех а, бIаьргех а хьаькхира. Ша диначунна дохкояьлла: «Iовдал со яI!» — эькхийтира Нурседас.

Воьхна хьаьвзпра Увайс:

— Селита! Селита!.. — кхойкхура цо.

Доккха са а даьккхина, сихха меттаеара Селита.

— Сан Селита!

— Марша воьIийла, Увайс! — диттийн IиндагIехь лепа шов-да санна, гIийлла самукъане елакъежара Селита. И шиъ мара-икхира Нурседа а йолччохь. Амма оцу мараьккхарца хIун да-ра, йиш-вошаллин гергарло, я берахьлерачу безаман цIеналла?.. Я деххачу шерашкахь вовшашка тийсинчу сIнойн хьагар?.. — ца къасталора Нурседига.

Селитина дуьхьал гIанта охьахира Увайс. Тамашена хийти-ра цунна: тоххарлерачу Селитех йоьзна хилла хIуманаш хIинц-ца схьавоьIуш юха гаро, мелхо а, дикахо дагадоуьйтора йоьIан хIетахьлера амат, ма-дарра и меттахIоттош, хIинца и ша гучул. Iа-ш, юьхьанца жим-жимма, тIаккха сихха тохарлеррачух дуьз-зина юха дIатарделира Селитин амат. Оццул вовшех хьегна дол-лушехь, эхь а хетара вовшашка лерана хьежа, ткъа, ца хьежча а ца Iалора. Тохар санна кьона яцахь а, оццул хан яьллашехь, и кIезиг хийцаелча санна хийтира цунна: «Ас лайнарг а ца лайна», — дагадаеара. Селитин хIинцца хебаршка эха доьлла бIаьргийн гонаш а, косынки кIелдIахула, хьаргIанан тIам сан-на, Iаьржачу месашлахь наг-наггахь, детийн хьесех тера, лепа кIайн чоьш а товш, цуьнан васт кхолуш, кIоргачу маьIне хий-тира Увайсана.

Селитин собаре Iаьржа бIаьргаш, хьалха санна, цхьана эш-шарехь лепара, шайн кIоргехь догучуьнан дуьхе цхьа а кхиа йиш йоцуш, ткъа Селитина Увайсан амато кIезиг дагавоуьйту-ра мацахлера Увайс: цуьнан юьхь хIинца, шен кьона аматаш дайна, чевнийн моьнаша а, кьежваларо а хийцинера, аз а, бага-тоьхначу кIайчу цергаша, кхечу агIор декийтора, амма цуьнан дIахIотторан а, Iеран а кеп, куьйгаш лелор а — хIетахьлерра-ниг дара.

«ХIара ву-кх суна сел кIоргера везнарг, оццул ас сатийси-нарг», бохура Селитин даго: Увайсан хIинцалера амат тохарле-ра Увайсах хIинца а дIа ца уьйра. Делахь а... Селитина дер-риг дуьне хIинццалц схьа дицдинарг и Iийриг-м вара!

Ойланан ницкъаца жималла юхаерзийна, юкъайоьлла хан а ца лоьруш, хIетахь диссинчуьра дIабахьа лаьара Селитина шайн безам, амма и дан ницкъ ца кхочура: юкъайоьлла хан нуьцкъала яра.

— Селита, хьайн дош кхочушди ахь! — элира Увайса, сер-лаваьлла.

— Ахь, ткъа?.. Зуда ялийна-м вац хьо? — забаре хьаттира

— Дера вац, Селита... Делахь а, оьздангаллица хьоьга ца кхачало цхьа а! Ахь со вищвинехь а, бехк ца биллал, даккхий хIуманаш дара шуна тIехIиттинарш. Бакъду, Селита ас, лай-нарш хьуна хиъча, цу тIехь хьо соьга а-м нислур яцара!

— ДIадевлларш дитахьа! Алахьа, езий хьуна со хIинца а... я дош кхочушдархьама воллу хьо?.. — хьаттира майраьлла-чу Селитас.

— Дуьненчохь мел долчул чIогIа!.. Хьажал!.. — аьлла, ки-телан хьалхарчу кисанара схьадаьккхина, мацах Селитас шен пIелг дIабихкина, йовлакх схьауьйхьира Увайса.

— Хьажжахьа! ОстопираллахI! — делира Нурседега...

ТIаккха, шен кофтин кисанара, блокнота юккьера схьаэцна, дакъаделла, басадаьлла петIамат-зезаг гайтира, йиш а ца хуь-луш, Селитас!

— ОстопираллахI! — юха а цецъелира Нурседа. — Ма док-кха хIума ду-кх: цкъа а соьга а ца гайтинера-кх ахь иза, Се-лита!

— Селита, алал хIинца ахьа: реза юй хьо?.. — кьовзийна-а хьаттира Увайса, чевнаша шен эрчаваккхар дагалаьцна.

— Дера ю! — цуьнан ойланах кхийтира Селита, — суна хьан юьхьал а чIогIа дезарг хьан са ду!

Цара эдцигахь барт бира, Нурседа теш а йолуш Увайс цIа варна шолгIачу майхь Керима школан кертахь дан дагалаьцна долу ловзар кху шиннан цхьаьнакхетар дIадерзош а хилийта. Цкъачунна Увайс дIанисвира школахь тоххара кхеран хиллачу цIа чохь.

* * *

Цу сахьтта юьртахула чеххделира Увайс цIаварх хабар. Ду-кха нах: кегийрхой а, нийсарой а таттабелира школан керта.

Массара а, — вевзачара а, хезначара а, — маравуьхкура Увайс. Эххар а, войдаьллачу накхарша санна, школан кертахь Iар латтийна Увайс волчу баьхкинарш, дIасабекъабелира, цуьн-га шайгий-шайгий хьошалгIа а кхайкхина.

Увайс Тавсолтина дуьхьалхIоьттира, цуьнан цIа а вахна.

— Марша-могуш хуьлда хьо, Тавсолта. Со Увайс ву...

— ЭлхьамдуьлиллахI! Марша воьIийла хьо, Увайс! — Тав-солтина а хезнера и цIавеьна бохург — Далла хастам бу хьо цIа веьна! — воккхачу стага маравоьллира иза, тIаккха пист ца хуьлуш лаьттира ший а. Тавсолта лаьттан бIаьра хьоьжура: цунна дагавеара Дауд: «Делахь а, дан хIума дац-кх делан кхе-лана», — гора Увайсана цуьнан юьхьа тIехь.

Тийна хьоьжура Увайс, дагахь цунах эхь а хеташ: «Со вийна а волуш хьан кIант велара цIа веъна»... — хийтира Увайсана.

Увайсана дика гора Тавсолтин къанвалар: маж-мекх кIай-деллера, логан шина а агIорхула охьадогIура хебарийн кIорггера хершнаш. Къежделла цIоцкъамаш, къухах тера схьагIоьрти-нера кIайчу хьаьжа тIера. Амма царна кIелара хьоьжу бIаьргаш, тIехула тесначу овкъарх чекх суйнаш а туьйсуш, йогу цIе санна хIинца а нуьцкъала лепара.

— Дика ду цIа веъна... ТIаккхахула а гур... Вало, хьайн гIуллакхашка хьажа, — аьлла Увайс дIавахийтира Тавсолтас, цхьацца хеттарш ша дина ваьлча.

ТАВСОЛТА ДIАВОЬДУ...

ШоллагIчу Iуьйранна Тавсолта волчу чухIоьттира Нурседа. И шиъ вовшашка дист хуьлуш дара хIинца.

— Дада! Вайн юккIе лела сов нах а бац. Ваьш дисина пай. Ахь бехк ма бIлла. Вешан гIуллакх вай къасточохь, схьагарехь, оьшуш а бац хийра нах. Цундела, ахь пурба лахь, хьох дага-яла цхьа гIуллакх дара-кх сан хIинца. — Шен коьртара йов-лакх кхин а тодира Нурседас.

— ТIаккха!

— Тхуна ма-хаъара, хIара ерриг юрт а теш йолуш, беран хенахь дуьйна вовшашка хьежна, вовшашна хан а юьллуш, къаьстина ду Селитий, Увайссий. ХIинца Увайсан тамашена цIа-вар хилла. Селита цуьнга яха реза ю. Увайсана а и лаьа... Хьоь пурба доьху! — тIетуьйхира Нурседас, ма-хуьллу, деца дерг маслаIате чекхдолнийла лууш.

Вуьшта заманчохь Тавсолтина гергахь оьзда дацара: йоI лу-лахошшка, я вешин накIосте маре ялар!

Бакъдолуш, хьалха Тавсолтас и аьттехьа дуьтур а дацара. Амма хIинца, массарна а хууш, цара мел лайначо а и захало маьрша доккхура. Массара а бехк а буьллур бара хIинца Тав-солта дуьхьалваьлча, иза адамалла ца хетта. Цхьана юкъана корта оллийна, бIаьргнегIарш дийшийна, ойла еш а Iийна, кIе-до хьалахьаьжира и Нурседега:

— Дика ду. Пурба ло ас.

Нурседас меллаша доккха садаьккхира: «Цхьаь-м чекх-делира».

ТIаккха, оцунах догийовха хиллачу Нурседас, кIеззиг хан а ялийтина, лаьттан бIаьра а хьоьжуш, шех тера доцчу, эхь хе-тарца, ийзалуш, къадийра дега:

— Дада, кхин а ду къасто дезаш цхьа гIуллакх: и ловзар... комсомольски куьцехь дан лууш ду тхо...

Тавсолта ша лаьттачохь воIавелира, цIоцкъамаш хьала-тосуш.

— Иза мегар дац! — дагарца санна, хадийра цо. — Со вел-чахьана лелар ду шу... и шайн жIаьлнийн ловзарш а хIиттош... ХIун тоьла и вайн нохчийн ловзарал!.. Эзар шерашкахь дуьйна схьадогIу шен къоман Iадаташ ца дохош ша валийтар тоьла! Вахарал а, дуьненал а деза ду эхь-бехккий, оьздангаллий!..

— Дада! Шемалан заманахь а ма ца лийрина и хIуманаш хIинца ахь санна чIогIа.

— Сацийт!.. Соьца и дуьйцу а яцара хьо... Кхин зама ела-хьара со ладоьгIуш а Iийр вацара!.. Со цкъа нахала ваьккхира аш... Кхин ас могуьйтур дац!

Нурседа ара а яьлла, дIаяхара...

* * *

ШоллагIчу майхь, Iуьйранна дуьйна, школан кертахь лов-зарна кечам бара беш: гIанташ дIасанисдеш, стоьлаш хIиттош, уьйтIа нуй хьоькхуш, керта тIехула шина бIогIамах электро-лампанаш туьйсуш бохкура кегийрхой. Цхьаберш хIинцале пхьаьрсех цIен цуьргаш а дижжина бара. Долалушшехь де дов-ха, сирла деанера.

Тавсолта, шайн чуьра ара а ваьлла, тIоьрмиг цхьана бел-шах, шен цхьалгу топ вукху белшах а кхозуш, меллаша шко-лан керта хьалхахула, кех чу а ца хьоьжуш, церан тидам ца хуьлуш, дIавахара арцехьа талла: цIа веачхьана наг-наггахь воьдура иза цигахьа: Борзиг кхин цкъа а дуьхьалкхетар даца-ра — техьа бохург а дара дагахь, хьесапо иза, дIаяьллачу хене хьаьжча, юххе а ца дуьттушехь.

Тавсолтина, ша тIехволуш, гу тIехь школан керта а хьоь-жуш, вовшашка луьйш лаьтташ ши юьртахо хаавелира:

— Комсомольски ловзар ду моьтту суна... юха а кечдеш... — эьккхийтира цхьаммо.

— Амма и хIинца-м баккхийчарна кечдо ма боху — элира вукхо. Тавсолта а гина сецира ший а.

«Хир дац!.. Хир дац!» — шен дагахь аьлла, — Тавсолта школахьа вухавирзира.

ХIинца, школан кIетIа ша нисвелча, ца соцуш цкъа тIех-вала ойла хилира цуьнан, и бакъ карадахь шега лалур дац, аьл-ла. ТIаккха а, Iе ца велла, соьцунгIа а хилла, керта хьаьжира иза: хезначул а сов карийра къаьхьачу бакъдолчун билгало-наш! Ерриг керт, кхунна ма-хаззара, тохара санна, ловзарна ди-ка кечийнера тIе, «Дада-бIара» кIел, хецца, цхьаннах а ца ийзалуш, коьрта-Iуьйра юх-юххе лаьттара Нурседий, Керим-мий, гIанта тIехь дуьхь-дуьхьал Iара Увайссий, Селитий. Коьрта чу ов тоьхча санна, шен собар довш а хетта, шегара цхьаь да-

лале, уыш ца гинчуа дIаволавелира Тавсолта. Цу сохьта кхун-на тIехволуш нисвеллачу кхуынан юртахоcho, Ахьмас, салам а ца луш, цаьргахьа а хьаьжна, лаьтта туьйнаш туьйхира.

— Делан неIалт хуьлда шуна! Шайна могуьйту дела лела-кх шу... — аьлла.

Тавсолтин мочхалш ваьшта дахара, бIаьргашна дуьхьал бо-да хIоьттира, синкхетам кхолош. Ша волччохь воIавелира и. Шен карара топ цкьа хьайира цо.

— ХIан-хIа... Харц ву хьо! Заманца вагIац хьо!.. Эхь дац ахь лелориг! Хьо-х цу берийн да ву! — элира цигахь тIехволуш нисвеллачу кхечу воккхачу стага.

— Хаьий хьуна, — кIща а далийра цо: — юртаца кьий-синарг — юртах ваьлла, заманца кьийсинарг — коьртах ваьлла...

Тавсолта, вист ца хуьлуш дIаволавелира.

Школан кIетIарчу бIогIамах кхозучу радио-кедо нохчийн маттахь схьахоуьйтора: ...«ТIаьххьарчу шарахь вайн юртахь хьаьжкIийн меттана томка деран гIуллакх юкьдаккхаро кол-хозхошна хуьлу са шозза сов яьккхина»... Корта а ластийна, лаьттах туьйнаш тухуш, ког сихбира Тавсолтас. И дIавоьдура юртах болучу новкьа... Шен дагахь вуха а ца ван... Грозный-гIалахьа... Цигара гIалмакхойн махка...

БIаьстенан цIенчу стиглара комаьршша чуIенара маьлхан зIаьнарш. Гонахара башлаьмнаш, массо а басаца шайн баххьаш догуш, синтеме схьахьоьжура.

Школан кертIарчу бIогIамах боллучу радио-кедара хIинца схьаекара Арам Хачатурянан музыка: «Таррашца хелхава-лар» — евзира и Нурседина. Иза цуьнга ладегIа елира: цуьнан мукьамца цунна гуттара а дуьхьалтосура цхьана аьрха дIауьду-чу ирсана, юкь тIеттIа яцъеш, синкьераме тIаьхьауьдучу бере-чун сурт...

КетIахь ловзарна кечамбечех волчу цхьана комсомольце тIе-кхайкхина хьаттира Нурседас:

— Муьлш бара кертал дехьа, лаьттина, дIабаханарш?..

— Цхьа ши стаг а вара, шун да а вара... Тавсолта... Керта чохьа а хьаьжжа, оьгIазвахна дIавахара... Хьуьлла воьду, — тIаьхьа пIелг хьажийра цо.

Геннахь хIинца а дай телхара, тIаьхь-тIаьхьа жимлуш доь-ду Тавсолтин ИндагI. ТIаьххьара а, юртах болу некь гуна тIехьа боьрззучохь, кьайлавелира Тавсолта.

— ВухавогIур вара и-м... Талла вахана хир ву, — элира Керима...

Юьртал ара а ваьлла, ша хьуьнан йисте кхаьчча, цунна тIоь-хула схьагучу, ЧIап-ломах бIаьрг туьйхира Тавсолтас, соцун-гIа а хилла, шен дагахь цуьнан Iодика ечух тера. Ша кхузара даиманна а дIавоьдий-те аьлла ойла хиллачу Тавсолтина шен

беллачийн кешнашна тIе хIотта а лиира. Уьш хьуьнан дехьа — йистехь доккура. Аьрру агIор чувирзина, гIашлойн некьахула Тавсолта хьуьн чу тилира. Цигашхула раз дIасаохьучу некьаш-лахь, тоххара шена дуьххьара Борзиг дуьхьалкхеттачу, ирзоне-хьа боьдучу новкьа велира Тавсолта: кешнаш а ирзона тIехьа дара. Ког сихбинна вогIура Тавсолта: малх дIабузале юха хьуьн-хара аравала кхиан а везара. Хьун луьстта сенъеллера хIинца-ле а. Маьлхан зIаьнарш халла чекхийовлура дуькьачу гаьннаш-на юккьехула. Стохка гурахь дуьйна охьаэгна гIаш, хIинца а цхьацданхьа, мохо дахьаза, Iохку, когашна кIел кIедо хаалора лаьтта чутаьIначохь. Олхазарш дека хезара маьI-маьIпера. Тав-солта, хьуьнан некьахула хьийза-ш схьавогIуш, малх а эххар дIабуза а керчина, хIинца хьуьн чохь кхоьлина хетара. Тав-солта кхин а ког сихбина вогIура. Эххар, охьаэгначу гIашна кIел хаалучу тIуьначохь Тавсолта, ког а шершина, горавуьйжира. Хьалхатесна ши куьг гIашна юккьехула кIедачу туьначу хоттах дахара. Цхьана куьйга кIел цхьа шийла эчиг хааелира Тавсол-тина. Цигахьа эгна Iохку гIаш гIожаца дIаса а хилийна хьаьж-ча Тавсолтина гира: якхаелла цистина цIока... Iаржделлачу моч-халшна тIехь лепа кIай кIомсарш... Йоьза хIоз!.. Схьаэцна, гIаш тIехьаькхна, цIан а бина, каранийцира цо иза: и бара! Дисина гIаш лерина гIажца дIахилийна юха а цIокане хьаьжира: дук-кханхьа а кенех яьлла цIока, — Тавсолтин бIаьрг оцунах цу-сохьтта кхуьуш, — барзо шен кIомсаршца цистина, тIелхагъяьк-кхинера. Тавсолта кхийтира: хIоккхузахь берзан багахь далар хиллера кьанделлачу Борзиган. ДIасахьаьжира Тавсолта: гона-ха гуш-хезаш кхин хIума доцуш, хIокхо ша меттахъяьккхина тIуналлин матаран хьожа йоцург, шина кога тIе лах а велла, йоьза хIоз а карахь, цуьнга а хьоьжуш, ойлане вахара Тав-солта: оцунах доьзна-а кху тIаьххьарчу ткъех шарахь мел хилларг а юха дагадаара: луларчу юьртара жима кIе-за четахь ша схьадар а... Доккха хилча цо цIехьа лихкина шайн дирша етт а... Шайн керт а... Нурбика а... Дауд а... Дер-риш а... кху таханлерчу дийне кхаччалц!.. Шина а агIор беснеш-на тIехула охьабеьна хин ши тIадам мекхашлахь байра... «ХIин-ца малх бузуш а лаьтта сихо ян еза», — аьлла, дагатесна Тав-солта хьалаайалушшехь цуьнан беллаш тIе, кхоссаелла, цхьа хIума хирира: «Борз!.. — цу-сохьтта дог кхирира Тавсолтин. Шен гIори-гIоддаха иза охьакхоьссина, борз юхаэккхашехь цунна топ ялийта кхирира иза, тоьпан тата генна хьуьнчухула дIадоь-душ. Амма хIокхо топ юха юлале, иза хьакхалуш кхетта, борз кхин а чIогIа даръелла, шен кIомсарш а лепош, юха а чухьаь-дира Тавсолтина. Кхин дан хIума а ца хилла Тавсолтас догтах ластийна тоьпан бух туьйхира барзана, цуьнан букьах а кхе-таш. Борз дIаиккхира. Тоьпан бух каг белла генна дIабахара. Борз юха а чухьаьдира. Таллархочун мокха баттара а даьккхи-

на Тавсолта барзах тасавелира. Хъалакхоссаеллачу барзо, Тавсолтин некха тле кхетта, аркъал туьйхира и, шен кломсарш, бедарех чекх цуьнан деглах йохуьйтуш. Тавсолтас, бухара хъала лесто урс, цкъа берзан глорлах, тлаккха гех дахара. Тлаккха а, длаяла ца туьгуш, борз Тавсолтин белшах тасавелира ирачу кломсаршца. Хинца карара урс а охъадоьжначу Тавсолтас, кхин дан хлума шен ца диснийла, хууш, берриг а шен бисинчу тлаьххьарчу ницкъаца, схъалаьчна, берзан лаг лаьвдира. Карара дла а ца хобцуш, иштта дехха, ша лаьвддинчохь латтийра цо иза, верриг а цунна тлеваэвелла берзан дегл малделлачул тлаьхха а...

Эххар а ша а гелвелла и длахийцира цо. Елла борз юххехь а луьллуш Тавсолта хинца ша а, глорасиз хилла, ша волччохь лаьттаьхь аркъал ваьржира, шен деглах цхъаццанхъахула цийш охъаоху а хаалуш. Цкъа охъахаа глортира Тавсолта, шен чевнаш длаехка дагахь: охъа ца хаавелира — глора дацара. Юха а аркъалваьржира: «хъажакх... — цлеххъана дагатесира цунна, — таханалера хлара де сан ханкхъачна, сан ле де хилла-кх... Кхузаакх яздина хилла-кх сан валар...» Оцунах кхетта, къера хилла, амма ца вухуш, цец а ца волуш, шен ойланехь южаллина келсецира Тавсолта: «Йо, Дела! Гечде ахь суна, хъайн дуьненчохь со вахарна! Ахь кхоьल्लीна дела, ахь еллачу бакъонца ваьхна-кх со!.. Амма со ледара хиларна — гечде ахь, йо Дела! — ша шена дола дира Тавсолтас. Тлаккха дагахь еса дийшира... Ций меллаша длаохура, цунна хаалуш, оцуьнца цхъани деглора тлаьххъара глора а лекъаш лаьттара. Дегл тлеттла маллуш доглура, амма кхетаман хъесапо, мелхо а, цлена а, кхин а сиха а дуьхьалтуьйсура Тавсолтина дладаханчу, хинца чекхдолуш лаьттачу дахарехь мел хилладерш. Цлеххъана дагадаера Казахстанехь, ша барзана таллар, ша иза къиза ер: «Дала члир йоцуш хлумма а ша дуьтур дац аьлла... — дагатесира цунна. Юха а: «цунах яхнарг-м Делан члир ма яра: цо говра ма цистира къиза... «Хла-а!» — юха дагатесира цунна ша хлетакх берзан тоьли чу кховдийначу шен куьйгана берзан клезано, сактерделла, бовха мотт хъакхар... «Уьш-м... эрна яйира... И дан-м ца оьшура... — дагатесира цунна. «Ткъа, со-м сайн йолна а топтоха дагахь а вара... Хлунда?... — дуьхьалтесира цунна школан кертахь, шайн ловзарна кечам беш, коьрталуьйра, дела а къежаш, Керимца лаьтта Селитий, Нурседий... — «Иза а Делан кхел ю... Со нийса вац... Амма... — цуьнан лерехь юха дийкира радиокедара дешнаш: «...вайн юьртаьхь, хъаьжклийн меттана томка деро колхозхошна хлор шарахь хуьлу са шозза а сов якккхина... — Тавсолтин юьхь хебаршка яхара, цхъа боьха хьожа мере кхаьчча санна... «Хлан-хла! Дин дехкар дика дац: Дин доцчохь эхь-бехк а хир дац», — сацийра цо шен йовш лаьттачу тлаьххьарчу ойланехь. Деглора са меллаша дладобдуш лаьттара, цунна шена а хаалуш. Малх дла а буьзна

маьрклаже хилира, хуьн чохь бода хлортира. Хинца цхъаца бларлаглаш дуьхьалтийса юьйлира Тавсолтина: хин йистехь клудал карахь лаьтташ къона Нурбинка яйра... Юха — ша кхийна бластенан беш... Тлаккха, тламе воьдучу дийнахь, шена хъалха лаьтта Дауд... Тавсолтина хаьара уьш бларлаглаш юйла, амма хлетте а уьш яхлахъара аьлла хетара цунна шен даг чохь.

Эххар хуьнан бодашкаьх цхъа къора углар хезира. Тавсолтин кхетам юха а самабелира:

— Борз!.. Еллачуьнан накъост! Схъакхечи хинца сан южалла!.. Сан тлаьххъара сахьт! — цо шен логах дохку ветарчий дладехира, лаг дерзина доккхуш: дуьхьало ян ницкъ хир боций хаьара — сихха валар глор хетара. Борз гена йоццуш углура — къорра, аз дахдина. Тле ца йоглура... «Хлунда хъело те?» — сагатдора Тавсолтас, глудлакх сихха чекхдолийла лууш. Амма борз углура — дла а ца йоьдура, тле а ца йоглура:

— Сихха тлееьна ялахъара! — аьлла хийтира гелвеллачу, сагатдан а клордийначу Тавсолтина. Бода букъбелира. Блаьргашна хъалха, кхин а буьккъа бода хлуьттура Тавсолтина: кхетам бовш лаьттара, бларлаглаш севцира, эххар борз а сецира углучуьра. Тлаьххъара цуьнан кхетам бовш, цо блаьргаш хъабдале, цхъа тамашена адамийн гловгланаш хезира лерехь, юххехь, тлеттла алсамъюьйлуш: «Юха а блаьрлаглаш... — дагатесира Тавсолтина: блаьргашна хъалхха къегира цлеххъана, малх санна, цхъа серло... Панар карахь Керим... Йоьлху Селита... йоьхна Нурседа... Увайс... Кхин а нах... Увайсна тлехь сецира Тавсолтин блаьрг:

— Дауд вуй шуьца?... — дара тлаьххъара цуьнан хаттар...

П О Э З И

І. ДАЙМЕХНАН ЗІЕНАРШ

*Мел ирсе хетарх а — и ирс ма дац
Ша винчу даймахкахь доцург!*

КАВКАЗ

(М. ЛЕРМОНТОВ)

Кхолламо ваккхарх а со шуна генна,
ХІай, лаьмнаш, хІетте а шу дицдац ас!
Дайма дагахь ду шун баххьийн хас;
Суо винчу мехкан мерза йиш санна.
Хьо еза, Кавказ!

Жимачохь висира со нана елла...
Делахь а, суьйренца бутт къекча раз,
Лаьмнашца схьахеза и хьоме аз.
Цу лаьмнийн Іаннаш а деза цуьндела,
Хьо еза, Кавказ!

Ма ирсе вара со аш деш сайн дола,
Пхеа шарахь токху ас къастаран вас...
Шина бІаьрго дагийра сан некхан ваз,
Уьш дуьхьалтесича, сан даго олу:
Хьо еза, Кавказ!

ЛАЪТТАН ГІОВЛА

(С. ЧАХКИЕВ)

Вай олу «Вай деш ду
Дуьненан дола.
Діо стиглахь латийна
Вай стелалад».
Деллахь а, ларъе вай
Кху Лаьттан гІовла,
Лаьтта тІехь йотта вай
Машаран лард.

Цкъа вайна го Латта
Са паргІатдолий,
ТІаккха го детталуш,
Са бІарз а лой,
Юха го нускалах
Дог тІома долий,
ТІаккха го гІайгІано
Синтем а хьой.

Цкъа хуьлу шех тарлуш
Хьекъале къаной,
Цкъа тера ма хета
Дархочух и.
Цкъа хета и жима,
Схьаэццал каныхь,
Цкъа тийжа, бер санна,
ГІо доьхуш, и.

Хьаннийн а, ялтийн а
Хьожа схьаетта
Цо, шортта адмашна
Беркат а луш.
Ткъа го и йокъанехь
Можа чкъор этІа,
Шадерг а сутара
Шена чу хьуш.

Цундела со кхоьру
Дохарна Латта:
Вай орцах ца довлахь,
И эккхар ду.
Адамаллин аганийн

И гІовлехь лаьтта.
Цундела и лардан
Вайн декхар ду.

Вай олу: «Вай деш ду
Дуьненан дола».
Деллахь а дзима,
ГІел а ца луш,
БІаьрг сема ларъе вай
Кху Лаьттан гІовла:
Кхерамехь и хилар
Ду вайна гуш!

Ахь соьга кхойкху — со кѳора ву:
 Дахаран гIовгIанна кѳарвелла.
 Хьан аз а ца хеза дукха хан ю:
 Со воьду хьалхахьа сихвелла!

Бакѳо яц сайн некѳах сан вийла раз,
 Дукха хан ю дог хьалха теIа:
 Бераллехь хезна и Даймехкан аз
 Саццаза сан кийрахь дека!

Цо кхойкху, цо вуьгу куьг лаьцна со —
 Кѳеггачу лийр боцу седа:
 Цо даим кѳайллах со дIанйзава,
 Набарх а и суна кѳеда!

Со кхечу аьзнашка сацалур вац:
 Даймехкан оза ца кѳарло.
 Со гуттар воьдуш ву — саца йиш яц:
 Соццушехь — дог саца тарло!

Ахь доху бежкаш а со хезаш вац:
 Ма дѳа сан ницкѳ цакхочург!..
 Мел ирсе хетарх а — и ирсе ма дац
 Ша винчу даймахкахь доцург!

г. Джамбул. 1956

Нана, со гIелвелла чIогIа,
 ДIавижа воллу со кханналц.
 Цхьаьнгге ма яйталахь гIовгIа,
 Виталахь со наб ян Iаббалц.

Со чIогIа гIелвелла, хьуна,
 ХIоьттина, оханехь санна!
 Тамаше наб оьху суна, —
 Со хье ма вайталахь, нана!

Со хоьттуш милла а варах,
 Ца оьшу со самаваккха.
 Амма... вайн махкахо вагIахь —
 Со самаваккхалахь тIаккха.

г. Джамбул. 1956.

(Ошав Халидан безамна)

Вахнера ткѳа гурахь
 Со Ламчу талла,
 Мажар а оьллина
 Белша тIе сайн,
 Схьалаха лаьмнашца
 Илли тIехь буьйцу
 ЦIен огар шен багахь
 Леш болу сай.
 Эххар а гин суна
 Сай бахна гора,
 Шовданан хи муьйлуш,
 Шен дегош тIа,
 Гарачу маIа тIехь
 Дай-й дегадора
 Геннарчу хьуьнхара
 Цо деьна гIа.
 Шовданан куьзганахь
 Гуш дара дегош
 Iожаллех идийна
 Сен оьзда куц,
 Чов хилла, и хьаьдча,
 Яза йисна,
 Схьагора сен багахь
 ЦIийелла буц.
 Мелла хи цIийделла,
 Багара Iаьнна,
 Цо бай тIе харцийра
 Шен кура кур.
 Сатоссуш довш хуьлу
 Седарчий санна,
 Кхоьлира сен бIаьргаш,
 Шайн дайна нур.
 Кийрара дог Iийжаш,
 Синтем а байна,
 Лаьттира со, хьоьжуш
 Мажаре сайн...
 Ма холчу хIоьттира
 Со, гича сайна
 ЦIен огар шен багахь
 Леш болу сай.

1961

Цехъа сан цкъа сагатделча, генехъ,
 Элира соь нанас, хьостуш со:
 «АгӀорвала дуьхьалтесна гӀенах,
 Вина юрт а хьуна ган тарло!»...
 Сан дог оьцуш, малхбузера седа
 Суна гӀевле ха дан хӀоьттира
 Сан бӀаьрнегӀарш охьадийшош кӀеда,
 Эсара мох эссал хьаькхира.
 Шен тулгӀенаш сан ойланца йоьзна,
 Татол лерехъ мерза дийкара —
 Дашо марха сайна тӀе а оьзна,
 Меллаша со агӀортаӀира...
 Гира суна: ГӀойтӀа, вина эвла,
 Тхешан цӀенош, шира можа тхов,
 КетӀахъ леста таьллаш, лакхадевлла;
 ГӀой-хи догӀу, уьйуш хьоме зов,
 Со левзина уьйтӀе — бацах сийса,
 ДӀогахъ схьаго Ӏаждар-бецан колл,
 Тхан жӀаьла а — Дамка — кертахъ хьийза,
 Суо а цуьнца ловзуш суна го...
 Ярабби! Мел дукха зама яьлла
 Ур-атталла гӀенах ганза уьш!
 Хетарехъ, бӀе шо а хир ду — яйна
 Дамкин даьӀахк, Ӏаждар-бецан чӀеш!
 ХӀетте хьоьжу, хьоьжу со цу гӀене,
 Кхьорух эххар гӀан хиларна харц:
 Юхадерзар вешан беран хене
 Вайна гӀенах бен хуьлуш а дац!..

1963

Хьуьллара, цу шина дитта юккьера,
 ТӀай суна цкъа а диц ма ца ло.
 Бераллехъ, хазахеташ, хийла цу тӀера
 Даьржинчу цу ГӀой чу лелхара тхо.

Хетара массарел йоккха и айма,
 Сан ненан маттахъ ГӀой декара...
 Кхуззара дӀо стигла кехатан кема,
 Берашца яхьволий, ас хьоьцура.

Куьйранах ша тера, лесталуш тай тӀехъ,
 Сан ойла тӀаьхьахьоьхуш, хьалгӀора и...
 Ткъа хӀетахъ моьттура, и даьлча кьайла,
 Боккъал а, цу стигла дӀакхочу и.

Тхо маьрша ловзура цу эвла йистехъ —
 Цул хьоме дагалаца кхин хӀума дац.
 Моьттура, дуьнен чохъ цхьана а меттехъ
 Цул шуьйра, цул шера кхин аре яц.

ХӀетахъ ма моьттура: тхан ГӀойтӀа уггар
 Дуьнен чохъ йоккханиг, хазаниг ю.
 Бераллехъ хетара, дуьне а гуттар
 Иштта, ца хийцалуш, дӀалаьттар ду.

Амма и ойланаш ницкъ кхочуш харцо,
 Сайн махках ваьккхина, тӀехӀоттош вон,
 ЦӀеххьана гӀаьттинчу заманан дарцо,
 ЧӀеш санна айина, вихьира со.

ТӀаккха сан дийзира йита тхайн эвла,
 Ткъа довза дийзира дуьненан хьакъ...
 Ма гӀалат хиллера бераллин ойла,
 Ма доккха хиллера дахаран бакъ!

Аренал тхайн шуьйра кхин хиш ма дайра.
 Юьртал а тхайн даккхий гира кеманаш,
 Махкал а тхайн шуьйра кхин аре яйра,
 Девзира ца хезна кхин меттанаш.

ТӀаьххьар а ма гира, и цхьаберш Ӏадош,
 Дуьне а цецдоккхуш, вайн кема кхин:
 Боккъал а, цу стиглан сийна тхов хадош,
 Паналлин Ӏаьршашка делира и!

Дахаран ардаш тІехъ цхъа го чекхбоккхуш,
Вухакхечи суо винчу сайн юърта со.
Ткъа хІинца дика го и башхо йоккха,
Бакъдерг а ма-дарра хІинца ма го.

Ма гІалат хиллера бераллин ойла!..
Делахъ а цхъанна тІехъ бакъ хилла кІант:
Массарел хьоме ю вай дина эвла,
Массарел хаза бу вайн ненан мотт!

ГлойгІа, 1965.

ВИНЧУ ЮЪРТАХЪ

Со юха а винчу юъртахъ ву!..
Геннахъ лаьтта, курра хьобжуш, лаьмнаш,
Ойлане а яхна, тийна хъаннаш —
Винчу юъртахъ даим хаза ду!

Бажа балош вогІу цІехъа Іу,
ЦІечу аьттан логам бехчалг кхозу,
Хьалха санна, гаьн тІехъ дека хьоза —
Винчу юъртахъ даим хаза ду!

Хин тІехула Іуьллу сетта у,
Хьалхалерра гІар еш, хи схьадогІу,
Хаац хІинца-м, сайга цо хІун боху:
Со сирвелла — иза сирла ду!

ГондІа сирла хийцамаш а бу:
Керла гІишлош, адам дуьхьалкхета,
ХІетте ширнаш суна безам хета —
Винчу юъртахъ даим хаза ду!

1966 — ГлойгІа.

* * *

Ламанан маса хи делхъара со —
Стиглара маьлхан хІоз тулгІеища ховхкуш,
И чхаьрнаш хьалхара, дой санна, ловхкуш,
Дуьхьлара и тархаш сайн гІадца йовкьуш,
Ма хецца, шуьйрра овхур дара со!

Аренан шуьйра хи делхъара со —
Буххара дашо гІум комаьрша йохуш,
ТІехула пепнийн чалх саццаза кховхьуш,
Даима адмашна сайн беркат овхьуш,
Ма шорта, сирла овхур дара со!

Ткъа, нагахъ, сирла хи делхъара со —
Буьйсанан къегачех седарчий дохуш,
Уггаре хазачех зезагаш кховхьуш,
Даима, ца соцуш, мерза йиш ловхкуш,
Суо винчу ГлойгІа овхур дара со!

1966

ДАЙМЕХНАН ЗІЕНАРШ

(Сайн ненан Розин безамна)

Юха а дека аз генарчу хенан,
Дагаоьху хилла дерг бераллехъ сан...
Цкѣа, дог сан детталуш ца хезча шена,
Сан нана хѣавзира бІарзелла са.

Со, ги а воьллина, ваьхѣира маса
Тхан эвла йнстерчу борза тІе цо:
Дукха хенахъ дуьйна а дуьйцура наха
Дарбане ду, бохуш, цигара хІо.

Борза тІе хиина сайн нанна улло,
ЦІена хІо ас мерзза чууьйзира.
Эццигахъ цІеххѣана дуьне а суна
Шен хазчу аматехъ схѣахІоьттира.

Стигланийн сийналлехъ, гІургІезех тарлуш,
КІайн мархаш могІбинна шершара дІа,
Дуьненан йистте уьш хетара йоьлхуш,
Шайна бен ца девза ирс лаха схѣа.

Малхбузехъ, ез-дарех лепалуш, марха
Лохха тІееьнера, хІоттабеш тхов,
Малхо, и цхѣанхѣара ятІийна аьрха,
Лаьтта чу хийцира зІенарийн цІов.

Генна дІаяьржина и аре сийна
Хедаеш, сирла хиш лепара кІайн,
Аренан йист ларѣеш, лаьмнаш а тийна
Лаьттара варкѣ лепош баххѣашеза шайн.

Ткѣа, цІехѣа со хѣаьжча цу борза тІера,
БІаьргашна ма дайра кхин а хаза сурт:
Мохехъ дай-й техкачу гІашна юккѣера
Ела схѣакѣежара со вина юрт!

Юьртана го лоцуш, и ларѣеш санна,
Лаьттара акхтаргаш, нисийна рагІ.
ТІехйовлу мархаш а, и сурт ма-дайна,
Севцина хѣуьйсура, шаьш евла акѣ.

ЦІеххѣана сан кийрахъ, и хезаш суна,
Цхѣа тата делира, со ластавеш!
Сан дог и ма дара: и хІетахъ дуьйна
Деттало, некхан ваз сан дегадеш!

1966

ПОЭТЕ

Нагахъ, хѣо лазийчахъ,
Хѣан узар далахъ —
Ас хѣуна бехк биллац:
Хѣо адам ду!
Хѣайн ваша лазийчахъ,
Хѣоьга мохъ балахъ —
Хѣайн вешин ваша хѣо
Хилар и ду!
Ткѣа кхиверг лазийчахъ,
Хѣан цІогІ далахъ —
Хѣо поэт хилар и
Билгало ю.

1969

БАКЪДЕРГ

Илмано вайн дуьне боху
Ду тIеттIа сихонца шорлуш...
Поэтан кийра ткъа богIу
Шо шаре мел дели гатлуш.

Ю, боху, цаевза гIайре
Геннарчу xIорданийн араxъ...
Кхечарна гуш йоцу гIайгIа
Ю даим поэтан кийрахъ:

Ойланаш массо а ханна
Цунна чохъ ца тарлуш, кхехка,
Лам тIера шан тархаш санна,
Даг тIера кехат тIе шерша.

Дог догу седарчех сирла,
Синтеме лацалур доцуш,
Дуьненан радар а хилла,
Корла суй къеггинчу доьрзуш.

Керлачу хаарийн Iовраш
Саццаза коьрта чу Iена,
XIун де-те? Бакъдолчо, гIергIаш,
Даим тIейзаво шена.

Юх-юха, хийцалуш сарле,
Хаарш тIеIенало шорта.
XIун де-те? Уьш мича тарде?
Яхъбала, пеэтан корта!

Йитина дуьненан къайле,
Лаьар-кха сийна бай хъеша.
Дитина седарчийн жайна,
Лаьар-кха седаршка хъежа,

Делахъ а, ца соцуш цкъа а,
Дог-ойла бакъ долчу гIерта.
Ткъа боху бакъдолчо даим,
Шена тIейзавеш тIеттIа:

«Лаьтта тIехъ ца кардахъ хъайна,
Лахалахъ со xIордан бухахъ.
Стиглахъ а ца кардахъ хъайна,
Хъайн даг чу хъо хъажалахъ!»

1972

ЦАВЕВЗАЧУ САЛТИЧУН КАШ

Цхъанна а цIе а ца евза.
ТIехъ Iуьллу тIемлочун таж.
XIара ду и дуьненна девза
Цавевзачу салтичун каш.

Алахъа, хъо мила хилла?
Хъан муха хилла-те сурт?
Ахъ мичахъ йитина Iилла
Махкана хъо велла юрт?

Я хилла и йоккха гIала?
Ойла еш, тIехъ лаьтта со:
Ницкъ хъенан хир бара ала —
Мичхъара схъаваьлла хъо?

Хилла-те хъо цхъаъ бен воцу
Хъайн ненан хъомсара воI?
XIинца а хъо дагалоцуш
Юй-техъа хъо везна йоI?

ТIаьххъара, хъо лечу хенахъ,
XIун дагалецира ахъ?
Я юьхъ дагаеара ненан?
Я луьрчу атакин къахъ?

Хаац, хъо мича къомах ваьлла,
Хъо мичахъ ваьккхина салт,
Амма хъо билггала хилла
Даймехкан хъанала кIант!

И коьрта, и доккха лоруш,
Йогуш ю хъан сийнна цIе,
Цу цIарца, яIалур йоцуш,
Къаьсташ ю салтичун цIе!

1972

Замано дерриг а дойу,
Замано дерриг а кхуллу,
Стаг воцург лораза войу,
Къонаха шен мара вуллу.

Шога ду заманан куьйгаш,
Шера бу заманан когаш.
Летадеш хиндолчун суйнаш,
ЙогIу и, ширалла огуш.

ЙогIу и, Органах гIергIаш,
Йоьду и, цигигах тебна,
Хьалхара юьхь нуьрах лепаш,
ТIехьара юьхь лаьттах хебна.

Гуш доцу морса куьг хьоькхуш,
Лаьмнийн цо дIашардо хийла,
Вукхузхьа, ша динарг доькхуш,
ГIаланах хIиттайо сирла.

Кхералахь, доттагIа, кхера
Цахиларх заманца бертахь.
Ткъа оьшу кхин а сов кхера
Замано хьуо кхоссарх юьстах.

Замано дерриг а дойу,
Замано дерриг а кхуллу,
Стаг воцург лораза войу,
Къонаха шен мара вуллу.

1972

Эхийша, эхийша, Даймехкан хиш,
Бердашца къийсалуш даим.
Лекхийша, лекхийша шайн мерза йиш,
Ца лагIъеш аренца цкъа а.

Ницкъ лойша сан дагна — шайх тера и
Даима цIена хилийта.
Ницкъ лойша бIаьргашна, ца делхош кхин,
Даима шайга хьежнийта.

Сан бIаьргаш чухула, дог Iабадеш,
Сан даг чу шун тулгIеш Iена.
ТIаккха уьш, сан деган мукъамаш беш,
Аренца дIахьовду гена.

ЦIеналла тIекхोьхьуш, йис дIандош,
Лийчабеш стиглара седа,
Даима эхийша, цIеналла хьош:
Шу совцахь — сан дахар хеда!

1972

Лаа суна тахна можа латта ган,
Асфальтан некъаш хъешар суна хъахна,
Мукъачу денна, гIала тесна дIа,
Со, ведда, кхаъчна винчу юърта тахна.

Бераллин уйтIа со дIахIуттушехъ,
Бераллин малх а гIаьтти юха кийрахъ.
Цу сохьтта, гонах бIаьрг ас туххушехъ,
СхъахIоьтти хъалха суна дайнарг берахъ.

ХIетте а цхъадерш къайлехъ дисина:
ХIинцаъ цхъа пардо доллу юккъехъ! ТIаккха,
Когара мачаш сайн дIакхисина,
Берзинчу когашца цу лаьттан чам ас баьккхи!

Цу сохьтта дерриг хIоьтти хъалха схъа:
ДIо вогуш го сан деда ЦIоьби суна,
Денана Зану куьрка хъалхахъ Iа,
Цу кечбеш Iаьнна, хъаьжкIаш кхорзуш тхуна.

Кху кертара кешнашка баьхъна уьш,
Кху кертахъ шайн ленбоцу орам хецна,
КIайчаьрца къовса дIабахара вуьш,
Тхо кхинпра, дайи байракх кара эцна.

Кхузара дай а тхан дIабаьхънна,
ГIар яйна, уьш а цигахъ хIинца Iохку.
Делахъ тхан малх кху кертахъ гIаьттина,
Тхан орамаш кху кертан лаьттах дохку!

Кху керта кхаьчча, серладолий дог,
Со воьрзу гIала. Ницкъ а алсамболу.
Суо винчу лаьттах хъакхалушшехъ ког,
Дуьненца уьйр сан кхин а самайолу!

Цундела лаа можа латта ган,
Буц яьлла уьйтIе хъеша са кIамделла,
Суо кхиъна меттиг ган са хъаьгна сан,
Дог винчу керта кхача тохаделла!

1972

Буьрса лом варшашкахъ цо куьйга эшадарх,
Ткъес дарах, стиглара лоций.
ХIетте а, шен цIен тIехъ и зудчо кхеравахъ,
Хаалахъ и къонах воций.

ДегI цуьнан куц долуш, зоьртала мел хиларх,
Ницкъ хиларх цхъаьнгтехъ а боцу,
Амма шел гIийлачех тийсалуш и велахъ,
Хаалахъ и къонах воций.

Лакхарчу хъаькмашца тIекаре и хиларх,
Векарх и, церан куьг лоций,
Делахъ а нахаца гIиллакхе и вацахъ,
Хаалахъ и къонах воций.

ДIора лам оззийна цо сехъа такхабарх,
Ластабарх, цхъана куьйга лоций,
Дуьхъала цхъаъ дуьйцуш, тIаьхъашха луьйш
велахъ,

Хаалахъ и къонах воций.

Махко а вотанца и къонах кхайкхаварх,
И вазвар Iалашо лоций,
ХIетте а, зударшна и къонах ца хетахъ,
Хаалахъ и къонах воций!

1972

Ас кхузза барт белла, гора а вахна,
 Соь буьрсса хьовжучу кху Лаьттана:
 Цкъа — дитна и, воьдуш генарчу махка;
 ШозлагIа — гененийн чам баьккхина,
 Эххар а кху лаьтта суо вухакхаьчча;
 КхозлагIа — мостагIчо и къиза хьаьшча.
 Ас кхузза барт белла кху Лаьттана.

1976

КОЪРТА БАКЪО

- Ахь мича бакъонца хьовшу хIара латта?
- Со кху лаьттах схьаваьлла ву!
- Ахь мича бакъонца хьовшу хIара латта?
- Со кху лаьттах гIур волуш ву!!
- Ахь мича бакъонца хьовшу хIара латта?
- И хаздан со веьна ву!!!

1976

ХЬОМЕ МОХИ

ДIора кьовжа лаьмнаш санна, кьена,
 Амма дагца кьона хьоме мохк,
 Бешерашка вухахьаьжча гена —
 Го хьан амат хьерчаш балин дохк.

Ахь дIабийна ялтийн буьртиг хьовшуш,
 Дера летта хьох Темаркъан бIо.
 Осмалойн эскарша, ясакх йовхуш,
 Ширчу хенашкахь хьийзийна хьо.

ГIирмахойн ханаша, чу а лелхаш,
 Къиза Iенош къанойн, берийн цIий,
 Дуьрстанашца дIатекхийна, белхош,
 Ахь кхийна оьзда мехкарий.

Амма цхьаннаь мостагIчунна цкъа а,
 Яхь дIаелла, кьар ца белла хьо.
 Гонах дала орца доцуш цхьа а,
 КIентий летта, ловхуш паргIато.

Лаьтта даймохк, кьовжа лаьмнаш санна,
 Хийла къиза бала Iавьшина,
 Ирсе боьду некъ массо а ханна
 Эххар а хьуна хIинца карийна.

ДIора кьовжа лаьмнаш санна, тайна,
 Хьоме мохк, хьо курра латталахь,
 Нуьре новкъахь кхиьмаш бохуш хьайна,
 Тхан ирсана данм бахалахь!

1983—1984 шо.

I.

ХІун ю и —
 дечигпондар?
 Бека мерза сецчахъ, —
 пайда боцу
 дечиган къечІалг ю.
 Бери а иза
 цІеххъана лавттах тоьхчаъ,
 Эзар а чІеш ян
 цунах таро ю.
 Ткъа нагахъ санна,
 вай и кхерча тесчахъ;
 Сискал яттал
 шех ца йолуш алу,
 Берриг а и чим
 хилла дІабан тарло!..
 Ткъа, хІун ю и
 пондарча,
 ДІо пондар локхуш
 Іийриг?
 Цуьнан куьйгех
 буржал тоьхча,
 Ю и эрна
 гуьйриг!
 Амма и шиъ
 Цхъаьнакхетташехъ,
 Пондарчо мерзах
 пІелг шен туххушехъ,
 И ший а, цхъаъ хуьлий,
 дІахІутту наьртал чІогІа —
 Кхин шайна боцуш
 кхерам Іожаллех,
 ДІахьодуш аз а
 бІешерел а тІех,
 Ницкъ кхочуш паччахьийн
 и борзан гІап а йохо!

II.

Пондарчас мерзах
 пІелг шен тоссушехъ,
 Ломан басешкахъ,
 пепнаш хъалаайло,
 Шовдане девддачу
 сейн болар дайло!
 Пондарчо тІаккха,
 хъуьн чохъ экханна
 Хъажийнчу цу тоьпан
 бух санна,
 ТІеовзна пондар
 берриг некхан уьнна,
 Ша кІеззиг агІор
 тІе а таьІна цунна,
 Нанас бер санна,
 и мара а бетташ,
 Белхо боллийчахъ,
 маргІала пІелгаш детташ,
 Башломан лай тІехъ
 тІаккха зезаг долу,
 Мокхазан тарх ятІош,
 шовда бухдолу,
 Нохчийн арешна тІе
 дайн синош доьрзу,
 Юрт тесна воьду кІант а
 вухавоьрзу.

Ткъа, нагахъ пондарчо
 багахъ мукъам бахъ,
 Дош ойуш, цо
 или а даладахъ,
 Стелахаьштиг
 стиглахъ детта дулу,
 Севцца тоьпаш
 юха лелха юлу,
 Теболтан лома кІел
 бала эгнарш гІовтту,
 АстагІчу Тимаран
 бІаьхой, бухий, бовду!

III.

«ХІун ю и дечигпондар?» —
 олу цхъамма,
 Ца вешаш цунах,
 велакъежий — амма

И велахъ
 нохчийн махкахъ
 Хьалакхиъна,
 жимачохъ дуьйна
 Ненан мотт хууш,
 хьаьжкIийн ахьарх йина
 Сискалш йиъна,
 Нохчочун дог
 шен кийрахъ детталуш,
 И хир вац цкъа а
 къомах шен ца вешаш!
 И даим хир ву
 нохчийн эшарш езаш!

ЗУМСОЙН ЛАМ

Зумсойн лам го стигла хьалабахна,
 Стигал цIастан баса яхна го.
 Кхузахъ маццах, ойлане а вахна,
 Некъаш толлуш, хийла лелла со.

Хьалха санна, базе, кузах таръеш.
 Тобалкх-зезагаша яьккхина,
 Басен хоршахула, къорра гIар еш,
 Детин ахк а догIу хаькхина.

Хета суна соь цо хоьттуш санна:
 «Тхо а дитна, мичахъ лелла хьо?»
 Хаац!.. Хаац, хIун ала а... Амма
 Даим кхузахъ Iийн велара со.

ДЕЗА ДЕ

Тахана сан цIен тIехъ
 Деа де ду,
 Тахана сан цIен тIе
 Цхьа дика деъна:
 Сан корехъ хьийзаш шиъ
 ЧегIардиг ду —
 Генарчу махкара
 Юхадеъна.

Мел сиха, мел бертахъ
 Бо цара бен —
 Хинболчу доьзалан
 Тхов боцу оти,
 Цхьаммо тIам ластабой,
 ЗIакарахъ шен
 Чемхалг схьакхачадо,
 Бенан пен ботта.

Вукхо схьабадабо
 Багахъ хин тIадам...
 Саццаза эшарш а
 Шайн локкху цара...
 Царех тера делхьара
 Массо а адам —
 Дуьнен чохъ машар а
 Хир бара даим.

Уьш ца гуш шо гергга
 Даьккхира ас,
 Сагатдеш — ца хууш
 Сайна а стенна,
 Ца тоьуш гонаха
 Цкъа хезна аз,
 Цхьаьнге-ма къайллаха
 Сатуьйсуш денна.

Дуткийчу, масачу
 ТIемашца шайн,
 ХIаваан паналла
 Йохалла цоьстуш,
 ХIордашна тIоьхла уьш
 Схьандда дайн,
 Цкъа дарцо чехадеш,
 Цкъа малхо хьоьстуш.

ХІордан кеманел а
 Хьалхадуьйлуш,
 Стигланийн кеманащца а
 Шаьш кьуьйсусуш,
 Мел сикчу боларехь
 Схьанжна уьш,
 Шаьш динчу генарчу
 Махке сатуьйсусуш!

Мел сикха, мел бертахь
 Бо цара бен —
 Доцачу, маьршачу
 Дахаран кІара!
 Эшарш а скайо, —
 ХІун дуьйцу-те?
 Мича маттахь
 Дуьйцу-те цара?

Ширачу Мисаран
 Маттахь лоб уьш,
 Бохуш цкѣа хезнера
 Туьйранахь суна.
 Делахь а, хІун дуьйцуш,
 Ека хІор йиш?
 Юкѣ-кара гІийла а
 Уьш хета хІунда?

Я геннахь шаьш битна
 Мохк дагахь бу?
 Я догІучу Іаьнан
 ГІайгІа ю-техьа?
 Я, новкѣа шаьш догІуш,
 Цу хІорда чу
 Эгна шайн накѣостий
 Дагаоху-техьа?

Вайн ломахь дастаме
 Лерина хьаша,
 Нагахь цкѣа хІума ша
 Йиьначул тІаьхьа
 И велахь юха а
 ТІенйзош кхача,
 Тхьамда а шуьн тІера
 Ваьллашехь вуха.

Вайн дайша дукха луьш
 Лерина кѣонахь,
 Нагахь, цкѣа кѣамел ша
 Диннашехь пхьобханхь,
 Бистхила кхназнаш
 Боллушехь гонахь,
 Юха а, цІеххьашха,
 Цо шена дош дехахь.

Нийсса цкѣа топ тоьхна,
 Цо экха дожадарх, —
 ХІетте а иччархо
 Стешха ма лерина,
 Іуьллучу экханна
 ШолгІа а топ тохахь, —
 Кхерарна цо шена
 Цхьаь дарна цІеххьана.

Вайн юьртахь бере а
 ХатІ доцуш хетта, —
 Іодика цкѣа йина,
 Ваьллашехь говра,
 Воьссинехь нах болчохь
 Юха и лаьтта —
 Схьаэца лаьттара
 Шен доьжна йовлакх.

Амма вай девлладу
 Яхь йолчу лаьмнашкахь
 Бехказа иштанахь
 Битна а, боху,
 Нагахь шайн некѣашкахь
 Цара дІалеллийнехь
 ГІиллакхаш, вайнехан
 Ламастца догІу.

Дастаме цкъа а
Ца лерина хъаша,
Вуъззиншехъ, шолгІа а
Шуъне и хаарах,
Нагахъ шел тІахъа чу
Веана хъаша
Юучух кхетийта
И цуънца охъахаахъ.

Вайн дайшна дукха луйш
Ца хетта къонах,
Нагахъ цкъа къамел ша
Диннашехъ пхьобханахъ,
ШолгІа дош, собаре
ДІасхъаъжна гонах,
Тхъамдана баркалла
Ала цо дехнехъ.

Иччархо стешха а
Ца хетта ломахъ,
Нагахъ, цкъа топ тоъхна,
Дожийнчу эхханна
ЦІеххъашха хъажийна,
ШолгІа топ тохарх, —
Цо хьобгу лен бала
Вацбан лаарна.

Вайн юъртахъ бере а
ХатІ доцуш ца хетта,
Іодика цкъа йнна,
Хиъннашехъ говра,
Воссарх и юха а
Говрара лаътта,
Охъайобъжна къеначун
Іаса дІакховдо.

Вайн нана-лаъмнашкахъ
Вайнаха уггар
Лакхара лерина
Собар, стогалла,
Делахъ а царел а
Лакхара гуттар
Біешерехъ дуыйна а
Лору адамалла!

СОХ МУХА ЭР ДАРА АДАМ?...

I

ГІамаран аренгахъ
Латтанаш лелхачохъ.
Хи доцуш, мотт багахъ,
Туй лекъна, бестачохъ,
Накъостах лачкъабахъ
ТІаххъара хин тІадам,
Сох муха эр дара адам?..

II

Лулахойн цІа даьгчачъ,
Сан кийра ца багахъ,
Нехан мохк бегийчачъ,
Сан дог ца дегадахъ,
Ца хеташ бен дагахъ
ТІеэцахъ и хаам,
Сох муха эр дара адам?..

III

Цхъана денна соь ехна,
ДоттагІчо нуьйр яхъхнехъ,
Амма, хиэ дІабаъхна,
Дин байна и виснехъ,
ХІетте, нуьйр юхаезна,
Ас цуьнга бахъ къадам,
Сох муха эр дара адам?..

IV

Халкъо сайх тешийна
Беркат ас ца лардахъ,
Сайн пайда эшийна,
Ас и ца дебадахъ,
Халкъачух, даггара
Ца хилахъ сан чидам, —
Сох муха эр дара адам?..

Буьхьиган батт санна,
 Ма ховха яра и,
 Вѣаьстенан барт санна
 Ма йовха яра и —
 Шовдан чохъ лийчийна
 И бецан хелиг!
 Сан нанас декийна
 Пондаран пелаг!
 Ломара лу санна,
 Са цѣна хилла,
 Деккачохъ дисина
 Сан зевне илли.
 Доллийнчохъ дисина
 Тамаше туьйра.
 Сан цѣнчу ойланийн
 Йиц ца лун ъуьйре...
 Мичахъ ю и хѣинца,
 Ас мичахъ талла
 Эмалкхан боларехъ
 Яхна кѣоналла?..

(К. ХЕТАГУРОВ)

Делха шу, делха шу, хѣай нана-аьрцнаш,
 Шу ништа гучулла — шух хуьлда юкѣ!
 Халкѣана ницкѣ бийраш! Бердо, чухаьрцаш,
 Шена кѣел карчийна, шун дойла дукѣ.

Цхьаь мукѣна шух доьлхуш, узаршца лойла,
 Шаьш халкѣехъ латточа ховшийла шу,
 Шаьш бинчу цу балехъ шун садукѣлойла,
 Къизачу ѣазапехъ доьлхийла шу!

Болатан зѣнашца тхан догѣмаш лаьцна,
 Кешнашкахъ ѣохкурш а паргѣат битац,
 Тхан мохк аш бехбина, халкѣ шуна даьцна,
 Етташ, тхо сийсиздеш, аш ѣен дитац.

Даржий аш дуьнен чохъ, даймахках дохуш,
 Экхано даржийна жа санна, тхо!
 Тхан тхьамда мичхьа ву? Цу балех дохуш,
 Аѣахьа хьайн дашца кѣийсамна тхо!

Мостагѣчо дѣаловьжкуч, тхо ѣин чу доьлху,
 Сий дезаш, сий дайна, леш лаьтга тхо,
 Нана-мохк, узарш деш, ѣазапехъ боьлху,
 Тхан тхьамда, сиклохьа! Мичхьа ву хьо?

* * *

(К. МЕЧИЕВ)

Лекхачу торхах схьабаьлла,
 Чубуьйжи чхар, декош ѣин...
 Ша бинчу торха тѣе цкѣа а
 И юхабоьрзур бац кхин!..
 Йо дела, ас доьху хьовга:
 Лаахъ, сох тѣулг белахъ ахъ,
 Амма сайн даймахках ваккхий,
 Ас доьху, ма виталахъ.

КХОКХИЙ МА КХЕРАДЕ!

(М. АЛИЕВ,
жӀаӀхойн повт)

ХӀей, салти! Довху хьов! Кхокхий ма кхераде!
Меллаш! Ма кӀехкаде уьш!
Хелха уьш дуьйлуш гахь, пусар ахь церан де:
Машаре кхойкхуш ду уьш!

ХӀей, салти! Хаза ду Берлинаи майданахь
Уьш маьрша дӀасалела гуш.
Кху денна, ца кхоош, кӀа чӀогӀа хьегна ахь —
Тахна ма кӀехкаде уьш!

ХӀей, салти! Кхокхешна уллешха хьуо волуш,
Ког меллаш баккхалахь ахь:
Хьобгахьа ду хьуна, вайгахьа ду хьуна,
Кхокхий ахь ца кӀехкадахь!

* * *

Хазахета суна
ГӀалин майданахь
БӀаьстенан дийнахь,
Кхокхий маьрша дежаш,
ХӀаваэхь цара
ЦӀечу тӀемаш тӀехь
Хьалакхуйсуш леккха
Маьлхан сийна зӀенаш.

Бераша, доьлуш,
Церан зӀакарш чу
Борц туьйсу — уьш
Шайн караӀамо гӀерташ,
Кхокхий а, ловзуш,
Царна тӀеуьду,
Наной а хьуьйсу
Цаьрга, хазахеташ.

Малхе дижинчу
ЖӀаьлин некха тӀехь
Цициг го Ӏуьлллуш,
Гуш жималлин гӀенаш...
Хазахета суна
ГӀалин майданахь
БӀаьстенан дийнахь
Кхокхий маьрша дежаш!

II. СУЬЙРЕНАН ОЙЛАНАШ

*Мича доьлху адамаш?
Мичара даьхкина уьш?*

ШИ ОЙЛА

Аренна юккӀехь
ченан чӀуг хьовзош,
Стигла хьаьдда
йилбазмох санна,
ЦӀеххьана сан даг чу,
и дера кӀовзош,
Цхьа аьрха ойла а
ларамза хьаьдда.
Цу ойлано —
массо а ханна,
ЮкӀа а Ӏаьвдина,
дӀа ца хьовцуш,
Саьрмако була санна,
Со вуьйш лаьтта, ва нах,
орца доцуш!
И ойла хьовзале
сайн даг чу,
Дуьненах атта
со Ӏехалора,
Дахаран халчу
ардаш тӀехь
Со маьрша, атта
лелалора!
ТкӀа хӀинца-м,
хеназа гӀиттавеш,
ӀуьйкӀанца а
самавохуш,
Со ву цо
виллина хьийзавеш,
Лере а теӀаш,
юх-юха бохуш:
«Мича доьлху адамаш?
Мичара даьхкина уьш?»
Далаза ца довлу —
уьш стенна деха?
ТкӀа хӀун ду
дуьнен чохь царех дуьсуш?
И хууш верг а
мила ву-техьа?

Гой шуна,
 баржабеш шайн цІийлан Іам,
 Гуттар а кѣуьйсуш,
 гІелделла,
 СхьадогІу боданехъ
 дуьненан къам,
 Сатасаре сатуьйсуш,
 къанделла?
 Хьалха санна,
 адамаш цамгарех ле,
 Тіемаш а ма лаьтта,
 кхин а кѣиза кхехкаш...
 Кхочур а дуй-техьа
 вайн ирсан де?
 Я ду н... даим дІакѣехкаш?...
 Цу ойлану
 саццаза, юха-юха а
 Адамашка мохъ бетта,
 ца дуьтуш даха:
 «Ма хьєга дуьнен чохъ
 и эрна къа,
 Деса ду
 шун долла дахар.
 ХІей, цІенош дуттурш!
 ХІун до-те аш,
 Сел лекха уьш
 дотта гІерташ?
 Шу Іен дерш даима
 ду готта каш —
 ДІадовла,
 охьатасий гІирсаш!
 ХІей, бедарш тоьгуриг,
 хІун до ахьа
 Сел говза и бедарш тегна?
 Инта чарх:
 массо а клиенто хьан
 Марчо тІедухур ду
 кестта!
 ХІей, хирург!
 хьацарш а хьайх Іийдалуш,
 Ма чІогІа стаг
 таван гІерта...
 Дита и: массо
 ахъ мел тавинарг
 ХІета а, вуьта а
 лийра ма ву кестта!

ХІей наной!
 Узаршца, лазабеш букъ,
 Ма делах кхидІа и бераш!
 Эшац и:
 ца дуьсуш шайх буха цхьаъ,
 Уьш билгтал лийр ма ду дерраш!
 ХІей, къамнийн тхьамданах!
 И эскарш шайн
 Вовшашна чухохьжу
 стенна?
 Алийша, хІун до аш
 толамех шайн:
 Эшнарш а, тоьлларш а
 лийр ма бу цІенна!
 И тайпа мохъ бетташ, цу ойлану
 Къайллаха
 хьє огуш лаьтта,
 ХІетте а
 дог цунна сан
 къар ца ло, —
 И эшош,
 кхин ойла гІаьтти!
 Малхо,
 соь кховдийна
 зІенаре куьг,
 Со боданан
 марара воккхуш,
 Кхин боху:
 «Гой хьуна,
 дахаран чкъург —
 Ю даим
 сирла го бохуш!
 Хьо валарх,
 цу тІехъ хьо кхачалур вац:
 Вуьсу хьо
 — ахъ динчу диканехъ.
 Ткъа хьуна дезнарг а —
 и довр ма дац.
 Дехар ду керлачу сибатехъ.
 Вуха а хьо хир ву,
 дегІ хийцина,
 Сегачу седане
 хьохьжуш,
 Іийр ву хьо,
 кхин амат чу вирзина,

Декачу хиэга
 ладоьгуш...
 ХIор гурахь хьаннашкахь
 эзарнаш гIаш,
 Эзарнаш пепнаш а охьаоьгу лаьтта.
 Алахьа, хIун оьшу
 уьш дагардан:
 Хьаннийн хIорд даима
 бу шорлуш тIеттIа!
 Хаалахь:
 дахар дац Iожаллин лай —
 Iожал ю
 дахаран ялхо!
 Цкъа а дIахедар дац
 дахаран тай,
 ЛагIлур яц
 дахаран йовхо!
 Коьртаниг —
 вонна кIел цасацар ду!
 Велла вац —
 дахаре уьйзуш,
 Шен куьйга хьалабузуш
 дахаран гу,
 И веллехь,
 ша вонца къуьйсусуш!♦
 ГIовтталаш, адамаш,
 эшадеш вон,
 ХIаллакбай, баржабе
 Барт цхьаъ бай, вонан мухь байбеш,
 боданан бIо,
 Дуьнен чохь
 хазалла айеш!

Итум-Кхаьлла.
 1941

ЗЕЗАГ

Карийна зезаг торхан тIулгах доьлла —
 БIе эзар а сов шен шо долу!
 Массо эшочу заманал а тоьлла,
 ХIинца а и ма-дарра лаьтташ ду!

Ма товш хьаладахна, тIулгех харш а доккхуш,
 ХIор заза къаьста цуьнан дуткъа гIад!
 Массо а хьаса вовшийн чуччу боккхуш,
 ХIинца а го ма-дарра жима гIа!

Эхь хеташ санна, кIеззиг агIор таьIна,
 Шен хIор а патар даржош, тайна кIуж...
 Хетийца и, хьо хьаьжча тIе а таьIна,
 ХIинца а хьожа шех схьаетталуш!

Мел дукха даьхна и, ма деха лаьтта!
 Юх-юха аса цунах тамаш бо:
 Мосазза хийцаделла хир ду Латта,
 И лаьтташ тIехь, ца хуьйцуш шира чхо!

Масане хIордаш, мокхазан и лаьмнаш,
 ТIедешший, довший, лар а йоцуш, дайн!
 Масане пачхьалкх, хийцалуш тIехь къаьмнаш,
 Замано яьхьина, тIепаза яйн!

Ткъа иза-м лаьтта — тата доцу зезаг!
 БIешерийн кIуркIманех ша даьлла чекх,
 Ца хьакхалуш шех заманан къиза девзиг,
 Схьакхечи иза вайга, доцуш шек!

Цунна тIехь, кIоргге ойлане а вахна,
 Стаг лаьтта тийнна, кIоргге тамаш беш...
 — Дийцахьа, зезаг, къаьмнаш мича дахна?
 Мичахь ю хIинца хьо кхнийна беш?

ХIун къайле ю сел генара ахь еьнарг?
 Лаьмнел а деха муха даьхна хьо?..
 Амма цо дийцац цкъа-а шена дайнарг —
 И маца, маца дуьйцуш ду-те цо?

1965

Бераллехъ лелийнарш, сов хьоме хеташ,
Хан яларх, ца довлу сан дагара...
Винчу тхайн юъртахъ со левзина некъаш
ГІорзанех, ченех а дуьзна дара.

ТІулгаш а Іохкура гуш некъан йистехъ,
Ткъа сарахъ, беттаса кхетташехъ схъа,
Еххачу асанех тар а луш, нийса
Цу тІулгийн ІиндагІаш дуьйшура дІа.

Ма къийсалора тхо тІулг гена кхиссарх:
Хил дехъа боккхура цхъаъ, хъажабой.
Ткъа важа, ца Іебаш тхаъш ишта къийсарх,
Батта тІе хохкура, дІаластабой...

Мичахъ ду, мичахъ ду и тІулгаш хІинца?
Мичахъ ду, мичахъ ю бералла сан?
Амма и ІиндагІаш сан дагчохъ дисна,
Еххачу асанех дийшина дІа.

ЦІеххъана Беттан сурт, набарха санна,
Суна, со цецвоккхуш, журнал тІехъ дайн:
Берахъ мел лелийнарш юха а цІенна
Дагадаьки, ден а деш аматаш шайн!

Бутт а го баьккхина гІорзанех, ченех,
Тамаше цхъа бевза тІулг Іуьллу тІехъ!
Асанах ІиндагІа дІатесна гена,
— Тера бу, тера бу ас ловзийнчех!

Бераллин сайн накъост схъагича санна,
Хийти-кха, цІеххъана схъабайча и!
Схъатуьйхи цхъа мерза йовхо а дагна,
Сан шира ойланаш цо ластайин...

Ма генна, ма генна хьо баьлла хилла,
ТІаьхъешна дуьтуш сан бераллин дукъ!
Мила ву хьо цига ларийнарг билла,
Алахъа, берахъ ас ловзийна тІулг?

Ларамза корак со дІахъаьжча, арахъ
Берийн сур гІовгІанца дІасауьдуш го...
Алахъа, мила ву, мила ву царех
Массарел хъалха схъаобцу верг хьо?

ГІар яйна. Суьйре дІатийна
Дитташ а тапъаьлла лаьтта.
ГІаш кхозу, шабарш деш тийна...
Сатийсам сан даг чохъ гІаьтти.

Хаац, ас сатуьйсу стенга, —
И хоьттуш, соь хьоьжу бутт а,
Кхоьлина цу Іоман экъа,
Сан даге ладоьгІуш гуттар.

ГІаш кхозу, бос байна сийна,
Бутт хьоьжу, соь хоьттуш санна,
Цу Іоман куьзга а — тийна.
Сан даге ладоьгІуш санна.

Цкъа волгий хин йистте воьду,
Цкъа хъийза, бацала хьоьжуш,
Цу Іоман буха а хьоьжу,
Сайн яйна дашо таж лоьхуш.

ЦІеххъана цу Іоман экъа
Егайин, седарчий туьйсуш...
Тамаше уьш суна сега,
ЧІоггІа со шайна тІеуьйзуш!

Девзи уьш, девзи уьш — къегарш,
Седарчий сан берахълера!
Хетийца уьш дагна сегаш
Цу кхечу дуьненан тІера!

Со теша кхечу дуьненах:
Бералла и хилла, хьуна, —
Амма ас мел чІогІа лехарх,
И юха карадац суна!

* * *

Илмано боху: кестта белларш,
Юха а денбеш, бехар бу.
Ткѡа, хаац суна-м, шолгІа бехарш
ХІун марзо оьцуш лелар бу:
Девзина доцу адмаш гур ду,
Шайн дакѡа доцу хазна гур ю,
Буо санна, гІийла лелар бу,
Дуьне а шийла хетар ду.

Ткѡа аса-м дежац, хѡаставелла,
Илмане со а денве, аьлла:
Мел вахарх, вала лууш вац,
Цкѡа велча, денвар луур дац!
Цундела, доьху, ден ма велаш,
Со велча кхин аш хѡе ма велаш,
Сайн кош чохь Іилла виталаш:
Сан метта вуьш бахийталаш!

Дуьненах ас догдаьлла бажац,
Хиндолчух тешам байна вагІац:
Со тахханехь а гуш ма ву —
Батта тІехь хир ю стадионаш,
Лепалуш ирсе и серлонаш,
Дуьне кхин а хаза кѡегар ду!
ДІасхоьхкуш гур ю космолетах,
ХІорда кІел йохкур ю курорташ —
Адам кхин а башха дехар ду!

Хиндолчун кѡагам хІинццехь го —
Ткѡа лаьар-кх вехийла со
Кхечу дуьненин адмаш галлац,
Сайн хеттарш айса цаьрга даллац...
Делахь а-м доьху: ден ма велаш,
Цкѡа велча, со кхин хѡе ма велаш,
Сайн кош чохь Іилла виталаш:
Сан метта вуьш бахийталаш!

Цхьана денна-м, дуьне юха гайта,
Тарлора аса суо денвайта,
Амма, дерриг а дитина,
ГондІара тамаш битина,
Со уггар хьалха лаха гІур ву
Суо вина цІенош, кхинъна урам,
Дай, наний даьхна хьоме цІа —
Безначех бисна безам ган!

Ткѡа кхоьру со: уьш дисна дацахь,
Безначех безам бисна бацахь,
Дуьне а шийла хетарна,
Буо санна, гІийла леларна!..
Цундела доьху: ден ма велаш,
Цкѡа велча, со кхин хѡе ма велаш,
Сайн кош чохь Іилла виталаш:
Сан метта вуьш бахийталаш!

1966

* * *

ГІийла ойла ян догдогІу,
Хийла ойла шен йохначунна:
ХІор суьйре тІе моьсаз йогІу,
Сайн вайна да дагвогІу суна!

1942

ВОЪЛХУ САЛТИ

(Баллада)

Ціий Іенош, бомбанаш лелхар
Дуьненчохь сацийна дац:
Берийн а, нанойн а белхар
Хіинца а діатийна дац.

Таханналц тіом а діабалац,
Хийламмо бо кѡаьхѡа кѡурд,
Амма сан даг чуьра далац
Воьлхучу салтичун сурт.

Некѡана юьстах а ваьлла,
Накѡостех кѡаьстина шен,
Воьлхура и, ша а ваьлла,
Лахвелла цу тіулга тіе.

Ерриг а ченаша юьзна,
Іаьвжина и беран юьхь,
Дерриг а берчаша дуьзна
Ду цуьнан топ лаьцна куьг.

Важа буй біаьргаш чу хьобкхуш,
Бер санна, и гіййла Іа,
Цѡаьнгге а орца ца доьхуш,
Ца туьйсуш хѡастаре са.

Автомат, беран топ санна,
Белшашкахь малѡелла го.
Ткѡа цуьнгахь ца оьшуш санна,
Эххара и хетало.

Цѡа бала беца солдатеxь:
Воьлху и, ца хеташ эхь
Карарчу цу автоматах,
Біаьхочун шен погонех...

— Алахѡа, хьо хІунда воьлху? —
Оцунах со кхуьуш вац. —
Хьо тіам тіехь тоьлла ма воьгу
Чевнаш а хьуна тіехь гац.

Фашистийн ардангаш отуш,
Хедабеш діаьндаргийн некѡ,

Хѡайн біаьргех тіадам ца болуш,
Хьо майрра ма ваьлла чекх.

Ткѡа хІинца гІелвелла хІунда?
Хуьлий-те сагатдарх ял?
Гин-техѡа цІеххѡана хьуна
Хьуо йоІаца лаьттина талл?

Ткѡа талл и, мотт боцу бийца,
Дагийна го бомбано?
Езар а яц, аьлла, хІинца
Хазарна таьІна-те хьо?

Я ю-те и діора школа, —
Херцийна діо пенаш го, —
Дуьххѡара хѡан динарг дола,
Куьг хьобкхуш, кхнийнарг хьо?

Юй-те и жимачохь дуьйна
Шена чохь малх лепарехь
Итт шарахь бакѡдериг хьуна
Чухудуш, деллариг эхь?

Дуьххѡара абат ахь ешнарг,
Латийнарг кхетаман суй,
Дуьненах хьо дуьххѡар тешнарг,
Хиьнариг хьуо адам дуй?

Аьллариг: угтаре хазниг.
Стигла кІел вайн дуьне ду,
Дуьненан йоккхаха хазна
Лаьттара адам а ду!..

Дийцахѡа, хІун ла ца делла,
ЦІеххѡана вагийна хьо?
Я, хилларш карла а девлла,
Юха а дог Іийжадо?

Я, толамца тіом чекх ма-белли,
Юха а дагабаьхки-те
Цу тіамо діабаьхѡа безарш,
Хѡан даг чохь шайн йитна цІе?

Я вийна Киевна-кІелахь
Дай, ваший дагавеа-те?
Фашистийн лагерехь елла
Хѡайн йиша дагаеа-те?

Я сагатделла-те нанна,
Дагабеъна и мерза стом?
Я хъаъхна, массарна санна,
Хъуна а и къиза тIом?

Я ахъ а тIамехъ ца ваьлла
Дайинчу адамийн бIо.
Шайн гIаларт карзах а даьлла,
Буйсанца схъахIуьттуш го?

Аьттачу гIаланийн суьрташ,
Лазартнех чекхъюьйлу цIе,
Чим хуьлуш, и яьгна ярташ
Юха а дагъаьхки-те?

ЦIе яйа гIерташ хъайн цIийца,
ТIеман новкъа хъо схъаихи...
Цу яртийн кIур бу-те хIинца
Хъан бIаьргех Iуьйдуриг хи...

«ХIан-хIа! — цо бIаьргашца боху. —
Сох кхеташ хилалахъ хъо:
Ца тийжа я сайх къахеташ,
Я сайнаш дагалаьцна со!

Дуьненахъ долчух къахетта,
Сан бIаьргех Iийдало хи:
Берахъ и сайна ма-хеттар
Цахилар кху сохъта гин!

Ца лууш къастабан цхъаннах —
Я безнарш, я бевзарш сайн, —
Со воьлху, гIийла буо санна,
Дерриг а дуьненах вайн!

Хаалахъ, аса ца лайна
ХIара дуьне телхина гар,
ТIамехъ а тоьллачу сайгахъ
И тадан ницкъ цахилар.

Толам а, тIом а ца эшар —
Баккхийнаш шаьш хиллехъ деш
Берашна шаьш хъоьххург бешахъ,
Машарна уьш кхиадеш!

Воьлху со, хаахъ а сайна
ТIом вайна тIекхохкабар.
Ткъа тIамо толам а вайна
ТIаккха ша тIебожабар»...

— Ма велха: вац хъуна, салти,
Дуьххъара и хиънарг хъо.
ГIайгIанаш хъайн дIа а лахкий,
Хъалхахъа дIаволало!

Сацаде хъайн бIаьрхин тача!.. —
Делахъ а... и воьлху токх:
ГIоргIа бу салтичун маша,
КIеда ду салтичун дог!..

ГIайгIанаш язъелча чIогIа —
БIарлагIаш тIетаттало:
Го цунна хъуьллахъ схъавогIу
Дай, ваший — уьш дийна го!

Ткъа дIогахъ го цунна йоьлуш,
Айина зезагийн курс.
Шен йиший, наний а йогIуш,
Ялаеш шайн хъоме нус!

Балаза, уьш дийна хилла —
Хезнарг а бакъ ца хили...
Школа а го дIогахъ сирла,
Бекабеш чохъ горгали.

Го цунна: эзарнаш богIу,
Лепадеш байракхийн нур, —
Массара цхъабосса боху:
«ГIоттур бац кхин тIеман кIур»

Хаза ду вайн сирла гIенаш,
Гур ма ду уьш бакъ хуьлуш.
Эрна дац церан а къежарш:
Вайн дегнех духдуьйлу уьш!

Хууш ду: вайн гIеннийн орам
Вайн дегнех схъаболуш бу.
Ткъа лиънарг вайн дагна чIогIа —
Кхочушдан вай хууш ду!..

— Ца оьшу кхин велха, салти:
Лаьтта тӀехь хьо цхьалха вац!
Тохало юха а, гӀаттий,
Бертахь вай эшор ду харц!..

Мехкан да — иза вац хьаша!..
Дуьненах ойла еш Ia:
Мокха бу салтичун маша,
Сирла ду салтичун са!..

БӀаьргара хиш дӀа а дохуш,
И салти го гӀаьттина,
Автомат шен буйнахь кьовлуш,
Юьхь буьрсса шен кхоьлина.

ХӀуммаъ дац и кӀеззиг велхарх —
И бӀаьрхиш эрна а дац.
Ӏенначу цӀийшачул дерах
Цара бо и тӀемаш харц!

Дешархо, со теша, хьуна
ДӀабер бу цу тӀемийн гӀурт!..
ТӀаккха а-м дицлур дац суна
Вольхучу салтичун сурт!

1966

ШИ ТАТОЛ

Ши татол догӀу, ши татол догӀу,
Азаллехь а яйна юьхь.
Цхьаъ ду буьйсанал а Iaьржа,
Важа — малхал сирла ду!

Ши татол догӀу, ши татол догӀу,
Ший а шорта, чехка ду:
Цхьаъ Диканан хӀордара догӀу,
Важа Вонан хӀордара ду.

Ший а дуьне мел ду хьаьдда,
Хьалхадаларх кӀийсалуш,
Эххар а вайн Лаьттан букъа тӀехь
Вовших тасаделла уьш.

Геннарчу кху Лаьттан букъа тӀехь,
КӀиза тасаделла го,
Абадехь а элур доцу
И ши татол: Дика, Вон.

Амма бӀе эзар шо совнах,
Вовших лета ца кӀордош,
Адамийн дегнаш чухула догӀу
Ший а, тӀом шайн ца сацош!..

ХӀай адамаш! Шайн дегнаш цӀандай,
Массо бертахь гӀовтта шу:
Царех тӀаьххьар муьлхарг тоьлу,
Аш тахана кӀастош ду!

1967

ХЬОМЕ ИЛЛЕШ

Хьоме иллеш, сан даг чуьра суйнаш,
Дага, дага, со а вагавеш!
Эшац вайна баа совнах дуйнаш:
Шу дезаран суна дог ду теш.

Хаац, меллац лелар кху дуьненахь,
Амма шуьца атта лелало.
Вай девзина вовшийн беран хенахь,
ХIетахь дуьйна шух ца къастало.

Жимчохь дуьйна бертахь вай схьадогIу,
Амма Iаьбба кху дуьненах дац.
Кестта ахбIе шо сан кхочу, боху,
И со кIезиг хIума хеташ вац.

Сайн ден хене кхаьчна, тIех со ваьлла —
Хета наггахь соь дIакхойкхуш цо...
Вахаран некъах ах сов сан чекхбаьлла,
ХIетте дог сан хIуммаъ къар ца ло.

Къоналлина сан деш къиза къола,
Шераш довдар дIа ас хала лов.
Куьзгана хьаьжчакхь, кхин а карзахдолу
Дагний, юьхьний юккъехь долу дов.

Кестта суна, кхечарна а санна,
ТIехIуттур ю буьйса, бода беш.
ТIаккха со а соцур — гуттаренна,
КхидIа къолам сайн ца шершабеш.

Сол а тоьлурш дехьа дукха бевлла,
Сол а хьалха, боцуш цуьрриг шек.
Хаьа суна йоций тамаш бойла,
Ас а эххар битарх хIара некъ.

Ткъа со вац-кха, иза гергакхаьчча,
Вовхна хIуммаъ я дог таьIна сайн.
ХIетте... хала-м хета, бакъдерг аьлча,
Кху дуьненах къаста, дезар вайн.

Берахь дуьххьар девзий, хIара вайна
Къанделча а дагна мерза ду:
Дуьне даим ма ду хаза, тайна,
Кху дуьненчохь адам хаза ду!

Хаза шерша стиглахь дато мархаш,
Инн чохь дека шовда, етташ муьрг,
ХIордан йисттехь хица ловзу бераш...
Хаза деца дахарх хIор а цуьрг!

ТIеттIа хазлуш, дахар кхин а къагош,
Дуьне, даим гIап лаьттийла хьан!
Дагалеццарш кхочушдан ца ларош.
Иллеш эххар ма совцийла сан!..

Хьоме иллеш, сан даг чуьра суйнаш,
Дага, дага, со а вагавеш!
Эшац вайна даа совнах дуйнаш:
Дуьне таран вайна — шу ду теш!

1967

Цхъа зама ма яра ас вогIучунна
Некъ буьтуш, юьстах а волний.
Тахана кхечара некъ буьту суна,
Дайх йисна оьздалла лорний.

Цхъа зама ма яра, со йоле хъаьжчахъ,
И, цIийлой, эсал дIайоьрзуш.
Тахна трамвай тIехъ цхъа йоI, со вайчахъ,
ГIаьттира, — «охъхаа!» — олуш.

Цхъа зама ма яра, тамаше зама!..
Еза и, гена мел ели.
Керлачийн кьоналла лору ас данм,
Сайнинг а ца йицлун дела.

1972

АЛАХЪА, ХIУН МОЬТТУРА ХЪУНА?

Хезний хъуна дуьйцуш, доттагIа,
Шен дойна га дагадеъчахъ,
Хъуьн чохъ пепно балозан басахъ
БIаьрхиш охъаIенадо, бохуш?

Ткъа тахна суна бехк биллира ахъ,
Сайн елла нана дагаеъчахъ,
Сан корта охъабахча гIийла,
БIаьргех сан хи даьлча шийла.

Алахъа, хIун моьттура хъуна:
Я сан дог диттачул чIогIаха ду,
Я бала диттачул аттаха бу?
Алахъа, хIун моьттура хъуна?

1972

* * *

ХъаьжкIан буьртиг цергал жима бу,
Цуьнан мехе хъаьжча — ю и хIуммаъ йоцург.
ХIетте а, дийчахъ лаьттах жима хIу,
ТIедолу ялта — куьйга дан ницкъ боцург.

Массо а хIуманан а хIу ду шен,
ХIу доцуш лаьтта тIехъ хуьлуш дац цхъа а.
Цундела хIораммо а латтаде
Шен ойланийн хIу а цIена данм.

Цкъа бен ца динехъ а эхъ дерг ахъ,
Цо хIу тосу. Оцунах зIийдиг йолу.
И зIийдиг хуьлу Iаьржачу басахъ,
ТIаьхьенгахъ цунах Iаьржа дитт а долу.

Хала хир ду тIаьхъа, диттан хIор а га
ДIахадо гIерташ, Iаьржа дитт дIадаккха.
Оцул а тоьлу — цалетадар къа,
Шен хеннахъ Iаьржа зIийдиг бухаяккхар.

Могущчеран бала — безам бу,
Могущчеран кертахъ кьоьлла яцахъ!
Безамца хъан кIезиг гIуллакх ду —
Хьо кьен велахъ, тIе могуш а вацахъ.

Безаман хIу а цIена латтаде!
Хуур ду хъуна, даг чу хъайн ма — хъаьжжи,
Хъай бакъо ерг! Сиг доцург — ахъ ма де:
Ахъ дахъ иза — дахар а хир ду Iаьржа!

1972

САЙН НЕНЕ

Сан нана! Кест-кеста хъан коша тӀе вогӀий,
ХӀинца а со хьобца кӀамеле воу.
Сайн даг чохъ хъан амат хьалха а лоций,
Дагахъ дерг ас хьобга тахна а олу.

Дахарехъ керланиг хӀуттушехъ хьалха,
Хъан сибат цу сохьтта дуьхьала хӀутту.
ЦӀа кхаьчча цхьанхьара я воьдуш цхьанхьа,
Цкъа хьох дагавала, со хъан каш тӀе хӀутту.

Ерриге ойланца хьобгахьа воьрзий,
Гуш доцург ган гӀерташ, эрна садетта,
Цкъа хьожу безамца хъан кошан борзе,
ТӀаккха — цу паргӀата йитинчу метте.

Хьаьддачул тӀаьхьа дӀа ракетан кема
Цу стиглахъ бухадуйсу кӀайн тача санна,
Сан кийрахъ йисна лар хьомечу ненан —
Седанах лепаш ю и даиманна.

Зезагаш цӀа чуьра дӀаэцча а, ехха
Чохъ юьсу церан хаза хьожа санна,
Сан кийрахъ сан ненан амат ма деха
Тахна а, там а беш хьобгучу дагна.

Мерза стом биинчул тӀаьхьа а бехха
Багахъ вайн хаалун цуьнан чам санна,
Сан даг чохъ, хӀинца а, марзо луш, бежа
Со винчу ненан чам массо а ханна.

Нана, хьох мел доьзнарг ас мара кӀуьйлу,
Ахьа чуийззина хӀаваъ чууьйзуш,
Хьо сарахъ леллачу некъашка вуьйлу,
Ахьа ког лийзинчу метта ког луьйзуш.

Хьо хиъна Ийинначу гӀанта а лахлой,
Цу тӀехъ хьо Ийина хан сайн дагалоьцуш,
Хийлазза ма Ia со, ойланца вахлой,
Гуш доцу хъан амат хӀаваэхъ лобцуш.

Шерашца тӀаьхь-тӀаьхьа хьо гена яларх,
Сан кийрахъ юх-юха хьо карлаюьйлу.
Хьуна со замано мел херавахарх,
Хъан амат сан даг чохъ тӀеттӀа духдуьйлу.

Мел гена со кхоссарх кхолламо, сихлой,
Хьо цкъа а даг чуьра ца йолу суна.
Суо лела ваханчохъ, хьо яцар дицлой,
ХӀинца а со хуьлу сагатдеш хьуна.

Генарчу Измирехъ хьо дагаеъна,
ТӀехйолу йоккха стаг хьох тера хетта,
НакӀостех кӀаьстина, тхайн чу а веъна,
Со кӀайлах вилхира, и дагах кхетта.

Сан дагатеси́ра: со цӀехьа кхачарх,
Батта тӀе вахна а, го тасарх цунна,
Мел гена кхаьчна а, со вухаварах —
Кхин бухахъ сайн нана карор яц суна.

Хъан кошна со герга я гена валарх,
Цхьабосса генахъ ю хьо хӀинца суна.
Мохъ тохарх чӀогӀа ас, меллаша аларх,
Цхьабосса хезаш дац бохуриг хьуна.

Дика ду — йистжила тарлац кошера,
Куьг кховдо цигара йиш яц а боху, —
ХӀета буц я зезаг лагдай тӀера,
Суна цхьа билгало мукъане лохьа!

Ас кхойкху, берриге сайн ницкъ а гулбой:
Тахханехъ, — ца бохуш, и дер вай кхана, —
ХӀей, наной мел безнарш, цхьаьна а гуллой,
Бийца вай, дог Iaббалц, вай дина наной!

1972

Нагахь сан даг чохь дерг хаа лаахь,
 ДагадагIахь, чухъажа цунна,
 БIаьргаш чу сан хъежарх, дIахаалахь,
 КIеззига хуур ду хъуна.

Дерриге дог а сан стихашца ду,
 И довза луучо шена —
 Еша уьш: мел IаьIнарг, ца тарлуш чу.
 Даг чуьра кехат тIе Iена.

Хазахета ас стихаш язйинна яц,
 Ю цаьрца сан ойла мерза.
 Уьш суна езар а ма хета харц —
 ХIор дена шен бераш деза!

Ткъа соьга, муьлхарг ю, ма хетталахь,
 Царалахь уггаре езарг:
 Хала ду дена а шен берашлахь
 Схъакъасто уггаре дезарг!

1972

I

ХIун боху-техъа
 сан кора хъалхахь
 Сахиллалц лестачу
 лекхачу таьллаша?..
 Ас яздаза дисина
 иллеш боху!

II

ХIун боху-техъа
 сан коран бIаьргех
 Сахиллалц деттанчу
 догIанан тIадамаша?..
 Ас яздаза дисина
 иллеш боху!

III

ХIун боху-техъа
 сан кора хъалхахь
 ГIийла схъахьоьжучу
 бо-беран баьргаша?
 Ас яздаза дисина
 иллеш боху!

1972

Алийша, мила ву луьстачу кху хьуьн чохь
 Дитта кІел адмашна охьахаа гІант динарг?
 Алийша, мила ву акхачу кху буьн чохь
 Мецачу стагана баьпган юьхк йитинарг?
 Мила ву, алийша, хьуьлларчу толла тІехь
 Алкханчан кІорнешна цу аннех бен бинарг?
 Апари яьккхина кху пана мокхаз тІехь,
 Хьогахчу адамна шовда схьадалийнарг?
 Мила ву аьрхачу кху ахка тІехула
 Селхана ца хилла тІай тахна тиллинарг?
 ГІелвелла хьо вогІуш, кху Інна бухахула,
 Мила ву садаІа чхар хьуна биллинарг?
 Мила ву, мила ву, ца лоьхуш шена са,
 Шен цІе а лечкьаеш, диканиг дийриг?
 Мила ву техьа и цавевза доттагІа,
 Дахаран доггаха ша хама бийриг!?

1972

ХІун оьшу адмашна?
 цхьажимма йовхо —
 Шелделла дегнаш
 кІеззига дохдан!
 ХІун оьшу адмашна?
 Цхьажимма шело —
 Дохделла кортош
 кІеззига шелдан!
 ХІун оьшу адмашна?
 Аьлханаш оьшу —
 Артделла и тарраш шайн
 ирдан маса!
 ХІун оьшу адмашна?
 И тарраш оьшу —
 Шираллин и яраш
 гондІара яша!
 Адмашна делар а,
 делхар а оьшу,
 Ткьа, наггахь, валар а
 ма оьшу царна!..
 Амма адмашна
 КІиллолла ца оьшу —
 Валарал а вон и халарна!

1972

ЛАЪМНИЙН БАХХЪАШ

(М. ЛЕРМОНТОВ)

Лаъмнийн кьоъжа баххъаш
Тийна буйсенна,
Гаръяйина Іаннаш,
Набъеш дийшина.

Некъан чан а ялац,
Гаш а дегадац...
Собардехъа кханналц:
Хьо ма хьелур вац.

САГАТЛО. САХЬИЙЗА

(М. ЛЕРМОНТОВ)

Сагатло, сахьийза! Куьг кховдо стаг а вац. —
Са бІарздеш, хьовзийча воно...
Ткъа безам?.. Цунах а бухабиса пайда бац:
Шераш дІаохийца — и шераш къона!

Ткъа мила везар ву? Цхъана ханна — дош и дац,
Гуттар-х йиш яцийца веза...
Хьо вухахъаьжча а — хиллачун лар а яц,
Мел дайнарг ду цигахъ деса.

Ткъа хІун ю безам а? Цуьнан томе, мерза хьу
Хьекъало дош аьлчахъ, йовш еца,
Вахар а, гонаха дІасахъаьжчахъ шийлла шу,
Цхъа сонта эрна забар еца.

МАРШО

(А. ПУШКИН)

Лаъа суна бакъдерг догтах дезачунна
Сайн цІеран дешнаш лере кхачадан:
Дуьненан маршо аѳа лаъа суна,
Паччахьийн сакхташ лаъа дагадан!
Нехан хъацар муьйлуш, буьзна элий!
ХІей, халкъан Іазапхой, шу кхералаш!
ХІей, адамаш! аша собар кхин ма делаш,
МостагІашна дуьхъал гІовтталаш!
Сайн пондаран и зевне мерзаш декош,
Ас цкъа а паччахъаш базбина бац.
Церан лергаш сайн иллешца Іехош,
Там берг а царна цкъа а дина вац.
Безаммий, халкъан маршой даим лобхуш,
Нийсонан хъанал лай со хилла ву.
Сан аз а, цхъангге эцалур а доцуш,
Халкъан дуьхъа даим декна ду!

ХЪЕХАМ

(А. ПУШКИН)

Хьуо дахаро човхавахъ а,
ОьгІаз цунна ма гІолахъ:
Дика де а вонна тІаьххье
Кхочур ма ду, тешалахъ.

Кханенга ахъ сатуьйсур ду.
Тахна долу ирс ца гуш.
Амма дерриг тІехтуьлур ду,
ДІа мел даьлларг хаз а луш.

ДАГАЛЕЦАМ

(А. ПУШКИН)

ДІатийчахъ адамца гІаране де,
ГІелвеллачунна мерза наб тІетаІчахъ,
Буьйсанан ІиндагІ дижна шайна тІе,
ГІалин и майданаш а эххар тийчахъ,

Са дерг массо дІатхъавсинчу муьрехъ —
Цу хенахъ мелхо сан дог самадолу,
Ца карош синтем набаран марахъ,
Боданан тийналлехъ и карзахдолу.

ГІайгІанийн морзахо Іаьвдина хье,
ДІадахна денош юха луьстуш, богу.
Ойлантійн кхерчахъ летта буьрса цІе,
Ас мел лелийнарг юха гойтуш, йогу.

Дагалецамийн бос боцчу лаьхъано
Со юкъаІуьйду, дагах юнаш Іуьттуш.
Ас кьоначохъ мел динчу гІалато
Юха а соь жоп хоьтту, дуьхъалхІуьттуш!

Дан хІума доцуш, эхьо чакчавеш,
Со вогу цІергахъ, къайллах бІаьрхиш Іенош.
Со воьлху, гІалаташ сайн дагардеш,
Амма сан ницкъ бац даьа Іаьржа денош.

ДОТТАГІАШНА

(А. ПОЛЕЖАЕВ)

...Шу марша Іойла! Со а кеста.
Ца хьелуш, цига кхелхар ву,
Мичхъара дукха хенахъ дуьйна
Вахначуьра ваза сан да ву...
Алийша, тІаьххъар, цкъа мукъне а,
ХІай, тамашийна стигланаш,
Шайх адамаш кхуьуш а йоцу, —
Стаг, велча, мича оьцу аш?
Цкъа леш хилча и хІунда кхуллу?
Я ца ваьн волчу цу валарх
Тхан даг чу кхерам хІунда буллу?..
Лаьар-кха кхиа оцунах!
Алийша, хІай, алийша соьга:
Хала ца хеташ хІара дуьне,
Хъан дитина? — со цунах хьобгу! —
Хъан тесина — ца ваьлла бен?..
Шен стогалла дуьненал йоккха,
Дуьненах кхиъна хьекъал доккха,
Дог кийрахъ майра долучо,
Вуьззина кьонах волучо,
Ца вухуш цуьрриг лечу сохъта,
Дуьне а тосу, боху, атта, —
И Іожалле ца кхерало:
Шен безам байна зуда санна,
Дуьне а цуьнга даиманна,
СапаргІат, атта дитало,
И, вехаш санна, валало!

* * *

(Т. ШЕВЧЕНКО)

О, нагахъ тѣмаш делхъара сан,
 Кхуззара, тѣм тоьхна, хѣваэ вала!
 Арешна тѣхула гуо туьйсур бара аса,
 Лакхара чухъоьжуш, ца хъоьгуш бала.
 Дуьненан элашна генна вер вара со,
 Цу бамбин мархашка боьду некъ лоцуш,
 Луьуриг лело а парггѣат хир вара со,
 Дахарехъ цхъаь бехкам боцуш.
 Тѣхула суна гуш, сийна хѣорд санна,
 Бух боцу, йист йоцу стигал хир яра.
 Цу эхъ-бехк дайначу йовсаршна геннахъ
 Цу Далла герггахъ со хир вара!

* * *

(РУДАКИ)

Хѣара дуьне хѣорд ма бу,
 Я йист а, я бух а боцуш,
 Данма и ловзуш бу,
 Хиндериг хаа йиш йоцуш,
 Цу тѣхула вала дагахъ,
 Доттагѣа, хъо новкѣа ваьллехъ, —
 Хъайн кема оьздаллех делахъ,
 Кеман бух — стогаллех белахъ!

* * *

(ЛИ БО)

Садовш ду, дѣашерша мархаш,
 Инн чуьра бода схъатѣкха,
 Буьрсса дѣатхъевсина тархаш,
 Гѣаргѣулеш кѣилбехъа теѣа.

Со ѣаш ву лаьмнашка хъоьжуш,
 Лаьмнаш а гуттар соь хъуьйсусу...
 Иштта тхо вовшашка хъуьйсусу,
 Вовшашна кѣордо йиш йоцуш.

ЦАДИЦ ЛУРГ

(МЕН ДОНУК)

Массо а хѣума а ма дицло вайна:
 Езачу йоѣаца дуьххъара гар а,
 Кѣаьстачахъ цуьнга вай сатуьйсусу гар а, —
 Массо а хѣума а ма дицло вайна.

Массо а хѣума а ма дицло вайна:
 Замано вадийчахъ кѣаналле гена,
 Даг чохъ вайн ма кхулу сибат а ненан, —
 Массо а хѣума а ма дицло вайна.

Амма вай бераллехъ дѣадийшош, нанас
 Вай хъоьстуш хъекхначу куьйган и йовхо,
 Цо хѣетахъ лекхначу эшарийн марзо,
 Ца йицло, ца йицло вайн дагна цкѣа а.

Діадахнарг суна го
Ойланнийн біаърга.
Хиндерг а схъахеза
Сайн сина лерган.
Къурдаш деш, даккхийри
Синош а дохуш,
Даймехкан балина
Со висна воълхуш.
Заманан харцонца
Ас эрна къуьйсy:
Дийнахъ ас мел динарг
Дойуш ю буьйса.
Тахана кІиллой бу
Шайн аьтто хилла.
ДогцІенчу амалел
Тоьлла го хІилла.
Делахъ а хууш ву:
Бакъ къуьйсyш, белларш
Буьсур бу тІаьхъеннийн
Иллешца бехаш.

¹ Вайн эрел 3 бешо а хьалха ваьхна китайцийн поэт.

Мажделла гІа,
Лаьттахула керчош,
ОьгІазечу мохо
ДІандадо...
Екаехъа йиш,
Сан дагах хьерчош,
Лакхахъа и, доттагІа,
ТІейоьхуш со.

ДогІан тІадамаш
Тхов тІе бертахъ оьгу,
Зингаташа а бертахъ
Болх бо шайн.
Олхазарша эшарш
Цхъаьна локкху,
Сена улло гІерта
Сира сай.

Массо а дийнатийн
Аьтто бийриг
Бу царна юккъехъ болу
Тайна барт.
Адамийн дахар а,
Хаълаш, ирсе дийриг
Ю, шуна, даим
Церан бертан лард.

¹ Вайн эрел эзар а шо хьалха евлла китайцийн эшарш.

(РАСУЛ ГАМЗАТОВ)

Харидериг бакъдолчул йиш яц-кха тола!
Тешнабехк бар — йоккха стешхалла ю.
Доцу эхъ тлеуьйзург дакъазаволу,
Гадатал тоьллари — оьздалла ю!

Ламанан хиш санна, шаьш хьаьвдда догIу
Вайн денош ширалле совцалур дац!
Вайн чевнаш дIакъовла вайгахъ ду догIа,
Вай доцург, уьш ерзо кхин лор а вац!

ДУКХА ВАХАР

(А. КЕШОКОВ)

Хлац, дуьнен чохъ мел со вехар ву,
Мел бежа некъ кху лаьттахъ бан сан деза,
Сан дахар дахлур ду я хеназа хедар ду?
Делахъ а дог ду гуттар даха реза.

Адамийн дуьхьа со кыйса ву лууш,
Сайн дуьхьа лелар хетар дара эрна.
Кхааммо луччул пайда айса луш,
Дахаран новкъахъ хьада лаьа генна.

Шен синтем лохург дайшна хетта къу,
Сан ойла цкъа а оцу хорша хьовзац.
Бакъдолу дахар — даим болх бар ду,
Дог балхахъ кхехкахъ — гIелвалар а довзац!

Шен беран бераш шена гина верг
Цхьаволчо лору боккъал дукха ваьхнарг.
Ткъа аса-м лору боккъал дукха ваьхнарг
Адамашна дика дукхах дина верг!

ДАДИН ДОШ(М. САИДОВ,
туркменин поэт)

Тарх тIера боккха чхар
Чухаьрци гIарца,
Иин декош, кхин чхернаш
Чутакхош шеца.
ТIаккха ма хезира
Сан дадас олу:
•Жимачун гIалатах
Жима зулам долу;
Ткъа гIалат воккхачу
Стагера далахъ,
Дукха адам дуьнен чохъ
Дакъазадолу!
Боккха чхар чубоьжча,
Хирг гирий хьуна?
И саннарг, суо вехаш,
Дукха гина суна!•

ХИЕЙ, НЕНЪАХО!...

Хией, некъахо!..
Соь схьа а хьаьжна,
Вистхила цкъа ойла а хилла,
Сихвелла, сан ИндагI хьаьшна,
Мича воьду хьо, некъах тилла?

Собар де! Дош мукъна ала!
Ма гIуо дIа, со хIйра хетий!
ХIун хаьа хьуна, кхул тIаьхьа цкъа а
Кхин вайшиь вовшах ца кхетий!

Торха тІера Іома чу
 Бовжна тІулг санна,
 Замана айми чу
 Бовжна ву со.
 ТІулг Іуьллу хин бухахь,
 ГІамарла бахна, —
 Заманан тулгІеша
 Со идаво.
 ДІахьо со замано,
 Вадийна маса, —
 Йиллинчу ша метте
 ДІакхачаван.
 Со-м гІерта заманан
 Урх буйна лаца —
 Сайн лааме заманан
 Юьхь ерзаян.
 Заманан урх карахь,
 И дІа ца ховцуш,
 Вовду со, хьалхахьа
 Боккхуш сайн ког.
 ХІетте а, заманах
 Хадарна кховруш,
 Деттало тем байна
 Кийрара дог.
 Заманан декхарех
 Кхуьуррий-техьа?
 Дерриш уьш кхочушдан
 Лароррий-те?
 Йо, Зама! Ахь айхьа
 Сан аьтто бехьа
 Хьайн цІарца ягийта
 Сан кхерчан цІе!

Совга цхьаь буьйсанна вистхили гІенах,
 Дегадеш сан некхан ваз...
 Декаш ду сан лерехь массо а хенахь
 И со шекваьккхина аз.

Цу озо, со Іовжош, дагах чекх Іаьнна,
 Ягий сан дахаран ах.
 ТІулг тоьхчахь, сирлачу куьзганах санна,
 Кесгаш йин сан ойланах.

Сайн деган и кесгаш нахана йовкьуш,
 Токху ас тем боцу мур.
 Аьлханах санна, сайн дагах а хьовкхуш,
 Ирдо ас ойланийн тур...

Нахана со нагахь оьшуш а вацахь, —
 Айса а сайх хІун до ас?
 Адамийн дегнашка дІакхочур дацахь,
 Социйла сан иллийн аз!

* * *

(Вл. ГОРДЕЙЧЕВ)

Со вина ціа хінца а
Лаьтташ ду,
Пенаш тіехь гуш
Діаьндаргийн морзгалмоьнаш.
Со варе хьоьжуш
Лаьтта яьсса чоьнаш,
Бераллин аьзнаша
Соь кхойкху чу.
Со вина ціа хінца а
Дийна го:
Лаьтта,
Тіамехь вахчийна
Салти санна.
Цуьнан чевнаша,
Сан дог массо ханна
Иийжа а деш.
Тахна а дахчадо.

* * *

Со тіамехь вийна аьлла хазахь —
Ма тешалаш: со атта лечех вац!
Со данм вехар ву кху Лаьтта тіехь,
Чекхдаларх а дегІах тоьпан дарц.

Сайн біаьштигах схьакхетта морцу даш
Со вожахь а охьа гіамар тіе,
Тіаккха а велларг со ма ларалаш:
Со хир ву луьстта еттачаьрца ціе.

Дешахь а «велла» боху кехат шаьш.
Цу кехатах а шу ма тешалаш:
Біаьрг Іаббоні хьовсалаш шайн дегнаш чу:
Цу чохь со вегах гахь — со дийна ву.

* * *

И гіайгіане де а тіекхочур ду,
Тіедужур ду эххар, дагахь доцуш,
ХІусам а хьан хьоь шийла хьожур ю,
Хьо вуьсур ву цхьалха, уьйраш йоцуш.

Лекхачу хьан хІусаман корак чу
Зарзаро кхоссахь а зевне эшар —
Оцо а хьуна дагатосур ду
Оьмирах ах хьан хІинцале а нэшар.

Хьуна тіебазлур бу хьан шерийн тхов.
Хьо вулур ву шира тептарш кего.
Дага мел дисинчо, дагах детташ ов,
Хьан даг чохь карзахйохур ма ю шеко:
«Буй техьа нийса и ас бина некъ?
Я лелла со дошдоцург дош а хеташ?
Даьллий те бакъ сан массо илlex чекх?
Я хилла уьш а цуьнан нуьрех къехкаш?»
ЖамІе цу дийнахь дерриг къаьстар ду,
Амма хьо хІинццехь велахь бакъдерг
лоруш —

Эшац цу дийнах хила хьуна кхоьруш:
Лам санна гіоттур бу ахь динчийн гу.

III. БЕЗАМАН ЭШАРШ

*Безаман ирсе кхочур вац
Безаман бала лайна воцург!*

ХАЗАЛЛА КХУЛЛУРГ БЕЗАМ БУ

Б!аьргашца лехнарг хаза яц, —
Шен даго иза лехна яцахь:
Хазалла кхуллург б!аьргаш бац, —
Дог дагош бахна безам бацахь.

Муьлхха а безам мерза бац,
Вайн кийрахь бехха IаьIна боцург:
Безаман ирсе кхочур вац
Безаман бала лайна воцург!

Башлаьмнаш херццол ницкь байта,
Дуьнене данм заадаккхийта —
И безам кхоьल्लीнарг дог ду,
Хазалла кхуллург безам бу.

1942

БАРКАЛЛА

I

Баркалла, баркалла хьуна:
Сийсара буййсанна боданан марахь
Безаман ялсамане гайтира ахь,
Луш ирсан чам бовзар ирс ганзачунна...
Баркалла, баркалла хьуна!

II

Баркалла, баркалла хьуна
Буййсанах де динна, малх хилла, хьо
Лепаш чуелира, ден а веш со.
Ницкь кхочуш сагайта б!арзвеллачунна...
Баркалла, баркалла хьуна!

III

Баркалла, баркалла хьуна:
Вичхьана даггара мерзачех дерг,
Валлалца баха со г!ел ца лун верг,
Малорна мезан кад ахь хьаьгначунна, —
Баркалла, баркалла хьуна!

1942

(Ч. Д.)

Хъо хІинца нехан зуда ю —
Бакъо яц сан хъоьга сатийса.
Вовшашна сов генахъ вайшиъ а ду,
ХІетте а сан безам сийса.

ГІелвелларг набарна дІавижавеш,
ТІейогІу бодане буьйса,
Ткъа суна-м, набарх а дог Іийжадеш,
Буьйсано хъо дуьхьалтуьйсу!

Сахиллалц бІаьрхьалха битамаш хъан,
Нур детташ, саццаза къега.
Іаьржачу цІоцкъмашина кІелдІара схъа
Хъан бІаьргаш седарчех сега...

Амма хъо нехан зуда ма ю —
Бакъо яц сан хъоьга сатийса,
Вавшашна сов генахъ вайшиъ а ду,
ХІетте а сан безам сийса!

1942

I

Суна йицлац хъо!
Бай тІехъ зезаг дайча,
Стиглахъ седа байча,
Баьсте меттахъхъайча,
Суна йицлац хъо!

II

Суна йицлац хъо!
Вижна Іуьллуш, гІенах,
Де тийначу хенахъ,
Лелаш а суо генахъ,
Суна йицлац хъо!

III

Суна йицлац хъо!
Добьшуш Іилман жайна,
Вас хилча а сайна,
Сакъоьруш а тайна, —
Суна йицлац хъо!

1942

Бузучу малхаца дарин бос эцна,
Малхбузе йогийца, стиглах цѣ яьлла,
Оьздачу безамца даг чу нур хецна,
Хьан амат догийца — малхах схьадаьлла!

Маьлхан хІоз чукерчи, буйса тІейоьхуш, —
Дуненна тІехаьрци стигланан бога...
Эзарне седаршка гІо эрна доьхуш,
Дог, хьоьга сатуьйсус, цѣ аьлла, догу.

Кхоьल्लीна хилла со цу цІергахь валла,
Хьан амат сайн даг чохь, сайн сих суо валлалц,
Ткѣ тарлац цу цІарах со хьалхавала,
Сан дегІан мерза цѣ хьан дегІах яллалц.

Мичча со водахь а, хьо лосьху бІаьрца,
Хьох терниг яйча а, дагна там кхочуш,
Ларамаза соьцу со хьо евзачаьрца,
Хьо цара хьахоре кѣайлах догдохуш.

Лосьхуш, со дІасхьежарх, гІо дан стаг воцуш,
Безаман цІаро со меллаша морцу...
И цѣ ю хьоьга бен яйалур йоцуш —
Сихлохьа, ницкъ кхочург, ялахьа орцах!

1942

Мел тайна йина хьо,
Мел хаза йина хьо!
Кхоьल्लीнарг мила ву,
Сел говза ша хилла?

ХьаргІанан тІам санна,
Бос Іаьржа лепз хьан
ЧІабанаш хьарчийнарг —
Буйса ю, бохийца.

КІайн дарин духаршца
Хьо йогІуш ва яйча, —
Хьуна тІе теснараш
Мархаш ю, бохийца.

Адаман ког ловзаза,
Аьрзун тІам ластаза
Долчу башлаьмнийн ло
Хьан юьхь тІехь лепийца.

Буйсанан стиглара
Охьабоежна ши седа,
БІаьргаш чу хьан боежна,
Схьакѣеда, бохийца.

Бухь лекха акхтаргаш,
Хьо йогІу ва яйча,
Вовшашка кхаь бохуш,
ДІастехка, бохийца.

И зевне олхазарш,
Хьан оза ва хезча,
ЦІеххьана, гІар йойий,
ДІатуьй, ма бохийца.

Гуьлмаьндин тIам ловзош,
Хьо дуьхьал ва кхетча,
Хьоьга дIахьавсинчоь
Нах буьсу, бохийца.

Мел тайна йина хьо!
Мел хаза йина хьо!
Хьо йинарг мила ву,
Сел говза ша хилла?

Хьо ю, ма бохийца,
Iаламо, адамашна
Гайта шен говзалла,
Кхоьллина хазалла!

1957

ХЬО ЯРЕ ХЬОЬЖУ

Цу седарчийин йоза доьшуш,
Лаьтта со, хьо яре хьоьжуш,
ХIинций-хIинций кхочу, бохуш,
Амма яц хьо, яц хьо йогIуш...

Эгна гIаш цкъа хьедеш шера
Хезча сайна, хьо ю, аьлла,
Лийхира ас ара ваьлла...
ГIаш хьедийринг мох хиллера!

Хьо тIехйолуш корехула
Тарьелла, со дIахьаьддера.
Амма кора хьалхахула
Колл ядийнарг мох хиллера!

Кор туьйхира цхьаммо дера,
Сайн дог халла кийрахь сецош,
Ара иккхира со, вегош...
Кор лесторинг мох хиллера!

«Седарчий, алийша, делхьа, —
Хаьттира ас, карзахваьлла, —
Маца, маца вер ву-техьа
Мохо левечуьра?» — аьлла...

Гулдина сайн ира бIаьрса,
Ирдина сайн сема лерса,
Ас седарчийин йоза доьшу,
Седарчий, сох доьлуш, хьоьжу.

1957

БЕРЗИНА КОГАШ

Жималлин дагайогIу маълхан Iуьйре...
Хин йистехъ йоI суна цкъа гира:
Хаза охъатайна, когашIуьйра,
Чийликаш и дузуш лаьттара.

Дуьххъара, сайн буьрка дIакарчийна,
Накъостий а битна ловззучохъ,
Йоьлан хазчу когаша сацийна,
Со висира цаьрга хъаьжжинчохъ.

Сенчу бай тIе луьйзу тайна когаш,
Малхехъ лепалора лайл а кIайн,
Шайн цхъа къайле йолчух, дуткъа пIелгаш
Бацалахъ хьуллора, хьостуш бай.

Товш и яра ерриг, шеко йоцуш,
КIеда къегалора къона мас.
Амма йолла хазалла чулоцуш
Болчу когех тамаш бора ас.

ХIетахъ дуьйна, ловзарш дIа а тесна,
Хинийисте со эха велира:
Сан дог, юха гаре и сатесна,
Даима а цига гIертара.

Амма йоI-ма, модехъ туфлеш юхий,
Исбаьхъа и когаш дIахьулбой,
Юьхъах басар хьокхий, пудар тухий,
Кхочура хийисте, кеч а лой.

Товш и яра ерриг, шеко йоцуш,
ХIетте суна и кхин хетара:
Ша ма-ярра цIена, басарш доцуш,
Бакъ хазалла даго лъхура.

Цул тIаьхъа а, хийла аре толлуш,
Царех когаш гой, со хьожура.
Ткъа массанхъа — мода, мода! — бохуш,
Хазалла дIахьулой хуьлура.

Модин мачийн йийсаралло баьхъна,
Хаза когаш байн-кха лораза...
ДIауьдучу шерийн дорцо яьхъна,
Сан жималла а яй-кха тIепаза.

ЦХЪАЪ БЕН ВОЦУ КIАНТ ВЕЛЛАЧУ НЕНАН МУКЪАМ

1.

Суйннал бен вацахъ а,
Казбекал воккха
Хьо хеташ, сан кIант, хьох
Тхо даккхийдера.
Хьо вичахъ кхетта малх
Юха къайлабоккхуш,
Сел сиха хъан вадий
Хьо лаьтта тIера?

2.

Бос дашо сан буьхьиг,
Муьлхачу агIор,
Муьлхачу аьрзуно
Хьо ваьхьн-техъа?
И агIо мукъана
Сайна хаахъара —
ГIур яр-кха, и толлуш,
Исс ломал дехъа!

3.

Цхъаъ бен сан доцу гIа
Дарцо дадийна...
Муьлхачу толлах и
Тасаделла, леста?
ГIур яр-кха и долчу,
Орамах ийна,
Мутт латтош, и даим
Мукъамца хьеста!

4.

Хин йисте охъа ас
Диллина жовхIар
ТулгIеша дадий сан,
Юха со яле...
Муьлхачу хIордах
И дIакхетта, хитча —
И хIорд ас луйттур а
Бар-кха сайн канахъ.

5.

Стиглара чубоџна,
 Мича лаџттаџ бахна,
 Сан цџџаџ бен кџин боџу
 И сеџа бай-кџа?..
 Ас, хиџџаџ, миџаџ ду
 И латта, яхна,
 Дерриг а мџараџџа
 Сайн охџур дар-кџа.

6.

Ииџр яра со даим
 Хџан коџ тџехџ џоџлхуџ,
 Хџо бухаџџ ваџорна
 Ца кџераџџара!
 Моџџ тухур бара ас,
 Сайн бала балхоџ,
 Хџо бухаџџ џаџорна
 Ца кџераџџара!

7.

Со-м хџоџга мегариг
 Хџаџџна а яџий,
 Цџехџџана бџаџрг хџуна
 Хиларна кџоџруџ.
 Хџо иџтџа сел сџа
 Дџагџур вуй хиџнеџџ,
 Со-м Ииџна хир ярий
 Хџоџ даим хџоџжуџ!

1978

ЙОНИЙ, ЗЕЗАГГИЙ

Хџун ниџџџ бу, алахџ,
 Органан џисттеџџ
 Хџалагџерџаџу
 Цу зезаган, ахџ?
 Хаџа суна, гџатџаџџ
 Моџ жимма а чехџа, —
 Бџаџрг тохџал цуџрг а
 Дуџсур даџ цунаџ.

Хџетте а дџора,
 Кџудал белџаџ тесна,
 Мел ас дехарџ
 Соџ ца саџалуџ,
 Яџлла яхна џоџ
 Цо, шен нур тџехеџна,
 Шега хџеџа саџий,
 Суна гуџ.

Хџун дуџџџу-те
 Оџу шиммо хџинџа?
 Соџ доџлу-те
 Кџаџин чоџш сан гина?
 Я, сан бала боџуџ,
 Дагарџийџа дисна,
 Вовшеџ хџаџгна,
 Вовџийн девџина?

Хџун гергарло ду-те
 Кџаџйлах цераџ?
 Маџа дуџџна и
 Сџаџадогџуџ а ду?..
 Хууџ даџ и,
 Амма массо хенаџџ
 Хазалла хазалле
 Гџерџаџ џо.

(Г. ГЕЙНЕ)

Со гІенах вилхира: гира суна —
Сан езарг бармахъ Іуьллура...
Со самавелира, амма бІаьрхиш,
Ца совцуш, охьаоьхура.

Со гІенах вилхира: гира суна,
Со тесна и дІаяхана...
Со самавелира, амма бІаьрхиш
Охьаоьхура, хи санна.

Со гІенах вилхира: гира суна,
Со везаш и юхаеана...
Со самавелира, амма бІаьрхиш
Охьаоьхура, хи санна.

* * *

(Г. ГЕЙНЕ)

ТІеуьду, дІауьду шернаш,
Адамаш а бухадуйсуш дац,
Амма сан даг чуьра безам
ЦІанцкьа а дІаболуш бац.

Кхин цкьа хьо гахьара сайна,
Хьан когашка а вожна, аса
Валлалца — «Хьо еза!» — бохуш,
Долуьйтур дар-кха сайн са.

* * *

(Г. ГЕЙНЕ)

КІант вара йоІ езаелла,
ЙоІана-м кхин виьзира.
Цу кхечо, даггара езна,
Шен цІен тІе кхин йиьгІра.

Хьалха нисвелчуьнга маре,
Йоьлхуш, йоІ дІаяхара.
Шен кийра балано морцуш,
КІант цхьалха ма висира.

Азаллехъ дуьйна и туьйра,
Цкьа а чекхдолуш а дац,
Цкьа шена и девзинчунна
Валлалца синтем а бац.

НИЕНТАН ЙИШ

(БАТЫРАЯ,

цадакьаройн поэт)

Хьан нана а кІордош яц
Хетта соь, сан ахча мел ду.
Ала: ахча оьшур дац,
Соьца и сан куьйгаш мел ду!

Хьан дада а кІордош вац
Хетта соь, сан хьал а мел ду.
Ала: хьал а оьшур дац,
Соьца и сан когаш мел бу!

Хьан йиьжарша олу соь:
«Йиьжарий хьан кІезиг беца!»
Ала цаьрга: сан йиьжарий —
Ас лелийна гІиллакх деца!

Хьан вежарша олу соь:
«Вежарий хьан кІезиг беца!»
Ала цаьрга: сан вежарий —
Аса дина гІуллакх деца!

(Х. АРДАСЕНОВ,
I.-хІурийн поэт)

Алахъя, хьомениг, сан маълхан кийсиг,
ХІунда сел кхоьлина схяхьоьжу хьо?
Гой хьуна, сан безам иллещица сийса,
Сан даг чохь гІаьттигна ойланийн біо!

Сан пондаран мерзаш а, хьо яйчахь, дека,
Хьан деган ойланаш ялхайо ас.
Хьо бале йоьжна гахь, сан біаьрхиш кьега.
Хьо екхаелча — сан декало аз.

Сан даг чохь, ног етташ, ціий лела довха,
Хетарехь, хьан дегІан и ціий ма ду:
Хьох хуьлу ас мел ен хІор ойла ховха,
Сан иллеш хьо хестош данма ду.

Хьомениг, кхоьлина хьо хІунда хьоьжу?
Хилахъя, хилахъя екхалой хьо!
Вайшиннан кхолламо цхьа некъ ма хьоьшу,
Цу новкъа боьду сан ойланийн біо!

АЛАХЪА

(В. ГОРДЕЙЧЕВ)

Хьо ма дера ю, хазниг, соьца тахна?
Хьо яцара баьхнарг, «яллалц везар ву?»...
Хьан біаьргийн нур, алахъя, мича дахна?
И хІинца хьанна ахьа лепош ду?
Хьо йоцчохь суна-м эшац маълхан лепар.
Діо беттан нур а басца Іаьржа го.
Хьомениг, аса динехь халахетар, —
Дицдехъа иза — доьху сан даго.
Вайшиннан некъийн шад а бастаза беца,
Вайшиннан коьрта некъ а база бу.
Вовшашка дийцаза диснарг дукха деца,
Нисдаза гІалаташ а шорта ду.
Хьан беснех санна,
Боллах юьхь сайн хьоькхуш,
Хьан кора кІелахь тийна лаьтта со...
Сайн ойланалкахь хьуна берташ дохуш,
Со кхузахь лаьттий хууш яц-те хьо?

ДАЙН КЕШНАШКАХЪ

I

Тхан юьрта догІуш ду некъаш,
Адамийн лараш ю цаьрца.
Со вогІу уьш еша гІерташ,
Бакъ лохуш хІораннан ларца.

ПарггІатчу боларца вогІуш,
ДІакхаччалц тіехь хьийзаш леча,
Со сайна дагахь а доцуш,
Тхешан дайн кешнашка кхечи.

Еха керт ю гондІа йинхна:
Тийначу отешкахь Іохкуш
Бу кхузахь, лаьтто чубихьна,
Лаьттахой лаьттан кІел боьхуш.

Елахь а догцІена біаьсте,
Со лела ойлане вахна:
Дошдоцург дошдолчух кьасто,
Кхузахь со Іамаво тахна.

Го тийна хІусамаш гонах —
Мотт боцу эсала баьрзнаш:
Кхузахь тоь мел чІогІа кьонах,
Кхузахь тоь дахаран аьрзнаш.

Мотт боцчийн гуламехь санна,
ГІар яйна ма лаьтта чарташ:
Дац церан дов вовшашцанна —
Бертахь ю беллачийн ярташ.

Амма уьш хетахь а тийна, —
ГІевттина дийна болчарна:
Лаьтта уьш данма дийна,
Хьехар деш бисиначарна.

Схъагойтуш адаман бала —
Декхар а гойту адамна.
Хала ду царна тлехвала,
Уьш хьобжу, шаьш бохуи санна:

«Бахамна тлех карзахваьлларг,
Дан ваьхьарг адамашна кьола,
Вузарна дог курадаьлларг —
Цкъа кхуза бляьрг тоха вола.

Хьаькмаллин гланта тле глертарг,
Лууриг харцонехь тола,
Чин лехар шена дош хетарг —
Цкъа кхуза бляьрг тоха вола.

Дагадеънарг шен доттагичунна,
ХьагI лелош, доцуриг кхолла,
КIелхуйшург шех тешначунна —
Цкъа кхуза ойла ян вола.

Диканиг дан мало йийриг,
Деш воцург шен дешан дола,
Дуьпен тлехь шен дуьхьа йийриг
Цкъа кхуза ойла ян вола!..»

Цу озе тийна ладоьгуш,
Со воьгу, сийна буц хьобшуш,
Меллаша куьг чартех хьобкхуш,
Царна тле яздинарг доьшуш.

Эцдахь го ши чурт нисделла —
ДогIна уьш юх-юххе наха:
Туьллу йоI, хеназа елла,
ЙоI елча ца лайна нана.

Го кхин а кегийра чарташ,
Къаьсттина къахета царех —
Довзаза дуьненан суьрташ
Коша чу дийшинчу берех.

Ду кхузахь, кIел каш а доцуш,
МогIара хIиттийна чарташ —
Уьш белла шайн махкахь боцуш,
Кхин ца гуш шаьш дина ярташ.

Кешнаш а, чурт доцурш, хийла
Го кхузахь, цIераш а яйна.
Уьш хьобжу, Iа санна шийла,
ТIедогIу некъаш а дайна.

Муьлхарш ду хьан эр ду хIинца,
Царалахь ас лосьху кешнаш —
Сан денден ЦIоббиннийн. цуьнца
Яьхначу Зануннийн баьрзнаш?

Цхьангге а ца йобхуш мискъал,
Уьш даим къахьобгуш баьхна.
Кхечаьрца шаьш екъна сискал
Мазал а ма хетта аьхна.

Эххар со Iемминчу новкъа
Кхуза а кхечи, го туьйсуш:
Согъа бляьрг биттинчийн бовха
Чарташ ду хIинца схьахьуьйсуш!

Хийла ас, кхуза а воьгий,
Бляьргаш чу марха а хIуттий,
Дуьненах, сайн дахарх лоций,
Ойла йо, царна тлехIуттий.

Лаятта уьш могIара даим,
Тлехула аьчкан тхов лаьцна...
«ЦIоббин кIант Абу Сулаев», —
Охкуш тIеяздина цхьанна.

И аса доьгIна сайн дена,
Вацахь а кошан барз кIелахь:
И вайна луьрачу хенахь,
Хууш дац и мичахь велла.

Советан бакъ дезаш сил а,
Граждански тIемашкахь летта,
Иза цIен партизан хилла,
ЦIен байракх шен хиларх кхетта!

Амма и ца вийна тIам тлехь
КIайчара даш тоьхна сийна, —
Шен Iаьржа мотт тоьхна къайлах
Гуьнвоцчу мостагIчо вийна.

Девешин чурт а ду уллехъ,
Иза а лаьтта каш доцуш:
Денисолт велла-кха генехъ,
Цахъ шена чурт догIар доьхуш.

Кхуззахъ го цхъа каш а гIоза,
Зезагаш тIехдахна Iана.
Чурта тIехъ яздина — «Роза»...
Со вина хьомсара нана!

Дуьненчохъ уггаре езнарг,
Хиллариг массарел ховха,
Даг тIера чудожна зезаг,
Сан деган йовийоцу йовхо!

Кест-кеста ас, кхуза вогIий,
Сайн кийрахъ хьобга мохъ бетта,
Амма, жоп юха ца кхочий,
Хьан кошах гIийла бIаьрг бетта.

Юха а мел дехарх доггах,
Ца кхочий цхъа билгало а,
Меллаша, доккха садоккхий,
Со воьрзу веъанчу новкъа!

Марса тIе хьажийна лазер
Жоп дахьаш тахна юха кхочу,
ХIетте а хьоб кхойкху аз-ма
Жоп дахьаш цкъа а ца догIу.

Iаьржачу экъано санна,
Сан зIаьнарш ахъ хуьд-техъа?
Сан нана, хьайн аз сан дагна,
Цкъамукъна, схьахазадехъа!

Бецаша шабарш до мохца —
Эххар а хьобгучу дагна
Нанан аз ма хеза цаьрца,
Юха а соь бохуш санна:

«Сан кIант, хьо заманца вагIахъ,
Товр ма ю заманан амал.
Адмашна хьо хьанал вахахъ,
Нанас а лорур ву хьанал.

Эшначохъ хьо орцахваьллахъ,
Стогалла диканна хьолахъ,
Нахана кура ма ваьллахъ,
Дика дан — гIел а ма лолахъ,

Хиларх а халхетар цкъацкъа,
Цхьанна а вас ахъ ма елахъ,
Хьайн даг чохъ вон таттий нацкъар,
Бекхам ахъ диканца белахъ!»...

Сан кийрахъ, тIаьхъ-тIаьхъа стамлуш,
Айало дог хьобсту оза,
Юха а, ойланехъ денлуш,
СхьахIутту сан нана Роза.

II

Сайн дагна хьаам а хилла,
Ойла еш дахарца бертахъ,
КIеззига некъах а тилла,
Со лела кху кешнийн кертахъ.

Кешнашна тIехула хьобжуш,
ХIолламаш го прагдахна:
Леттачийн, паргIато лобхуш,
Синошна ду уьзуш доьгIна.

Ду уьзуш тIаьхьешна дуьйцуш —
Граждански тIемашкахъ майра
Леттачех, халкъан бакъ кьуьйсусш,
ДIахIоттош цIен йогу байракх.

Ву цаьрца Хьусейн, Хьасан а —
Майрачу Сатабин кIентий,
КIайчеран пулемет — царна
Юха тIейиттина кIентий!

Ву Цаннин Шида а цаьрца —
ТIом беъна кIайн эпсар вийнарг!
Ву Чочин виьй а кIант цаьрца —
Эгнаберш цхьаьний цу дийнахъ!

ХIолламийн цу баххьаш тIера
Тахна а схьахеза аьзнаш
Вайн дуьхъа шаьш эгначеран,
Ца кхоош шайн кьона догIмаш.

Хьобжу уьш яхь гІиттош даим,
Шабарш деш тІекхуьучаьрца,
Девежарий: СаІнд Сулаев,
Сулаев Ахьмад ву цаьрца!

Тахна а мехашца кхерста
Цу тІемийн туьйш йоцу гІовгІа.
Байракхийн тІемашца леста
Цу денон гІаларташ довха.

«Схьалой аш цІен оьрсий тхоьга?
Ца лахь — шун цІий хир ду Іенаш!...»
«Яхийта! — нохчаша боху, —
Лур бац! Тхо тхаьш а ду цІенаш!...»

Белш тоьхна Гикалон белшах,
Тахна а Шерипов вогІу,
ДоттагІех шен дагца тешна,
Ахриев ГІанур а вогІу.

Тахна а го лаьмнийн бердах
Цу хенийн дІаьндаргийн чевнаш,
Органан тулгІешца гІергІа
Леттачу дошлойн а цІогІнаш.

Шаьш шордеш маршонан доза,
Тахна а ду лам чохь декаш
Кировн а, Сергон а оза,
Данма халкѡаца дехаи!

ДІогахь го, юьрто а сий деш,
Боккха барз. ТІехь тІулг хадеи бу,
ТІулга тІехь язйина эеш
Нохчийн а, оьрсийн а цІерш ю.

Вошаллин цу каш чохь божку
КІайчарех шаьш цхьаьна летта,
ХІинца а шаьш цхьаьна Іохку,
Нохчийн а, оьрсийн а кІентий!

Дукха бу гІалара оьрсий
Нохчашна гІо диначаьрца:
Ши ваша Грязнов, Шмелев а,
Кхинберш а бу цхьаьна цаьрца.

ХІетталца хезна а доцург
«ЦІен-хьаьжас»¹ магийр дуьххьар:
«Къомалла дац лера оьшург —
Ойла ю уьш цхьаьна тухург».

Уьш белла, турпалхой санна,
Шайн цІийца хиндериг хаздеш,
Вайн махкахь массо а ханна
Къаьмнашлахь вошалла чІагІдеш.

Хьуьлларчу хІоллабийн бохь тІехь
Го даим цІен седа богуш:
Богу и Даймежкан тІам тІехь
Эгначийн сий лекха ойуш.

Ленина латийна седа
Дуьненан ирсан малх хеташ,
Шаьш чІагІдеш Советан Іедал,
Уьш белла мостагІех леташ.

Маршонан йогучу шовкѡахь
Ас шуьга маршалла боху!
Аш тхуна баьккхинчу новкѡахь,
И шорбеш, вай цхьаьна догІу!

III

ДІахьаьжча, суна гин шашах
Адамаша кху кешнийн керта
Чувахьаш цхьа керла хьаша —
Барамахь, тІетесна верта.

ТІеваха со тийнна царна
Кадам беш оьшу дош ала:
Байло-кха гергарачарна
Кхечара дІазѡахь бала.

БІаьста а, я Іай а — цкѡа а
Вайн дагна валар товш дац-кха,
Ткѡа, шеран хенашлахь цхьа а
Валарца товш мур а бац-кха.

Керлачу кошана гонах
Гулделла тезете адамаш.

¹ ГІоьтІара Мустафинов ИбрахІим-Хьаьжа.

Гийла бу валаран вонах
Схъахеза дайх бисна кадамаш:

«Иштта бен вайн дуьне дац-кха:
Мел винарг вала ма веза.
Цигара вухавеънарг вац-кха —
Вай дерриш тѣдаха деза!»...

«Веллачун-м шен ирс ма деца —
Дисинчу вайн ду-кха къа:
Цуьнан вон а вай лан ма деза,
Тѣе, далаъ вайн деза-кха!»...

«Варан мах — валар бу, аьлла,
Ца довлу-кх и мах ца белча.
Велларг бен валарх ца ваьлла —
Девр дац-кха вай а ца делча»...

«Южална денна тѣдоьлху:
Дац цунах лечкъийла къухлахъ,
Цамгарна дуьхъала ду молха,
Дац молха Южална дуьхъала»...

«Дуьне ду балин цѣа — олу:
Вайн дахар мел хиларх тайна,
Тѣаьххъар а карара долиь,
Хѣумма а ца дуьсу вайна»...

«Вахаро ѣехаво кѣезиг,
Ахъ таттахъ гѣайгѣанаш нацкъар.
Валаро кхачадо дерриг:
Цо гойту дуьне вайн дацар»...

«Бай ма ду дуьненчохъ хъеший,
Даьхкина кѣезигчу ханна.
Цхъажимма латта а хъешна,
Дѣагѣур ду вай даиманна!»...

«Белла берш — ду декъий делла,
Дийна берш — ду декъий дийна:
Кѣсталгѣа, цхъа хан ма елли,
Хир бу уьш вовшахъийна!»...

«Мел безнарш цигахъ беллахъ а,
Ца лаа тѣдаха царна.
Ткъа, хаац, мел ойла ярх а,
Хѣун хуьлу тѣех баьхначарна»...

«Дуьненчохъ вахвелчахъ гург ду:
Я везнарг валар, я — талхар.
Ткъа, иза-х кхин а къаьхъа къурд бу,
Ирс деца шен хеннахъ кхалхар»...

Иштта бу дайх бисна кадамаш,
Кѣорга ду кадамийн маьІна;
Шайн кийра гуш доцу тѣадамаш
Эгадеш, нах лаьтта таьІна.

Дайн кешнех хъанал бѣаьрг тохар
Къонахийн декхар а деца:
Дайн кешнаш дѣцдинчо эххар
Даймохк а бицбийра беца!

Дуьненан маьІнех ша кхеттарг
Южаллех кхиан а веза:
Ша ваьллий, гѣон волий меттиг
Къонахчо лара а еза!

Делахъ а, заманан ойла
Іаббалц чухуьйдина кийра,
Лууш бу хѣинцца жоп лойла —
Толуьйтуш вайн дахар сирла.

Кадамийн и маьІна эшош,
Кхин ойла дага ца ягѣлахъ,
Лелочух сайн дог а тешош,
Ницкъ хир бац сан кхиндѣа ваха.

Мел хезнарг юха дагатуьйсун,
Ойлаеш со цѣехъа вогѣу.
Кадамийн хъесапца къуьйсун,
Сан даго юх-юха боху:

Южаллех самукъадала
Дацахъ а вайн бахъна цкъа а,
Беллахъ а Южалла — бала,
Балаъ бу — дахаран дакъа!

Южалла вайн яцахъара
Хилан а хир а дарий дахар?
Буьйса тѣе ца ягѣлахъара,
Хир дарий Іуьйренан дагар?

Южалла шен дуьхьа яц-кха:
Ю иза — дахаран гюьнча!
Царций бен Индаг! а дац-кха,
Дахар ду дебарт — ладоьг!ча.

«Тулг!е йо, тулг!е ле, юхий,
Амма хЮрд даима беа.
Адам до, адам ле, тухий,
Амма халкъ даима деха»¹

Дуьненчохъ хьеший ма дац вай!..
Вай дай ду Дуьненан, Лайттан!
Шен роьг!ехъ д!аг!ахъ а цхьацца,
Вайн дахар дебаш ма лайтта!

Белларш а дийна бу — диснехъ
Т!аьхьешна пайдехъ дерг царех.
Ткъа, кхинберш, шайн дуьхьа баьхнехъ,
Беххашехъ — бу беллачарех!

Южаллех тамаш бан эшац:
Дахар — бу цул боккха тамаш!
Латта а вай эрна хьешац:
Т!аьхьешца хир ю вайн амалш!

Совнахдерг вайх д!а а къаьстий,
Коьртаниг т!аьхьешца деха.
Ювр ма яц дахаран б!аьсте:
Вай цуьнца, и — вайца еха!..

Со оцу ойланца воьгуш
Пионераш дуьхьала кхийти,
Мохъ тоьхна эшар а локхуш, —
Йиш суна цхьа хазахийти:

«Цу беттан ламанийн дукъ т!ехъ
Тахна а вайн байракх еца!
Генарчу планетийн букъ т!ехъ
Вайн когийн лараш хир еца!»

Эшарца аренаш екош,
Дуьне а шайн карахъ хеташ,
Уьш боьгу, латта а дегош,
Б!аьргаш чохъ седарчий леташ...

Тхан юьрта доьгуш ду некъаш.
Адамийн лараш ю цаьрца.
Со воьгу уьш еша г!ерташ,
Бакъ доьшуш хЮораннан ларца.

Парг!атчу боларца воьгуш,
Чу кхаччалц т!ехъ хьийзаш леча,
Дуьненна сайн дагца воьлуш,
Со тхешан дайн керта кхечи!

1972—1973

¹ Абай.

1.

Тамаше ду лаъттах долу зезаг,
Зезага тѣхъ дега сирла тхи,
Ломан басахъ дека шовдан хи,
Мохехъ леста бецан чола хелиг —
Жиманиг а, доккханиг а, ойла яхъ,
Дерриг а тамаше ду лаътта тѣхъ.

2.

Арешка хиш дѣасалоѣхкуш, лаътта лаъмнаш,
Лаъттах лаъбба, елакѣежа балл,
Мархех ехк а хѣѣхкуш, техка талл.
Лаъ а гѣттош, тийна дѣогахъ лаъмнаш...
Лаътто схъа мел лург тамаш хетало,
Ткъа лаъттах шех вай тамаш кѣезиг бо.

3.

Массо хѣуманал а, нагахъ кѣорге хъаѣжча,
Шех тамаш бан вай хъакъ дерг латта ду.
Цунах кхетчахъ, иза атта ду,
Ткъа милла а цо тосу, шех ца ваъшча.
Цуънан кийрахъ дог а, маъне мотт а бу,
И, адам санна, садоълуш а ду.

4.

Массо хѣума шен букъ тѣхъ даим латто,
Дерриг лан атта шен таро йолуш,
Адамашна абадехъ тешаме долуш,
Кхоъल्लीна дела и азаллехъ латта,
Тѣра — чухудуш, чуъра — доккхуш тѣе,
Вайнаха — «Латта» — цуънан йоккху цѣе.

5.

Ша маълхан бер ду и, вайн нана-Латта,
Маълхан доъзалшлахъ уггар хѣомениг,
Хѣаваъца, дахарца ша кхелинарг,
Куй даим кѣайн, гѣодаюкъ сийна лаътташ,
Ткъа некхан бос шен рожжехъ хийцалуш,
И маълхан гонах хъийза, гѣел ца луш.

6.

Тѣе, деца иза кхача ца лун жайна,
Массо а маттахъ массо къаъмнаша
Массо а хенахъ, даим дешарх ша,
Ца лекъаш, тѣетѣа юѣйцу къайлеш вайна.
Амма, диканна бѣаързе хъуо велахъ,
Цуънан могѣанех кхиа а ма гѣерталахъ.

7.

Вай — лаъттахой ду. Дерриш ду — Лаъттан бераш.
Лаътта тѣхъ мел гург лаъттах даълла ду,
Лаъттаца бертахъ даха дезаш ду.
Лаътто дѣакхоъхъу даим нийса некъаш:
Шена охъатеѣнарг — лаккха айаво,
Хъалатеѣнараг шена — охъатаѣаво.

8.

Цхъа Лаъттан авгол йѣѣхъуш шина декѣе,
Цхъаболчара олу Малхбузехъ:
«Малхбузе цкъа а уѣйр ац Малхбалех!..»
Амма, схъагайтал, хорбаз караѣций,
И хѣовзаяй, мичахъ ю цунна тѣхъ
Малхбаленний, Малхбузенний ах!

9.

Дог дика шеца хилахъ — ду и маърша.
Дика а, вон а шена динарг цо,
Ца кхайкхадахъ а, цкъа а дѣц ца до.
Шен да Малх санна, Латта ду комаърша:
Шен кийра тесна болу буъртиг цо,
Эзарзза дебабой, юхаберзабо.

10.

Лаътто вайн гѣуллакх до, вайн даге хъаѣжна...
Алъенде вийчахъ, дог ѣовжийна сайн,
Со лийлира са теллац бешахъ тхайн,
Зезагаш тадеш, синтарш дуѣйгѣуш маърша.
ѣуѣйранна хъаѣжчахъ, дайра, лепош нур,
Зезагашна юккъехъ хъаладахна тур!

11.

Ша беркѣа дитчахъ, дулу гома хѣжа,
Амма ша хѣастахъ, дагца доккхадеш,
Шена дика диначун пусар деш,
Адамашна и бошмашца делахѣжа.
Амма наг-наггахъ, шен ницкѣ гойтуш, цо,
Тѣпингаш кѣекѣош, мохк а бегабо.

12.

Дуьненан паччахъашка тѣаккха, Іадош,
Шайн дахарх кѣорга ойла йойту цо,
Кѣинхетам, собар царна Іамадо,
Хоуьйту, цѣран ницкѣийн доза хадеш,
Лаьттаца тѣех бѣгаш — кхѣрам буй,
Уьш, дай а боцуш, лаьттан бѣраш дуй!

13.

Ткѣа дукха ду вайн Лаьттан хѣоме бѣраш:
Кхѣтаме пийлаш, эмкалш, оьзда дой,
Дельфинаш, маймалш, зарзарш, акха кой,
Хѣуо луйтту дитташ, мехаш, тийна бѣцаш,
Мехийн кетарна юккѣ хѣерча зу —
Вай Лаьттан доьзалш тѣе гѣоьнчий а ду!

14.

Лаьттана гергахъ ваьшна тѣѣра декхарш
Вовшашца бѣртахъ кхочушдарца вай
Туьллур ду массо ирсе вуьгу тѣай.
Хѣоранна тѣехъ ду билгалдаьхна дезарш.
Іаламо хѣумма а эрна ца дина:
Хѣораннан деза декхар кхочушдан!

15.

Механ деза дѣора мархаш кхуза лакха,
Хѣаьгначу кхаш тѣе догѣа кхачадан,
Зѣагийн хѣуш арешкахъ даржадан,
Кѣрлачу хишна ломахъ саьнгарш ажка,
Хѣалакхиар сикдеш, техко сийна кѣаш, —
Бѣс-бѣсара деца механ гѣуллакхаш.

16.

Дахар а дов, мох бацахъ жимма а хѣоькхуш.
Хѣазахѣта вайна тийна, шѣра хѣорд,
Са паргѣатдоллий, елакѣѣжа порт,
Амма са дукѣлой хѣаьвза, орца доьхуш,
Массо а чѣерний хѣордан буха чоьхъ.
Орцахболу тѣаккха маса мох.

17.

Цо ойий, схѣахѣоду тулгѣеннийн рема,
Матаран хѣожа маса йоду дѣа,
Азѣелла мархаш юстош, гѣотту Іаь,
Дѣашерша атта, айлой, гатанан кѣма.
Дѣайов цу сохѣта хѣорда тѣѣра тов,
Хѣавазѣхъ даьржа тамашийна зов.

18.

Латта хѣздийриг бац я хѣорд, я догѣанаш.
Шен бѣраша — адамаша хѣздо и,
Іуьйренца гѣовттий, доцчу далош хи,
Хѣу тосий, тадахъ хѣршнийн нийса могѣанаш,
Тѣаккха и, денлой, сирла делало,
Шѣх марзо эца вай цо Іамадо.

19.

Лаьттац цѣцдийла белла вайна бѣаьргаш,
Цунах хѣазахѣтарг — нахе кхачадан,
Ткѣа ирча хѣттачух — уьш кѣахкабан.
Амма, хѣлахъ уьш нехан хѣзне кѣиьнѣрзаш
Я, нехан вон гахъ, хѣабдеш хѣлахъ уьш,
Хѣѣжахъ а, — бѣаьрзе ду, хѣума ца гуш.

20.

Лаьттац ца Іаба, когаш белла вайна:
Латтанаш толлуш, диканиг даржадан,
Орцанна эшчахъ, маса дѣахѣада,
Ца довла духа, кхѣрам хѣларх вайна.
Ткѣа, са а дезна, бухабѣрзахъ уьш, —
Хѣайба, тѣѣдолу, адам кѣѣлдуьсуш.

21.

И латта хаздан, вайна делла куыйгаш:
Тайш техка, яздан, аха, ценош дан,
Гийлачо дехчакъ — гоынна кховдадан!
Ткъа, велахъ цхъаъ хи канахъ шенна муыйлуш,
Бакъйолу марзо пекъар евзаш вац:
Кхечуынца декъча бен, хиэ лабавац!

22.

Хиун ду хаза кху лаьттахъ маьршачу дийнал,
Серлонгахъ бакъдерг къагош и делахъ,
Бух боцу стигал цена екхна гахъ,
Аренга эсал хъежахъ лаьмнаш сийна,
Цхъанхъа а дацахъ глергаш тлеман дов!? —
Машаррий, Латтий цхъаьна дика тов!

23.

Кюра санна, лаьржа йогъу цкъацкъа буйса,
Хетте а ирча и ца хета-кха
Садаллац хъанал хъегначунна къа:
Цо, нускалх тера, езаш и тлеуьйзу.
Къинхъегамо кху лаьттахъ нускал до,
Болх бечийн куыйгахъ ирсан бустам го.

24.

Массо а беркат доккхург адамийн дола
Ду цара лаьттахъ бертахъ хьобгу къа.
Хъацар ца кхетчакъ, лаьттахъ далац кIа.
«Кху дуьненчохъ мел долчу а хьолан
Къинхъегам — да ву, Латта — нана ю», —
Цундела олуш массо ханна ду.

25.

Мел беркатех цу Лаьттан маьлда юьзна!
Мел оьшурш хаддаза цо латтадо,
Дог цена дехчакъ — неларш гIаттайо,
Схьадоьллу тIорказ, дешех, жовхIарх дуьзна.
Амма тIекховдахъ болх ца беза куьг,
Ца хуьлуш хайра, хуьлу цунна жуьрг.

26.

Шен Латта дезарг цуьнца ирсе гойла!
И сил а лору курачу дегнаша.
Миччакъ а генехъ мел дика хъегарх ша,
Махкаца хиллехъ даим цуьнан ойла,
Цу ойлано стаг цIехъа кхачаво,
Даймахках хъегна дог а лабадо.

27.

Шаьш махках доху — Латта дицдечара...
Ножан гIа мохо, доккхий, генна хьо.
И гIа шен гаьн тIехъ юха кхин ца го.
Амма шен диттах ойла цо яхъара,
Диллина иза дагахъ латтадеш, —
Юха гур яра цунна нана-беш!

28.

Стиглара ихна догIанаш, Лаьтто хударх,
Ца дов тIепаза: уьш сийначу басахъ
Юха Лаьттахъ хъаладовлу хIор шарахъ.
Ткъа, гурахъ хъаннаш йовлахъ сенчу духарх, —
ЙогIучу ханна оцо хъанбо арц:
Дика дерг кху Лаьттахъ цхъа а эрна дац.

29.

Цкъа а цхъа сурт сан даг чуьра ца долу...
Урамехъ... Бурсехъ... Скрипач лаьттара.
Исбаьхъа цуьнан скрипка екара!
ЦIеххъана — машен! Ца гуш, мичара йолу!..
Скрипач — дIо Iуьллу... Цуьнан скрипкин чIеш
Довдийра мохо, ченала керчадеш.

30.

Скрипач а вий. Цуьнан музыка а йийра.
Лехарх, хIаваэхъ аз а карор дац.
Хетте а — бакъ музыка яла йиш яц:
И еха, ца гуш, хезначеран кийрахъ,
Цо церан ойла, царна ца хууш,
Ю ирсе уьйзуш, оьздалле юьгуш.

31.

Дог кѳорачунна ша хезаш а боцуш,
 Даиша а бека лаьттан мотт.
 Эшарш а ека цуьнан, яйна чот,
 Массо а маьПехъ, гочдийриг а воцуш,
 Амма хазаллех адамийн сема дог
 Кхуьуйтуш, ека олхазарийн шок.

32.

Блаьстенца дека лаьттан зевне илли,
 Хиш схьахьалхарца бетташ вовшех шаш,
 Бецийн шабаршца, сендаларца гIаш...
 ЛадогIал лаьтте ахъ, тIе лерг а диллий:
 Хезар ду хьуна орамийн а хьиэр,
 Мутта чууьйзуш, церан гIодца лер.

33.

Аьхкенца марсайолу лаьттан эшарш,
 Лаьттара дуьйна стигла айалой.
 Стилгара дуьйна лаьтта хийгIалой.
 Пондаран мерзех ека маьлхан зIенарш:
 Царех цу гаьннийн пIелгаш тийсало —
 Хаза мукъамаш а гонах айало.

34.

Лаьттан мукъам гурахъ буьззина бека,
 Шен беркатех дагахъ тоам беш.
 ДIасатехкаш, кѳорра гIергIа беш,
 Хьуьн чохъ угIу ижу лосьху экха.
 Сийна човъш тосий тIера дIа,
 Можа гIовталш юху хьаннаша.

35.

Нохчийн ломахъ гуьйре деших йогу,
 Дитташа дешин шайнаш эгадо,
 Дащочу накхармозех уьш хьпйзало.
 ДIо, хета, цхьогалийн ардангаш йогIу,
 ХIоккхузахъ — маьлхан кескех юьзна хьун.
 Гуьйрено хIоттадо шен дашо шун.

36.

Галамо Iай шарйо дорцан назма.
 Ша кIел хиша гIийла узам бо,
 Пхорах долчу лаьтто узар до,
 IаIош кийрахъ догIучу шеран хазна.
 Блаьста юха а, хуьлуш Iаьнна чIир,
 Курра ека дахар дазден йир!

37.

Лаьттан чам бу, кѳасто атта доцуш...
 Олу: «Лаьттан чам банне а бац», —
 Гина воцчо гам а яьхна хас,
 Даим кхаллар туьканашкара оьцуш,
 Iоттаза волчо цкѳа а гIорзах бел,
 Хиъна воцчо, стенна оьшу цел.

38.

Латта дуьра хета туьха долчохъ,
 Туьха дIаэца ахъа мало яхъ,
 Хуьлу кIон, ца цIандахъ уьшалах...
 Амма, нехан мажкахъ лелла холчахъ,
 Кхаьчча вуха, хуьлуш дагна там,
 Мерза хета винчу лаьттан чам.

39.

Хуур ду билгтал Латта чаьммаза доций,
 Цунах тохахъ ахъа, беш тидам,
 Хьацаран тIадам я хьайн цIийн тIадам, —
 ТIаккха, деррит шена чу а лочий,
 Хуьлу латта хьуна ирсан хьал,
 Чоме хуьлу массо хIуманал.

40.

Генара хьаьжчахъ, Лаьттан экъа шарло,
 Амма юххера хьуна кѳастало
 Цуьнан юьхьан хершнаш, чевнийн мо.
 Делахъ а Лаьттан бос хаа ца тарло,
 Болх бечуьнга иза хаттахъ бен:
 Буй-те и можа, сийна, Iаьржа, цIен?

41.

Можа Латта охуш, малхехъ воллу
Миска негр, садаллац хьобгуш кѣа,
Шен доьзална латтош напaгIа.
Лaьттaн бaсaх шeгa хaттaхъ, oлу:
«Шoкoлaдaн бaсaхъ изa ду,
Иштa бoс мaссaрaл хaзa бу».

42.

Гaнгa юххeхъ сийнa Лaттa oхуш,
Хъaцaрцa и тIундo индусo.
Цуьнaн бaсaх хaттaхъ, oлу цo:
«Бaсцa Лaьттaх тeрa хуьлy гoмaш,
Гoмaш сaннa, бeркaтe a ду,
Динчун хaм бeш, кхeтaмe a ду».

43.

ЦIечу бaсaхъ дoгy Iaьрбийн Лaттa,
Aммa oцy Лaьттaн мaьIдaнaх
Iaьржa дeши дoккхуш бoхкy нaх.
Цaрa шaйгa цуьнaн бaсaх хaттaхъ,
Дукхa хeнaхъ дуьйнa oлуш ду:
«ЦIeн мa дaц и, дeшин бaсaхъ ду!»

44.

KIaйчу eвpoпeйцo Iaьржa Лaттa,
Iилмaнaн гIoьнцa тIeттIa пaйдe дeш,
Kapa лaьцнa, цуьнaн тIaлaм бeш.
Aммa oлу, цуьнaн бaсaх хaттaхъ:
«Iaьржaчу бaсaхъ a дaц и, тидaм бaхъ:
И ду Iaьржaчу бaрхaтaн бaсaхъ!»

45.

Лaьттaн бoс шa-шa бу xIopa мeттeхъ —
Хъaн куьйгнийн бeркaтe a хъaьжжинa,
Хъaн дeгaн сибaтe a хъaьжжинa.
Ткъa, кхeтaлaхъ хъo, цуьнaн мaьIнeх кхeттeхъ:
Дeppиг a Лaьттaн бoс ницкъ кxочу гaн
Дeppиг a Лaттa хууш вoлчун гaн.

462

46.

Cтиглaрa cхъaхeзирa цхъaнa дийнaхъ
Цхъa зeвнe, тaмaшийнa cирлa мoxъ:
«Mа хaзa ду xIокху дуьнeнчoxъ!
Mа хaзa ду и вaйн Лaттa сийнa!»
И aьллaрг вaрa-кxа дeppиг Лaттa гaн
Дуьххъaрa кхиьнa вaйн Cовeтaн кIaнт!

47.

Вaйн Лaттa, бoxу, кoсмocepa хъaьжчa,
Cов хaзa, жимa, бaсцa сийнa ду,
Дeppиг цхъaь сaннa, дaгaх ийнa ду.
Эшaц и дeкъa! Лaрдaн oьшy мaьршa!
Вaйн Лaьттaн бoс мaссaнхъa хaзa бу,
Дeppиг a вaйн цхъa Лaттa изa ду!

1976

1.

ХІайкал и дацара мах белла эцна
 Я делла палтосучо, мекара йоьлуш,
 Ша винчу кертара лаьттан цинц шеца
 Баьхьира кьонахчо, ша тІаме воьдуш...
 ЦІеххьана болйира тІом Малхбузера,
 ГІаьттира Советан массо а халкъ!..
 Заура тІаккха ша хаьржира дера
 Бакъволчу кьонахчун сийлахьа некъ. —
 Жимачохъ дуьйна а кьпзалла марзъеш,
 Талорна кхнийна йовсарийн бІош
 Бара чутитталуш, вайн шахьарш зарзъеш,
 Маьршачу адмашна Іожалла хьош.
 Хьомечу Даймехкан массо маьІера,
 Цхьаь санна, массо а кьам гІаьттира,
 Ткъес дохьуш йогІучу марханех дера,
 МостагІа юхатоха дІахьаьлхира.
 Заур а Іийр ма вац цІахь, чай а муьйлуш...
 ДоттагІца-Сашица цо бира барт...
 ТІаккха цо, Зауре шовдане кхойкхуш,
 Сіхонца хьажийра цхьа жима кІант.
 Ша а дІахьаьдира ...шовданан йнсте
 Еара Заира, кхайкхина цо.
 Элира Заура, аз лахдеш, хІинца:
 — Баркалла, сіха схьакхачарна хьо.
 Со кханнехъ Сашица тІаме дІавоьду.
 Веъна со, Заира, Іодика ян.
 Дош лохьа ахь суна, ас хьоьга доьху,
 ЦІа валлац соь хьежа, со ца вицван.
 Заирас, меллаша цкъа цуьнга хьаьжна,
 БІаьрнегІарш шен охьадахийтира.
 Беснешна тІехула чукерчаш, хьаьдда,
 Ши седа шовданна чу буьйжира.
 Кховдийра Зауре ез-дарин йовлакх:
 — Ас айса, тир йоккхуш, и тегна ду.
 Хьайца и леладахь, со даг чу кьовлуш,
 Хаалахь, сан даг чохь хьо а хир ву.
 — Дика ду, Заира! Ас дош ло хьуна
 ХІара йовлакх сайх цкъа а ца кьастадан,
 И — сайца, хьо — дагахь, вайн мостагІчунна,
 Сайн дегІ, сай ца кхоош, бекхам а бац!..

* ХІара поэма 1984 шарахь Нохч-ГІалгІайн АССР-н Ленински комсомо-
 л совгІат делла ю. Кхуьнан хьалхалера цІе — «Нохчийн кІант Волгин йис-
 ь» яра.

ДІаяха йоІ кІанте оьзда дош аьлла,
 Кхин шега дош ала кІант ца кхинош.
 КІант, кийрахь мерза цІе кхин а марсаяьлла,
 Воьдура, гуш дсцчу тІемаша хьош.
 «Со веза!.. Со веза!.. Со веза цунна!» —
 Бохучу мукъамехь детталуш дог,
 Башхачу зурманах шен кийра буьзна,
 Воьдура и, лаьттац ца кхетац ког.
 Кхечира эххар а Лекхачу берде —
 Лаьмнашка бІаьрг тоха цигара дІа:
 Іаламца цхьаьна шен кхолламан дезде
 Ша даздеш, цигахь а лигьнера Іан.
 Ламанийн баххьашка ойланаш кхерстош,
 Вехха и лаьттира, дІабуззалц малх.
 ЦІастах цІен гуьлмаьнда цу баххьех хьерчош,
 Кестта цІийелира стигалан ах.
 Заур, дог Іаббалца лаьмнашца Іийна,
 Синтеме ерзийна ойланийн кІеж,
 Серла а даьлла са, Іаламах ийна,
 Шен юьрта кхечира, ойланаш еш...
 Массеран Іодика ша йина, хьаьдда,
 Шайн чу а веана, дегІ нисдина,
 Шен дена хьалха кІант ладоьгІуш лаьтта —
 Да хьехар деш воллу шен кІантана:
 — Цхьанне а хууш дац, вай юха гойла.
 Цундела ас хІинццехь хьоь боху кІант:
 Даг чуьра ца хадеш Даймахках ойла,
 ДІахьолахь, мел вежа, кьонахчун хатІ.
 Массо а хІуманал бер хьоме лору,
 Ткъа Даймохк, хаалахь, кхин а бежа бу.
 Цакхоор хьуо, боккхуш Даймехкан толам,
 Хаалахь, хьалхара сан весет ду.
 Тахана дуьххьара хьо волу ара, —
 Дин — новкъахь, кІант — арахь вевза, ма бах,
 МостагІий ца кхоош, адамаш лара:
 Адмаша хаддийнарг бу стеган мах!
 Цундела хилалахь адамашца ийна,
 Вон кагдеш, дика деш — мало ма е.
 Хаалахь: ахь диннарг, хьаьвззина, тийна,
 Мацца а хуур ду хьан белша тІе...
 Де тоьлча, Іехалой, ма ваьллахь сонта,
 Де эшча, стогаллех ма валалахь.
 Дог цІена, куьг маса харжалахь доттагІ:
 Леча дІададалац цхьана тІома тІехь.
 Кийча ма хилалахь доттагІца эгІа.
 Кегийра гІалаташ ма лехалахь:

Данне а айп доцу доттагІа лехнарг
 Ванне а и воцуш висина, бах.
 Іожална кІел эрна ма лаца корта:
 Хьюьнар дац ша вейтар, ца толош бакъ.
 Оьшучохъ — ларбан а иза ма гІорта:
 ТІех ларлуш хиллачух ца хилла стаг.
 Къонахчо тІеман герз дегІал а лардо.
 Делахъ а коьртаниг стогалла ю!
 КІиллочун карахъ топ баьхъанах тарло,
 Майрачун буйнахъ и терса ткъес ду!
 ТІамехъ, бІо ца къажош, хилалахъ майра,
 Амма ахъ собар а дагалацалахъ:
 Хир ма дац цхъанна а майраллех хайра,
 Оьшшучохъ собаре и ца хилахъ.
 Собарах ваьллариг сих волу, олу,
 Делахъ а собаран цхъа доза ду:
 Сий довчу ша кхаьчча, стаг собарх волу,
 Шен са а ца кхоош, и гІурту чу.
 ДегІан чарх дІасалела вайна мел гахъ а,
 Сий дайнар — велла ву, гІаларт ду и.
 Сий лардеш, къевссинчохъ къонах ша лахъ а,
 ТІаьхъеннийн дегнаш чохъ ма веа и.
 Массо а хІуманал ахъ дезарг лара,
 Хаалахъ, ду хьюна Даймахкан сий!
 Сан кІант, со хьоьжур ву хьо вухаваре,
 Ткъа воьллахъ хьо дохьуш толамний, сий!.. —
 Иштта ма элира, буххера лоруш
 Дайх дисна ламанхойн стогаллин хатІ,
 Нохчино шен воІе, и фронте воьдуш,
 Ша тІаме дІахъажош тІаьхъара кІант.

КІоргта чухуьйдина ден оьзда хьехарш,
 Заура шен тІоьрмиг схъанийцира.
 Ден, ненан суьртаца вешера кехат,
 Заирин сурт а цо чудиллира.
 ЦІеххъана лаьттан цинц, кертара эцна,
 Заирас деллачу йовлакхна юккъе
 Хьарчийна, кисана цо биллира.
 И цинц ткъа бара теш бераллин хьаьттан
 И бара — дагна а луш болу ницкъ,
 Берриге Даймехкан, дерриге Лаьттан
 Шех хьожа етталун цхъа жима цинц...
 ХІайкал и дацара мах белла эцна
 Я делла палтосучо, мекара йоьлуш,
 Ша винчу кертара лаьттан цинц шеца
 Баьхъира къонахчо, ша тІаме воьдуш.

2.

— ХІун до ахъ?.. Меллаша, доттагІ!
 — Ца хууш... Хир дац и кхин...
 Теббина, гІар ца еш, шорта
 Веьлара текха дІа шиъ.
 Бодашкахъ, юхъ цовьстуш, бертал,
 ДІашерша, дІашерша уьш,
 Юкъ-кара коьртах я белшах
 ГІорза я колл тасалуш.
 Зуьдалла леладеш санна,
 Дог этІош бутт а бара:
 Цкъа мархех къедара кхарна,
 Юа а дІалечкъара.
 ДогІура хи, лепош батто,
 Дистина, гІовгІа а еш,
 Бердаша шена ен гатто
 ТулгІешца схъаялжаеш.
 Мох эсал хьекххъ а, мархаш
 Маса дІашершалуш го.
 Юй-техъа уьш мохо лобхкуш,
 Я цара мох гІиттабо?..
 ДоттагІий тІехили тІайна,
 СапаргІат, шайн Рейнехъ санна,
 ДІо лаьтта ши фриц а гуш.
 Къамел деш, сих а ца луш,
 ЦІетухург латайин цхъамма,
 Ткъа вукхо куьг тІедаьхъи...
 Сатуху кхушимма, халла:
 «Маржа-яІ! Собар дац кхин!..
 Вайн махкахъ!.. Вайн хиш тІехъ!.. Йовсарш!
 Шек боцуш!.. ЦІахъ санна бу!..
 Амма вай гойтур ду!.. Тховссехъ!» —
 Шинне а цхъаь дагахъ ду.
 Мархаш, шайн аматаш хуьйцуш,
 Уьдура, чекх къедаш бутт,
 Заурна дага а туьйсуш
 Евзачу хІуманийн сурт.
 Корталин тІам санна, еха
 Марханан йист кхунна гин —
 Нана дага еа-кха эххар:
 ХІун гІенаш гуш Іа-те и?..
 Шн ургІал кхара тІай тІера
 Хийцира тІехъаша чу...
 — Лимонкаш, касканаш кхеран
 Вайна а сов йоцуш ю!.. —
 — «Амма ма гІар яйна хета,

Аддам а дац-те кхузахъ?
 ЖІаьлеш а хазац-кха леташ...» —
 Сингаттам бу дага тІехъ.
 Делахъ а, дІора гу бегош,
 Лахенгахъ хІоттадеш де,
 Схъахеза, стигал а къекъош,
 Вайчара тІеетта цІе!..
 — Шайн ницкъ а, гарехъ, цу метте
 МостагІчо дІаоьзна хир.
 — Амма ца тарло-кха хІетте
 Ха доцуш йиса и килс?!
 Килсана тІекхоччуш, фрищійн
 Касканаш тІетехкира.
 Оцунах секундехъ хІинца
 Хехъ лаьтта шиъ вуьйхира.
 Вожийра, довлале Іора,
 И ший а, батош юкъуш.
 Цу килсан аьрручу корак
 Шиъ мина йиллира чу.
 ТІаккха, дІасахъаьжина жимма,
 Цигара иккхира дІа.
 Маса юм яьхъира шимма,
 Сихо еш тІай долчухъа.
 ТІай йистте хІара шиъ кхоччуш,
 Инзаре гІугІ делира:
 Хийтира, тІекІел а доккхуш,
 И латта бухдохура.
 ДІахъаьжча килс йолчу агІор,
 Лелхарш, цхъаъ вукхуьнца уьйш,
 Мархашна боуьйтуш бІагор,
 Терсара, тІай дегалуш.
 Схъагора дІо цІеран аса,
 Нур Іенош пенашна тІе.
 ШайтІанах хелха а юьйлуш,
 Самукъне йогура цІе!
 Цо, корех дІа ара юьйлуш,
 ЦІен муцІар дІаса а туьйсуш,
 Буьйсанах еттара це.
 Кораш шен генна дІаскхуьйсуш,
 Шех буха ца юьсуш лард,
 Егира ерриг а склад
 Саша, ша тулгІеша хъушшехъ,
 Хих вала ма кхира.
 Заур а, берд лекха гушшехъ,
 Ца кхоьруш чуиккхира.
 Шен ненан юьхъ дагалоцуш,

Хин мара иккхира кІант,
 ЧІагІбина, стогалла къовлуш,
 ДегІах а, дагах а шад.
 Жимчохъ ма-Іаммора ломахъ,
 Шен боллу ницкъ гулбина,
 ТулгІешна тІехиъна вогІу,
 Хил тола дуй бицина.
 ТулгІеш тІехьерчара бердана,
 Дацахъ а жоп бердо луш,
 Еллачу езаран докъана
 Барташ лург дагатосуш...
 Вай долчу агІор схъа вайра
 Майра кІант хиэ буха хъош.
 Герз дуьйлу тата а дайра
 Аларца тІаьхъара дош...
 Майорна хъалха ву лаьтташ
 Саша ша юьхъ елла макх,
 Майоро, айбина бІаьргаш,
 Юха а хІокхуьнга бах:
 — Кост кхочушдира аш тайна —
 Кхузара гуш яра цІе!..
 Делахъ а... накъост а вайна...
 Дийна и ца висна-те?..
 Эххар схъахІоттале Іуьйре
 ХІоьттира неІсарІи тІе
 Заур а, ша когашІуьйра,
 Верриг а вашийна хиэ:
 — Луо, майор, суна а пурба...
 Буьйр дуьззина кхочуш а деш,
 Складах ницкъ кхечира кІур бан,
 Тхаьшшиннах цхъа а ца леш!..
 Заур маракъуьйлура шимма:
 — Да ма ека хъо кІентан-я!..
 — ДоттагІий, собар де жимма:
 Ког бу сан чов хилла цхъаъ..
 Зауран чов юхъхъаьялла,
 Лазартне и виллира.
 Вайн эскарш, приказ а даьлла,
 Цкъачунна духадевліра.

3.

Ши бутт а бу Заур лазартнехъ Іуьллу.
 Узарица йоьрзуш ю хъу йоьлла чов.
 Амма шайн лазар а цхъана кеда дуьллу,
 Халонаш дархоша самукъе лов.

Туьха а, томка а юкъахъ ду церан,
 Къайлахчу ойланийн бух боцу гIу,
 Хьомечийн суьрташ а, кехаташ цIера —
 Дерриг а вовшашна диллина ду.
 Госпиталан хьаькамах, дех санна, кхоьру.
 Массарна даггара веза хирург.
 Медийша чуеъча, дог церан доьлу,
 Забарш йо и шайна цкъа елалург.
 Ткъа, цхьаьнга кхачахъ-ма езачун кехат,
 Цу сохьтта и, долний цуьнан карара,
 Маьнгешна тIехула дIасалелхаш, дехха
 Лела чохъ кхокханан кIорнех тера.
 Яц церан вовшашца я хьагI, я къайле:
 Бу цIаро бахчийна цхьа вежарий уьш.
 Делахъ а Зауран кийрахъ цхьа гIайгIа,
 Юх-юха меттахъхьеш, ю са дууш:
 Кхо бутт а дIабели жоп цIера доцу,
 Са бIарздо бацаро цхьа а хаам.
 ГIайгIанийн сийсачу цIаро и морцу,
 Минотехъ ца буьтуш дагна хьаам...
 Ойлане Заур Iа корах а хьовжуш:
 Лайн аре дIатийна, тоам беш шех,
 Эзарнаш седарчийн чиркхашца йогуш,
 Стигал ю къайленех юьзина тIех.
 Мила ву цу стиглан четар тIеовьзнарг?
 Седарчий летийнарг четарна тIе?
 Адамийн дог-ойла стигланех йовьзнарг?
 Латийнарг бовш боцчу безаман цIе?..
 Ойланаш урх хаьдда хьаьлхина генна,
 Эмалкех дIауьду, сеца а ца луш.
 Амма, гуо хьовззийна Заурин бенна,
 И Iачу лаьмнашка чуюьссу уьш.
 Киснара Заурин сурт хьалха лоций,
 Тамаше тIехьежа цкъа вулу и.
 ТIаккха, нсбаьхьачу васто а лоций,
 Езаре ойланехъ лен волу и...
 Эххар дог делхочу мукъаман аьзнаш
 Луларчу зал чуьра схьахезира.
 Чоь юзуш далхадеш харцонна аьрзнаш,
 Лазаме дагаловцуш хьомечийн баьрзнаш —
 Сих ца луш, цхьа тийна уьш доьлхура.
 Заурна цу сохьта вевзира локхург:
 И вара лулахо — дархо Тарас.
 Цуьнан езар, туьпах шайн цIе йиллар доькхуш,
 Йийнера кьнзахоша, тIеовьхна газ.
 Зал чу гулбелира кхиберш а кестта.

Салташа эшарех юьзира зал:
 Уьш яра «Катюшех», я, Даймохк хестош,
 Я декош езачун «бос сийна шал».
 Лекхира техкарца оьрсийн «Рябина»,
 Украинин маттахъ 2 бира мукъам,
 «Сулико» лекхира, аз далош тийна,
 Беш салтийн чевнашна дарбане там.
 — Заур, хIай, ахъ алал цхьа нохчийн илли! —
 Хьовзийра Тараса и, йохош йиш.
 Эхъ хеташ, кIеззига соцунгIа хилла,
 Заура лекхира «Ламанхойн йиш»:

«Мокхазан ламанаш
 Даш хилла лаларах,
 МостагIийн арданго
 Тхо гора хIиттор дац.
 Бос Iаьржа латтанаш
 Молханах лелхарах,
 Тхешан сий доьжжина
 Тхо лаьтте доьрзур дац!
 Мацалло хьовзадахъ,
 Орамаш дуур ду,
 Хьогалло тхьаьш бIарздахъ,
 Бецан тхи муьйлур ду!»¹

Шена йиш гочийчахъ, элира хам беш
 Тараса, бевзачу эшарийн чам:
 — Шайн хьал тIех хиларца ца лаьтта къаьмнаш —
 Эшарийн ницкъаца ма лаьтта къам!..
 Тарасе вирзина элира цхьамма,
 Массеран дагахъ дерг ша къададеш:
 — Ирс яI-кха! Кху лаьттахъ тIом дIа а баьлла,
 Iен болчийн, шайн эшарш цIахъ екаеш.
 — II бакъ ду! Делахъ а кхийнарг ялта —
 Бепиг ша дуучул ирс долуш ву!..
 ЦIеххьашха мадсестра елира чу:
 — XIa!.. Заур, хIара кехат — хьовъ деъна ду!..
 Сацитас, жимахчу йишас, яздора:
 «Сагатдан ца оьшу, сан ваша, ахъ.
 Дай, нангий схьадогIу, ца оьшуш гIора,
 Заурий, сой йоллу цхьаьна балха тIехъ.
 Делахъ а хьовгара кехат ца кхочуш
 Данма кийрахъ цхьа бала бу сан.
 ХIинца а со корехъ, хьо дагаловцуш,
 Гуьйренан стиглане дIахьовжуш Iа.

¹ Нохчийн фольклора шира йиш.

Гларгулеш, маГларшца, мас лаьтта эгош,
 Длаоьху мархашца, узам а беш.
 Таьллаш а ма лаьтта, шайн гIаш а леґош,
 ГIайгIане яхана мажъелла беш.
 Дерзина девллачу гаьннаш тIехь техка
 Кхоьлинчу гуьйренан эсаран Iаь.
 Ин чуьра хьоькхучу мехашца чехка
 СхьатеIа лаьмнашна тIехъара Iа.
 ДогIано, раз детташ, гIугI ойу геннахь,
 ОьгIаде дарц детта лаьмнашна тIе.
 Мох угIу Iаннашца, меца борз санна...
 Сан ваша, хьо тахна мичахь ву-те? »...
 Заура къевлира шен буйнахь кехат,
 Куьг дегош жоп сиха яздира цо:
 «Хьоменаш! Шуьцанна сан дог ду дехаш:
 Ас, тIом мел сецначохь, шун ойла йо...
 МостагIчо ягайо вайн шахъарш, ярташ!..
 Уш юьтуш, таханаллац духадуьйлу тхо.
 Амма шу тешалаш: кестта и гIаьрташ
 Кегдина, хьошур бу йовсарийн бIо.
 Дезнехь а цкъачунна халонаш Iовша,
 Цхьамма а дойур дац вайн халкъан доь!
 Доьху ас, хьоменаш, ларделаш вовшийн,
 КесталгIа дика кхаъ кхочур бу шов!..»

4.

Заура, лазартнех ара ма-ваьлли,
 Дийхира Сашех дIакхетавар ша.
 Ткъа, гIортарх мел чIогIа, аьтто ца баьлла,
 Лийлира, тIемаш беш, и кхечухъа...
 Чиликово¹ уллохь цо гитлерохо-эпсар,
 Жий санна, вихкина валийра схъа.
 Хьажийна, топ тоьхна, дайира тIепза
 Цо лохха тIехдолу цхъа «Юнкерс» цкъа.
 Фашистийн шиъ цIерпошт ша харцаярца
 Чир-хи тIехь човхийра хьеречийн бIо.
 Клетская станци кIел БеликовгIаьрца
 Ямартхойн танканаш ведийра цо.
 Дийзира ган тIаккха денош а буьрса,
 МостагIчо Волгехъа дIатеIош шаьш...
 Амма, цхъа цIеххъана, цу тIемийн кIуьрзехь
 Эшамо Iовжийна дог аьадеш,
 Сашера Зауре кхечира кехат:

¹ Нохч-ГIалгIайн дошлойн полко чIогIа тIом бина меттиг.

«ХIан! Салам ду хьоьга, сан доттагIа!
 Алахъа, мосазза деза хьоь деха?
 Хьо маца со волчу кхочур ву схъа?..
 Хьажахъа, ву тхьоьца цхъа кIант — Ханпаша,
 Вайн цIера, нохчийн кIант, цхъа цIоьккъалом.
 Шен пулеметца и кхочуш ву маса
 Кхехкачу утгаре кхераме тIом.
 Фашисташ цо етташ эгабо денна,
 ХIинцале ах эзар цо вийна цIенна,
 Мел гIертарх, кхуьур вац ян церан чот.
 Йийсаре балийна иттех сов «мотт»!..
 Схьакхета тхох, Заур, мало ца еш —
 Лелар ду вай цхъаьна, тIемаш а беш!..»
 Тахна а, цо дехча, начштаба эли:
 — Тешахъа бохучух ас, лейтенант,
 Хьан лаам кхочушбер, аьтто ма-белли,
 Ткъа хIинца хьоьжуш ю хьоь Сталинград!
 Цу гIалин юккъехь бу тIом хIинца кхехкаш,
 Амма и дIаяла вайн бакъо яц.
 Немцой бу, го лаьцна, вокзале гIерташ,
 И церан кара кхачахь, дика хир дац!
 И ларъеш, хIоьттина шен батальонца
 Лакхара лейтенант Федосеев ву.
 Хьо царна орцах гIуо «къоначийн» гIоьнца!
 Заур нисвелира:
 — Со кийча ву!..
 Къоначу салташка, шаьш новкъа довлуш,
 Элира Заура церан дог къовлуш:
 — Вайн вокзал, шайн гIала, дахар дIадаккха,
 ЧугIерта фашизман саьхъара къуй.
 Я вокзал, я гIала, лаьттац цхъа дакъа
 Царна дIа ца дала вай боу дуй!
 — Дуй боу! — КIентийн аз лoьмийнчух гIаьтти!
 Байракхна кIенташа белира барт,
 Баьккхина бовха барт хьомечу лаьттац,
 Вокзале таьIира къоначийн салт!..
 Штабера Федосеевга телефон етта,
 Ткъа, сарралц мел еттарх, дош хуьлуш дац.
 Рацица, ма-хуьллу, зIе таса гIерта —
 Делахь а раци а жоп схьалуш яц.
 Инарла Чуйковс, ткъа, схьавехна штабе,
 Геланча Смирновна диллира тIе:
 — Тховссехь ахь, мостагIчун зIенех а валий,
 Вайчарах хаам соь схьакхачабе!
 Цу буссехь Чуйковна, жоп дохьуш шпйла,
 Хьалха схьахIоьттира сержант Смирнов:

— Телефонист... Радист а... Майор а вийна
 Верриг а виснарг вац иттаннал сов.
 Шайн баьччин докѣ тѣхъ, гора а бахна,
 Висинчу иттаммо биина дуй
 Шаьш эга, и вокзал дѣа ца луш царна!..
 Инарлин бѣаьргаш чохъ летира суй.
 Пѣаьттира инарла, дог хилла реза:
 — Гур дац-кха мостагѣчо вай кѣардина!
 Хѣан!.. Сихха орцанна бахийта беза!..
 Дежурнис элира:
 — Бахийтина!..

* * *

Юха а шайн штабехъ Заура доьху
 Доттагѣа волчу ша дѣахѣажавар.
 Начштабан гѣоьнчо ткѣа Зауре боху:
 — Начштабан карахъ ду и кѣастадар.
 — Ткѣа начштаб мичахъ ву, алахѣа, хѣинца... —
 Ма-хаьтти, телефон йийкира чохъ:
 — Ладугѣу... Кхеташ ву. Хѣаъ, кхузахъ дисна...
 Хѣан! Аьтто белн хѣан, совгѣат ду хѣох!
 Начштаббий? Ган лаахъ, и хѣуна гур ву:
 И хѣинца ву универмаган бухахъ.
 И планшет сихонца ахъ цунна хѣур ю,
 Гѣуллакх а хѣайн цуьнца кѣастор ду ахъ...
 Шелоно чал дера це егта лергех,
 Беснеха иттало лайн механ ю.
 Пѣетташ шина агѣор, бегабо цѣергахъ
 Стогаллин памятник — Мамаевн гу.
 Охѣатаѣаш, дѣалечкѣаш, пенашца тнѣбаш,
 Еттачу дѣаьндаргех ша лар а луш,
 Пѣетаѣйна, аьллачу меттехѣа гѣерташ,
 Заур ву цу дорцехъ дѣатийссалуш.
 Эххар а дѣакхечи... Пропуск дѣагайти.
 — Хѣуьлла чу... Аьтту неѣ.. Ха лаьттачохъ.
 Ткѣа, неѣарх чуваьлча, цецбевлла бѣаьргаш,
 Висира и хѣалха дѣахѣаьжжинчохъ:
 И йоккха подвал ю тийналло лаьцна,
 Чохъ юьзна гулбелла вайн эпсарш бу;
 Вайчара го бина, шен штабца лаьтташ
 Фашистийн фельдмаршал... Паулюс ву!
 Чохъ боьха, инзаре хѣожане ду.
 Фельдмаршал беса ву. Ву вулавелла.
 Шн бѣаьрг бу чукхетта, дѣадайна нур,
 Маж яьлла екѣна юьхъ чуозаелла,

Буо хилла кхозуш ду цаоьшу тур.
 Юххерчу накѣосте, оьзна лерехѣа,
 Хаьттира Паулюса, лахдина аз:
 — Сан кѣантах хѣун ду-те? Дѣакхаьчний-техѣа?
 — Цѣа кхаьчна!.. Сагатдан ахъ бахѣна дац...
 Паулюсан юьхѣа тѣера дѣдира ииндагѣ,
 Юха а кхоьтира, бос байна, и,
 Эххар а, сацийна: «Ша хирриг хин дай!» —
 Вайчуьнга вистхили, аз доьхна, и:
 — Реза ву!.. Делахъ а... цхѣаъ лаѣа суна:
 Тхайчарна цагайтар суо дѣавуьгуш.
 — Таро яц, фельдмаршал, и нисдан хѣуна:
 Массанхѣахъ шун эскарш ду караоьхуш!
 Паулюс, юьхъ макхлуш, айвелин эххар,
 Ойлане ваха и, хабийна хѣаж...
 Дагадѣна-те цунна бѣаьхочун декхар?
 Лаьткѣи-те довш лаьтта сийлаллин дарж?
 Хаац-кха... Кхин а кѣорга ойлане воьжна,
 Кѣайллах хѣе морцучу шеконийн хѣу
 Семачу хѣесапийн терзанахъ оьзна,
 Цо дагахъ сацийра: «Тѣом эшна бу!»
 Ткѣа кхуьнга хѣоьжуш бу цѣахъ доьзал, бераш...
 Хѣун пайда хир бу ткѣа, ша вейтарх кхуо?..
 Кхоьлинчу бѣаьргаш чохъ керла суй кѣедаш:
 — Реза ву!.. — кхин цкѣа а элира цо.
 Кач леккха айбина, лаба охѣатаѣийна,
 Цо гѣийла хѣалхахѣа гѣулч яьккхира.
 Керлачу кхолламе ойла ерзийна,
 Шен штабца йийсаре и веара!
 Кхуззахъ чекхѣелира лаьржа карьера,
 Кѣедира цу тѣеман чаккхенан юьхъ;
 Кхуззахъ кагѣелира фашизман гѣера,
 Схѣагира сийлахъчу Толаман бухъ.
 Кхийтира Зауран дог ша-шах хѣинца:
 Кхул тѣаьхѣа духадийла кхин дезар дац!
 Буьсур бац йовсаршкахъ вайн лаьттах цинц а,
 Эшамийн кѣахѣо а кхин йовшур яц!

5.

Делахъ а хѣинца а тѣемаш бу кхехкаш,
 Иеттадо фашизмо йожаллин дарц.
 Мостагѣчун когаш кѣел дуккха а мехкаш

¹ И хилира 1943 шеран 31 январехъ, Губьранна. Инарла-лейтенанта Шумиловс куьйгалдечу 64-чу советски армина чуйогѣучу 38-чу мотострелкови бригадо го бинера Паулюсан штаб чохъ йолчу универмагана.

Деттало, ца лалуш кызаллин харц.
 Хинца а вайн латта, хюьнаша охуш,
 Дегадо, танкаша денна еш чов.
 Хинца а бу лаьтташ, синош д'акхюьхуш,
 Кортонна т'ехула д'аьндаргийн тхов...
 Ши де а д'адели... Д'ю к'айн килс йолчохь
 Хих дехьа вайн б'аьхой ца бовлало.
 Понтонийн т'ай туьллуш, уьш боьжу холчахь:
 Дехьара т'еетташ, аьтто ца ло.
 К'айн килс йолчера схьа сийхинна етташ,
 Мостаг'чо хи т'ера кегдина шаш.
 Ткьа хиэ уьш д'акхюьху, т'е-к'ел а детташ...
 Массо а маьл'ера т'елеста даш.
 Шаьш х'аллакхуьлуш дуй кхета а кхетта,
 Я шайнаш, я вайнаш кхоа ца беш,
 Йовсарша схьаетта массо а метте,
 Шайн бехкех кхетарна дуьхьало еш.
 Амма килс йолччуьра, цу ц'еран к'уьрзехь,
 Рацино схьаловцу цхьа оьрсийн аз:
 «Схьатоха кхузахь: кху килсан буьххьехь
 Ю кхеран ц'еран туп! Х'юттаде дарц!»
 Йишхаьлла цхьаь-м ву и аьтто хьохуш,
 Мостаг'чун бен чуьра деш майрра г'ю,
 Даймехкан г'уллакхна, шен са ца лоьруш,
 Ша вехь а, — ц'е шена т'ейоху цо!..
 Блиндаж чохь кхеташо д'ахьох ву к'айлах
 Полковник. Доьрзуьйтуш, и вистхили:
 — Килсан г'ов эькхийта-м хала дац вайна —
 Кеманца вай атта дийр дара и,
 Делахь а, схьагарехь, цу килсан аг'ор,
 Мелла а белахь а, вайнаш а бу.
 Уггаре хьалха уьш к'елхьарбахар
 Уггаре доккхаха вайн декхар ду!
 Цундела езар-кха цхьа к'ентийн ковра,
 Садайчакхь, бодашкхь т'ебахана,
 Цигара и вайнаш к'елхьарабохуш,
 Мостаг'ийн и ж'уга х'уй-пака ян.
 Алийша, хьан иза т'елоцу шена.
 Хаалаш: и г'уллакх сов хала ду...
 Ткьа оха, мостаг'чун ницкь узуш генна,
 Килсана етта ц'е сацаеш ц'енна,
 Д'ю гуна ерриг ц'е т'елоллур ю! —
 Заур хьалаккхира:
 — Ас лоцу хьуна!
 Пурба ло! Цигашха лелла ву со.
 И килс а, и берд а дика бевза суна,

И г'уллакх кхочушдан ас дош а ло!..
 Заурна хьалха ву пхи б'аьхо лаьтташ.
 Пхий а ву, цхьаь санна, айвелла, товш.
 Майра дог чуьра гуш, схьалепа б'аьргаш.
 Зауре ладоьг'у, меттах ца хьовш...
 Заур, к'амел а деш, д'ахьоху цаьрга,
 Дерриг а царех дерг и хезна ву:
 Б'аьрнег'ар ца тухуш, йожаллин б'аьрга
 Дукхазза беларца уьш хьежна бу.
 Цхьанна а ца гина царна т'ехь т'емаш,
 Амма уьш, гуш доцуш, т'едовлура
 Цу сохьтта — схьагучуболлушехь кхерам, —
 Т'аккха х'орш кхерамна чухьовдура.
 Цхьанна а ца яйна цкьа а оц'еран
 Б'аьргара алу а схьаетталуш.
 Амма и, гуш йоцуш, тухура дера,
 Мостаг'ий ма-гиннехь, багабеш уьш.
 Гина дац хи долуш цу к'ентийн б'аьргех,
 Ткьа иза, кхечарна и ца хууш,
 Оьхура т'адамашца йийжачу чевнех,
 Вайн махкахь мостаг'чо лелориг гуш.
 Х'ораннан гергарнаш ц'ахь бисна ц'еран —
 Сатуьйсу цкьа мукьне уьш схьагаре.
 Дог дегош, лаш наной бу ц'ахь массеран,
 Уьш хьуьйсу дийна х'орш ц'а берзаре.
 Делахь а, б'аьхошна хьалха схьах'юттахь
 Даймахко шен декхар д'адовху сахьт,
 Цу сохьтта, кхин мел дерг т'аьхьа а тоттий,
 И декхар кхочушдан д'ах'утту салт!
 — Кхийтин шу вайн декхарх?! — Заура хьотту.
 Цхьабосса, дог тешош: «Кхеташ ду тхо!» —
 Нис а луш, цхьабосса элира Шотас.
 Ивана, Мухтара, Яна, Петрос.
 Буьйса т'екхечира даго ма-лоьхху:
 Ур-аттал цхьа седа бацара гуш.
 Боданан вертан к'ел охьателаш лохха,
 Лай т'ехула цигахьа г'ертара уьш...
 Беьлара текхара, ца к'аьсташ лай т'ехь:
 Массарна т'ехь яра к'айн обанаш.
 Заур а, Петро а сецира к'айлехь,
 Вуьйш хьалха бахара, килс талла шаьш...
 Заур вара ойлаеш, ша цаьрца воьгуш:
 «Хьан эр дара х'ара пхий ца оьшуш ву?
 Буьрсачу кхерамех шаьш чекх а бохуш,
 Вуьш к'елхьарбаха х'орш т'ебуьгуш бу!
 Х'етте а, билггала, дахарехь халкьан

Уггаре хазаниг вайн гиллакх ду:
 Шен са а ца кхоош, советан хаза стаг
 Орцанна шечарна кечвелла ву!
 И деца дуьненчохь уггаре мерза,
 И деца вайн адмаш вовшахтосург,
 Вайн мехкан уггаре тоьлачех герз а,
 Къийсамехь толамна вайн аьтто лург!...»
 Хюрш массо, цхьаь санна, вала тарлора,
 Я кхарех тарлора бухависа цхьаь,
 Делахь а — майралло аьтто а лора:
 Массо хюрш, цхьаь санна, кхечира дIа.
 Иваний, Мухтаррий, ИндагIах тарлуш,
 Татанза килса тIе хьалавелира.
 Ян, Шотай сонешкахь тебира, ларлуш
 Ткьа Мухтар, жоп дохьуш, вухакхечира:
 — Бухара килсан неI ларъен ши гIарол
 Тхьаьвсина набаран тар еъначохь.
 Цхьа узарш схьахеза — дIю, гучохь барол:
 Хетарехь, вайнаш бу, го лавцна, чохь!..
 Мухтарий, Шотассий, момсара тIера
 ЦIеххьана чутоьхна гранатийн курс,
 Этира курра Iен мостагIийн гIера.
 Чоь юьзна хIоттабеш молханан кIур.
 Бухахь чоь бохкурш шаьш паргIатбохуш,
 Заура Иванца йохийра неI.
 Гевттира тутмакхаш, маьхьарий довлуш,
 Тевеара Заурна, вистхуьлуш, цхьаь:
 — Хьо, къонах, тера хета вевзачух сайна!
 Заурна а девзира йишхаьлла аз:
 — Саша! Сан доттагIа!
 Хьажахь! Хьо вайца?! —
 Цо маракъевлира доттагIчун ваз...
 Цу сохьтта, датIадеш стигалан пардо,
 ГIовгIанца цхьа «Юнкерс» кхечира схьа.
 ТIайга мохь белира, узар дира бердо —
 Ирча хьал хIоттийра бомбанаша.
 Ши доттагI, цIийзачу геригех ларлуш,
 ДIаса а къаьстина, хьулвелира,
 Ткьа кема, шен боцчу аьттонна дарлуш,
 Бомбанаш чутесна, дIадахара.
 Заур схьавелира хьуламера хьалха,
 Вахара шен доттагI схьалаха и.
 Хьаьжира оьрнаш чу, хьаьжира хьеха,
 Бердашца дIасаваьлла, хьаьжира и.
 — Саша! — мохь белира Зауре шийла.
 Цхьа гIар-ма хезира лайн борза кIел,

ДIахьаьжча, карийра узарш деш гIийла,
 Нехках цIий схьадетташ доттагIа шен...
 — Саша! — цо кхайкхира, белш тIера лавцна,
 Ткьа, халла садовIуш, IадIара и.
 Кхоьлинчу бIаьргашца цкьа хьалахьаьжна,
 ДIатийра и эххар, жоп ца луш кхин.
 Заур текхийтира Сашина, воьлхуш:
 — Алахьа, хьо цунна ас лийхир-те?
 Дагавала ца кхинош, сохьтехь гар доцуш,
 Сел сиха мича махка хьо ваха-те?..
 Воьлхура и, Сашин докьа тIе а воьжна,
 Дог Iаббалц, шен бIаьрхиш ца сецалуш.
 БIаьрхиш охьаоьгура, тхин тIадамаш санна,
 ДоттагIчун цIийн тIадамех дIадетталуш.
 Воьлхура, кхойкхура юха а... Амма
 Массо а беллачийн цхьа Iедал ду:
 Массо а мехкашкахь, массо а ханна,
 Мел чIогIа кхайкхарх а, уьш IадIаш бу.
 Къонахчо сацыйра шен бIаьрхиш эххар:
 TIом — TIом бу: хIуьа го и болучохь.
 Коьртаниг — декхар ду: кхочушдеш декхар,
 Цкьа каш цо даьккхира ор доллучохь,
 ДоттагIчун киснара ден, ненан суьрташ,
 Комсомолан билет а, тIундина цIийша,
 Цхьа тиша блокнот а ийцира схьа.
 Блокнот тIехь йийшира доттагIчун байташ —
 Сашин аз юха а хезира схьа.
 Яздора: «Сан Латта, со вина Латта!
 Велча а, со хьоьца вуьсур ма ву!
 Со велчахь, мичахь ву, аьлла хьоь хаттахь,
 ДIааьллахь адмашка — со хьайца ву!»
 Лавтта кIант ойла еш, коша тIехь, цхьалха:
 «ХIун аьлла хьожур ву хьан дега со?
 Со муха хIуттур ву хьан нанна хьалха?
 Со велла, схьа мукъна велар-кха хьо...
 Толамца цIа кхачахь, — мел дукха ваьлрх
 Дай, нанний хьан лоруш чекхвер ву со.
 Вайн Грозный гIалахь а хьан хазчу дахарх
 Дуьйцур ду ас бакъдерг — ца вицван хьо!»
 Иист йоцчу гIайгIано буххера лавцна,
 Коша тIе и юха лахвелира.
 Лавттан цинц доттагIчун коша тIера эцна,
 Заирас деллачу йовлакха юккье,
 Вукхунах дIатухуш, цо хьарчийра.
 Цо цхьаьнаиэдира вовшах ца даккха
 Шинхьара цхьа латта — ша кхийнарг:

Нохчочун біаьрхиша тІундина латта,
 Оьрсичун цІий шортта чухуьйдинарг.
 Хаьара, ткъа, хІинца шен дагца цунна
 Берлине вай билггал дІакхочур дуй.
 Хаьара, нийсо яр тІедоьжначунна
 Кхочушхир буйла ша биinna дуй.
 Хаьара ша цІехъа и лаьттан цинц а
 Кхачор буй, эшийна массо а дарц.
 Ткъа латта вайн цхьаммаъ — тІаьхъа, я хІинца,
 Я дагахъ, я вуьшта — доькьур а дац!..

ХІайкал и дацара мах белла эцна
 Я делла палтосучо, мекара йоьлуш.
 Ша винчу хьомечу лаьттан цинц шеца
 Баьхьира кьонахчо, Берлине воьдуш.

1977

ГІОЙТІАРЧУ ЧОЧЕХ ИЛЛИ

Эрз а бац и схьагург —
 Уьшалан йнстера:
 Цу кІайчу эскархойи
 Цхьамзанаш ду,
 Неларчийн муцІарш яц
 Эрза юккьера
 Къедарш а — яккхийчу
 Тоьпийн зу ю.

Деникинцийн біоно
 Гуо лаьцна шалха
 Шуьйрачу ГІойтІанна —
 Къаръян дагахъ.
 Цкъа эпсар нах кхеро
 Веара хьалха,
 Курра цигаьрка а
 Іуьйшуш багахъ.

Элира цо юьртан
 Пхьоьхане кхаьчча:
 «Схьабала беза аш
 Большевикаш —
 Сов чехка! Схьа ца лахъ —
 Оха сахът даьлча
 Ерриге шун юьртах
 Дийр деца каш»...

Цунна жоп делира
 Чочас, и лан а
 Ца делла: «Хаалахъ,
 Царах ду тхо,
 Царна тхо ямарт а
 Хир дац-кха цкъа а!» —
 Аьлла и, човхийна,
 Эккхийра цо.

Діаболабелпра
 ТІом ГІойтІахъ тІаккха:
 Оьгура тхевнашна тІе
 Аьчкан тІо.
 ГІойтІархой эшийна
 Эвла дІаяккха
 Луьра тІетаьІира
 «КІайчеран» біо.

Вотанан татанца
Етталург корех
Къора яц — тлейовлху
Даьндаргаш ю.
Берзалой яц углурш
Буйсанна боьрахь —
И хезарг — яккхийчу
Топийн дур ду.

Дохк а дац схьатекхарг
Саьрмаках сетташ,
Багара схьаетташ
Саьнгалан цле —
И тоьпамолханан
Клур беца кхерсташ,
И этлош цле етта
Юьртана тле...

Дегластара веанчу
Пелхьуга хьовса,
Я говраш хохкучохь
Тоьллари ган
Длахьавдда дац адмаш —
Мостагца кьовса
Длахьавдда глойтархой —
И вохаван.

Россегахь Ленина
Кхайкхийна нийсо
Шайн сил а езарна —
Чаггьян кхузахь —
Певттина герз карахь
Заман юьхь хийца,
Юхабовла йишйоцу,
Дог майра нах.

Чоча а кхечира,
Тламе сихвелла,
Шен веа клантаца
Вордана тлехь,
Пхийттара ваьлла
Шен йишин клант тла
Шайн еса керт ларьян
Витина цлахь.

Лергашна юххеша
Даш дуткьа цлийза
Стерчашна лесточу
Серах тера...
Мостагний охьаэгош
Южалла хьийза...
Охьаоьгуш клентий а
Го Гойтара.

Говр-вордий юьстах а
Яьккхина, доькхуш
Клайчарна, уьш цлийла
Шайн керчабеш,
Веа клантий, дассий и
Мажаран тоьпаш
Тлеетта сихйинна,
Ца кхоаеш.

Кленташка дас кхойкху:
«Тлетоха!.. Вайга
Схьахьоьжуш мокхаза
Башлаьмнаш ду,
Таймин Бийболат ву
Кху тламе хьоьжуш,
Чир йоьхуш
Харачойн Зеламха ву»...

Шех тарлуш, клезий шен
Тлаьхьа а даьхна,
Акхаройн глеранна
Телета лом,
Чочас а, клентий шен
Юххе а баьхна,
Сема длакхьоьбура
И буьрса тлом.

Корта хьалаайбинарг
Шен коьртах воккхуш,
Тоьпан блаьрг схьаоьхьнарг
Длакарчавеш,
Туьраца тлехьаьддарг
Теклал а воккхуш —
Кленташа мостагний
Го эгабеш.

КІайчеран эскар а,
Зингатех сийсамш,
Дарделла, юртана
ТіетеІаш го.
Тіехула сийна даш
Ду буърса ціийзаш,
Сохь-сохьтехь Іожалло
Синош діахьо.

Эххар а, Чочина гуш,
Жимчу кІентан
Корта шен мажарна
Буьйжира тіе...
Вежарший, Чочассий,
КІежйохуш тіетІа,
Дера тіекІирйира
Бекхаме ціе.

Кестта и воккхахверг а
ДІа аркъал
Керчира, біаьргаш а
Хъажийна ирх...
Ши кІанттий, дай,
Дегнех тіулг хилла тіаккха,
Хъалхахъа таьІира,
Лар ца луш кхин...

Дена тіейогІучу
Геригна накха
КІелбаьхъна, вуьйжира
КхозлагІа кІант.
Цуьнан дакъа вукхаьрца
Вордана даккха
Дас, кІантий, ца вухуш,
Бира-кх барт.

Вордана и декъий
Тіедохкуш — кхетта
Чочин и тіаьхъара
КІант а цигахь
Вуьйжира, майрачийн
МогІарехь летта,

МостагІна діа ца луш
Къонахчун яхь! ¹

Ша висна, дарвелла,
Дуьне ца лоруш,
Веанний метта а
Хилла ца Іеш,
Цкъа топ тоьхначуьра
Вукхузхъа волуш,
Дас, кІентех чІир оьцуш,
Деттара даш.

Юьртахойн кхин а
ТіетаьІира дера,
КІайчарна тіеловхкуш
Даьндаргийн дарц.
Іовха Іаь гІуьттара
Лайн арен тіера,
Тап-аьлла хьовжура
Цецбаьлла арц...

ГІойтІарчу кІенташа
Тіом майра барна,
Іохъаца хІотторна
Къонахийн мах,
МостагІий эшийна,
Эхь дина царна,
Шайн цІехъа толамца
Бирзира нах.

Шен веа кІентан
И декъий а эдна
Чоча а ворданахь
ВогІура цІа,
Меллаша, сих ца луш,
Архаш діахецна,
Алаша йитина
Когбаккха ша...

¹ 1919 шеран 7 мартехь, ГІойтІа яккха дагахь, деникинцаша бинчу тіа-
мехь, царна дуьхьал майра леташ, дакъалаьцна ГІойтІарчу Дибнишев Чочас
а, цуьнан веа кІанта а (Идрис, Ида, Саїд, Межид цІераш йолчу). Тіом
чекхбаьлча дас веа кІентан декъий діадаьхьира. (Очерк истории ЧИАССР,
II—1972 г., стр. 53).

ЙогIура алаша,
Меллаша корта
Зикаран мукъамехъ
Шен лесталуш:
Дигъ дуьне шена чу
Тардина ворда
Текхара узарца
ДIасъетталуш.

Чкъургашна кIел латта
ЦIийзара, сетташ,
Чочега даггара
Кадам а беш.
Мархашна кIел аьрзу
Хьийзара, техкаш,
Иистйоцчу стогаллех
Дозалла деш.

Мел боккха бала бу
Хьоь беънарг, Чоча,
Мел боккха мухъ а бу
ЦIа хьош берг ахъ,
ХIетте а сатоха
Хьан ницкъ а кхочу,
Лазам а хьулбина
КIоргга дагахъ.

Хьо гичахъ, мох боцуш,
ДIаслеста хьаннаш,
Орамаш бухдохуш,
Тохало уьш.
Хьо гичахъ, дохк доцуш,
ТIун а лой, Iаннаш,
БIаьрхишца Iийдало,
Хьо вогIу гуш.

ТIе Iаьржа корталеш
Техкина, тийжаш,
Тезете боьлхучу
Зударех тера,
Мархаш а тIаьхьаоьху
Хьуна, дог Iийжаш,
Татанза, гуш бала
Хьан дагара,

Хийланийн кIант тахна
Цу тIамехъ вийна,
Делахъ а... делахъ а
Виъ вийнарг — вац.
Веаннех цхьаъ, мукъна,
Висанехъ дийна —
Бохург а кху дийнахъ
Хьесапе дац:

Виъ вийнарш бацахъ а,
Юьртахъ бу шорта
Цхьаъ бен кхин воцу кIант
Шайн вийна нах.
Цара а охьа
Ца тIабо корта —
Бохуш хьайн даганз
Хьаам бо ахъ.

Делахъ а... делахъ а
Инзаре ойла
Хьан даг чу еттало,
И Iададеш:
«Веа кIант... Цхьана меттехъ...
Кхин доцуш гойла,
ДIаваха, дуьне а
Бодане деш».

ДIаваха... Амма, уьш
Дуьненчу бовлар
Ма эрна хиллера,
Олийла дац:
Цара шайн баларца
Дахаран болар
Шайн халкъан сикхина,
Эшийна харц.

Хала ду и тайна
Бала лан стагна...
«Делахъ а иза а
Стаге лало,
И вахахъ хьанала
Адамийн дагна,
Халкъаца шен бертахъ,
Эшадеш вон»...

Чочина, эххар а
И кхаьчча цлехъа,
Йишин кІант Іела а
Вацара гуш:
Вахана хиллера
Эвлан йистехъа,
Тіом луьстта кхехкачу,
Чохъ ца Іалуш.

Сихха схъахІиттира
Нах Чочин керта,
Латтахъ а тезаташ
ХІор-хІоран цІахъ,
Чочина тІедсърнарг
ТІех доккха хетта,
Шайниг а дицдина,
Лаьттара нах.

Чоча дІахІоьттира
Кадам схъаэца,
Шеквоцуш, шен даг чу
Іиттахъ а ю:
«Шун велларг сан велла.
Сайнаш а — шун беца.
Тахна вайн юкъара
Цхъа тезет ду» —

Цо оллуш — барми тІехъ
Валийна керта
Йишин кІант — Іела а
Охъавиллира.
Топ улле йиллина,
ТІетесна верта,
Веаннен юххе и
ДІанисвира.

Адамаш дІатийра,
Ван кадам боцуш,
Кадамна ца карош
Ницкъболу дош,
Іадийча санна уьш,
Вистхилар доцуш,
Лаьттара гушдериг
ТІех хала ловш.

Чочин юьхъ тІехула
Эццигахъ эххар,
Ца хууш, ши тІадам
Охъабахара,
«ЭхІ!»... аьлла, бехкала
Вахана тІеххъа,
БІаьргех пхьош хъаькхина,
Цо элира:

— Делхъа, бехк цабиллар
Шуьга ас доьху,
Шуна хъалха ас гайти
Суо ледара.
Дадара, шуна и,
Цу сайчех воьхна:
Сайн йишин кху берах
Къахийтира...

Вайн дайша лехна прс
ТІаьхьешна кхочуш,
Цул тІаьхъа дуккха а
Шераш ихи.
Къонахчун барам хъайн
Гайтина, Чоча,
КІентаища исторехъ
Ваха виси.

Іуьйренца дуьнене
Маршалла хоттуш,
Малхо шен хъалхарчу
ЗІаьнаррийн цІов
Шун кошна тІе буьллу,
Баркалла олуш,
Шун цІарах декадеш
Дахаран зов.

Мархаша, геннара
ТІехйовлуш, совций,
Уггаре хъалха шен
ЦІена тІадам
Шун кош тІе божабо,
Стогалла лорний,
Къобалдеш шух тера
Кхуьу адам.

Тіскхуьучу бераша,
 Дахар діадолош,
 Шун дегнех латабо
 Шайн дегнийн суй,
 Лекхачу лаьмнаша,
 Шух илли олуш,
 Шу цкѣа а диц ца дан
 Шайн биъна дуй!

1985—1986

ЧУЛАЦАМ

Авторх дош 3

ЛАЪМНАША ЦА ДИЦДО (роман) 7

ПОЭЗИ

I. Даймехкан зӀенарш 361

Кавказ (М. Лермонтов) 361

«Ахь соьга кхойкху...» 362

«Нана, со гӀелвелла чӀогӀа...» 362

Сай 363

«ЦӀехъа сан цкѣа сӀагӀатделча...» 364

ГӀойтӀара тӀай 365

Винчу юьртахь 366

«Ламанан маса хӀи...» 367

Даймехкан зӀенарш 368

Поэте 369

Бакъдерг 370

Цавевзачу салтичун каш 371

Зама 372

Даймехкан хиш 373

Можа латта 374

Къонах 375

«Ас кхузза барт белла...» 376

Къорта бакъо 377

Хьоме мохк 376

Дечигпондар 878

Зумсойн лам 380

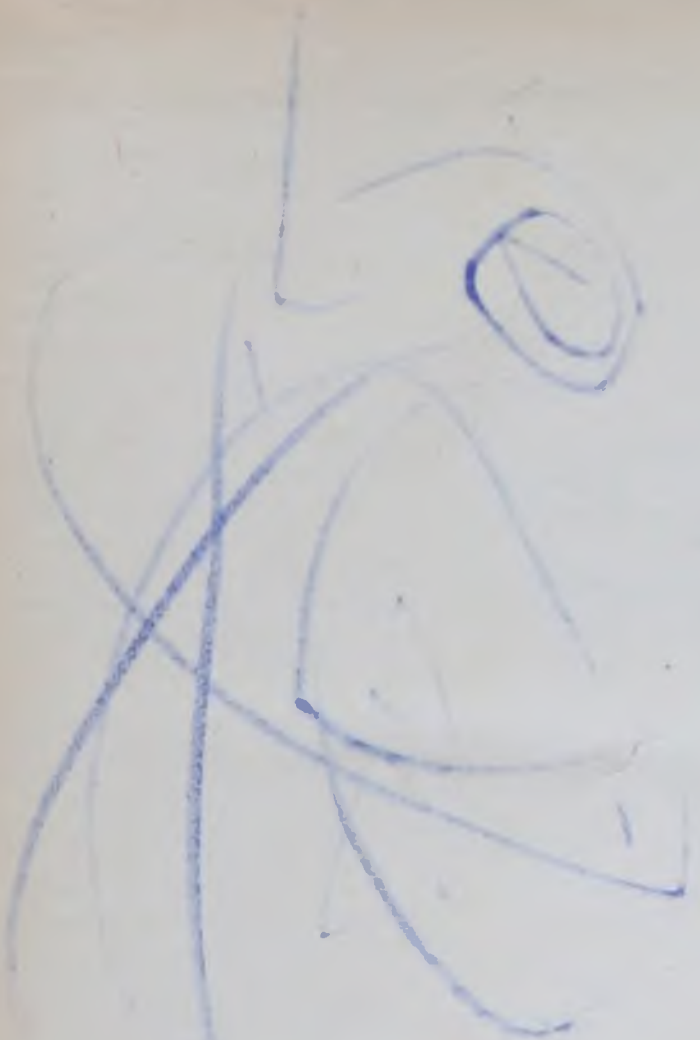
Деза де 381

Адамалла 383

Сох муха эр дара адам?.. . . . 385

Къоналла	386
Бала (К. Хетагуров)	387
«Лекхачу торхах схьабавлла...» (К. Мечнев)	387
Кхокхий ма кхераде (М. Алиев)	388
«Хазакхета суна гІалин майданакх...»	388
 II. Суьйренан ойлаваш	389
Ши ойла	389
Зезаг	393
Берахъ ас ловзийна тІулг	394
Бералле	395
«Іизамано боху...»	396
Вовлху салти	398
Ші татол	403
Хьоме иллеи	404
Тамаше зама	406
Алахьа, хІун моттура хьуна	406
«ХьавжкІан буьйриг...»	407
Сайи кене	408
«Нагахъ сан даг чохъ дерг...»	410
«ХІун боху-техьа...»	411
Цавевза доттагІа	412
«ХІун оьшу адманна»	413
Лаьмнийи бихьаши (М. Лермонтов)	414
Сагатло, сахьйза (М. Лермонтов)	414
Маршо (А. Пушкин)	415
Хьсахам (А. Пушкин)	415
Дагалецам (А. Пушкин)	416
ДоттагІашка (А. Полежаев)	417
«О, нагахъ тІемаш делхьара...» (Т. Шевченко)	418
«ХІара дуьне хІорд ма бу...» (А. Рудаки)	418
«Садовш ду, дІашерша марханш...» (Ли Бо)	419
Цадицлург (Мен Донук)	419
Шира біаьрхиш (Цюй Юань)	420
Шицзин мукъамаш	421
«Харидериг бакъдолчул...» (Р. Гамзатов)	422
Дукха вахар (А. Кешоков)	422
Дадин дош (Мамед Саидов)	423
ХІей, некъахо	423
Заманан йийсар	424
Буьйсанан аз	425
«Со вина цІа хІинца а...» (Вл. Гордейчев)	426
«Со тІамехъ вийна...» (Вл. Гордейчев)	426

III. Безаман эшарш	428
Хазалла кхуллург безам бу	428
Баркалла	430
Хьо хІинца нехан зуда ю...	431
Иицлац	432
Ялахьа орцах	433
Мел хаза йина хьо	435
Хьо яре хьобжу	436
Берзина когаш	437
Цхьаъ бен воцу кІант...	439
ПоШий, зезаггий	440
Со гІенах вилхира (Г. Гейне)	440
«ТІеуьду, дІауьду шераш...» (Г. Гейне)	441
«КІант вара йоІ сзаелла...» (Г. Гейне)	441
КІентан йиш (Батырай)	442
«Алахьа, хьомениг...» (Х. Ардасенов)	442
Алахьа (Вл. Гордейчев)	442
 IV. Поэмаш:	443
Дайи кешнашкахъ	454
Лаьттан бос	464
Винчу лаьттан цинц	481
ГІойтІарчу Чочех илли	481

Магомед Абуевич Сулаев

ГОРЫ НЕ ЗАБЫВАЮТ

Роман, стихи, поэмы

(на чеченском языке)

Редактор Х. Б. Саракаев

Младший редактор Р. Х. Плиева

Художник А.-В. Арсаханов

Художественный редактор М. Б. Магомаев

Технический редактор Н. И. Джансуева

Корректор А. А. Виситаева

ИБ № 1814

Сдано в набор 21.05.1990 г. Подписано в печать 12.07.1990 г. СФ03088
Бумага офсетная № 2. Формат 60х84 1/16. Печать высокая.
Гарнитура школьная. Усл. печ. л. 28,83. Усл. кр. отт. 29,16.
Уч.-изд. л. 29,05. Тираж 3000. Заказ № 5347. Цена 2 руб. 20 коп.

Чечено-Ингушское издательско-полиграфическое объединение «Книга»
Государственного комитета Чечено-Ингушской АССР по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли. 364907 Грозный, ул. Субботников, 35.

© Мохамед Сулаев, 1990 ш.

Сулаев М. А. Горы не забывают: Проза и поэзия. —
С 89 Грозный: Чеч.-Инг. издат.-полиграф. объедин. «Книга»,
1990. — 496 с.

Кху книги тѣра М. Сулаевн «Лаьмнаша ца дицдо» роман ю, до
1966 шарахь арахецначу «Тавсолта ломара дIавовду» романца зIе а
йогIуш, цу тѣра коьрта турпалхой кху тIехь а буййцуш, оццу теми-
на хьажийна. Амма, хIеттахь йолаеллачу «застойн» хьу бахьнехь, цу
юккѣра дIаьхна хилла пра меттигаш хIинца юха метта а хIоттош,
кхин керла агIонаш дуккха а тIе а тухуш, авторо иза, шозза а сов
шорьеш, юхаязийна.

С 4702700100 — 58
M135(03) -- 90 40—90

С 2 (Чеч)

ISBN 5—7666—0064—х

0/7
2 с. 20 к.

ГОРЫ НЕ ЗАБЫВАЮТ
Роман, стихи, поэмы
(на чеченском языке)